

*"Mett hals, handt och ald
andenn herlighedt och
rettighedt"*

Retslig interaktion mellem adel og bønder i
Hvetbo herred i 1630'erne

Ph.d.-afhandling af cand. mag. Michael Nobel Jakobsen
Faculty of Arts, Aarhus Universitet

Ph.d.-afhandling indleveret af cand. mag. Michael Nobel Jakobsen
Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet, februar 2016
Graduate School of Arts, Program for history, archeology and classical studies.

Hovedvejleder: Lektor, ph.d. Jeppe Büchert Netterstrøm
Medvejleder: Overinspektør, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen

Forsiden er et blad fra Hvetbo herreds tingbog fra 1636.

ISBN: 978-87-7507-514-0

DOI: 10.7146/aul.436

Til August og Lea

Forord

Ideen til nærværende afhandling opstod allerede for år tilbage, da jeg i forbindelse med mit bachelorprojekt blev interesseret i middelalderlig og tidlig moderne retspleje, og ikke mindst godsejernes rolle heri. Her dukkede værnsforholdet og hals- og håndsretten igen og igen op som helt centrale juridiske begreber eller mekanismer. Efterhånden som jeg arbejdede med emnet, gik det op for mig, at den retslige praksis, som begreberne dannede udgangspunkt for, var voldsomt underbelyst. Ambitionen var derfor at undersøge, hvilken betydning og indflydelse mekanismerne havde på tidligmoderne retspraksis. I den forbindelse vil jeg gerne takke Faculty of Arts for i sommeren 2011 at tildele mig det ph.d.-stipendium, der gjorde det muligt at realisere projektet.

Nu hvor resultatet efter godt og vel 4 års arbejde foreligger, skal der ligeledes lyde en tak til medarbejderne ved Graduate School of Arts, især Anna Plaskett og Anders Gade Jensen for altid kyndig bistand og hjælp omkring de såvel administrative som mere personlige problemstillinger undervejs i forløbet. Der skal rettes en stor tak til alle kolleger ved afdelingen for Historie på Institut for Kultur og Samfund for et godt socialt og fagligt miljø gennem årene.

En stor tak skal lyde til mine to vejledere Jeppe Büchert Netterstrøm og Carsten Porskrog Rasmussen. Carsten startede ud som hovedvejleder på projektet, men valgte halvvejs i forløbet at søge nye udfordringer uden for universitetet og måtte derfor overlade rollen som hovedvejleder til Jeppe, der indtil da havde fungeret som medvejleder, en rolle, som Carsten herefter overtog. Jeg skylder dem begge stor tak for deres store engagement og faglige indsigt, som har været af afgørende betydning for afhandlingen. En særlig tak skal dog rettes til Jeppe, da han i sin tid opfordrede mig til at søge ph.d.-stipendiet og for at have givet mig al den støtte og sparring jeg havde brug for i den sidste hektiske fase op til indleveringen.

Endnu en stor tak skal rettes til ph.d.-miljøet på afdelingen for Historie. Tak for det gode kollegiale og sociale fællesskab, der i flere tilfælde har udviklet sig til venskaber. Tak til mine to byhistoriske kontorfæller igennem årene Kristian Buhl Thomsen og Mikkel Høghøj. Tak for de mange gode snakke på kontoret. I sidste del af skriveprocessen er en række personer trådt hjælpende til med kommentering og korrekturlæsning på afhandlingens kapitler. Derfor skylder jeg en særlig tak til Rosanna Farbøl, Anette Larner, Kristine Dyhrman, Steffen Lind Christensen og Mikkel Høghøj for deres indsats.

Endelig vil jeg takke min familie for jeres ubetingede støtte og opbakning i løbet af årene. Ikke mindst en dybtfølt tak til min dejlige kæreste Lea og vores søn August for deres kærlighed, støtte og ikke mindst tålmodighed. Tak fordi i minder mig om, at livet er andet og mere end ph.d.-afhandlinger og historie.

Michael Nobel Jakobsen

Aarhus, februar 2016

Indholdsfortegnelse

Indledning	1
Kapitel 1	1
Teori og historiografi	5
Statsdannelse som teoretisk paraply	5
Dannelsen af ”Magtstaten”	6
Interaktion, social kontrol og juridisk revolution: det nordiske forskningsamarbejde	7
Det patrimoniale Herrschaft.....	11
Centrale begreber i den retslige interaktion.....	14
<i>Værnsforholdet</i>	14
<i>Sagefaldsretten</i>	16
<i>Hals- og håndsretten: et spørgsmål om ret og pligt</i>	18
Mødet mellem tinget og det patrimoniale.....	23
Kapitel 2	27
Metode og kildegrundlag	27
<i>Indledning</i>	27
<i>Spørgsmålet om repræsentativitet og udvælgelse af undersøgelsesområde</i>	28
Kildemateriale.....	32
<i>Tingbøgerne</i>	32
<i>Registreringsproblematikken</i>	34
<i>Databasetablering</i>	36
<i>Fravalg af bestemte sagsgrupper: gæld, arv og skat</i>	38
<i>Lensregnskaber og jordebøger</i>	38
<i>Lovgivning</i>	40
Kapitel 3	42
Præsentation af Hvetbo herred: topografi, ejerforhold og godsstruktur	42
Hvetbo herreds topografi.....	42
Gårde, brug og bebyggelsesstrukturer.....	47

Ejerforhold og godsstrukturer.....	54
<i>Krongodset</i>	55
<i>Adelsgodset</i>	58
Kapitel 4	63
Godsejerværneren: forsvarer af egne bønder	63
Indledning.....	63
Overvejelser omkring optællingsmetoder.....	64
Værnpraksis i 1630'ernes Hvetbo herred.....	68
<i>Værn eller selvstændig optræden</i>	68
<i>Værnsforsvar eller værnspåtale?</i>	76
Ejerforholdenes og godsstrukturenes betydning for værnudøvelsen.....	82
<i>Ejerforhold og godsmæssige interessers betydning for værnudøvelse</i>	83
<i>Fogednetværk: en forudsætning for værnudøvelse?</i>	95
<i>Stand og status hos sagsparterne: betød det noget for værnet?</i>	106
Forskellige aspekter af værnpraksis – nogle kvalitative undersøgelser.....	109
<i>Drab eller ulykke? Herskabets/ værnets betydning for kategoriseringen af sager</i>	110
<i>Proaktivt eller reaktivt værn? – initiativ og sagsrejsning</i>	115
<i>Dokumentation af værnretten og værners beføjelser</i>	117
Opsamling.....	120
Kapitel 5	123
Godsejeren som anklager af egne bønder	123
Indledning.....	123
Herskabspåtale og påtalepligt i sager, som involverede dødsstraf.....	126
<i>Fødsel i dølgsmål og spædbarnsdrab – lovgivning og straf</i>	127
<i>Spædbarnsdrabet i Bisgård: sagen mod Susanne Danielsdatter</i>	129
<i>Afklaring af påtale- og eksekveringspligt og dommens præmisser</i>	134
<i>Lokalsamfundets hemmeligholdelse eller lensmandens opklaringsarbejde? Hvorfor rejstes sagen først efter to år?</i>	136
<i>Hans Roggen og kaptajnen går fri af anklage</i>	138

<i>Påtale- og retspraksis i blodskamsager</i>	139
<i>”der gick røct och tiende”</i> : baggrund, initiativ og tidspunkt for sagsrejsning.....	146
<i>Fraværet af trolddomssager i Hvetbo herred</i>	151
Herskabspåtale i sager med primært økonomiske sanktioner: sagefaldssager	153
<i>Lejermål og forordningen om løsagtighed af 1617</i>	154
<i>Jomfrukrænkelse, beliggelse eller lejermål – diskurs og retsligt indhold</i>	157
<i>Hvordan opstod og forfulgtes en lejermålsag?</i>	163
<i>Hvem blev anklaget? Lejermålsbegængerens økonomiske og sociale forhold</i>	170
<i>Geografisk fordeling af lejermålsbegængerne</i>	174
<i>Sagefald, aftingning og tvangsfuldbyrdelse</i>	177
<i>Bøde til rette herskab?</i>	186
Herskabspåtale: disciplinerende eller økonomiske motiver?	189
Opsamling.....	194
Kapitel 6	197
Godsinterne sager: værn eller herskabspåtale?	197
Indledning.....	197
Vold og herskabspåtale.....	198
<i>Aftingning i voldssager</i>	199
<i>Godsinterne sager – godsejeren som uofficiel dommer?</i>	202
<i>Godsinterne sager: værn eller herskabspåtale?</i>	206
Opsamling.....	208
Kapitel 7	210
Sager mellem herskab og fæstebonde – fæsterelaterede sager	210
Indledning.....	210
Rammerne for fæsteforholdet: det lovgivningsmæssige grundlag for de retslige konflikter	211
<i>Manglende indgåelse af fæsteforhold</i>	212
<i>Restancer</i>	215
<i>Misligholdelse af fæstegårdens bygninger og jord</i>	222
<i>Ægt og arbejde – hoveriet i Hvetbo herred</i>	227

<i>Omfanget af sanktioneringen af forbrudt fæste</i>	234
Brud på herskabets monopolrettigheder.....	241
<i>Ulovlig bugst</i>	242
<i>Krybskytteri</i>	243
Opsamling.....	250
Konklusion	254
Resume	263
”Mett hals, handt och ald andenn herlighedt och rettighedt”	263
<i>Retslig interaktion mellem adel og bønder i Hvetbo herred i 1630'erne</i>	263
Summary	267
”Mett hals, handt och ald andenn herlighedt och rettighedt”	267
Litteraturliste	271
Upubliceret kildemateriale.....	271
Publiceret kildemateriale.....	272
Litteratur.....	273
Hjemmesider	280

Indledning

”Sammeledis schulle Danmarcks riigis aadell nyde, brwge och beholde theres jordegoeds och thienere frij till ewiig tiidt mett hals, handt och ald anden herlighedt och rettighedt, saa att vij eller vore fogder och embitzmendt skulle aldeles ingtet beware oss mett theres thienere, goeds, ænemercker skowff, fiskewandt eller nogenn andenn herlighedt, æntthen mett sagefaldt, gesterrie, æchtt, arbedtt eller andenn besweringe...”¹

Med disse ord blev den samlede danske adel i Christian III's håndfæstning fra 1536 privilegeret med den såkaldte *hals- og håndsret*. Hermed fik adelen ret til at retsforfølge- og eksekvere fysiske straffe over deres undergivne fæstere, når disse havde forbrudt sig mod landets love. Desuden indeholdt bestemmelsen også retten til at opkræve og beholde alt kongeligt *sagefald*, dvs. alle kongelige bøder. Hals- og håndsretten indebar med andre ord, at adelen i retslig henseende indtrådte på kongens plads som verdslig øvrighed over for deres egne bønder. Dog indeholdt hals- og håndsretten ikke domsmyndighed ved underretterne (herredstingene). Denne lå stadig hos de lokalt udpegede dommere, herredsfogederne. Som det fremgår af bestemmelsen blev hals- og håndsretten inkluderet i den samlede mængde af *herligheder* – eller monopolrettigheder, som adelsstanden besad.

Allerede i Jyske Lov fra 1241 påbegyndtes udviklingsprocessen frem mod hals- og håndsretten, da de jyske herremænd fik ret til de mindste kongelige bøder på tre mark af deres undergivne. Rammen for adelens *sagefaldsprivilegium* blev gradvist udvidet med større og større bødebeløb og kulminerede med hals- og håndsretten i 1536. Privilegiet blev i øvrigt gentaget i stort set uændret form i alle håndfæstninger frem til enevældens indførsel i 1660.²

Kongemagtens overdragelse af hals- og håndsretten til adelen udbyggede den herre-tjenerrelation, der allerede lå indlejret i fæsteforholdet. Grundlæggende var fæsteforholdet baseret på, at en bonde lejede et stykke jord og nogle tilhørende bygninger af en godsejer mod at yde en årlig afgift og arbejde (landgilde og hoveri). Ved indgåelsen af fæsteforholdet blev godsejeren bondens *herskab* eller *husbond*. Bag denne tankegang lå en forståelse af godset som en udvidet husstand, der omfattede alle godsets fæstegårde, som godsejeren, som husbond, principielt repræsenterede udadtil. Fæsteforholdets grundsubstans var imidlertid også snævert forbundet med en anden juridisk struktur, som ligeledes greb ind i den retslige interaktion, nemlig værnsforholdet. Når en bonde fæstede en gård indtrådte han samtidig i godsejerens værn. Godsejeren havde som følge heraf ret og pligt til at forsvare fæsteren på tinge, såfremt denne søgte godsejerens beskyttelse.

¹ ÅG, nr. 19 §7, s. 84.

² ÅG, nr. 22 § 6, s. 96-97; ÅG, nr. 24 § 6, s. 104 og ÅG, nr. 27(28) § 6, s. 112-113.

Modsat hals- og håndsretten, er det ikke entydigt afklaret i forskningen, hvornår og hvordan værnsforholdet og fæsteforholdet opstod. Ofte er de blevet forklaret med et forøget beskyttelsesbehov i den urolige højmiddelalder, som førte til, at selvejende bønder i stor stil overdrog deres jord til herremændene, mod at disse lovede dem fysisk og retslig beskyttelse. Ud fra denne forklaring kan godsejerværnet altså dels anskues som en modydelse for fæstebondens ydelser til godsejeren, dels som havende et væsentligt element af nedarvet sædvaneret i sig. Der var således tre forskellige juridiske forhold eller mekanismer af både privat og ”offentlig” karakter, som havde betydning for den retslige interaktion mellem godsejere og fæstebønder.

Umiddelbart fremstår hals- og håndsretten og værnsforholdet som hinandens modsætninger. Hvor førstnævnte gav godsejere ret til at anklage og straffe egne fæstere, pålagde værnet dem omvendt en pligt til at forsvare de samme fæstere. Man kan på sin vis tale om at straffe indadtil og beskytte udadtil. Imidlertid er det afhandlingens hypotese, at de to forhold ikke udgjorde hinandens modsætninger, men indgik i et kompliceret samspil med hinanden i herskabernes retslige interaktionspraksis.

Traditionelt er overdragelsen af hals- og håndsretten blevet tolket som en styrkelse af adelstanden på bekostning af kongemagten, som efter reformationen måtte indgå i et tættere politisk med- og modspil med adelen. Rent intuitivt kan dette fremstå som en svækkelse af kongemagten, når den overdrog magt til adelen. Imidlertid anses perioden mellem reformationen og enevælden også som en særdeles formativ periode i opbygningen af en stærkere statsmagt i Danmark.

Udgangspunktet for en styrket statsmagt var et velfungerende forvaltningsapparat både centralt og lokalt. Det er almindelig anerkendt i forskningen, at staten på det lokale plan i stadig stigende grad anvendte lokale godsejere som offentlige administratorer for at løfte denne opgave. Uddelegeringen af statslige opgaver til godsejerne voksede kontinuerligt og kulminerede under enevælden, hvorfor man i forskningen har talt om ”*den bortforpagtede statsmagt*”.³ Således kan både værnet og hals- og håndsretten tolkes som udtryk for en stigende godsejemonopolisering af henholdsvis husbond- og øvrighedsfunktionen over deres fæstebønder. Samtidig kan hals- og håndsretten også tolkes som en feudalisering af øvrighedsmyndigheden og anskues som et feudalt udbytningsinstrument, som kunne være en kilde til indtægt for adelen og tab for kronen.

Spørgsmålet er i hvilket omfang hals- og håndsretten skal anskues som et led i statsdannelsesprocessen eller feudalisering af øvrighedsmagten? Først og fremmest medvirkede den fulde sagesfaldsret til, at godsejerne havde en økonomisk interesse i at påtale deres fæsteres

³ Løgstrup, 1985, 21-58.

forbrydelser og dermed opretholde lov og orden. Allerede med kriminaliseringen af manddrab i 1537 forsøgte statsmagten at omdefinere hals- og håndsretten til en pligt. Særligt Christian IV forsøgte at stramme grebet om befolkningen og iværksatte et utal af nye, ofte religiøst motiverede lovgivningsinitiativer, der havde til formål at disciplinere befolkningen. Af disse fremgik det eksplicit, at godsejerne naturligt blev regnet for den lokale øvrighed, der skulle forvalte lovgivningen. Afhandlingen vil derfor forsøge at indkredse i hvor høj grad godsejerne og lensmændene agerede som statsmagtens forlængede arm eller i højere grad udnyttede lovgivningen til egen vinding.

Dette leder op til afhandlingens egentlige problemstilling, som vil tage udgangspunkt i en tilbundsående analyse af retspraksis i en enkelt retskreds i Vendsyssel, Hvetbo herred, i perioden 1631-35. Hidtil har studiet af hals- og håndsretten i høj grad været bygget på lovgivningen eller været snævert fokuseret på opkrævningen af sagesfaldet. Sidstnævnte fokus er endda, grundet kildesituationen, stort set udelukkende foretaget på krongodset, da lensregnskaberne, modsat de private godsregnskaber, for en stor dels vedkommende er bevaret fra tiden før 1660. Omvendt er der blevet foretaget undersøgelser af den faktiske værnspraksis, men kun på et senmiddelalderligt materiale, som er langt mere fragmentarisk end tingbogsmaterialet fra første halvdel af 1600-tallet, som i højere grad er bevaret i længere rækker med kun få eller slet ingen lakuner. Det er således ikke muligt at foretage større systematiske undersøgelser af sammenhængen mellem værn-, hals- og håndsretten, før man begynder at have hele bevarede årgange af herredstingbøgerne. Afhandlingen vil altså med udgangspunkt i netop en udvalgt række af tingbøger foretage en samlet analyse af de omtalte retslige strukturer og interaktionsformer og deres forhold til hinanden. I analysen inddrages ligeledes studier af den lovgivningsmæssige udvikling på udvalgte områder. Da der ikke opstod retsenhed i Danmark før indførslen af Danske Lov i 1683, var gældende ret i 1630'erne spredt ud over en mangfoldighed af lovgivning, der rækker helt tilbage til Jyske Lov, men som har sit tyngdepunkt i de postreformatoriske recesser fra 1500-tallet og lovgivningsboomet under Christian IV, som for alvor tog fart i 1610'erne.

Kernen i undersøgelsen af den retslige interaktion mellem bønder og godsejere består af en afdækning af den faktiske udfoldelse af og forholdet mellem værn og påtale og straf af egne bønder. Særligt i forhold til godsejerens rolle som anklager af egne bønder, inddrages analyser af lovgivningen, som implicit tager udgangspunkt i og forudsætter adelens hals- og håndsret. Afhandlingen vil undersøge *hvordan*, på *hvilken baggrund* og i *hvilket omfang* de forskellige godsejere udøvede og forvaltede deres retslige roller på og uden for herredstinget i Hvetbo? Herunder er det et centralt spørgsmål, i hvilket omfang godsejernes interaktion med fæsterne mestendels var båret af deres rolle som øvrighed, eller om den i højere grad var båret af hensyn til deres rolle

som godsejer og herskab. I forlængelse heraf undersøger afhandlingen ligeledes godsejerens rolle som privat aktør på tinget. Her er fokus især rettet imod fæsterelationen og godsejernes monopolrettigheder, som foruden hals- og håndsretten udgjorde godsejerens såkaldte *herligheder*. Igen er den centrale problemstilling *hvordan, på hvilken baggrund og i hvilket omfang* godsejeren bragte retsbrud relateret hertil for retten? For at kunne besvare disse spørgsmål vil afhandlingen inddrage analyser af en lang række både retslige, økonomiske, sociale og kulturelle problemstillinger, som havde indvirkning på de mekanismer, der var afgørende for godsejernes retslige interaktion med deres fæstere. Her bliver forholdet mellem ret og pligt et tilbagevendende diskussionstema.

Afhandlingen, som falder i syv kapitler, indledes i kapitel 1 med en præsentation af de teoretiske og historiografiske positioner, som har været inspirationskilder og dannet baggrund for en del af afhandlingens tematikker og tilgange. I kapitel 2 præsenteres og begrundes udvælgelsen af afhandlingens case, Hvetbo herred, bl.a. ud fra overvejelser omkring repræsentativiteten af casestudiet. Desuden indeholder kapitlet en præsentation af de centrale kildegrupper samt metodiske overvejelser omkring deres anvendelse. Kapitel 3 indeholder dels en topografisk beskrivelse af herredets naturgrundlag og bebyggelsesstruktur, dels en rekonstruktion af ejerforhold og godsstrukturer i herredet i undersøgelsesperioden. Sammen danner oplysningerne i kapitel 3 grundlag og referenceramme for flere af afhandlingens senere analyser. Herefter kommer vi til afhandlingens empiriske hovedanalyser, der løber over fire selvstændige kapitler, hvor såvel private godsejeres som lensmændenes retslige interaktion med deres fæstere vil blive analyseret. I kapitel 4 undersøges den værnsudøvelse de adelige herskaber praktiserede ved Hvetbo herredsting. Fælles for de sagstyper, der behandles i dette kapitel, er, at der altid var en privat skadelidt part, og at de især omfattede skader på bondens person eller tvister om bondens jord og ejendom. Kapitel 5 tager herskabets rolle som anklager og sanktionerende myndighed i sager der ikke umiddelbart havde en skadelidt part under behandling. Hovedparten af de behandlede sager drejer sig om brud på sædeligheds-lovgivningen eller tilgrænsende forbrydelser. Herefter undersøges i kapitel 6 herskabernes dobbeltrolle i sager, hvor de under sagen principielt kunne optræde som værnere og efter sagen som sanktionerende myndighed over for samme bonde. Desuden undersøges herskabernes interaktion i de særlige tilfælde, hvor begge parter i sagen hørte under samme herskab, og hvor der således ikke umiddelbart kan skelnes mellem værnsudøvelsen og herskabspåtalen. Her danner forskellige former for voldssager den empiriske ramme. Endelig undersøges i kapitel 7 de fæsterelaterede sager, som rejses ved herredstinget samt sager om brud på udvalgte monopolrettigheder, hvor godsejerne rejste sagerne som private aktører. Afslutningsvis rundes afhandlingen af med en konklusion, hvor afhandlingens konklusioner og væsentligste resultater samles.

Kapitel 1

Teori og historiografi⁴

Statsdannelse som teoretisk paraply

I nærværende kapitel præsenteres dels afhandlingens teoretiske grundlag samt de væsentligste historiografiske bidrag til diskussionen om retslig interaktion mellem godsejere og fæstebønder. Overordnet set tager afhandlingen afsæt i den del af statsdannelsesforskningen, der hylder Foucaults grundsætning om, at magt ikke er envejskommunikation, men at magt altid mødes eller interagerer med forskellige former for modmagt. Bag denne magtforståelse ligger også et opgør eller brud med det ”oppefra og ned-perspektiv”, der har præget store dele af statsdannelsesforskningen, for i stedet at fokusere på interaktionen mellem forskellige magtformer, som kom til udtryk i mødet mellem stat og befolkning på lokalt niveau. Denne type undersøgelser har som oftest formet sig som mikro- eller lokalhistoriske studier, hvor en eller flere af de overordnede statsdannelses teorier er blevet udsat for en detaljeret empirisk efterprøvning på en afgrænset geografisk lokalitet eller retslig enhed. Afhandlingen trækker med sit fokus på de retslige og retsadministrative aspekter af statsdannelsen i særlig grad på ældre teoridannelser om civilisering, kriminalisering, konfessionalisering og socialdisciplinering, som i høj grad er blevet forenet i den kriminalitetshistoriske forskning.⁵ Mere specifikt tager afhandlingen udgangspunkt i en primært nordisk tradition, hvor lokale institutioners samspil med lokalsamfundet er i fokus. Her er hovedtesen, at de lokale institutioner, bl.a. herredstinget, var arena for en *interaktion* mellem staten og befolkningen og således ikke et ensidigt værktøj for staten til at styre og kontrollere befolkningen igennem.⁶

Trods sit fokus på forholdet mellem stat og lokalsamfund har denne forskning ikke i tilstrækkelig grad inddraget godsejerne i teoridannelserne. Det selvom godsejerne i mange sammenhænge udgjorde bindeleddet mellem stat og lokalsamfund. Godsejerens position i det tidligt moderne forvaltningsapparat står langt stærkere i den tyske forskningstradition, som i vidt omfang har taget udgangspunkt i Max Webers begreb om det *patrimoniale Herrschaft*. Her sættes herskabsforholdet mellem godsejere og fæstebønder i relation til en udøvelse af magt og ret, som ikke blot knytter sig snævert til fæsterelationen, men også til statens øvrighedsbeføjelser. Begge tilgange står i øvrigt i gæld til og kan suppleres med britisk forskning, som vil blive inddraget på udvalgte steder.

⁴ Flere afsnit i dette kapitel er reviderede og omskrevne udgaver af afsnit fra teori- og historiografidelen af mit speciale (Jakobsen, 2013, 12-33).

⁵ Jespersen, Netterstrøm og Nygaard, 2007, 17-20.

⁶ Österberg og Sogner, 2000, 22-24 og 268-276.

Det er altså ambitionen at prøve at bringe de to teoretiske hovedpositioner i spil over for hinanden og vise, hvordan en undersøgelse af den retslige interaktion mellem godsejer og fæstebonde i Danmark i høj grad kan profitere heraf. Dette vil først og fremmest forme sig som en historiografisk gennemgang af centrale begreber i den retslige interaktion og endelig en præsentation af et par afhandlinger, som i særlig grad har bidraget til at afdække den retslige interaktion mellem godsejere og fæstebønder. Udgangspunktet for redegørelsen for afhandlingens teoretiske grundlag starter imidlertid ved det såkaldte ”magtstatsprojekt”.

Dannelsen af ”Magtstaten”

Når man skal beskrive de statsdannelsesprocesser som de tidligt moderne europæiske stater, inklusiv Danmark, gennemløb, står det hurtigt klart, at man ikke kan pege på én afgørende faktor, men snarere mange gensidigt afhængige faktorer, som på forskellig vis påvirkede processen. Fælles for faktorerne er, at de på den ene eller anden måde virkede styrkende for statsmagtens centraliseringsbestrebelse. Magtstatsbegrebet samler således flere af disse faktorer i en synteseteori og henviser i bred forstand til statsmagtens monopolisering af magtanvendelse og håndhævelse af autoritet. Den danske historiker Leon Jespersen, som var en af hovedkræfterne i det nordiske magtstatsprojekt i 1980’erne, beskriver ændringen fra middelalderstaten til magtstaten således i bogen *A revolution from Above? The Power State of the 16th and 17th Century Scandinavia*: ”*What was new in a qualitative sense seems to consist of a centralized and monopolized exercise of authority, contrasting with the hierarchical one used in the Middle Ages. In its briefest form the formation of the state is defined as an institutionalizing of political power.*”⁷

Selve begrebet magtstat henter Jespersen hos Otto Hintze, men tager forbehold for Hintzes nærmest eksklusive fokus på krigen som afgørende dynamisk faktor. Særligt på to punkter modificerer Jespersen Hintzes begreb. For det første var magtstaten ikke udelukkende en krigsmaskine, men også et middel til at øge landets prestige udadtil. For det andet var magtstaten ikke en omnipotent størrelse, der frit kunne gennemtvinge sin vilje overfor befolkningen. Magtstaten var i høj grad afhængig af stænderne, i Danmark i særdeleshed adelen pga. dens privilegier og pga. et utilstrækkeligt administrations- og forvaltningsapparat.⁸ Den danske stat blev efterhånden, gennem uddelegering af øvrighedsbeføjelser til adelen, i stand til at sætte socialdisciplinerende tiltag i værk overfor befolkningen. I denne disciplinering af befolkningen opererer Jespersen med to måder staten kunne regere på: ”hårdt” regimente (hær, politi og retsvæsen) og ”blødt” regimente (skole, kirke og kultur). Samtidig var en retsteoretisk udvikling i

⁷ Jespersen (ed.), 2000, 36. Bogens bidrag lå i det væsentlige færdig allerede i 1991, men af forskellige årsager blev udgivelsen forsinket.

⁸ Jespersen (ed.), 2000, 38-39.

gang, der gjorde op med middelalderens statiske retstænkning, efterhånden som statens vækst øgede behovet for ny lovgivning.⁹ Siden den tidligste middelalder havde det været kongemagtens prerogativ at skabe ny ret, men kanonisk ret udgjorde gennem det meste af middelalderen en modvægt til den verdslige lovgivning. Dette ændrede sig med reformationen, hvor kanonisk ret blev afskaffet og kirken underlagt staten. Foreningen af stat og kirke og Luthers reaktualisering af Bibelen som eneste autoritative kilde til guddommelig lov blev et afgørende afsæt til intensivering af statens regulering af samfundet. Inspirationen og legitimitet til en ny strafferet fandt man i det gamle testaments strenge retsregler, som repræsenterede en fundamentalt anden strafideologi baseret på gengældelse ud fra princippet om *"liv for liv, øje for øje, tand for tand..."*: det såkaldte talionsprincip.¹⁰

Jespersens erklærede ambition var, at magtstatsprojektet skulle bryde med den tidligere statsdannelsesforsknings fokus på administrationens og samfundets øverste lag og i stedet undersøge ændringer i de socio-økonomiske, administrative og magtmæssige strukturer også på de lavere samfundsniveauer. Trods ambitionen og Jespersens understregning af magtstatens afhængighed af adelen og lokale administrative strukturer har en gennemgående kritik af magtstatsforskningen været et manglende fokus på de lokaladministrative forhold.¹¹ Bl.a. har Hans Henrik Appel formuleret kritikken således: *"Analyserne af de brede økonomiske og sociale strukturer har fokuseret på magtforskydningerne i samfundets øverste lag. Og analyserne af de magtmæssige og administrative strukturer er i høj grad statslig institutionshistorie; således stopper analysen af de administrative strukturer dér, hvor man må betjene sig af allerede eksisterende lokalstrukturer."*¹² Jespersen (og de øvrige magtstatsforskere) når således, trods gode intentioner, aldrig til et brud med "oppefra og nedperspektivet" i statsdannelsesforskningen.

Hvor magtstatsprojektet ikke lykkedes med at åbne op for udforskningen af relationen mellem statsmagten og de lokale strukturer, blev denne relation til gengæld hovedtemaet for det nordiske forskningssamarbejde i 1990'erne om domstolenes funktionsmåder, som på mange måde blev tegnet og personificeret af den svenske historiker Eva Österberg.

Interaktion, social kontrol og juridisk revolution: det nordiske forskningssamarbejde

Det nordiske forskningssamarbejde var på mange måder et forsøg på at samle den anseelige forskning i tidlig moderne retspraksis og kriminalitet, som især var blevet lavet i Norge og Sverige siden 1970'erne. Som sagt spillede Eva Österberg en central rolle i forhold til opgøret med den

⁹ Jespersen, Netterstrøm og Nygaard, 2007, 24-25.

¹⁰ 2. Mos. 21, 23-25.

¹¹ Se f.eks. Appel, 1999, 24-27 eller Porskrog Rasmussen, 2001, 405-407.

¹² Appel, 1999, 27.

opfattelse, at de lokale institutioner var statsmagtens instrumenter i kontrollen og styringen af befolkningen. Österberg havde allerede ved indgangen til 1990'erne i en årrække beskæftiget sig med relationerne eller *interaktionen* imellem de forskellige niveauer i det sociale hierarki. Hun påviste, hvordan landbefolkningen spillede en aktiv rolle i udviklingen af bl.a. de retslige institutioner og deres praksis.¹³ Interaktionen var ikke altid harmonisk og afstemt, men kunne tage form af både kompromis og konflikt mellem bønderne, de lokale magteliter og statsmagten. Domstolene fungerede således i Österberg'ske termer både som et *theater of power*, hvor statsmagten kunne vise magt og kommunikere med befolkningen, og som en *social arena*, hvor lokalbefolkningen kunne løse deres interne konflikter.¹⁴

I udgangspunktet var den danske udforskning af retspraksis noget mangelfuld i forhold til Norge og Sverige, men flere danske forskere bidrog dog også til forskningssamarbejdet. Bl.a. Jens Chr. V. Johansen, som i flere artikler har undersøgt bøndernes muligheder for at føre sag på tinge. I artiklen *Det nære ting* fra 1995 fremsatte han, på baggrund af undersøgelse af henholdsvis Sokkelund herred og Herlufsholm birk, en teori om, at hyppigheden i bøndernes aktivitet på tinget var en funktion af deres bopæls geografiske nærhed til tinget. Bønder, der boede umiddelbart i nærheden af tinget, optrådte langt hyppigere på tinget end bønder i herredets eller birkets fjerneste dele. Denne observation fik Johansen til at fremsætte en hypotese om, at bønder, som boede langt fra tinget, måtte benytte sig af andre former for konfliktløsning.¹⁵ Johansen opfatter ligesom Österberg tinget funktionelt. Som et forum bønderne kunne søge for at løse deres konflikter, men samtidig understreges det, at tinget kun var et blandt flere konfliktløsningsfora.

Essensen af det nordiske forskningssamarbejde blev samlet i antologien *People meet the law. Control and conflict handling in the courts*, som blev udgivet i år 2000. Heri behandlede førende nordiske forskere en bred vifte af emner, der strakte sig fra det statistisk kriminologiske til det mere retskulturelle. Målet var at samle teorier og komparere empiriske arbejder fra de nordiske lande i en fællesnordisk syntesefremstilling. Med nøgleord som konflikt og social kontrol ser man i det teoretiske grundlag tydelige inspirationer fra, men også kritiske videreudviklinger af ældre teoridannelser om disciplinerings- og civiliseringsprocesser fremsat af fremtrædende forskere som Norbert Elias, Michel Foucault og Robert Muchembled.¹⁶

En central tese i antologien var betydningen af samspillet mellem retsplejen og udviklingen af en mere centraliseret statsmagt i de nordiske lande. Den generelle statslige centralisering i perioden fra 1500-1800 betød således også store forandringer i retsplejen – så store, at man, med

¹³ Österberg, 1994, 163f.

¹⁴ Österberg, 1991, 82.

¹⁵ Johansen, 1995a, 39ff.

¹⁶ Sandmo, 1994, 25.

et lån fra britisk forskning, har talt om en ”juridisk revolution”. Teorien peger kort og godt på en overgang fra (lokal-)samfundets til statens retspleje. Teorien blev første gang præsenteret og anvendt på dansk kildemateriale af Henrik Stevnsborg i begyndelsen af 1980’erne.¹⁷

Forfatterne til *People meet the law* opstiller det ”gamle” og det ”nye” system som to idealtyper, henholdsvis det *kommunalistiske* (det gamle) og det *statskontrollerede ekspert system* (det nye). Det kommunalistiske system er kendetegnet ved den akkusatoriske procesform, som var baseret på det private søgsmål. Kun den krænkede part i sagen eller dennes værner kunne bringe sagen for retten. Den akkusatoriske procesform udsprang formentlig af behovet for, at man også i statsløse samfund eller samfund med svage statsmagter havde adgang til en formaliseret form for konfliktløsning. Procesformens primære formål var derfor i vidt omfang at opnå forlig, erstatning og genoprejsning, hvorfor retssagerne ofte formede sig til partsprocesser, hvor sagsøger og sagsøgte førte beviser for deres påstande og forhandlede sig til en løsning. Dommerens rolle i dette system var udelukkende, i det omfang det blev nødvendigt, at fælde dom på baggrund af de fremførte beviser i sagen, og i alvorligere sager i samråd med forskellige former for nævningeting. Selvom domstolene var en del af det statslige retslige hierarki, spillede statsmagten ikke nogen særlig fremtrædende rolle. Konfliktløsningen var i langt højere grad forankret i lokalsamfundet, og rettens formål var foruden at sørge for kompensation til den skadelidte at reintegrere den skyldige i lokalsamfundets sociale fællesskab, som denne havde sat sig uden for ved at begå rets- eller normbrud. Lovgivningen blev anvendt pragmatisk under hensyn til den konkrete sag og dens parter, og forhandling var den foretrukne vej til en retfærdig løsning på en sag.¹⁸ Det kommunalistiske system kan altså, som Henrik Stevnsborg m.fl. har gjort det, karakteriseres som ”dommerpassivt” og ”forbrugerstyret”.¹⁹ Hvor statsmagtens fravær eller minimale betydning kendetegnede det kommunalistiske system, var det statskontrollerede ekspertsystem omvendt kendetegnet ved statsmagtens tilstedeværelse ved de lokale domstole. Dommerne blev i højere grad embedsmænd, hvis primære tilknytning var arbejdsgiveren – staten, og ikke som før lokalsamfundet. Desuden blev tingalmuens indflydelse på domsafsigelserne via nævningeting reduceret kraftigt, og dommerne blev i højere grad enedommere. Mens domstolene i det kommunalistiske system i høj grad faciliterede forhandling og forlig, blev domstolenes rolle i det statskontrollerede system primært at dømme og straffe. Straffesager blev ført af øvrigheden, som udgjorde en form for offentlig anklagemyndighed ud fra helt fastlagte normer, og lovgivningen blev efterhånden ufravigelig. Det betød, at det ikke længere var forbeholdt sagens parter at afgøre, hvorvidt en sag kunne forliges ved det lokale herredsting. Det var i stedet lagt i hænderne

¹⁷ Stevnsborg, 1982, 3-4.

¹⁸ Sandmo i Österberg & Sogner, 2000, 16-17.

¹⁹ Stevnsborg, 1984, 226; samt Appel, 1999, 621-622.

på forvalterne af statsmagtens øvrigheds-kompetencer og var dermed rykket uden for lokalsamfundets kontrol.²⁰

Teorien om den juridiske revolution er ganske interessant i forhold til denne afhandling, da den på mange måder beskriver en forandring i domstolssystemet, der ligeledes forudsætter en ændring i lovgivningen og udøvelsen af den offentlige myndighed, som afhandlingen i høj grad også forfølger. Overgangen fra det ene system til det andet var i høj grad en glidende overgang over tid, og tidsmæssigt placerer min undersøgelsesperiode sig, ifølge hidtidig forskning, sidst i det ”gamle” systems levetid. Derfor vil der forekomme elementer fra både det gamle og nye system.

Kendetegnende for bidragene til det nordiske forskningsamarbejde er, som allerede antydnet, et funktionelt syn på tinget. Man tager udgangspunkt i bondens muligheder for at agere på herredstinget og undersøger, hvordan statsmagtens stigende indblanding i lokalsamfundenes anliggender indvirkede på bøndernes handlingsmuligheder på tingene. Men centralt for tilgangen er, at det er tinget, dvs. retspraksis, som udgør det analytiske udgangspunkt. Sagt meget forenklet og firkantet gør man retspraksis til udgangspunkt for fortolkningen af lovgivningen, idet lovgivningen igennem retspraksis bringes ind i en fortolkningskamp i mødet mellem stat og bonde.

I slutningen af 1990’erne udkom to helt centrale monografier, henholdsvis Knud Erik Korffs reviderede specialeafhandling *Ret og pligt i det 17. århundrede* og Hans Henrik Appels disputats *Tinget, magten og aren*. Fælles for de to værker er, at de bygger på omfattende studier af retspraksis i en enkelt retskreds. Appels disputats behandles senere indgående, og derfor behandles kun Korffs afhandling her. Korffs sigte er at undersøge økonomiske og sociale forhold i det fynske Aasum herred i 1640’erne igennem retspraksis. Specielt bondestandens reaktioner på et stigende skattetryk og den forarmelse det medførte i samfundet, er blandt afhandlingens hovedanliggender, og i tingbøgerne finder Korff muligheden for at ”lade befolkningen tale”.²¹ En hovedpointe hos Korff er at vise, at bønderne kunne føre og vinde sager mod den lokale adel. I denne sammenhæng fremhæves herredsfogedens uafhængige rolle, som bemærkelsesværdig i et processuelt system i forandring. Fra at være akkusatorisk funderet bevægede det processuelle system sig i en mere inkvisitorisk retning. Ny lovgivning betød, at visse forbrydelser, f.eks. mord, ikke længere skulle forfølges af de skadelidte eller deres adelige værner, men skulle påtales af adelen som herskab og øvrighed.²² Korffs arbejde viser altså nødvendigheden af systematiske

²⁰ Österberg & Sogner, 2000, 18-20.

²¹ Korff, 1997, 11.

²² Korff, 1997, 207-213.

undersøgelser af retspraksis for at kunne vurdere retsreglernes gennemslagskraft i lokalsamfundene.

Det patrimoniale Herrschaft

I den tyske forskning finder vi en tradition, som i højere grad end den nordiske forskning har bidraget med teorier om magtrelationen mellem herremænd og fæstebønder. Max Weber står som hovedmanden bag denne tradition, og senere forskning har i høj grad bygget videre på hans begrebsapparat, og i nærværende afhandling er særligt hans begreb: det *patrimoniale Herrschaft* der står centralt. Grundlæggende er magtbegrebet hos Weber opdelt i to magtformer: *Herrschaft* og *Macht*. Underbegrebet *Macht* forstås som den rå gennemtvungelse af egen vilje overfor en anden part, mens *Herrschaft* som magtform er afhængig af de beordredes samarbejdsvilje eller lydighed.²³ Mens begrebet *Macht* beskriver en ensidig magtrelation, hvor kun magthaveren, der suverænt kan udøve og gennemtvunge sin magt, er i fokus, peger *Herrschafts*-begrebet på en tosidet magtrelation, hvor begge parter er centrale for magtens udøvelse. Dermed ikke sagt at denne relation er ligeværdig. Snarere peges der på, at relationen er åben for forhandling. *Herrschafts*-begrebet rummer således en mere nuanceret forståelse af magtrelationen mellem herskab og bonde, end *Macht*-begrebet tilbyder, netop fordi det påpeger nødvendigheden af en vis gensidighed for magtrelationens beståen. Weber anfører, at *Herrschafts*-relationen bl.a. reguleres af traditionen og specifikke materielle interesser. Disse er imidlertid ikke tilstrækkelige til at opretholde relationen i et langsigtet perspektiv, medmindre de suppleres af en tro på legitimiteten af relationen. Denne legitimitet kan svækkes og påvirkes, og er i sidste ende det afgørende for en given *Herrschafts*-types beståen.²⁴

Weber opererer med flere forskellige *Herrschaftstyper*, som tilsvarende har forskellige legitimitetskrav. Her skal kun fremhæves det *patriarkalske Herrschaft*, som var det fremherskende før det moderne bureaukratiske *Herrschafts* gennembrud. Fundamentet i det patriarkalske *Herrschaft* var husstandsoverhovedets personlige autoritet over husstandens medlemmer, og at den patriarkalske autoritet kunne dække over flere husstande, f.eks. godsejerens autoritet over godsets fæstegårde. Centralt for opretholdelsen af autoriteten over flere husstande var en forvaltningsstab, som i dette system er personligt knyttet til husstandsoverhovedet. Denne personlige forvaltningsstab var definerende for den særlige udgave af det patriarkalske *Herrschaft*, som Weber kaldte det patrimoniale *Herrschaft*.²⁵ Magtrelationen mellem herre og undergoven i det patrimoniale *Herrschaft* er på sæt og vis et gensidigt afhængighedsforhold, hvor

²³ Weber, 1972, 28-29.

²⁴ Weber, 1972, 122.

²⁵ Weber, 1972, 133.

herren var afhængig af, at den undergivne udfører sin pligt, mens den undergivne var afhængig af herrens beskyttelse. I den patrimonialt opbyggede stat fungerede godsejeren som ”mellemand” i relationen imellem den enkelte bonde og staten/fyrsten og fungerede de facto som den lokale øvrighed. Det var således pålagt godsejeren bl.a. at inddrive skatter og sørge for lov og ret på sit gods. Til gengæld for disse ydelser nød godsejerne immunitet og suverænitæt på deres ejendom. Konsekvenserne af fyrstens sikring af godsejerens personlige myndighed var, at fyrstemagten ikke kunne blande sig i interne forhold på de enkelte godser.²⁶

Webers patrimoniale Herrschaft var som nævnt et gensidigt afhængighedsforhold, og alene af den grund fordrede det et vist samspil eller forhandling mellem herskab og bonde. Magtrelationens beståen var afhængig af en gensidig accept af den, hvorfor herskabet havde brug for ”redskaber”, politiske som materielle, til at overtale bondestanden til at acceptere herrens myndighed over dem. Den engelske historiker Douglas Hay fremsatte i 1975 en teori om nådens betydning i forbindelse med denne legitimerings- / ”overtalelsesproces” i tidlig moderne engelsk strafferet. Hays pointe er, at påtalereglerne, hvad enten det drejede sig om en bondes private søgsmål eller en godsejers retsforfølgelse af egne bønder, gav enorm magt til sagsøgeren i forhold til anklagens strength, og kunne herigennem vise nåde eller lade være.²⁷ Også godsejerne var i visse tilfælde i besiddelse af en benådningret – en ret som foruden juridiske konsekvenser også havde stor social betydning, idet nåden skabte og underbyggede godsejernes legitimitet som magthavere i relationen til deres undergivne. Nåden var således et traditionsbåret magtmiddel, som kunne bringes i spil i konflikter både inden- og udenfor rettens rammer. Nåden var imidlertid ikke kun et gode for den herskende, men også for den beherskede, da denne med få og enkle midler kunne få formildet sin straf. Dette viser på bedste vis netop den gensidige afhængighed i Herrschaftsrelationen, som Weber fremstiller den, men samtidig også, at der ikke var tale om en ligeværdig relation. Dog efterlader den et billede af en form for ritualiseret forhandling, hvor parterne gennem handlingen reproducerede og fornyede den eksisterende magtstruktur. Anvendt på et dansk materiale er nådesteorien et nyttigt arbejdsredskab til forståelse af både bøndernes og godsejernes motiver, når de optrådte på tinge, og når bønderne søgte godsejerens nåde efter en forseelse ved at stille sig i hans minde.

Tankerne bag det patrimoniale Herrschafts dobbelte eller udvidede husstandsbegreb har inspireret flere forskere til at undersøge, hvad det betød for retsudviklingen. I dansk sammenhæng har især Anette Faye Jacobsen bidraget hertil. I bogen *Husbondret*, som er en revideret udgave af hendes ph.d.-afhandling, identificerer Jacobsen med inspiration fra bl.a. retsologen Georges Gurvitch tre parallelløbende retslige idealtyper og afdækker dermed en

²⁶ Weber, 1972, 580ff. og 615ff.

²⁷ Hay, 1975, 40ff.

eksisterende retspluralisme. Begrebet retspluralisme henter hun fra retsantropologien, og begrebet dækker over flere samtidigt eksisterende både statsligt anerkendte retssystemer og mere uformelle retsordner, som i højere grad baserer sig på traditionen, sociale normer og forskellige former for social kontrol.²⁸

Den mindste sociale og retslige idealtypiske enhed Jacobsen opererer med, er *husbondsrettsfæren*, dvs. husstanden med far, mor, børn og tyende. Der tages udgangspunkt i det traditionelle vesteuropæiske husstandhierarki, der som oftest havde den voksne mand (husbond) i toppen, men som kunne varetages af en kvinde. Husbond udøvede justitsen, båret af traditionen, inden for hjemmets fire vægge og kunne kræve blind lydighed af husstandens øvrige beboere.

Den anden retslige sfære bønderne indgik i, var den såkaldte *patrimoniale retssfære*. I vid udstrækning var det de samme principper som for husbondsrettsfæren blot i den udvidede ”husstand”, godset udgjorde. Her var det godsejeren, der var husbond, og som sådan stod han i et tjenesteforhold til sine fæstere, hvor disse på den ene side skyldte ham arbejde og lydighed, mens godsejeren på den anden side skulle beskytte fæsterne socialt og retsligt. Det var endvidere godsejerens pligt at opretholde lov og orden på godset.

Endelig indgik både husbondsretssfæren og den patrimoniale retssfære i den overordnede *statslige retsorden*. Denne karakteriseredes ved at være reguleret af lovgivning, hvorigennem statsmagten allerede i senmiddelalderen, men især fra reformationen og frem, i stadigt stigende grad forsøgte at regulere befolkningens adfærd.²⁹ Tidsmæssigt forankrer Jacobsen sin analyse i perioden fra enevældens indførelse til landboreformerne, primært i en ny læsning af Danske Lovs bestemmelser, men trækker også tråden videre helt op til det 20. århundrede. Jacobsen fremhæver her, at de regler Danske Lov opsatte for at regulere husbondens, i dette tilfælde særligt herremandens, pligter og rettigheder, var tilpas luftige og vage til, at sædvanen fortsat kunne regere inden for lovens rammer. Særligt denne detalje er ganske interessant set i forhold til denne afhandling, idet lovgivningen før Danske Lov i endnu højere grad var præget af denne tendens. I særdeleshed synes værnsforholdet og hals- og håndsretten at have udgjort den overordnede ramme, indenfor hvilken sædvanen i stadig stigende grad kæmpede med statslig detailregulering f.eks. i form af nye strafferetslige bestemmelser.

I dette system af samtidigt eksisterende retsordner var godsejeren ikke blot husbond og dermed øverst i den patrimoniale retssfære, men han stod, qua sine øvrighedsbeføjelser også som håndhæver af den statslige retsorden. Ifølge Jacobsen skelnes der i Danske Lov principielt ikke mellem disse to retslige sfærer og godsejernes rolle i dem. Der er derfor heller ikke grund til at tro, at man i tidligere lovgivning har haft en sådan klar skelnen. Der peges på, at hals- og

²⁸ Jacobsen, 2008, 25f.

²⁹ Jacobsen, 2008, 30-36.

håndsrätten ofte er blevet beskrevet som en øvrighedsfunktion, og dermed myndighed til at anklage og straffe forbrydere. Herved overses hals- og håndsrätten privilegiekarakter. Hals- og håndsrätten knyttede sig nemlig specifikt til den enkelte godsejers medlemskab af adelsstanden, og dermed til hans egenskab af husbond over sit gods. Heri lå der også en udstrakt beføjelse til at afgøre retstvister på godset og straffe fæstebønder uden om det statslige retsvæsen. Bl.a. kunne godsejeren opkræve bøder uden om retten, og godsejerne og bønderne kunne igennem den såkaldte ”aftingning” forhandle om bødernes størrelse. Dette understreger, hvor uafklaret forholdet mellem statslig og patrimonial ret var under enevælden og måske i endnu højere grad under adelsvælden.³⁰ Flere af disse aspekter vil blive forfulgt og kvalificeret yderligere på de følgende sider.

Jacobsens overvejelser og teoriapparat finder jeg interessante i forhold til at studere den retslige interaktion i adelsvældens landbosamfund, idet hun formår at sammentænke det patrimoniale forhold mellem godsejer og fæstebønder med statsmagtens forsøg på at kontrollere befolkningen. Dermed forener hun centrale perspektiver i de to teoretiske hovedpositioner, som er præsenteret ovenfor.

Centrale begreber i den retslige interaktion

Værnsforholdet

Værnsforholdet er særligt i middelalderforskningen blevet fremhævet som en central samfundsinstitution, og derfor kan det undre, at kun Jeppe Netterstrøm har udsat værnsforholdet for særskilt undersøgelse. Netterstrøm har således på baggrund af senmiddelalderens retskilder undersøgt værnet og værnsforholdets formelle baggrund og praksisudfoldelse på tinget. Værnet er som sagt altid blevet tillagt stor betydning, men tidligere generationer af historikere har imidlertid været låst fast i en forholdsvis unuanceret konsensusdefinition af værnet, ”*som et beskyttelsesforhold mellem godsejer og den undergivne fæstebonde, som først og fremmest bestod i, at godsejeren optrådte som bondens sagfører på tinge.*”³¹ Traditionelt er værnets opståen blevet forklaret som en konsekvens eller reaktion på 12-1300-tallets urolige samfundsforhold, hvor der, for landets indtil da overvejende frie bondestand, pludselig opstod et behov for beskyttelse. Denne beskyttelse søgte de hos herremændene, der som betaling krævede overdragelse af ejendomsretten til bøndernes ejendom og således en overgang til fæstevæsenet. Imidlertid blev indstiftelsen af værnsforholdet tillige tolket som en retslig umyndiggørelse af bønderne, og det er netop denne tanke, Netterstrøm i bogen *At forsvare til rette* gør op med. Som tidligere nævnt er værnets store

³⁰ Jacobsen, 2008, 68-74.

³¹ Netterstrøm, 2003, 10.

betydning for samfundsudviklingen blevet understreget igen og igen, men kun Netterstrøm har undersøgt værnsforholdets praksisudfoldelse på tinget. Derfor vil jeg i det følgende koncentrere mig om Netterstrøms resultater og modifikationer til den traditionelle forståelse af værnsforholdet i dansk historiografi.

Netterstrøms undersøgelser bekræfter det grundlæggende synspunkt, at værnet primært bestod i, at godsejerne forsvarede deres bønder på tinget, og at de spillede en afgørende rolle i gennemtvindingen af den afsagte dom. Undersøgelsen viser imidlertid også, at såvel selvejere som fæstebønder optrådte selvstændigt på tinge, til trods for at de var underlagt værnsforholdet.³² Hermed falsificeres hypotesen om, at værnsforholdet gjorde bønderne retsligt umyndige.

Forklaringen på dette finder Netterstrøm i nogle af de samme tanker om en dobbelthed i husstands- og husbondbegreb som udspringer af Webers patrimoniale Herrschaft, og som også Jacobsen peger på. Netterstrøm fokuserer især på det, han kalder det ”dobbelte husbondforhold”, der betød, at bonden, som husstandsoverhoved for fæstegården på den ene side, var sin egen husbond, men på den anden side samtidig underlagt godsejerens husbondmyndighed, da denne var ejer af fæstegården. Dette skal forstås sådan, at godset regnedes som en udvidet husstand bestående af mindre enkeltdele: fæstegårdene. Principielt betød det en formel kompetencefordeling, hvor godsejerens husbondmyndighed havde forrang i sager vedrørende fæsterens ejendom, mens fæsterens husbondmyndighed havde forrang, når det drejede sig om sager om fæsterens egen person eller husstandens øvrige medlemmer. Denne formelle fordeling af kompetencer afspejler sig imidlertid ikke i Netterstrøms analyse af retspraksis, idet det påvises, at sagens karakter, tilspidsningsgrad samt det magtmæssige forhold mellem sagens parter havde mindst lige så stor betydning for værnsudøvelsen som den formelle fordeling.³³ Netterstrøm har andetsteds peget på, at senmiddelalderens fejdepraksis spillede en central rolle i forhold til netop disse kriterier og dermed var central for skabelsen og reproduktionen af værnsforholdet, *”idet godsejerværnet som sagt blandt andet var en beskyttelse imod fejde, og idet godsejerværnet blev sikret ved hjælp af truslen om, at godsejerværneren i sidste ende ville føre fejde mod den, som krænkede den værnede bonde”*.³⁴

Det følger heraf, at værnsforholdet kunne komme til udtryk på to måder: enten i form af forsvar mod en anklage eller i form af, at værneren rejste og førte sagen på bondens vegne, hvis denne ikke selv magtede eller ønskede at føre sagen. Under ét har Netterstrøm m.fl. benævnt dette værnspåtale.³⁵ I praksis var der dog ofte tale om et samspil mellem den værnede og værneren, når værnet trådte i kraft.

³² Netterstrøm, 2003, 123.

³³ Netterstrøm, 2003, 38-39 og 84-86.

³⁴ Netterstrøm, 2007b, 304; se også Poulsen, 2001, 62-66.

³⁵ Netterstrøm, 2007b, 324ff.; Lyngholm, 2010, 58.

Netterstrøms arbejde med værnsforholdet vil på mange måder udgøre grundstenen for min egen behandling af værnsforholdet, men samtidig udfordres værnsforholdet i min undersøgelsesperiode for alvor af sagefaldsretten og hals- og håndsretten andre bestemmelser, hvorfor værnets indhold og funktion nødvendigvis må undergå forandringer.

Sagefaldsretten

Den mest almindelige sanktionsform havde siden landskabslovenes tid været økonomisk i form af bødestraffe. Selvom reformationen medførte en stramning af strafferetten, der i stigende grad erstattede bødestraffene med fysiske sanktioner, var bødestraffe stadig den mest almindelige sanktion i 1600-tallet. Retssystemet fungerede gennem hele perioden således, at hvis en bonde begik retsbrud, skulle han ikke blot betale erstatning til den skadelidte, men også bøde til øvrigheden, dvs. kongen. Bøden til kongen blev kaldt *sagefald*. Oprindelsen til kongens ret til en del af bøden var angiveligt, at han vogtede landets fred og retsorden og derfor havde ret til bøder for brud på retsordenen.³⁶ Allerede i højmiddelalderen var det ikke ualmindeligt, at de gejstlige institutioner var privilegeret med det fulde sagefald (40 marks bøder), mens herremændene først i Jyske Lov af 1241 blev privilegeret med alle tre-marks bøder deres undergivne blev idømt. Godsejerne kunne således herefter opkræve de tre-marks bøder deres egne undergivne blev idømt. Herefter fulgte en gradvis udvikling, hvor adelen fik ret til større og større bødesatser. I 1523 kulminerede udviklingen med overdragelsen af ”al kongelig ret” og dermed det fulde sagefald til den samlede adel. Som det vil fremgå senere var sagefaldet en del af hals- og håndsretten fra i hvert fald 1536, men sagefaldets vigtighed gør, at det bør behandles i sin egen ret.

Det økonomiske aspekt af sagefaldsretten har fyldt meget i forskningsdiskussionen. Var adelens juridiske privilegering økonomisk rentabel eller ej? Hans Fussing har således i flere undersøgelser af både de sparsomt overleverede private godsregnskaber og de langt mere fyldigt overleverede lensregnskaber påvist, hvordan der blev forhandlet om bødernes størrelse mellem godsejeren eller dennes foged og fæstebonden.³⁷ En central pointe hos Fussing er, at retsplejen ikke synes at have været økonomisk rentabel for hverken godsejere eller lensmænd.³⁸ Dertil var variationen i antallet af sager og bødestørrelserne for stor. Fussing tolker udsvingene som et udtryk for skiftende konjunkturer. Det var uhensigtsmæssigt at påtale forseelser i strenge tider, da den tiltalte fæstebonde risikerede at måtte gå fra gården, og godsejere og lensmænd dermed risikerede, at gården kom til at stå øde med bortfald af den faste landgilde og hoveritjeneste til

³⁶ Jørgensen, 1947, 276-277.

³⁷ Fussing, 1934, 193-212.

³⁸ Fussing, 1951,66 og Fussing, 1934, 217.

følge. Denne tolkning understøttes af, at der i flere tilfælde direkte i lovgivningen blev taget hensyn til bøndernes betalingsevne og dermed de økonomiske konjunkturer.³⁹ Fussings fokus er i udpræget grad økonomisk, og kritikken af Fussings arbejde er også primært gået på hans manglende blik for sagefaldsregistrenes rets- og kulturhistoriske potentiale.

Thelma Jexlev har, både i forordet til en oversigt over de danske lensregnskaber og i artikelform, været fortaler for en sådan bredere udnyttelse af lensregnskabernes og i særdeleshed sagefaldsregistrenes potentiale.⁴⁰ I artiklen *Lensregnskabernes sagefaldsregistre – Kan de bruges til en vurdering af retspraksis i det 16. og 17. århundrede* analyserer Jexlev en række lensregnskaber fra forskellige perioder med det formål at sammenligne retspraksis i forskellige dele af landet. I udgangspunktet tilslutter hun sig Fussings hypotese om den konjunkturbestemte opkrævning af sagefaldet,⁴¹ men samtidig præciserer hun, at sagefaldsposterne ofte ikke var bøder afsagt ved dom, men i stedet beløb aftalt mellem herskab og bonde gennem forhandling uden involvering af tinget, hvilket potentielt kunne bidrage til den uens opkrævningspraksis fra len til len. Jexlev kalder denne type poster ”uegentlige bøder”, men man kunne også kalde dem ”administrative bødeforelæg”. Begrebet aftingning mener hun er med til at sløre disse uegentlige bøder, da begrebet ikke anvendes i forhold til disse, men også forhandling om bøder, der udsprang af retskendelser.⁴² Endelig peger hun på det forhold, at lensmændene og skriverne formentlig har fortolket lensbrevens pålæg om ”*at holde bønderne ved lov, skel og ret*” ganske forskelligt.⁴³ Jexlev ender således med at konkludere, at en udnyttelse af sagefaldsregistrene alene ikke kan bruges til at sammenligne retspraksis. For at opnå et tilfredsstillende sammenligningsgrundlag må man inddrage tingbogsmateriale for at skabe yderligere klarhed.⁴⁴ Jexlev konkluderer derfor, at sagefaldsregistrenes største værdi ligger i spektret af kulturhistoriske oplysninger om f.eks. bondens dagligdag, bøndernes forhold til herskab og øvrighed, etc.

I bogen *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800* fra 1987 fokuserer Tyge Krogh på de besiddelsesløses retsforhold. Krogh interesserer sig her mest for lovgivning samt de primært retsøkonomiske problematikker, der knytter sig til godsejernes retslige forfølgelse af besiddelsesløse. For 15-1600-tallets vedkommende gør Krogh sig til talsmand for det synspunkt, at godsejernes ræsonnement bag påtalen af forbrydelser var, om en retslig proces var økonomisk rentabel for dem. Den anklagede skulle, hvis han blev dømt, betale sagsomkostningerne, men

³⁹ Fussing, 1951, 60.

⁴⁰ Jexlev, 1978, 571ff. og Jexlev, 1984, 163ff.

⁴¹ En opfattelse som i øvrigt går igen hos Hans Henrik Appel i artiklen: *Forbrydelse og straf? Slagsmål og sædelighedssager i Skast herred 1635-70* og formuleres således: ”*sagefaldsretten opfattes nærmest som en vandbane man kunne skrue op og ned for efter behag, eller rettere efter hvor meget bønderne nu lå inde med af penge*” (Appel, 1995, 55).

⁴² Jexlev, 1984, 166-169.

⁴³ Jexlev, 1984, 169.

⁴⁴ Jexlev, 1984, 180.

også bøde noget af sin formue til øvrigheden (godsejeren).⁴⁵ Krogh ender på sin vis samme sted som Fussing og Jexlev, men bruger ikke konjunkturer som argument, men derimod den anklagedes relative ejendomsbesiddelse. Det afgørende var, om godsejeren kunne få dækket omkostningerne for retsforfølgelsen. Dermed lægges vægten på et andet økonomisk rationale, som også havde betydning for påtalen af forbrydelser. Den økonomiske anskuelse bruger Krogh til at sætte adelen i opposition til statsmagtens forsøg på i højere grad at ensrette retspraksis, dvs. påtale af alle forbrydelser efter lovens bogstav.⁴⁶ Kroghs analyser viser, at ikke kun de økonomiske konjunkturer spillede ind på påtalesituationen i de enkelte sager, men også sagens økonomiske rentabilitet kunne spille en rolle.

Sidst, men ikke mindst, bør Per Ingesmans undersøgelser af den kirkelige disciplin og social kontrol i 1500-tallets første halvdel fremhæves. Ingesmans undersøgelser bygger nemlig på udnyttelse af sagefaldsregistrene fra officialsregnskaberne fra ærkebispesædet i Lund, samt tilsvarende registre fra Bornholm, som også hørte under ærkebispesædet. Ingesman anvender således kilder, der ligner lensregnskaberne sagefaldsregistre ganske meget, i en retskulturel analyse og imødekommer ad den vej Jexlevs opfordring til at udnytte sagefaldsregistrenes socio-kulturelle potentiale bedre. Ingesmans hovedkonklusion er, at kirkens opkrævning af ofte ret massive bøder øgede den sociale kontrol i samfundet. Bl.a. fordi bøderne betaling ofte blev pålagt hele lokalsamfundet. Desuden er det en væsentlig pointe, at bøderne ikke skal tolkes som et udtryk for kirkens syndsideologi, men snarere som et udtryk for kirkens interesser som storgodsejer før reformationen.⁴⁷ Ingesman bidrager ved sin analyse af sagefaldslisterne således både med nye indsigter til den retsøkonomiske forskning og til teoridannelsen omkring disciplinering og social kontrol. Endelig bidrager artiklen med særdeles givtige og relevante diskussioner af sædelighedsforbrydelsernes udvikling og ikke mindst deres juridiske og samfundsmæssige betydning før og efter reformationen.⁴⁸

Hals- og håndsretten: et spørgsmål om ret og pligt

Et begreb, som var nært knyttet til retsadministrationen i almindelighed og sagefaldsretten i særdeleshed, var den såkaldte hals- og håndsret. Hals- og håndsretten var på sin vis kulminationen på uddelegeringen af det kongelige sagefald til adelen. Hals- og håndsretten omtales allerede i individuelle privilegier til adelige i 1400-tallet, men første gang den nævnes eksplicit i dansk lovgivning er i Chr. III's håndfæstning fra 1536. Meget taler dog for, at hals- og håndsretten

⁴⁵ Krogh, 1987, 80-81.

⁴⁶ Krogh, 1987, 44-46.

⁴⁷ Ingesman, 2007, 363.

⁴⁸ Ingesman, 2007, 353-364.

allerede lå implicit i formuleringen ”al kongelig ret”, som blev overdraget til den samlede adel allerede i Frederik I’s håndfæstning fra 1523.⁴⁹ Hals- og håndsretten indebar, foruden retten til det fulde sagefald, tillige retten til at anklage og eksekvere livs- og legemesstraffe over egne undergivne.

I Danmark har udforskningen af hals- og håndsretten været meget begrænset. Dette skyldes primært, at det har vist sig svært at undersøge dens betydning i praksis. Den sparsomme forskning, der trods alt er lavet om hals- og håndsretten, har primært beskæftiget sig med lovgivnings-grundlaget samt privilegiets oprindelse - primært i sammenhæng med beskrivelse af sagefaldsretten. Dog har særligt Jeppe Netterstrøms forskning i fejder og drab bidraget med indfaldsvinkler til belysning og fortolkning af hals- og håndsrettens betydning for retspraksis. Denne afhandling tager derfor i vidt omfang udgangspunkt og bygger videre på nogle af Netterstrøms indgangsvinkler og hypotese-dannelser.

Trods den manglende forskning var man tidligt klar over hals- og håndsrettens store betydning for retsvæsenet og forholdet mellem godsejere og bønder. Allerede Kolderup-Rosenvinge behandlede i en artikel i *Juridisk tidsskrift* fra 1831 hals- og håndsrettens lovgivningsmæssige grundlag og betydning for retsproceduren. Særligt interessant er behandlingen af, hvad han antog, var privilegiets to grundbestanddele; på den ene side retten til at påtale forbrydelser og på den anden side retten til at lade en afsagt dom eksekvere.⁵⁰ I den forbindelse bringer Kolderup-Rosenvinge nogle helt centrale diskussionspunkter i fortolkningen af hals- og håndsrettens indhold i spil. Bl.a. om hals- og håndsretten i årene efter reformationen kom til at indeholde en pligt til anklage og domseksekvering på en række sagstyper? Hermed antydes et begyndende skifte i anklageproceduren, som, fra at påhvile den skadelidte, i visse sager overgik til at påhvile adelen i kraft af dennes øvrighedsfunktion. Dette skal ses i snæver relation til udviklingen af en række nye strafferetslige bestemmelser, som var stærkt inspireret af mosaik ret, men også i flere tilfælde indeholdt et element af offentlig påtale.

De strafferetslige tiltag har i forskningen affødt en diskussion om, hvorvidt den tidlige moderne periodes lov og retspraksis afspejler moderne retspraksis skarpe skel mellem civil- og strafferetslige sager. Henrik Stevnsborg har defineret den tidlige moderne strafferet som: ”*de sager, der er rejst af øvrigheden, eller undtagelsesvis af privatmand, med det formål at få fastsat en præventiv sanktion*”.⁵¹ Heroverfor står den form for søgsmål, der har til formål at give erstatning for den lidte skade - nemlig de civilretslige søgsmål. Hans Henrik Appel har imidlertid kritiseret Stevnsborgs strafferetsdefinition for ikke i tilstrækkelig grad at tage højde for sagefaldssagerne. Ifølge Appel

⁴⁹ Jeg har dog valgt at henvise til 1536 i det følgende når der tales om hals- og håndsretten, fordi en tidligere datering beror på en diskutabel tolkning.

⁵⁰ Kolderup-Rosenvinge, 1831, 320ff.

⁵¹ Stevnsborg, 1984, 225.

falder disse sager uden for Stevnsborgs definition, idet øvrigheden kunne have en økonomisk interesse i disse sager.⁵² Appel mener kun, at Stevnsborgs definition er dækkende for de forbrydelser, som var under indflydelse af mosaisk ret, fordi disse forbrydelser var imod naturen og Guds orden.⁵³ Med sin skelnen mellem sagesaldssagerne og straffesagerne rammer Appel for mig at se ned i en central forskel imellem tidligmoderne og moderne strafferet, nemlig herskabet (øvrighedens) økonomiske interesse i sagen. På den ene side indeholdt sagesaldssagerne et element af offentlig påtale i kraft af påtaleretten, men samtidig var selve straffen afhængig af godsejerens private interesser, hvilket kan aflæses i de store udsving i størrelsen på de opkrævede bøder. Sagesaldsretten indeholdt således både elementer af offentlig og privat påtale, hvorfor Stevnsborgs strafferetsdefinition ikke fanger alle elementer.

Henrik Lerdam har i bogen *Birk, lov og ret* i forbindelse med sin undersøgelse af sagesaldsretten i det slesvigske område berørt hals- og håndsrettens oprindelse i tysk ret. Slesvig synes, ifølge Lerdam, at være overgangsområde mellem to forskellige udgaver af, hvad han betegner som *patrimonial jurisdiktion*, og som sådan transitlandskab for udveksling af ideer. I Holsten indbefattede den patrimoniale jurisdiktion domsmagt, mens den i kongeriget, og formentlig også Slesvig, henviste til sagesaldsretten.⁵⁴ Lerdams resultater baseres på en nærmest begrebshistorisk analyse af de tilbagevendende faste vendinger: ”*al ret*” og ”*al kongelig ret*”, som findes i både privilegier fra Holsten, Kongeriget og Slesvig. Diskussion af de centrale forskelle mellem to nært beslægtede retssystemer og påvirkningerne imellem dem har bidraget konstruktivt til udlægningen af hals- og håndsrettens indhold og har tillige været en inspirerende faktor for mine egne analyser.

Senest har Jeppe Netterstrøm påvist, hvorledes hals- og håndsretten i vid udstrækning var med til at bekæmpe den senmiddelalderlige fejdekultur, idet påtale og eksekveringsretten blev kædet sammen med kriminaliseringen og indførslen af dødsstraf for drab. I 1537 blev det således lovfæstet, at det ikke længere var den dræbtes slægt eller værner, der havde ret til at retsforfølge drabsmanden, men derimod drabsmandens eget herskab, der havde pligt til at fange og straffe drabsmanden. Den nye lovgivning afskar dermed drabsmanden fra at købe sin fred og forlige sig med den dræbtes slægtninge gennem betaling af mandebod, med mindre der var tale om nødværge eller vådesdrab.⁵⁵ I 1539 fandt kongemagten det imidlertid nødvendigt at indskærpe overfor lensmændene og adelen i almindelighed, at de havde pligt til at retsforfølge og eksekvere dødsstraffen over egne bønder, der havde begået manddrab.⁵⁶ Denne bestemmelse skal ses i

⁵² Appel, 1995, 66-68.

⁵³ Appel, 1995, 63-65.

⁵⁴ Lerdam, 2004, 61-76.

⁵⁵ Netterstrøm, 2007b, 324-326.

⁵⁶ DKR, Reces 1539 § 1, 191; se også Netterstrøm, 2007b, 325-326.

sammenhæng med adelens begunstigeelse med hals- og håndsretten og blotlægger det skisma mellem ret og pligt, som allerede Kolderup-Rosenvinge pegede på. Kongemagten opfattede i tilfældet manddrab ikke bare hals- og håndsretten som en ret, men som en pligt til at få drabsmænd blandt deres undergivne dømt og henrettet. Hals- og håndsretten måtte således ikke anvendes til at holde hånden over bønder dømt for drab, ved f.eks. at lade dem slippe med bøder.⁵⁷ Eksemplet viser, hvordan adelen og kongemagten kunne have forskellige opfattelser af ret og pligt. Kongemagten forsøgte dels at afhjælpe problemet ved at indskærpe pligtelementet overfor adelen, men også ved at bringe den dræbtes værner på banen, som det ses i Christian III's Københavnske reces fra 1547. Netterstrøm beskriver ændringen i godsejerens rolle i forbindelse med drabssager således:

”at hvis en drabsmand ikke gribes på fersk gerning, men slipper bort, skal hans eget herskab lade ransage efter ham og lade ham henrette, hvis han pågribes. Vil hans eget herskab ikke eftersøge drabsmanden, skal den kongelige lensmand gøre det. Hvis heller ikke lensmanden vil pågribe og henrette drabsmanden, tillades det den dræbtes godsejer at gøre det. Godsejerværneren er der endnu, og hans retsforfølgelse af den bonde, der har dræbt hans egen bonde, ligner til forveksling det gamle fejdesystem, hvor godsejerværneren hævnedede overgreb mod sine bønder. Men den dræbtes godsejerværner er rykket ned på tredjepladsen efter ikke blot drabsmandens herskab, men også den kongelige lensmand – og godsejerværnerens sanktion indplaceres nu i et straffesystem og ikke et fejde- og bodssystem”.⁵⁸

På baggrund af sine studier af fejdevæsenet og drabsforbrydelsen har Netterstrøm formuleret en hypotese om en begyndende overgang fra et *godseksternt* til et *godsinternt* volds- og magtsystem, der strækker sig fra senmiddelalderen til den tidligt moderne periode.⁵⁹ Mens værnsforholdet i høj grad repræsenterer det godseksterne system, repræsenterer hals- og håndsretten det godsinterne. En væsentlig pointe i Netterstrøms udlægning og tolkning af recesbestemmelserne om drab er, at det godseksterne og godsinterne magtsystem eksisterede side om side. Samtidig understreges det helt fundamentale, at sanktionen nu indplaceredes i et strafferetsligt system, som i vidt omfang var kontrolleret og dikteret af staten. Desuden anskueliggøres nødvendigheden af, at hals- og håndsretten må fortolkes i snæver sammenhæng med den strafferetslige udvikling, som

⁵⁷ Netterstrøm, 2007b, 325-326.

⁵⁸ Netterstrøm, 2007b, 326 (begge citater).

⁵⁹ Netterstrøm, 2008, 12-14.

ikke blot omfattede nye strengere bestemmelser om drab, men efterhånden også om hor, lejemål, incest, sodomi, trolddom, etc.

Da Netterstrøms to magtsystemer må betragtes som idealtyper, er det imidlertid diskutabelt, i hvor høj grad der var tale om et decideret brud mellem to magtsystemer. På den ene side gav hals- og håndsretten, og herunder sagefaldsretten og aftingningsproceduren, utvivlsomt godsejerne et ikke ubetydeligt element af, om ikke formel, så uformel domsmagt, som var i klar opposition til værnsforholdets grundprincipper. På den anden side har Anders Bøgh og senere Jeppe Netterstrøm imidlertid argumenteret overbevisende for, at denne uofficielle domsmyndighed allerede lå indlejret i værnsforholdet og var langt ældre end hals- og håndsretten. I konflikter mellem to bønder med samme værner kunne det således både være i bøndernes og herskabets interesse, at man klarede sagen internt på godset. For godsejerens vedkommende kunne han slippe uden om kongemagtens ret til det høje sagefald, og bonden kunne sikre sig en favorabel aftingning.⁶⁰ Omfanget af den uofficielle domsmyndighed var i middelalderen imidlertid enten begrænset af godsejerens sagefaldsprivilegier eller til kun at omfatte sager mellem bønder under samme værner. På mange måder var hals- og håndsretten derfor en udvidelse og en formalisering af en allerede eksisterende praksis.

Derfor skal introduktionen af hals- og håndsretten ikke ses som udtryk for et fuld-stændigt brud med værnsforholdet, men snarere som kulminationen på en forskydning i, hvilket system som var toneangivende. Der er således her klare paralleller til overgangen mellem samfundets og statsmagts retspleje, som er kernen i teorien om den juridiske revolution.

Den svenske historiker Mathias Cederholm underbygger i artiklen *From protection to privileges – forsvar and herlighed* fra et mere godsorienteret social-økonomisk perspektiv et sådant skift i magtbalancen mellem de to systemer. I sin begrebshistoriske analyse af begreberne forsvar og herlighed viser Cederholm, hvordan disse i senmiddelalderen udgjorde to særskilte begreber. Forsvaret eller værnet var i senmiddelalderen snævert knyttet til modydelser i form af afgifter som gæsteri og husbondhold og bidrog stærkt til dannelsen af herskab-tjener relationen mellem parterne.⁶¹ Her peges altså netop på Webers understregning af gensidighedsprincippet i relationen mellem godsejer og fæstebonde i det patrimoniale herrschaft, som bl.a. også Hans Henrik Appel har fundet karakteristisk for det tidligt moderne samfunds sociale og retslige mekanismer.⁶²

Herligheder på den anden side henviste i senmiddelalderen til konkrete naturressourcer på ejendommen, som herskabet havde eneret til. Cederholms hovedpointe er, at herlighedsbegrebet

⁶⁰ Bøgh, 1987, 101, Netterstrøm, 2003, 113-116 og Netterstrøm, 2012, 353.

⁶¹ Cederholm, 2004, 30-35.

⁶² Appel, 1999, 300-301.

udvides i løbet af 1500-tallet og op i 1600-tallet, og at værnet efterhånden smelter sammen med eller indoptages i herlighedsbegrebet.⁶³ Særligt i 1520-30'erne synes begrebet herligheder, der oprindeligt knyttede sig til kirkegodset, at blive adopteret af adelen grundet det politiske parløb mellem konge og adel, som allerede var i gang før reformationen, men som for alvor blev cementeret efter reformationen. Dette afspejlede sig direkte i udvidede privilegier til adelen i form af bl.a. en vidtgående skattefrihed samt ikke mindst overdragelsen af hals- og håndsretten, herunder retten til det fulde sagesfald. I recessen af 1547 er § 22 blevet anset som en styrkelse af godsejernes position, da det blev fastslået, at adelen måtte gøre sig sit gods så nyttigt som muligt. Angiveligt henviste bestemmelsen oprindeligt udelukkende til salg af varer og gods og ikke til ejendom, men omkring 1600 er der evidens for, at bestemmelsen af adelen blev opfattet som gældende i forhold til ejendom og dermed i forhold til fæsteforholdet.⁶⁴ Med andre ord gav en sådan forståelse af bestemmelsen principielt adelen ret til at definere fæsteforholdet. Dette var et brud med det tidligere omtalte gensidighedsprincip, idet adelen nu opkrævede større og flere afgifter af deres bønder, uden at disse nødvendigvis oplevede en tilsvarende udvidelse af beskyttelsen af dem. Netop ubalancer i gensidighedsprincippet har Appel tolket som hovedårsagen til bondeoprørene i senmiddelalderen.⁶⁵ Fra 1536 og frem til 1648 indeholdt alle hånd-fæstninger tillige en enslydende bestemmelse, der sikrede adelen al rettighed og herlighed over deres ejendom og tjenere. Hermed sidestilledes adelens magt over sit gods med kongens magt over kron-godset.⁶⁶

Gennem sit socio-økonomiske perspektiv peger Cederholms på den samme bevægelse som Netterstrøm. Faktisk kvalificeres bevægelsen yderligere, idet Cederholm viser, hvordan værnet ikke forsvinder, men indoptages i det langt bredere herlighedsbegreb, der dækker over alle de økonomiske gevinster, adelen kunne få af deres ejendom.

Mødet mellem tinget og det patrimoniale

Som allerede nævnt har flere danske historikere de seneste godt 15 år forsøgt at forene teorierne om tinget som socialt og retsligt rum for interaktion og studiet af retspraksis med Webers patrimoniale Herrschaft. Her skal blot fremhæves to.

⁶³ Cederholm, 2004, 39-41. Hypotesen om sammensmeltningen mellem herlighed og forsvar, skal ses i relation til den sammensmeltning af landgildens skyld eller oprindelige jordrente, der allerede blev fastlagt og fikseret i løbet af middelalderen og herlighedsafgifterne, der blev pålagt senere som betaling for bl.a. som modydelse for værnet, men som efterhånden også blev fikserede størrelser. Carsten Porskrog konkludere for Slesvigs vedkommende: ”Denne skelnen havde ingen praktisk betydning efter middelalderens afslutning. Uanset deres rod blev disse afgifter betragtet som faste afgifter af jorden eller de enkelte brug...” (Porskrog, 2003, 122).

⁶⁴ Cederholm, 2004, 37. For en uddybelse af samtidens fortolkning af bestemmelsen se f.eks. Petersen, 2001, 426-427 og Appel, 1999, 301.

⁶⁵ Appel, 1991, 22-24.

⁶⁶ Cederholm, 2004, 36, se desuden ÅG, nr. 19 §7, s. 84; ÅG, nr. 22 § 6, s. 96-97; ÅG, nr. 24 § 6, s. 104 og ÅG, nr. 27(28) § 6, s. 112-113, samt Fussing, 1942 [1973], 300f.

I sin disputats *Tinget, magten og æren* fra 1999 undersøger Hans Henrik Appel bl.a. retsforholdene i det sydvestjyske Skast herred igennem det meste af 1600-tallet. Disputatsens overordnede problemstillinger skriver sig tydeligt ind i traditionen omkring statsdannelse fra neden, ligesom inspirationer fra den tidligere omtalte nordiske forskning er ganske tydelige. Appel formulerer det som disputatsens hovedanliggende at undersøge ”*hvorledes magtstatens initiativer indgik i og påvirkede den lokale diskurs; dvs. den ramme, inden for hvilken de lokale relationer og deres mekanismer blev defineret og forstået, og inden for hvilken kampen om at definere og forstå dem udspillede sig*”.⁶⁷ Appel ønsker med andre ord at undersøge relationerne mellem statsmagten på den ene side, og lokalsamfundet og de mennesker, der konstituerede dette, på den anden side. Gennem en dybdegående mikro- eller totalhistorisk analyse lykkes Appel at komme helt tæt på sociale, retslige og økonomiske forhold i 1600-tallets Skast herred. Hertil benytter han sig af et bredt kildemateriale, der foruden tingbøger også rummer kirkebøger, lensregnskaber, kilder fra stifts- og statsadministration, etc.⁶⁸ I kraft af den totalhistoriske tilgang påviser Appel eksistensen af flere forskellige sociale arenaer, hvor individet og statsmagten mødtes. Foruden herredstinget var også menigheden og landsbyen eksempler på sådanne arenaer.

Herredstingets udvikling beskriver Appel som en udvikling fra adelsvældens bruger-styrede herredsting til enevældens mere professionaliserede ting, hvilket er i fin overensstemmelse med teorien om den juridiske revolution.⁶⁹ Tingets funktion og placering i den samfundsmæssige struktur belyses først i afhandlingens sidste kapitler og indikerer den centrale pointe hos Appel; at herredstinget blot var ét blandt flere fora for konfliktløsning i lokalsamfundet. Denne pointe lægger sig på sin vis i forlængelse af Johansens hypotese om ”det nære ting” ved netop at undersøge en række af de alternative fora, som Johansen mener, at de bønder, der boede langt fra tinget, måtte have benyttet sig af. Appels analyser af tinget kredser således om, hvorfor og hvordan folk brugte tinget, når nu der fandtes andre konfliktløsningsfora.⁷⁰ Appels påvisning af eksistensen af flere samtidigt eksisterende konfliktløsningsfora går således fint i spænd med Faye Jacobsens parallelle retsordner. Man kan endda tale om, at Appels resultater taler for en endnu bredere model end Jacobsens, idet denne ikke tager højde for f.eks. landsbyfællesskabets eller menighedens ”retssfærer”. Appel viser, hvorledes lokalsamfundet og menigheden, med udgangspunkt i såvel nedfældede landsbyvedtægter, uskreven sædvane og religion, kunne virke socialt ekskluderende og dømmende overfor en bestemt adfærd og tillige influerede både på den patrimoniale og statslige retsfære.⁷¹

⁶⁷ Appel, 1999, 20.

⁶⁸ Appel, 1999, 55-93.

⁶⁹ Appel, 1999, 539ff. og 623ff.

⁷⁰ Appel, 1999, 533.

⁷¹ Appel, 1999, 237ff. og 437ff.

Endelig belyses i disputatsen væsentlige aspekter af den retslige interaktion mellem godsejere og fæstebønder på tværs af de forskellige retssfærer. Især bidrager disputatsen til klarlægningen af aftingningsfænomenet. I relation hertil har Appel desuden undersøgt betydningen af begrebet ”at give sig i herskabets minde”, som ifølge Appel mere specifikt henviser til bøndernes mulighed for, gennem en form for rituel underkastelse eller fornyet accept af herskabsrelationens beståen, at opnå nedsættelse af herskabets del af bøden. I forlængelse heraf skelner Appel mere principielt mellem minde og nåde. Hvor nåde var noget, der blev tildelt af en overordnet straffende myndighed, var minde mere en forhandling eller overenskomst mellem to parter, som begge havde mulighed for at påvirke udfaldet.⁷² I sin behandling af nåde og minde er Appel tydeligt inspireret af den førømtalte engelske forsker Douglas Hay. Differentieringen mellem minde og nåde samt aftingningen er af ganske central betydning for nærværende afhandling, og vil være udgangspunkt for analysen af forskellene mellem økonomisk og fysisk sanktionering.

I sin gennemgang af forskellige konfliktløsningsfora og de sociale omgangsformer kommer Appel tillige ind på en række sagstyper, f.eks. vold, lejermål, fæsteanliggende, etc., som behandles indgående såvel empirisk som teoretisk. Detaljeringsgraden og bredden af Appels undersøgelser gør disputatsen uomgængelig, når man vil beskæftige sig med retslig interaktion ved 1600-tallets herredsting, og har også været en væsentlig inspirationskilde for nærværende afhandling.

Dorte Kook Lyngholms ph.d.-afhandling *Den patrimoniale ret. Godsejeren som juridisk myndighed og privat aktør i 1700-tallets danske retsvæsen* er et andet eksempel på en kobling af tingbogsstudier og det patrimoniale Herrschaft. Lyngholm undersøger, som titlen antyder, godsejerens rolle som rettens forvalter på Clausholm gods og birk i midten af 1700-tallet. Her kommer hun blandt andet ind på godsejernes altdominerende rolle i retsforvaltningen ved 1700-tallets birkeretter.⁷³ Afhandlingen henter væsentlig inspiration fra en del studier af godsejerens patrimoniale øvrighedsfunktioner i 1700-tallet, som i særdeleshed Birgit Løgstrup står som hovedrepræsentant for. Løgstrup har i sin disputats *Jorddrot og offentlig administrator* og artiklen *Den bortforpagtede statsmagt* fra henholdsvis 1983 og 1985 undersøgt godsejernes rolle som forvaltere af statslige administrationsfunktioner med et særligt blik for godsejernes status som både privat og offentlig myndighed. Løgstrups udgangspunkt i Webers patrimoniale Herrschaft er tydeligt, men hendes forskning har især været centreret omkring godsejerens rolle i skatteinddrivningen og soldaterudskrivningen, mens Lyngholm fokuserer mere snævert på det retslige aspekt. Lyngholms analyser bygger på kombinationsundersøgelser af datidens lovgivning og studier af tingbøgerne fra birket fra årene 1756-59 og sætter netop fokus på hals- og håndsrettens betydning

⁷² Appel, 1999, 320ff. og 611ff.

⁷³ Lyngholm, 2011, 54ff.

for rettens forvaltning i 1700-tallet og afdækker ligeledes det stadigt eksisterende værnsforhold. Hun påviser i sine analyser, hvorledes godsejeren dominerede retsudøvelsen i birket fuldstændigt, hvilket bevirkede en næsten de facto retslig umyndiggørelse af fæstebønderne.

Lyngholm undersøger i sin afhandling mange af samme problematikker, jeg i det følgende skal beskæftige mig med. Men samtidig adskiller afhandlingen sig også på helt væsentlige punkter. Først og fremmest undersøger hun en retsinstans, som i særlig grad knytter sig til det patrimoniale herrschaft, birkeretten. For det andet er hendes undersøgelse fokuseret på 1700-tallet, hvor mængden af lovgivning eksploderede, hvilket gør hendes studie mere lovgivningsfokuseret end mit. Alligevel har Lyngholms afhandling på flere områder været en inspiration for mit arbejde med 1600-tallets retspraksis.

Kapitel 2

Metode og kildegrundlag

Indledning

En af mine første overvejelser i forbindelse med formuleringen af projektets grundlæggende problemstillinger var, hvordan jeg kunne undersøge og forsøge at besvare disse. Forud for projektet havde jeg primært beskæftiget mig med udviklingen af de overordnede lovgivningsmæssige rammer for den retslige interaktion mellem godsejere og fæstebønder, men i nærværende projekt udvidedes horisonten, og det var således ambitionen at undersøge, hvordan de forskellige former for retslig interaktion kom til udtryk i praksis. Mit ønske var altså at kombinere undersøgelser af lovgivningsgrundlaget med en systematisk empirisk undersøgelse af retspraksis. Men hvilken retspraksis? Eller måske snarere, hvilke dele af retspraksis skulle jeg undersøge? Skulle jeg 1): baserer min undersøgelse på et bredt, men mere eller mindre tilfældigt udsnit af retspraksis fra forskellige retskredse og retsinstanser? Eller skulle jeg 2): udvælge én enkelt retskreds og foretage en tilbundsående analyse af den specifikke retspraksis i en nærmere defineret tidsperiode? Svaret på dette hænger i høj grad sammen med spørgsmålet om undersøgelsens repræsentativitet.

Hans Fussings disputats står som et centralt eksempel på den første tilgang. Siden udgivelsen er Fussing blevet skarpt kritiseret for sin metodiske tilgang, bl.a. i relation til spørgsmålet om repræsentativitet.⁷⁴ Som en reaktion på de repræsentativitetsproblemer, der knyttede sig til Fussings metode, men også kraftigt inspireret af den historiske antropologis og mikrohistoriens gennembrud i løbet af 1980'erne, er der i de sidste 20 år blevet skrevet flere danske afhandlinger med udgangspunkt i et enkelt herreds- eller birketing.⁷⁵ Ved at studere et bestemt nærområde, f.eks. et herred, krydser man imidlertid også spor med den lokalhistoriske tradition i historiefaget.⁷⁶ I det følgende afsnit vil jeg forsøg at stille skarpt på de metodiske overvejelser og udvælgelseskriterier, der har dannet grundlag for mit valg af undersøgelsesområde samt diskutere de konsekvenser, det får for repræsentativiteten af studiet.

⁷⁴ Se f.eks. John T. Lauridsen og Thomas Munck, 1982, 626-646. Lauridsen kritiserer bl.a. Fussings for ikke at forholde sig kritisk til de geografiske, tids- og instansmæssige skævheder i hans kildemateriale.

⁷⁵ Se f.eks. Appel, 1999; Korff; 1997 og Lyngholm, 2011.

⁷⁶ Busck, 2011, 54-58.

Spørgsmålet om repræsentativitet og udvælgelse af undersøgelsesområde

Alle historikere, antropologer, etnologer, etc., der arbejder inden for et snævert afgrænset geografisk område i såvel nutid som fortid, støder på repræsentativitetsproblematikken. Imidlertid eksisterer der forskellige opfattelser af, hvad repræsentativitet betyder, og derfor også forskellige måder at forholde sig til problematikken på inden for de forskellige forskningstraditioner. Historikeren Steen Busck beskæftiger sig en del med netop spørgsmålet om repræsentativitet i lokalhistoriske studier i det indledende kapitel til sin monumentale disputats om Sundby sogn på Mors. Her tager jeg mit afsæt. Busck præsenterer i sin disputats to tilgange til repræsentativitetsproblemet, som hver især udgør yderpolerne i repræsentativitetsdiskussionen.

Det første er et delvis naturvidenskabeligt inspireret organisk syn, hvor det lokale afspejler det generelle, hvor delen afspejler helheden, hvor mikrokosmos afspejler makrokosmos, som det f.eks. var tilfældet i Le Roy Laduries *Montaillou*. Her bliver én enkelt lille landsby gjort til repræsentant for hele det franske landbosamfund i middelalderen. I direkte modsætning hertil står den opfattelse, at det lokale ikke kan eller skal sige noget om det generelle. Her er pointen, at lokalstudiet netop ikke skal være repræsentativt, men tværtimod udelukkende beskrive den undersøgte lokalitet. Denne tilgang er i særdeleshed repræsenteret ved David Sabeans undersøgelse af den sydtyske landsby Neckarhausen. Mens den første tilgang principielt ikke har behov for komparation, anerkender Sabean, at have brug for komparation, men ikke med det formål at nå frem til noget generelt. Nej, for Sabean er komparationens formål at understrege det specifikke, det partikulære, ved netop den undersøgte lokalitet. Sabeans afvisning af repræsentativitetskravet går imidlertid på en snæver fortolkning af repræsentativitet som værende lig statistisk repræsentativitet.⁷⁷ Denne tolkning opponerer Busck imod, da han mener, at repræsentativitetskravet også omfatter kvalitative undersøgelser. Heller ikke i sådanne undersøgelser kan man nemlig slutte fra det lokale til det generelle. Busck er enig med Sabean i, at lokalstudiet lider af en grundlæggende mangel på repræsentativitet, men modsat Sabean betragter han *"ikke individualiteten som et mål i sig selv, kun som en konkret, lokal kontekst for de typiske træk, jeg er på udkig efter... Dette bestemte, individuelle sogn er kun det arbejdsfelt, jeg har valgt at studere mine typiske elementer indenfor, og hvor jeg henter mine eksempler til belysning af disse elementer."*⁷⁸ Casestudiet kan altså ifølge Busck aldrig have generel udsagnskraft i sig selv. Det er muligt, at casestudiet kan belyse visse typiske træk, men det kan ikke afgøres før man sammenligner med andre lignende studier, og sammenligningen indebærer altid risikoen for, at casestudiets eksempler er atypiske.

⁷⁷ Appel, 1999, 37-41 og Busck, 2011, 6-11.

⁷⁸ Busck, 2011, 12.

Inden for visse dele af samfundsvidenskaben er man mere positivt indstillet overfor, at casestudier kan have en generel udsagnskraft. Ifølge samfundsforskeren Bent Flyvbjerg er caseudvælgelsen af afgørende betydning i den sammenhæng. Flyvbjerg er af den opfattelse, at hvis udvælgelsen af casen foretages strategisk og i høj grad er informationsorienteret, dvs. udvalgt ud fra en forventning til informationsindholdet i forhold til det spørgsmål, som ønskes besvaret, styrkes casens generaliserbarhed. Spørgsmålet om generaliserbarhed fører ofte til den yderligere misforståelse, at casestudiet er mest velegnet til at udvikle hypoteser i begyndelsen af et forskningsprojekt, mens falsificering og verificering af hypoteser bedst overlades til andre metoder. Flyvbjerg argumenterer her for, at det nærmest forholder sig modsat, således at et strategisk udvalgt casestudie, ”den kritiske case”, netop er særligt velegnet til at teste hypoteser og teorier.⁷⁹ Identificeringen af en kritisk case kan være vanskelig, og der findes ingen klare metodiske principper for udvælgelsen. Det kan dog ifølge Flyvbjerg være en hjælp:

”at se efter enten ”mest sandsynlige” eller ”mindst sandsynlige” cases, dvs. cases, der enten klart vil kunne bekræfte eller afkræfte udsagn eller hypoteser[...] Casen af typen ”mest sandsynlig” er særlig velegnet til falsifikation af teser, mens casen ”mindst sandsynlig” er mest velegnet til verifikation. Det bør bemærkes, at en case, der er ”mest sandsynlig” i forhold til én tese, er ”mindst sandsynlig”, når det gælder tesens modsætning”.⁸⁰

Imidlertid er historikeren, i langt højere grad end samfundsforskeren, tvunget til at forholde sig til kildesituationen. Hvor samfundsforskeren i vidt omfang selv kan generere data, som er designet til at besvare netop hans problemstilling gennem interviews, spørgeskemaundersøgelser, etc., må historikeren tage til takke med det kildemateriale, der er overleveret og lade sig nøje med den udsagnskraft, kilderne har i forhold til hans problemstilling. Hvis den enkelte case skal opnå nogen generel gyldighed, skal den altså være strategisk udvalgt i forhold til den problemstilling, som ønskes undersøgt. For mig at se er det forhold, at man er nødt til at tage kildesituationen i betragtning, før man vælger undersøgelsesområde ikke nødvendigvis ensbetydende med, at en case ikke også kan være kritisk udvalgt. Det vil jeg forsøge at kvalificerer yderligere herunder.

For historikeren er første strategiske kriterium for udvælgelsen af undersøgelsesområdet: kildesituationen. Dette er et træk, der går igen i stort set alle studier af afgrænsede lokalområder, og således også i mit tilfælde.⁸¹ Som allerede nævnt forventede jeg at finde det mest brugbare

⁷⁹ Flyvbjerg, 2010, 474.

⁸⁰ Flyvbjerg, 2010, 475-476.

⁸¹ Korff; 1997, 14-21; Appel, 1999, 46-47; Lyngholm, 2011, 28-29 og Busck, 2011, 44-47.

kildemateriale til min problemstilling i retspraksis. Da jeg ønskede at undersøge forskellige godsejeres retslige interaktion med deres fæstere, fandt jeg det mest opportunt at undersøge et herred. Herredstinget var, som første instans domstol, den retslige arena, hvor jeg forventede mest interaktion mellem godsejerne og fæsterne. Desuden var herredstinget første instans for alle herredets bønder, uanset herskab, med mindre herskabet havde birkeret. Havde godset birkeret, udgjorde det en selvstændig retskreds, der omfattede alt godsets fæstegods. Under de indledende forberedelser til afhandlingen faldt jeg over fem transskriberede årgange af tingbogen fra Hvetbo herred, som ikke havde været udsat for systematisk undersøgelse. Transskriberingen var et tungvejende argument for at vælge Hvetbo herred, da projektet fra starten var tidsmæssigt afgrænset, og jeg gerne ville nå igennem så mange årgange som muligt. Transskriberingen gjorde det med andre ord realistisk at nå igennem mere end blot et par enkelte årgange af en tingbog, da jeg undgik at skulle tyde den ofte svært tilgængelige gotiske håndskrift, tingbøgerne er ført i. Jeg vil senere komme nærmere ind på, hvilke specifikke begrænsninger og problemer, anvendelsen af tingbøgerne giver.

Herefter undersøgte jeg, hvilke andre bevarede kildegrupper hvor jeg kunne finde oplysninger om Hvetbo herred i perioden 1631-35, som den transskriberede tingbog dækkede. Den væsentligste af disse kildegrupper var gods- og lensregnskaberne. Det viste det sig imidlertid, at kun ganske få godsregnskaber og jordebøger er bevaret fra tiden før 1660, og ingen af disse havde berøring med Hvetbo herred. Problematikkens omfang blev dog afbødet noget af, at omkring halvdelen af fæstegodset i Hvetbo herred var krongods, hvoraf hovedparten hørte under enten Aalborghus, Sejlstrup eller Børglum kloster len. Mens lensregnskaber og jordebøger mangler fra Børglum kloster for årene 1631-35 er både regnskaber og jordebøger bevaret for Aalborghus og Sejlstrup len og gav mulig for at inddrage dette materiale i undersøgelsen. Samlet set vurderede jeg, at casen, Hvetbo herred, havde et tilstrækkeligt kildemateriale til at besvare min problemstilling.

Først herefter begyndte jeg at overveje Hvetbo herreds repræsentativitet som case. Som allerede omtalt afviser både Busck og Appel, at en enkelt case, om det så er et herred eller et sogn, kan være så repræsentativt, at det kan belyse generelle træk eller udviklinger. I Flyvbjergs ”kritiske case” fandt jeg imidlertid motiv til endnu engang at overveje, om ikke den retslige interaktion mellem herskab og fæstere i Hvetbo herred kunne siges at have en vis repræsentativitet på et mere generelt plan. Her fandt jeg Flyvbjergs skelnen mellem mest sandsynlige og mindst sandsynlige case god at tænke med. Kernen i min problemstilling er at undersøge, hvordan og i hvilket omfang godsejere og lensmænd interagerede i retssager med eller imod deres fæstebønder, samt hvilken rolle hals- og håndsretten og værnet spillede i denne interaktion. Ved nærmere undersøgelser fandt jeg ud af, at Hvetbo herred på centrale punkter netop kunne anvendes som

”kritiske case” til besvarelse af mine problemstillinger. Afgørende var bl.a., at der kun var et par enkelte fastboende adelige i herredet, hvis hovedgårde desuden var meget små. Hovedparten af bøndergodset var altså enten krongods eller adeligt strøgods. Med andre ord var herskabssituationen i Hvetbo karakteriseret ved, at jorden var fordelt mellem mange og ofte fjernt bosiddende adelige ejere og kronen. Rent logisk måtte herskabsfraværet have betydet, at herskabets interaktion var svagere eller mere arbitrær end i et herred domineret af en stærk, lokalt bosiddende adel. Herskabsfraværet gjorde altså overgangen fra et godseksternt til et godsinternt magtsystem mindre sandsynlig. Det fysiske fravær af adelige i herredet vanskeliggjorde desuden kontrollen med fogedernes varetagelse af den retslige interaktion med herredets bønder på vegne af herskaberne. Jeg anså det altså for mindre sandsynligt, at mine hypoteser om herskabsinteraktion ville blive opfyldt her. Det betyder samtidig, at en verificering af mine hypoteser ville have en større repræsentativitet og generaliserbarhed, da det må formodes, at herskabets fysiske nærhed forøgede sandsynligheden for hypotesernes verificering.

Spørgsmålet om herskabetsituationen kan imidlertid nuanceres yderligere, idet Hvetbo herred også giver mulighed for at sammenligne lensmændenes og de private godsejeres forvaltning af den retslige interaktion. Her er det antagelsen, at lensmændene, som forvaltere af krongodset var mere disponerede for at håndhæve statens love end de private godsejere. Der skal dog endnu engang tages forbehold for det anvendte kildemateriales begrænsninger, som til stadighed stiller historikeren dårligere end samfundsforskeren.

En måde at kompensere for kildematerialets begrænsninger kunne være at prøve casens repræsentativitet ved at sammenligne udvalgte dele af casen med en anden case, som er udvalgt ud fra de modsatte kriterier, dvs. et herred med en langt mere talstræk fastboende adel, som med sit fysiske tilstedevær i herredet kunne udøve en noget mere ensartet kontrol med bønderne og deres fogeders arbejde. Disse kriterier fandt jeg i høj grad opfyldt i det fynske Aasum herred. Imidlertid viste det sig som en uoverkommelig opgave at foretage en dybdegående sammenligning af de to herreder inden for projektets tidsmæssige og omfangsmæssige begrænsninger uden, at det fik negativ betydning for dybden og kvaliteten af studiet af Hvetbo herred. Derfor har jeg begrænset komparationen til et absolut minimum, og den inddrages kun på ganske få udvalgte steder i afhandlingen, hvor det spiller en rolle for argumentationen.

Ud fra de overvejelser af metodisk, teoretisk og praktisk art, jeg her har gjort rede for, vil nærværende afhandling udfolde sig som et casestudie af den retslige interaktion i Hvetbo herred i årene 1631-35. Det er ambitionen, at casen vil kunne bidrage med både specifikke indsigter omkring den retslige interaktion i netop Hvetbo herred, men at valget af Hvetbo som kritisk case desuden gør det muligt at trække nogle af undersøgelsens resultater op på et mere generelt plan.

I det følgende vil jeg se nærmere på de enkelte udvalgte kildegrupper, der har dannet grundlag for dele af afhandlingens analyser.

Kildemateriale

Som det allerede er fremgået, baserer nærværende afhandling sig i særdeleshed på en systematisk undersøgelse af tingbøgerne fra Hvetbo herred i perioden 1631-35. I de følgende afsnit vil jeg redegøre nærmere for de metodiske overvejelser og problemer, der knytter sig til arbejdet med og brugen af det konkrete tingbogsmateriale. Her vil spørgsmålene om registrering, typologisering og databaseetableringen blive viet særlig opmærksomhed. Endelig vil jeg også kort komme omkring de væsentligste af afhandlingens øvrige kildegrupper.

Tingbøgerne

Transskriptionen af de fem årgange af tingbøgerne fra Hvetbo herred blev foretaget af den pensionerede overlæge I. C. Højengaard⁸² i perioden 1993-1998 og var oprindeligt tiltænkt udgivelse i udgivelsesrækken *Ældre danske tingbøger*, som Landbohistorisk Selskab lancerede i 1950'erne. Udgivelsen strandede imidlertid af økonomiske årsager. I stedet blev transskriptionerne lagt tilgængelige på internettet i pdf.-format og links hertil kan findes via Peter Skautrup centerets hjemmeside.⁸³ Da transskriptionerne var tiltænkt udgivelse i en række af videnskabelige kildeudgivelser og er tilgængelige via en forskningsinstitutions hjemmeside, må lødigheden af transskriptionen formodes at være ganske høj. Alligevel foretog jeg selv sammenligninger af udvalgte dele af transskriptionen og de originale tingbøger, som findes på Rigsarkivet i Viborg (det tidligere Landsarkiv for Nørrejylland). Konklusionen på stikprøvekontrollen var, at transskriptionen som forventet var af høj kvalitet og derfor kunne benyttes som kildemateriale.

De transskriberede tingbøger er bevaret fra 1631-35 uden væsentlige lakuner, på nær én. 1631-årgangen er først bevaret fra 11/6 og frem, hvilket udgør et metodisk problem i forhold til de kvantitative sammentællinger, da det giver en skævhed i forhold til antallet af sager ført i de enkelte år. Jeg har imidlertid valgt at medtælle den bevarede del af 1631 årgangen for at sikre så stort et materiale så muligt, og da afhandlingens hovedformål er en undersøgelse af *hvordan* og *i hvilket omfang* godsejerne interagerede retsligt med deres fæstebønder og ikke i større stil

⁸² I.C. Højengaard har udgivet flere bøger og artikler om bl.a. Saltumdialekten og regionale dialekter generelt. Flere af Højengaards udgivelser er udgivet gennem det daværende institut for jysk sprog- og kulturforskning (det nuværende Peter Skautrup center) ved Aarhus Universitet og han selv var i en årrække tilknyttet instituttet.

⁸³ <http://jysk.au.dk/publikationer/oversigt/>

sammenligninger mellem de enkelte år, er den metodiske problemstilling ikke så stor, at en udeladelse af den halve årgang er fundet nødvendig.

Der knytter sig en del kildekritiske problemstillinger til anvendelsen af tingbogsmaterialet som historisk kilde. En væsentlig problemstilling knytter sig til tingskriverens skrivepraksis. I 1578 blev det fra centralt hold indskærpet overfor tingskriverne, at tingbogen skulle føres direkte under tingets afholdelse, således at tingbogsreferatet ved tingets afslutning kunne godkendes af tingforsamlingen. Indskærpelsen skyldtes formentlig, at der var en tendens til at skriverne ikke altid førte tingbøgerne under selve tinget, men ofte først indførte tingforhandlingerne senere på baggrund af notater eller blot skriverens egen hukommelse.⁸⁴ Indtil et godt stykke op i 1600-tallet afholdt man ting under åben himmel, i alt slags vejr, på alle tider af året, da man endnu ikke havde opført retsbygninger. Tingskriveren havde derfor ikke altid optimale forhold, når han skulle føre retsprotokollen under selv tingforhandlingerne. Dette var endnu tilfældet i Hvetbo herred i nærværende undersøgelsesperiode.⁸⁵

I 1551 var det blevet pålagt alle retskredse at føre en tingbog, hvori alt der passerede på tinget principielt set skulle indføres.⁸⁶ Det var dog langt fra altid den praksis skriverne fulgte, således heller ikke Hvetbo herreds tingskriver, Knud Pedersen Degn. Retshistorikeren Poul Meyer har bl.a. påvist, at det sjældent var alle stadier i en retssag, som blev opført i tingbogen. F.eks. var det tilsyneladende almindelig praksis i Hvetbo herred, at man i gælds- og fordelingssager kun noterede varsel for tredje ting og afgørelsen af sagen ved fjerde ting. Kun i sjældne tilfælde opførtes varsel for første og andet ting.⁸⁷ Hvis sagen fandt en løsning inden tredje ting formindskes sandsynligheden for, at sagen overhovedet blev indført i Hvetbo-tingbogen altså betragteligt. Det var således formentlig ikke alle sager, som blev rejst på tinget, der satte sig spor i tingbogen. Derfor må antallet af sager, som er indført i tingbogen betragtes som minimumsantal, måske med undtagelse af forbrydelser, der medførte fysiske sanktioner, som ikke umiddelbart kunne forliges uden om retten.

Endelig skal der knyttes et par kommentarer til kildeværdien af de oplysninger vi får i tingbøgerne. Det er bl.a. af Knud E. Korff været fremhævet, at 1600-tallets tingbøger ”*giver bønderne male*”.⁸⁸ Det er dog ikke alene bønderne, der kommer til orde på tinge, men også herskabernes fogeder, der i praksis repræsenterede herskabet på tinge. Igennem tingbogen får vi

⁸⁴ Appel, 1999, 56; Meyer, 1963, 34-35, samt indledning til Aasum herreds tingbog, XVI-XVII, 1956.

⁸⁵ Vejrliget kunne gøre at tingforsamlingen fortrak til en indendørs lokalitet, og dermed holdt ting på et andet sted end tingstedet. I 1631 forbød Poul Andersen, ridefogeden på Aalborghus, herredsfogeden i Hvetbo herred at holde ting i og omkring Saltum kirke, som lå i umiddelbar nærhed af tingstedet (HHT: 27/8-1631). Begrundelsen for at tinget skulle holdes på tingstedet var, at alle skulle have mulighed for at søge tinget, hvilket de kunne være forhindret i hvis det blev afholdt et andet sted uden at de var informerede.

⁸⁶ Ørberg, 1977, 209.

⁸⁷ Meyer, 1963, 35.

⁸⁸ Korff, 1997, 18.

med andre ord mulighed for glimtvis at komme så tæt på enkelte aktører i den daglige forvaltning af den retslige interaktion mellem godsejere og fæstere, at det bliver muligt at danne sig et billede af, ikke bare disse aktørers personligheder, men også forholdet imellem dem i det intrikate net af sociale, økonomiske og kulturelle relationer, som udgjorde kittet i lokalsamfundet. Derfor har jeg i de fleste kvalitative analyser valgt at beskrive sagerne forholdsvis tæt, for at man som læser kan lære personerne at kende, da personkendskabet og relationerne imellem dem i flere tilfælde synes at have spillet en rolle i den retslige interaktion. Dermed ikke sagt, at tingbøgerne nødvendigvis giver et sandfærdigt billede af sammenhængen i de konkrete sager. De udsagn anklagere, tiltalte og vidner fremkom med i retten var nøjagtig, som vi ser i dag, forment af situationen, og den rolle man indtog i sagen. En tiltalt forsøgte altid at fremstille sin sag, så der var størst mulig chance for frifindelse, hvorimod anklageren slog på andre argumenter for at få ret i sit krav eller sin påstand. Derfor kan Jeppe Netterstrøms rammende beskrivelse af tingbøgernes narrative status passende runde dette afsnit af.

”Historikere glemmer ofte at behandle tingbøgernes sagsfremstilling som det, de er, nemlig tendentiøse beretninger. Sagsparter og øjenvidner kunne have en bestemt hensigt med at udtale sig, som de gjorde, birkefogeden kunne dreje vidneafhøringen i en bestemt retning, og endelig blev hændelsesforløbet ved indførelsen i tingbogen omskabt til en sammenhængende fortælling, et ofte påfaldende entydigt narrativ”.⁸⁹.

Registreringsproblematikken

Tidligere forsøg på at systematisere og registrere det omfangsrige tingbogsmateriale har lidt under forskellige problemer, som tragisk nok mestendels har hængt sammen med deres forsøg på at gøre materialet lettere tilgængeligt og dermed lettere at anvende i forskningsøjemed. Disse problemer har Hans Henrik Appel adresseret og diskuteret indgående i sin disputats, og i det følgende skal primært fremlægges nogle af hovedpointerne i Appels kritik.

Allerede i forbindelse med Landbohistorisk Selskabs udgivelse af tingbogsrækkerne fra Skast, Aasum og Sokkelund herred, samt Herlufsholm birk i serien *Ældre danske tingbøger* startede diskussionen om registreringspraksis. Efter udgivelserne blev der udarbejdet omfattende og detaljerede sagregistre til de enkelte tingbøger, som i vidt omfang bidrog betragteligt til systematiseringen og dermed anvendeligheden af udgivelserne. Alligevel knytter der sig væsentlige problemer til registreringen, som bl.a. er blevet påpeget af Jens Chr. V. Johansen i en

⁸⁹ Netterstrøm, 2010, 43.

fortløbende række af anmeldelser af tingbøgernes sagregistre i *Fortid og Nutid*.⁹⁰ Kritikken bestod først og fremmest i, at sagregistreringens brugbarhed ikke stod mål med den enorme arbejdsindsats, der lå i udarbejdelsen af dem. Ikke mindst fordi sagregistreringerne opererer med den enkelte indførsel som grundenhed, hvilket gør det vanskeligt at følge en konkret sags forløb, da sammenhængen mellem de enkelte indførsler i sagen ikke altid er angivet. Men også fordi sagregistreringen er flerstrengt forstået på den måde, at hver indførsel kunne være registreret under flere kategorier i sagregisteret.

Som alternativ til sagregistreringen udarbejdede Gustav Henningsen, i forbindelse med sit arbejde med den spanske inkquisition, en hurtigere og enklere registreringsform, den såkaldte sagstypologi. I samarbejde med bl.a. Johansen og Ditlev Tamm, forsøgte Henningsen at overføre registreringsmetoden på den danske retspraksis. Et fællestræk for de sagstypologiske projekter er, at de stort set kun er anvendelige til seriel historie, hvor man f.eks. følger ændringer i sammensætningen af sagstyperne over tid. Baggrunden er, at man modsat den tidligere sagregistrering gjorde den enkelte sag til mindsteenheden i registreringen. Samtidig ønskede man at gøre registreringen af sagen så entydig som mulig og derfor kun registrerede den under én sagstype.⁹¹ Problemet er, at den entydige registreringsform begrænser typologiens anvendelighed i kvalitativ henseende, da den enkelte sag ofte er sammensat og indeholder flere problemstillinger. Netop sagstypologiens manglende blik for de enkelte sagers mange nuancer og sammensatte problemstillinger er blandt Appels mest centrale kritikpunkter. Desuden påpeger han, at det kan forekomme arbitrært hvilken problemstilling, der bliver bestemmende for typologiseringen. Dermed ender man med et skævt billede af fordelingen af sager på de enkelte sagstyper.

I stedet foreslår Appel et flerstrengt registreringssystem, som et bedre alternativ til sagstypologien, idet en sådan registrering bedre vil kunne fange den enkelte sags forskellige problemstillinger. Her er Appel altså mere på linje med de udgivne tingbøgers sagregistrering. Dog ønsker Appel samtidig, i lighed med sagstypologierne, at gøre sagen til den mindste registreringsenhed. Belært af de problemer og begrænsninger de hidtidige registreringsmetoder har været behæftet med, afviser Appel muligheden for at frembringe en registreringsmetode, ”*der kan tilfredsstille alle samtidige og fremtidige krav til anvendelse*”.⁹² I stedet må fremtidig registrering af tingbogsmaterialet i højere grad knytte sig til det konkrete forskningsprojekts problemstillinger, som det i højere grad er blevet praktiseret i de øvrige nordiske lande.⁹³

⁹⁰ Johansen, 1980, s. 668-69; Johansen, 1982, 496-97; Johansen, 1983, 124. Endelig samles Johansens kritik i en debatartikel fra 1986 (Johansen, 1986, 285-291).

⁹¹ Henningsen et al., 1979, 240-270.

⁹² Appel, 1999, 68.

⁹³ Appel, 1999, 57-69.

Databaseetablering

Det er med Appels indsigter i baghovedet, at jeg har givet mig i kast med registreringen af tingbøgerne fra Hvetbo herred. Da tingbøgerne er ført fortløbende uden nogen form for systematik eller sammenkædning af indførslerne i de enkelte sager, besluttede jeg at lave en database med netop dette formål. Moderne databaseprogrammer har, sammenlignet med tidligere, gjort det lettere at systematisere og administrere store mængder data på en forholdsvis enkel og overskuelig måde. Jeg har valgt at benytte mig af office-pakkens databaseprogram ”Acces 2010”, som er et såkaldt relationelt databaseprogram. Relationelle databaseprogrammer består af tabeller, som kan kombineres og gøres søgbare på forskellige måder. En tabel består af såkaldte poster og felter. Posterne udgør de horisontale linjer i tabellen, og fungerer i princippet som et kartotekskort, hvor felterne strukturerer de enkelte oplysninger, man ønsker posten (kartotekskortet) skal indeholde. Databasens tabeller kan kædes sammen ved hjælp af en oplysning, f.eks. et sagsnummer, der går igen i alle tabellerne. Dette kaldes en primærnøgle.⁹⁴

Databasens omdrejningspunkt skulle altså være en tabel, der systematiserede de enkelte tingbogsindførsler i hele sager. Mindsteenheden blev derfor den enkelte indførsel, som udgjorde en selvstændig post, der fik tildelt et automatisk fortløbende nummer. Hver indførsel (post) skulle indeholde en række oplysninger, som blev plottet ind i postens felter. Først og fremmest fik hver indførsel tildelt et sagsnummer, som gik igen ved senere indførsler, der blev identificeret som hørende til samme sag, således at alle indførsler i en konkret sag kunne findes frem ved at søge på et bestemt sagsnummer. Herefter blev datoen for den enkelte tinghandling registreret i et felt, og efterfølgende blev hver indførsel refereret ganske detaljeret. Endelig tilføjede jeg to felter, hvor det første i tekst angivet, hvilken type indførsel der var tale om. F.eks. om der var tale om en stævning eller et fordelingsvarsel. Det andet felt angav ved afkrydsning, om der var tale om en dom. Fordelen ved afkrydsningsfeltet er, at man, når al registrering er afsluttet, kan foretage en samlet optælling med et enkelt klik på musen.

Herefter oprettede jeg tre tabeller, hvis formål var at strukturere materialet i forhold til besvarelsen af mine problemstillinger. Først og fremmest oprettede jeg en tabel, som, med sagen som mindsteenhed, forsøgte at kortlægge interaktionsmønstrene i den enkelte sag. Hver sags hovedtemaer blev anført i et tekstfelt, og herefter blev interaktionsformerne i den konkrete sag angivet ved afkrydsning i felter af typen: værn, herskabspåtale, bonde vs. bonde, etc. I de to andre tabeller registrerede jeg henholdsvis hvilke fogeder og hvilke bønder, der var involveret i den

⁹⁴ I arbejdet med opbygningen af databasen har Gunner Linds artikel ”Prosopografi med relationelle databaser” fra 1999 været værdifuld, som inspiration til hvordan databaser kan anvendes på et historisk kildemateriale.

enkelte sag og hvor mange af den enkelte sags indførsler, de var involveret i. Målet var at gøre det muligt f.eks. at se, om der var forskel på, hvornår herskaberne via fogederne involverede sig i bestemte sagstyper, eller undersøge hvilke sager, der var helt overladt til bønderne selv. For fogedernes vedkommende registrerede jeg, ved hjælp af afkrydsningsfelter, om de agerede på herskabets eller egne vegne, eller om de optrådte som synsmænd, voldsgiftsmænd, etc. Registreringen af bønderne var også baseret på den enkelte sag, men desuden registrerede jeg de indførsler de enkelte bønder var involveret i sagen. Både fogeder og bønder blev for hver sag registreret med navn og stednavn. Dvs. samme foged og bonde blev registreret alle de gange de deltog i en sag. Det var ligeledes centralt for bøndernes vedkommende at registrere, hvilket herskab de hørte under, når dette fremgik af sagen, således at man f.eks. ville kunne danne sig et overblik over, hvilke sagstyper bestemte herskabers bønder blev værnet i. Særligt omkring registreringen af bønderne måtte jeg ret hurtigt sande, at den fuldstændige registrering af alle involverede bønder i alle typer sager var for arbejds- og tidskrævende i forhold til udbyttet, da hovedparten af sagerne i tingbogen handlede om økonomiske mellemværender mellem bønder, som f.eks. gældssager og arvesager, som stort set aldrig involverede herskabet. Derfor besluttede jeg at undlade at registrere de involverede bønder, når det drejede sig om gældssager mellem disse. Desuden skar jeg registreringen af de involverede bønder ned til kun at omfatte de væsentligste, dvs. vidner, synsmænd, sagens parter, etc. Det betød bl.a., at stævningmændene ikke efterfølgende blev registreret.

Foruden de allerede nævnte tabeller lavede jeg en lang række tabeller, som skulle hjælpe med at kategorisere de enkelte sager yderligere, hvorfor sagen kom til at fungere som mindsteenheden i disse tabeller. Jeg opdelte sagerne i en række overkategorier, f.eks. sager om bondens person, om bondens ejendom, om brud på fæsteforholdet, etc. I hver overkategori udgjorde hver sagstype et afkrydsningsfelt, således af f.eks. vold og ærekrænkelser udgjorde hver sit afkrydsningsfelt i overkategorien ”sager om bondens person”. Formålet med denne registrering var igen at lette den endelige sammentælling. Da jeg ønskede at fange alle aspekter af den enkelte sag, gik jeg efter en flerstrengt registrering af sagen, således at alle problemstillinger, som rejstes i sagen, blev registreret. For at kunne kæde de enkelte indførsler sammen under samme sag stod det hurtigt klart, at jeg måtte afsætte længere perioder til databaseregistreringen af tingbøgerne, således at jeg hele tiden havde indførsler og sager forrest i hukommelsen. For lange pauser i registreringsarbejdet bevirkede, at jeg mistede overblikket over sammenhængen mellem indførslerne, hvilket medførte flere tilfælde af dobbeltregistrering af sager. Jeg har efterfølgende forsøgt at luge ud i disse dobbeltregistreringer, der uværgeligt har sneget sig ind igennem mine registreringsrunder, men formentlig er der stadig nogle tilbage. Problemet med

dobbeltregistreringer er størst i forhold til gældssagerne, netop fordi jeg på et tidligt tidspunkt opgav at registrere parterne i de enkelte sager.

Fravalg af bestemte sagsgrupper: gæld, arv og skat

Jeg har, som allerede indikeret i det foregående, undladt at inddrage sager om smågæld, arvesager, værgemålssager, tjenesteydelser mellem bønder i afhandlingens analyser. Valget er truffet af to årsager. Dels udgør disse sagsgrupper langt den største gruppe af sager, nemlig i alt 822 sager ud af den samlede sagsmængde på i alt ca. 1890 sager⁹⁵, men samtidig rummer kun omkring 10 af disse sager nogen form for herskabsinvolvering. Dog er herskabernes rolle i sagerne ret uklar, og jeg har derfor ikke fundet det arbejdsøkonomisk rentabelt at foretage det store optællings- og identifikationsarbejde af hver enkelt part i gældssagerne for at kategorisere dem som selvejere, kronfæstere, adelsfæstere med henblik på at kunne uddrage pointer omkring herskabsinvolveringen. Forklaringen på herskabernes manglende involvering i gældssagerne ligger i virkeligheden lige for: herskabet kunne ikke selv gøre nogen krav gældende i sagen og havde således ingen potentiel gevinst ud af at involvere sig. Der var tale om rene privatøkonomiske mellemværender mellem bønderne. Imidlertid optræder herskaberne tilsyneladende langt hyppigere i den beslægtede kategori af sager, der drejer sig til specifikke handler og andre transaktioner med dyr og andet løsøre, hvorfor denne specifikke sagstype vil indgå i den kommende analyse.

Endelig berører afhandlingen heller ikke sager om skat og soldaterudskrivning til trods for, at herskaberne spillede en central rolle i disse sager. Dette fravalg er, som allerede nævnt i indledningen, truffet dels på baggrund af afhandlingens afgrænsning, der fokuserer på den retslige interaktion mellem bønder og herskaber, og dels pga. de komplicerede kompetenceforhold på disse områder. Disse var inde i en formativ proces i undersøgelsesårene, som ville gøre det umuligt på tilfredsstillende måde at afdække inden for afhandlingens rammer.

Lensregnskaber og jordebøger

Fra lensadministrationerne fra Aalborghus og Sejlstrup len er både selve lensregnskaberne og jordebøgerne bevaret. Jordebøgerne var grundlaget for lenets landgildeindtægter og indeholder oplysninger om, hvilke afgifter hver enkelt gård og hus, som var underlagt lenet, ideelt set skulle yde. I praksis kunne indtægterne af den enkelte gård afvige kraftigt fra jordebogen, bl.a. pga.

⁹⁵ Her er fratrukket omkring 40 sager, som er registreret som en sag, men som kun indeholder en stævning uden specificering af sagens genstand. Desuden er der en håndfuld sager som ved gennemsyn er blevet lagt sammen, da jeg ikke var opmærksom på sammenhængen ved første registrering.

midlertidige eller permanente landgildenedsættelser eller afkortninger. Sådanne nedsættelser var registreret i såkaldte afkortningslister, der fungerede som bilag til jordebøgerne. Hver ejendom var registreret under fæsterens navn,⁹⁶ og er således også en vigtig kilde til at fastslå, hvilke bønder, der hørte under lenene. Hertil knytter der sig imidlertid et væsentligt problem, idet jordebøgernes oplysninger om, hvem der havde gårdene i fæste, langt fra altid var ajourført. Et konkret eksempel er den tidligere herredsfoged, Peder Selgensen, som godt nok var selvejer, men som stadig i jordebogen fra 1633-34 står opført som ejer af en gård i Saltum, selvom han døde i september 1631. Det skal dog siges, at hovedparten af oplysningerne i jordebogen, når de sammenholdes med tingbøgerne, synes at stemme.

Lensregnskaberne udgør generelt en enorm kilderessource. Fra visse len, bl.a. Aalborghus, findes der fragmentarisk overleveret regnskabsmateriale allerede fra begyndelsen af 1500-tallet, men først fra 1610'erne synes der at være en mere systematisk overlevering af lensregnskaberne. Dette skyldes, ifølge Thelma Jexlev, primært tidligere tiders kassation af regnskaber fra før 1610.⁹⁷ Regnskaberne er primært overlevet, fordi de blev indsendt til revision i Rentekammeret, hvor de blev gemt i centraladministrationens arkiv. Derfor findes de originale regnskaber på Rigsarkivet i København, men langt de fleste regnskaber er ligeledes tilgængelige på mikrofilm. Som tidligere omtalt er der desværre ikke bevaret regnskaber og jordebøger fra undersøgelsesperioden for Børghlum kloster len, der på dette tidspunkt hørte under Sorø Akademi. Ligeledes er kildesituationen for de private godser, at kun ganske få regnskaber er bevaret før 1660, og ingen fra godser med relation til Hvetbo herred.

Lensregnskaberne indeholder oplysninger om alle lenets indtægter og udgifter. Væsentligst for min problemstilling er de sagefaldsregistre eller bøderegistre, som hørte til lenenes uvisse indtægter. Sagefaldsregistre er en væsentlig kilde til lenenes bødeopkrævningspraksis, men rummer også visse begrænsninger og udfordringer, som langt hen ad vejen skyldes uensartet praksis blandt lensmænd, fogeder og skrivere. Fordi der opkræves en bøde i tingbogen, kan man ikke regne med, at der følger en tilsvarende bødepost i sagefaldsregisteret og vice versa. Det var langt fra tilfældet. Desuden har regnskaberne en vidt forskellig systematik og detaljeringsgrad, som gør det det vanskeligt at sammenligne de to lens opkrævningspraksis. Lensregnskaberne indeholder imidlertid også interessante poster i udgiftsregnskaberne, hvor bl.a. omkostninger til fængsling og straf af forbrydere fremgår. Desuden findes stedsmålsregistre fra hvert år, hvor de der i løbet af året havde fæstet en ejendom var registreret, såfremt de havde betalt stedsmål. I tillæg til selve regnskaberne er der til flere af årgangene desuden bevaret allehånde bilag, samt bl.a. ekstraskattemandtalslister. Ekstraskattemandtalslisterne, samt bilagene hertil har ligeledes

⁹⁶ I jordebøgerne fra Aalborghus er de få selvejerbønder i herredet også oplistet.

⁹⁷ Jexlev, 1978, 572-573.

været en værdifuld kilde til at fastslå herskabstilhørsforholdene for kron- og adelsbønderne, men rummer samme ajourføringsproblematik som jordebøgerne.

Lovgivning

Afhandlingens centrale fokus er undersøgelsen af den praktiske forvaltning af adelens herskabs- og øvrighedsrettigheder og -pligter i interaktionen med egne fæstebønder. Udgangspunktet for disse undersøgelser, må naturligt nok tages i de love og regler, der regulerede denne interaktion både på et overordnet og mere konkret plan i forhold til de enkelte forbrydelser. Afhandlingen opererer altså med en opsplnitning af det normative kildemateriale i to niveauer, hvor det ene niveau angår godsejernes overordnede privilegier og rettigheder, f.eks. hals- og håndsretten, mens det andet i højere grad angår den specifikke regulering af den adelige interaktion i bestemte sagstyper.

Kendetegnende for den danske lovgivning før Danske Lov fra 1683 var manglende retsenhed. Indtil da var gældende ret spredt ud over et utal af recesser, forordninger og missiver, som i løbet af 15- og 1600-tallet supplerede, gentog og afløste hinanden. På områder som ikke var reguleret af 15-1600-tallets lovgivning gjaldt Jyske Lovs bestemmelser stadig. Reformationen udgjorde et afgørende skæringspunkt i forhold til den retslige interaktion mellem godsejere og fæstebønder både på det generelle og det mere specifikke plan. På det generelle plan blev adelen som helhed i Christian III's håndfæstning fra reformationsåret 1536 privilegeret med hals- og håndsretten, som kom til at stå overfor og ved siden af det middelalderlige værnsforhold. På det mere specifikke plan indvarslede reformationen en overgang til en strengere mosaisk inspireret strafferet, som skærpede straffene på en række forbrydelser, og kriminaliserede forhold, som ikke tidligere havde været reguleret af statslig lovgivning. Hertil kom de forbrydelser som tidligere havde hørt under den gejstlige jurisdiktion, men som efter reformationen blev underlagt verdslig ret.⁹⁸

Rent metodisk skal lovgivningen bruges til at undersøge, hvorvidt retspraksis fulgte lovgivningens bestemmelser eller afveg herfra. Det var nemlig langt fra i alle tilfælde, at retspraksis afspejlede lovgivningen. Lovgivningen afspejlede først og fremmest, hvad statsmagten opfattede som samfundsproblemer, men at statsmagten anså et bestemt forhold som problematisk og lovgav herom, betød ikke nødvendigvis, at man ude i herrederne havde samme syn på sagen. Formentlig fik ny lovgivning ikke altid øjeblikkelig gennemslagskraft i den lokale retspraksis. Ofte var der tale om en mere gradvis tilnærmelse til ny lovgivning, især hvis den brød fundamentalt

⁹⁸ Ingesman, 2010, 17-18.

med tidligere retspraksis. Denne tilgang forudsætter, at der fandtes lovgivning, som regulerede den konkrete forbrydelse.

I enkelte tilfælde ser man imidlertid eksempler på den modsatte bevægelse, hvor forbrydelser blev retsforfulgt på tinge til trods for at der ikke fandtes noget konkret lovgivningsmæssigt grundlag herfor. I to tilfælde, spædbarnsdrab og blodskam, kom der først et egentlig lovgivningsgrundlag i hhv. 1635 og 1637, men forseelserne ses alligevel påtalt ved herredstinget i Hvetbo i undersøgelsesperioden. Med andre ord har man her mulighed for at undersøge, hvordan retspraksis kunne påvirke lovgivningsprocessen og lovgivningens indhold.

Kapitel 3

Præsentation af Hvetbo herred: topografi, ejerforhold og godsstruktur

I dette kapitel skal afhandlingens undersøgelsesområde præsenteres. Jeg vil således give en introduktion til herredets topografiske karakteristika, herunder bebyggelsesstrukturen. Ligeledes vil jeg, i det omfang det er muligt, forsøge at etablere de godsstrukturelle og ejermæssige forhold, der gjorde sig gældende i herredet i undersøgelsesperioden. Godsstrukturerne og ejerforholdene er centrale for at forstå store dele af den retslige interaktion mellem godsejer og fæstebonde, og derfor vil et grundigt studie af disse forhold i Hvetbo herred danne baggrund for en del af de argumenter, der senere skal føres for adskillige synspunkter og tolkninger angående den retslige interaktion.

Kildematerialets beskaffenhed gør, at det ikke er muligt at få et fuldstændigt billede af forholdene i Hvetbo herred i årene 1631-35. Det er dog igennem en kombinationsundersøgelse af præsteindberetningen fra 1568, de samtidige jordebøger fra de kongelige len, udvalgte syns- og restancesager fra tingbøgerne og ikke mindst ”Kommissionsmatriklen” fra 1662 dog muligt at nærme sig de faktiske forhold i herredet i afhandlingens undersøgelsesperiode. Hovedkilden til den topografiske beskrivelse af herredet er præsteindberetningen af 1638, som er en topografisk beskrivelse af herredet og således nærmest fungerer som et landkort i prosaform. Desværre er der ikke vedlagt skitser og kort over herredet, som det kendes fra f.eks. Ribe stift i samme periode. Foruden det beskrevne kildemateriale har Carl Klitgaards to-bindes værk om Hvetbo herred ligeledes bidraget til at undersøge herredet.

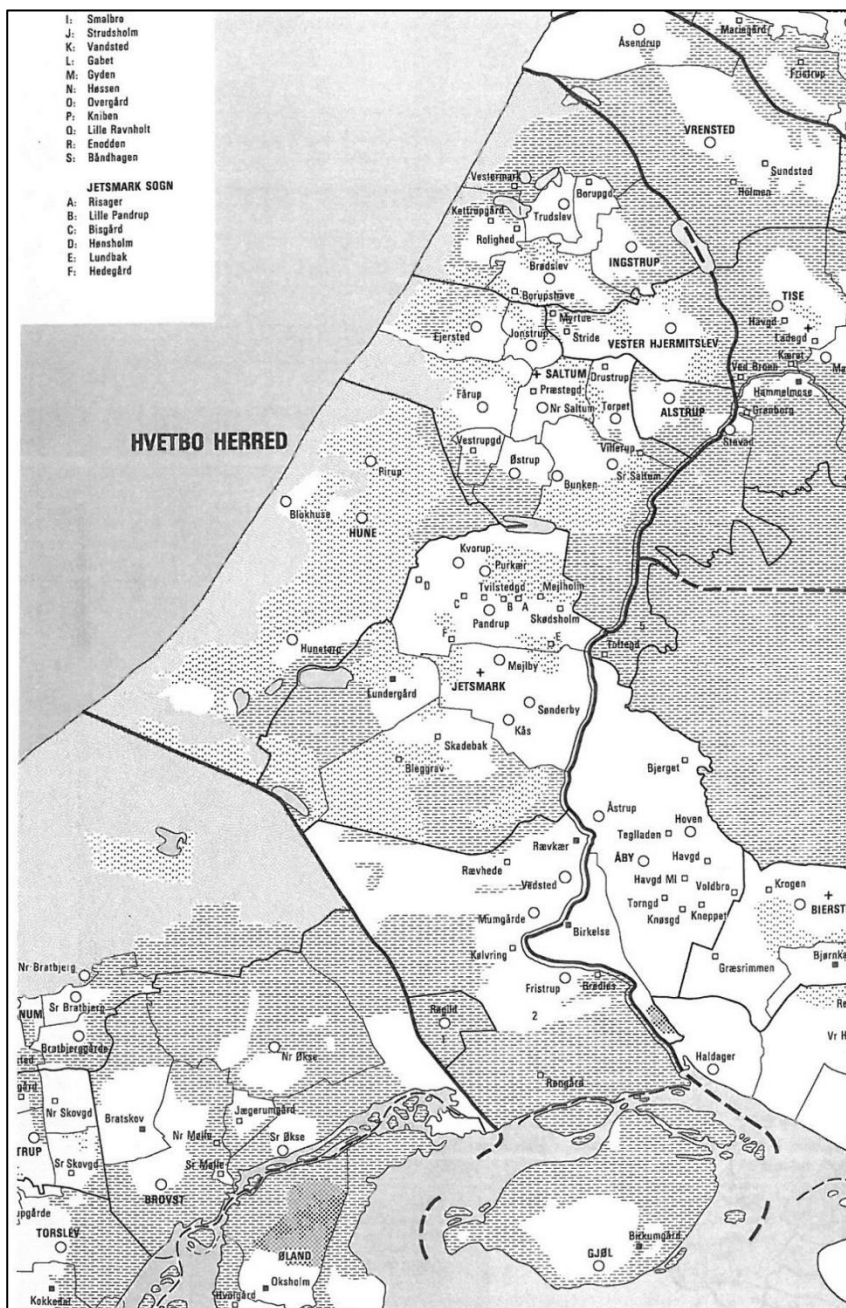
Hvetbo herreds topografi

Formålet med denne beskrivelse af herredets topografi er at skitsere de naturlige grundvilkår, som i høj grad afspejlede sig i de økonomiske og sociale strukturer i herredet, der var udgangspunktet for mange af de retslige konflikter som denne afhandling behandler.

Hvetbo herred var i 1600-tallet naturligt afgrænset til de fleste sider. Mod vest udgjorde havet en naturlig grænse, mens store dele af herredets østgrænse udgjordes af den store, ubeboede og vanskeligt passerbare Store Vildmose. Mod nord og nordøst dannede Kettrup og Ingstrup søer, vandløbet Kældergrøften og store sumpede områder en ret klar herredsgrænse. I sydvest adskilte store områder med enten flyvesand og klit eller moser og kær herredet fra Han herred, og mod syd udgjorde Limfjorden herredsgrænsen. Kun i sydøst lå herredets landsbyer tæt på landsbyer i Kær herred kun adskilt af herredsgrænsen Ryå.

Topografisk bestod herredet af flere områder adskilt af lave, sumpede områder eller vand. Herredets nordlige del og kerne var en slags ø af moræne omgivet af hav og lave sumpede områder. Denne morænekerne var igen stort set delt i to: en nordlig med sognene Ingstrup,

Vester Hjermitslev, Alstrup og Saltum og en sydlig med Jetsmark sogn, adskilt af en lavning og Østrup sø. Vest herfor fandtes Hune sogn, som forbandt de to områder, men var stærkt præget af sandflugt. Herredets sydlige del udgjordes derimod af hævet havbund, og her fandt man Vedsted sogn. Endelig lå for sig, endnu længere mod syd, øen Gjøl.

Figur 1.: Kort over Hvetbo herred 1683 (Kilde: Frandsen, 1984, bd. I, s. 11).

Oprindeligt havde herredet bestået af endnu et sogn, nemlig Kettrup sogn, som imidlertid i 1571 blev nedlagt og indlemmet i Ingstrup sogn, da sandflugt havde ødelagt sognet.⁹⁹ Jeg vil videre i afhandlingen undlade at komme ind på forholdene i Gjøl sogn, da øen ved et kongebrev fra 1546 jurisdiktions-mæssigt blev lagt under Aalborg byting.¹⁰⁰

Jordbundsforholdene, og dermed grundlaget for opdyrkning af jorden i herredet, var af ret varierende kvalitet. I sognene Ingstrup, Saltum og Hune, der alle havde kyststrækninger, var sognenes vestlige dele, for Hunes vedkommende stort set hele sognet, præget af flyvesand og klitdannelser, og som sådan uegnet til landbrugsproduktion. Den bedste landbrugsjord lå i herredets nordøstlige hjørne. Et område, som omfattede Ingstrup og Saltum sognes østlige dele, samt anneks-sognene Hjermitslev og Alstrup, der var præget af henholdsvis muldede og lerede jorde. Jetsmark sogn var i de sydvestlige dele præget af højmoser, der igennem 15-1600-tallet oplevede kraftig tilsanding, mens de centrale og østlige dele havde en nogenlunde, men ret sandet jord. I det sydlige Vedsted sogn (som den del af Aaby sogn, som lå vest for Ryåen, og dermed lå i Hvetbo herred, kaldtes) var den bedste jord beliggende i sognets østlige del, dvs. grænsende ind mod det resterende Aaby sogn. Den sydlige del var dækket af et bælte af krat og rørbevoksning.¹⁰¹ Foruden moserområderne henlå resten af det uopdyrkede område henholdsvis som hede og engstrækninger, som blev brugt til græsning og høslæt.

I herredet var der som nævnt en del søer og vandløb, som ofte var belagt med særlige fiskerettigheder. I særdeleshed godsejerne, men også præstegodset kunne have rettigheder hertil. Således lå fiskeriet i Ryå f.eks. til Hammelmose, mens fiskeriet i Ingstrup sø lå til Ingstrup præstegård. Fiskerettighederne indgik på samme måde som jagtretten i skovene som en del af godsejernes samlede herligheder eller rettighedsbetingede indtægtsmuligheder. I et knaphedssamfund, som Hvetbo herred i 1630'erne må betragtes som, var det fristende for landbobefolkningen at supplere landbrugets sparsomme udbytte med fisk og vildt, hvorfor godsejere og lensmænd nærmest som fast kutyme udstedte forbud mod ulovligt fiskeri og krybskytteri ved en af de første tingsamlinger efter årsskiftet.¹⁰² Forbuddene mod jagt og fiskeri afslører imidlertid også intern konkurrence om ressourcerne mellem godsejerne. Således forbød Børglum klostres delefoged, Anders Mortensen i Vestergård, foruden jagt på Børglums grund også fiskeri i Hvorup sø, Kettrup sø og Trudslev sø. Samme dag udstedte Jens Andersen på lensmanden på Sejlstrup, Reinhold Heidendorffs, vegne, ”*et breff i den sam mening etc.*”¹⁰³ Dette kan enten læses således, at både lensmanden på Børglum kloster, Just Høgh, og Sejlstrup lensmanden

⁹⁹ KB: 4/10-1571.

¹⁰⁰ Gjøls tilhørsforhold er i det hele taget ganske usikre. F.eks. blev øen i løbet af 1600-tallets første halvdel flere gange regnet til Kær herred rent skylds- og skatteregnskabsmæssigt, jf. Klitgaard, 1906, 204f.

¹⁰¹ Trap, VI, 356-380; Klitgaard, 1906, 43. Se Dam, 2010, 47-56 for nærmere geologisk kortlægning af naturgrundlaget.

¹⁰² HHT:7/1-1632, 11/1-1634 og 10/1-1635.

¹⁰³ HHT: 7/1-1632.

gjorde krav på alle fiskerettighederne til søerne, eller også at fiskerettighederne var delt mellem de to herskaber, hvilket ikke var usædvanligt. Dog er der i den undersøgte periode ikke eksempler på retssager om fiskerettighederne til søer og vandløb, men der er talrige eksempler fra perioden før og efter.¹⁰⁴

Ifølge Klitgaard var herredet nærmest skovløst i 1600-tallet. Denne betragtning støttes af fraværet af skov i sognepræsternes indberetning fra 1638. Her nævnes kun en samling egetræer, som egentlig var beliggende i Kær herred.¹⁰⁵ Det eneste bevoksede område i herredet var den såkaldte ”Ulvskov”, der udgjorde den vestlige grænse mellem Vedsted sogn og Øster Han herred. En beskrivelse af Vedsted sogn er desværre ikke bevaret i 1638-indberetninger, men af tingbøgerne fremgår det, at bønderne flere gange stævnes for at have hugget ved og ris i Ulvskov.¹⁰⁶ Formentlig bestod skoven mest af birke- og ellekrat, da alle sagerne om ulovlig hugst handler om ris og grene og aldrig bygningstømmer. Ligeledes mener Klitgaard, at der har været en mindre skov i den sydligste del af Vedsted sogn omkring bebyggelsen Røn, også kaldet ”Rønholt”, hvor en Niels Pedersen skulle have været skovfoged.¹⁰⁷ Jeg finder formodningen plausibel, da en Niels Pedersen på Røn i 1632 vidner, at han har set en del navngivne personer hente ris og grene i skoven.¹⁰⁸ Det kunne tyde på, at Niels Pedersen har haft opsyn med skoven på dette tidspunkt og har givet Birkelses foged, Jesper Laursen i Saltum, besked, så denne kunne føre sag mod bønderne. Skoven på Røn havde trods sin ringe størrelse således formentlig sin egen skovfoged, da der samtidig optræder to andre bønder fra bebyggelsen Røgel som skovfogeder for Ulvskov i perioden. Begge skov- og kratområder hørte under Sofie Brahes gods, Birkelse.

En ganske betragtelig naturlig fødevareressource i herredet var naturligvis havet. Særligt flynderfiskeri synes at have haft stor betydning. Således skriver Arendt Berntsen:

”Besynderlig udenfor Hvetbo Herrit 4 Mile langs Landet, udi Wester-Haff er it ofvermaade rigt Fiskeri aff Flynder to gange om Aarit, nemlig om Waaren oc Høsten, at de deraff naar de førede ere store Stacke som Høle [Hølæs?] paa Landet opsette oc der med det ganske Syssel bespiser. Naar oc om Waaren saadant Fiskeri Aflader tilfaldet undertiden it andet ocsaa megit got oc rigt Fiskeri af Kuller oc Makreler, saa den omkringboende Almue stor Hielp oc Fordeel deraf hafver”.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Klitgaard, 1906, 16-29.

¹⁰⁵ POW, s. 33.

¹⁰⁶ F.eks. 10/8-1633 og 8/8-1635.

¹⁰⁷ Klitgaard, 1906, 76.

¹⁰⁸ HHT: 8/12-1632.

¹⁰⁹ Arent Berntsen, I, 162.

Det fremgår af tingbøgenes gældssager, at flynderne indgik som en vigtig del af naturalieøkonomien for særligt de mennesker som boede i kyst sognene.¹¹⁰ Fiskeriet var i det hele taget afgørende for overlevelsen i de kystnære sogne, som i særlig grad var præget af, at århundreders sandflugt havde ødelagt store dele af landbrugsjorden. Det fremgår bl.a. af 1662-matriklen, at de fleste af Hune sogns indbyggere ernærede sig ved fiskeri i havet pga. den ringe avl.¹¹¹ Samme sted hed det, at *"Kettrup och Huorup er moxen øde och forderffuet aff sand och wand. Och kunde icke opbolde dennem [sognemændene] omb de icke brugde fiskeri aff haffuet."*¹¹²

En anden ressource, havet stillede til rådighed for herredets beboere, var de skibsvrag og vraggods, som af og til skyllede op på stranden. Vraggodset kunne være varer, som kunne sælges, men lige så vigtigt var skibsvragene en kilde til tømmer, som kunne bruges i byggeriet og som brændsel. Siden middelalderen havde strandhugst imidlertid været forbudt. Ifølge Jyske Lovs bog III, kapitel 61, havde kongen ret til alt vraggods, da han ejede forstranden, dvs. den ubevoksede del af stranden og som hovedregel havde ejendomsret på det, som ingen anden ejede. I 1521 fastslog Christian II, at vraggodset først og fremmest tilkom de skibbrudne skibsfolk. Disse kunne søge hjælp til bjergningen hos lensmanden, som kunne udkommandere bønderne til at hjælpe med bjergning, dog mod betaling. Hvis vraggodset drev i land uden overlevende, skulle det henligge ved kirken i et år, så den rette ejer havde frist til at gøre krav på det.¹¹³ Oprindeligt var loven fra 1521 et led i opgøret med bispernes magt, da disse kunne være forlenet med strandretten, men efter reformationen betød det i realiteten, at lensmændene, dvs. kronen, sad inden med eneretten til vraggods, der ikke var gjort krav på. Lokalbefolkningen respekterede tilsyneladende ikke ejendomsretten til vraggodset, hvilket ses af flere indførsler i tingbogen, hvor strandfogederne, som skulle holde opsyn med strandene på lensmændenes vegne, klager over befolkningens strandhugst.¹¹⁴

Det har allerede flere gange været påpeget, at sandflugt spillede en central rolle for livsbetingelserne i herredet, særligt i sognene med vestlig kystlinje. Som nævnt var Kettrup sogn allerede i 1500-tallet så ødelagt af sandflugt, at det blev nedlagt og indlemmet i Ingstrup sogn. Sandflugtens hærgen i herredets nordvestlige hjørne bekræftes af præsteindberetningerne fra 1568 og 1599, som fortæller om landsbyer, der efterhånden lå øde. I 1638-indberetningens topografiske beskrivelse af sognet understreges sandflugtens konsekvenser for de vestligste landsbyer således *"Oc siden sandfogget haffuer forderffuet Kiettrup sog, oc kierchen er nederbrøt oc ødde, er disse*

¹¹⁰ Særligt for Hune sogn synes flynderfiskeriet at have indgået som en central del af "økonomien", hvilket måske hang sammen med, at en del handel med i hvert fald Norge, men måske også England, gik igennem sognet i området omkring "Blokhuset".

¹¹¹ Matr. 1662, s. 727.

¹¹² Matr. 1662, s. 737.

¹¹³ Arild Hvidtfeldt, 1596 [1976], 185-186.

¹¹⁴ HHT: 19/11-1631.

byer ochsaa lagt til Ingstrup kierke, som er Kiettrup oc Horup oc nogle bygger aff Eyersted, som endnu aar efter aar io mere oc mere forderffuis aff sand."¹¹⁵ Klitgaard anfører flere steder, at gårde og hele landsbyer blev lagt øde og forsvandt i løbet af 1500-tallet. Situationen var stort set den samme i det vestligste Saltum sogn og Hune sogn, som havde den længste kystlinje i herredet. Også her taler præsteindberetningerne deres tydelige sprog om sandflugten.¹¹⁶ Antallet af tingsvidner om sandflugtsskader i de her undersøgte tingbøger peger på, at særligt Hune sogn var hårdt ramt i 1630'erne.¹¹⁷, hvilket understreges af et tingsvidne fra den 28/11 1635 hvor det fremgår, "*att der icke gaer uden halff skatt till Kongen aff Hun Sogn, och de er icke mend for att giffue miere for den store sandløbs skyld*".¹¹⁸ Hune synes således særligt ramt af sandflugt i løbet af 1600-tallet og kortet (fig. 1) ovenfor viser også, at Hunes klitområde var langt større end de øvrige kystsognes. Dette betød imidlertid ikke, at de nordligere områder som præsteindberetningerne omtaler som tilsandede ikke også oplevede yderligere tilsanding i samme periode. Grunden til at tingsvidnet netop var fra Hune var formentlig, at folk i højere grad var fraflyttet de tilsandede områder i Saltum og Ingstrup sogne i større omfang end i Hune. Selvom det var herredets vestligste dele, der var særligt sårbart overfor sandflugten, møder vi også med jævne mellemrum problemerne længere inde i herredet. Sandflugten var med andre ord et grundvilkår for livet og landbruget i herredet.

Naturforholdene i herredet gjorde, at lokalsamfundet på mange måder var et knapheds-samfund, hvor mange må have levet på et eksistensminimum og kæmpet en daglig kamp for at få et udkomme af jorden. Det er derfor ikke svært at forestille sig, at der har været kamp om den relativt sparsomme landbrugsjord i herredet, og at folk for at overleve i visse områder har været tvunget til at udnytte havets ressourcer eller i højere grad slå sig på animalsk produktion.

Gårde, brug og bebyggelsesstrukturer

Præsteindberetningen fra 1568 og den såkaldte "kommissionsmatrikel" fra 1662 er, med forbehold for deres mangler, de bedste kilder til antallet af gårde, bol og huse på de to affattelsestidspunkter, da de hver især giver et samlet billede af bebyggelsesstrukturen og ejerforholdene på de to affattelsestids-punkter. Forholdene i 1630'erne må ud fra en rent tidsmæssig betragtning have ligget tættere på forholdene i 1662 end i 1568, hvorfor inddragelsen af præsteindberetningerne kan forekomme over-flødig. Inddragelsen af præsteindberetningerne tjener imidlertid et væsentligt formål, nemlig muligheden for at vurdere udviklingen i antallet af ejendomme og ejendomstyper i løbet af de små hundrede år. Præsteindberetningerne blev til på

¹¹⁵ PVS, s. 49 og 179-180, samt POW, s. 31.

¹¹⁶ PVS, s. 181 og POW, s. 32.

¹¹⁷ I alt 8 ud af 11 sager fra perioden 1631-35.

¹¹⁸ Formentlig skal Hunes overrepræsentation ses som et udtryk for, hvor sandflugten havde størst konsekvenser i 1630'erne. Formentlig var folk allerede flyttet fra de steder præsteindberetningerne omtaler som tilsandede.

baggrund af et kongebrev til samtlige landets superintendenter (biskopper), hvori kongen befalede, at alle herredsprovster skulle lave registre over de sogne, der hørte under provstiet. Registerne skulle indeholde en angivelse af antallet af herregårde, gårde, bol og huse, og hvem de tilhørte i de enkelte sogne.¹¹⁹ Formentlig var formålet at få et overblik over beskatningspotentialen i de enkelte sogne. Det var ligeledes beregningen af skattegrundlaget, der lå til grund for 1600-tallets store matrikler og således også for den første af disse: 1662-matriklen, som anvendes her. Foruden oplysninger om den enkelte ejendoms landgildeydelse og hartkornsansættelse angiver matriklen også hver enkelt ejendoms ejerforhold og status.

Der knytter sig flere væsentlige problemstillinger til en sådan sammenligning. Først og fremmest er der forskelle i detaljeringsgraden af den terminologi, der anvendes om ejendomstyperne. Hvor præsteindberetningen kun opererer med tre brugstyper: gårde, bol og huse, opererer 1662-matriklen, foruden disse tre typer, med halvgårde, kvartgårde, halvbol, etc. Inden for den landbohistoriske forskning har der dannet sig en vis præcedens for at definere grænsen mellem en gård og et hus som én tønde hartkorn.¹²⁰ Denne grænse er imidlertid problematisk, da det er en nutidig forskningsmæssig konstruktion, som passer bedre på forholdene i Østdanmark end i Vestdanmark. Bl.a. har Adam Schacke vist, hvordan betegnelsen hus i det sydlige Nørrejylland oftest blev benyttet om landbrug under en halv tønde hartkorn, men kun i mindre omfang for landbrug mellem en halv og en hel tønde hartkorn, mens betegnelsen bol brugtes primært om landbrug mellem en halv og tre tønder hartkorn.¹²¹ Imidlertid har jeg valgt at fastholde én tønde hartkorn som grænsen mellem gård og hus for at have en klar og markeret skillelinje. Grundet forskellene i terminologi har jeg valgt en forsimplet tredeling af ejendomstyperne i 1662-matriklen i hhv. gårde, huse med jord og huse uden jord. Som konsekvens heraf har jeg også for 1568-indberetningens vedkommende valgt at slå kategorierne gårde og bol sammen i én samlet gårdkategori ligesom for 1662-matriklen. Imidlertid er det ikke umiddelbart klart, hvorvidt der skelnes mellem huse med og uden jord i 1568-indberetningen, da den ikke indeholder hartkornssatser ligesom 1662-matriklen. Det er nemlig spørgsmålet, om betegnelsen ”gadehuse”, som anvendes i 1568-indberetningen, både omfatter huse med og uden jord eller kun en af delene? En bemærkning i præsteindberetningen fra Hune sogn giver således anledning til tvivl om, hvorvidt jordløse huse blev talt med i indberetningen. I indberetningen hedder det nemlig, at nogen huse beliggende i klitterne i Hune sogn ydede smørskyld, da de ingen avl havde – i modsætning til gadehusene forstås? Imidlertid synes der i litteraturen, trods uenigheder i de samtidige kilder over hvad betegnelsen ”gadehus” dækkede

¹¹⁹ KB: 26/6-1568 s. 344.

¹²⁰ Pedersen, 1928 [1975], 8; Appel, 1999, 127, Dam, 2010, 71-72.

¹²¹ Schacke, 2007, 134-135.

over, at være nogenlunde enighed om, at gadehuse ikke havde noget eller kun meget lidt jordtilliggende.¹²² Formentlig var der altså tale om, at såvel huse som gadehuse i 1568-indberetningen var jordløse. Heraf følger det, at husene med jord i 1568-indberetningen blev talt under kategorien bol, i det omfang de overhovedet fandtes i større stil. Dette må der naturligvis tages forbehold for i sammenligningen.

	1568			1662		
	Gårde. ¹²³	Huse	Ejendomme i alt	Gårde	Huse. ¹²⁴	Ejendomme i alt
Vedsted. ¹²⁵	16 (10)	26	42	27	31 (11)	57
Jetsmark	61(33)	25	86	71. ¹²⁶	47 (24)	118
Saltum	75(20)	26	101	75. ¹²⁷	54 (18)	129
Alstrup	14(4)	6	20	17	9 (8)	26
Ingstrup	53(17)	11	64	58. ¹²⁸	30 (13)	88
Vester Hjermtslev	28(9)	13	41	29	12 (10)	41
Hune	36(24)	14	50	20	67 (45)	87
I alt	283(143)	121	404	297	250 (129)	546

Figur 2.: Antallet af ejendomme i Hvetbo herred i hhv. 1568 og 1662.¹²⁹

Af figur 2 fremgår det også, at der var en stigning i det samlede antal ejendomme i herredet på omkring 37 % over de godt hundrede år. Denne stigning skyldtes først og fremmest, at antallet af huse mere end fordobledes, mens antallet af gårde lå nogenlunde stabilt.¹³⁰ Stigningen i antallet af huse hen over 15- og 1600-tallet var generel for hele landet og skal givetvis tilskrives den kraftige befolkningsvækst i perioden.¹³¹ I Hvetbo herred steg antallet af huse først og fremmest i de store sogne Jetsmark, Saltum og Ingstrup. Den kraftigste stigning i antallet af huse finder man imidlertid i kystsognet Hune, hvor gårdstallet samtidig faldt markant. Sidstnævnte hang formentlig sammen med at sandflugten efterhånden gjorde det umuligt at drive landbrug i sognet,

¹²² Arent Berntsen definerer et gadehus som "Ringe huusse" som "byggis gemeenlig paa andre heele- eller halffve Gaardis Grunder". Disse huse havde intet jordtilliggende, og det lille jordstykke de kunne have lå ikke til huset, men til den gård på hvis grund huset var placeret (Berntsen, 2. bog, s.18). Modsat definerer Osterssøn Veylle gadehuse, som "huse, som byggis paa Gaderne i landsbyerne oc er ingen Jord eller Avl til" (Osterssøn Veylle, s. 313). Endelig har Skrubbeltrang defineret gadehuse, som huse der blev opført på gadejorden, og som godsejerne bortfæstede samme måde som gårdene. Skrubbeltrang skelner mellem gadehuse og huse opført på bøndergårdens grund, som han kalder "inderstehuse" og som bonden udlejede.

¹²³ Dækker både over gårde og bol. Tallet i parentes dækker over antallet af bol.

¹²⁴ Dækker både over huse med og uden jordtilliggende. Tallet i parentes dækker over huse med jordtilliggende.

¹²⁵ Vedsted sogn er identificeret som det såkaldte Ulvskov gods, som Henrik Gyldenstjerne havde i pant, jf. Klitgaard, 1907, 508. Alt gods i Aaby sogn ejedes af Anders Pedersen til Birkelse.

¹²⁶ Medregnet Jetsmark præstegård og degnebol som var skattefrie.

¹²⁷ Medregnet Saltum præstegård samt fem jordløse huse som lå hertil som alle var skattefrie.

¹²⁸ Medregnet Ingstrup præstegård som var skattefri.

¹²⁹ Der findes ingen tal fra Røgel i præsteindberetningen fra 1568, da det hørte med til Brovst sogn i Han herred. Derfor er tallene også udeladt for 1662. Ifølge Klitgaard bestod Røgel af 2 gårde og 4 huse, heraf to uden jord (Klitgaard, 1907, 533).

¹³⁰ Her skal der tages forbehold for, at nogle af "gårdene" i 1568 kan dække over huse med jord, hvorfor stigningen i antallet af huse muligvis var en smule mindre og stigningen i antallet af gårde omvendt en smule højere.

¹³¹ Ladewig Petersen, 1980, 65-66.

mens førstnævnte må forklares ud fra øget udnyttelse af havet som ernæringsmulighed. Formentlig fik en del af sognets gårde lov at bestå som et eller flere huse, med lidt jord eller ingen jord, hvis beboere ernærede sig ved fiskeri og mindre land-brugsproduktion, primært af animalske produkter. Men stigningen i antallet af huse er så stort, at der også må være tale om nyoprettelser af huse, og det indikerer, at man i Hune ser en begyndende overgang fra et landbrugssamfund til et fiskerisamfund.

Modsat antallet af huse var gårdtallet langt mere stabilt. Foruden faldet i antallet af gårde i Hune, synes en stigning på omkring 10 gårde i henholdsvis Vedsted og Jetsmark sogne at udgøre den mest markante udvikling i gårdtallet.¹³² Denne udvikling skyldes formentlig primært gårddeleliger, evt. ved at man formelt har anerkendt delinger, der allerede i praksis var gennemført tidligere. I de øvrige sogne er gårdtallet bemærkelsesværdigt stabilt, og for de to små sogne mod nordøst i herredet, Vester Hjermitslev og Alstrup, gør det sig ligeledes gældende, at også antallet af huse var stabilt over hele perioden.¹³³ At gårdtallet var stabilt i både Saltum og Ingstrup sogne er overraskende, idet begge sogne havde kyststrækninger, der ligesom Hune var udsat for omfattende sandflugt. Karl Klitgaard forklarer stabiliteten med, at ødelæggelsen af ejendomme ved kysterne blev modsvaret af delinger af større gårde længere inde i herredet.¹³⁴ Ved gårddeleliger deltes den gamle gårds landgilde i to eller flere andele, alt efter antallet af brugere. Gårddeleligerne betød således ikke en stigning i godsejernes landgildeindtægter, men i bedste fald en fastholdelse af landgildeniveauet, forudsat at de samme godsejere, hvis gårde blev delt, ikke samtidig oplevede nedlæggelser af gårde og huse. Delingerne afspejlede derfor snarere bøndernes behov end godsejernes og påviser også en vis selvstændighed hos bønderne.

I figur 3 er der foretaget en yderligere grovopdeling af herredets gårde baseret på gårdens hartkornsansættelse i 1662-matriklen, altså et rent kvantitativt kriterium. Herredets landbrug er således opdelt i følgende fire grupper:¹³⁵

1. Huse (mindre end 1 tdr. hartkorn)
2. Små gårde (1-3,5 tdr. hartkorn)

¹³² Jf. forbehold i fodnote 32.

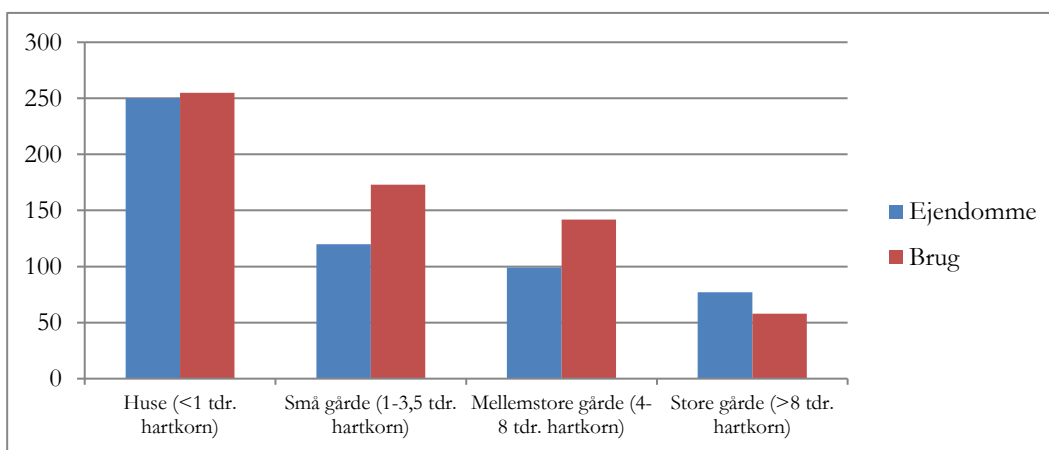
¹³³ Det skal bemærkes at stabiliteten i hustallet og at hovedparten af husene i 1662 havde jord, kan pege på at præsteindberetningerne, om ikke andet så fra disse to sogne både omfattede huse med og uden jord i huskategorien. En anden mulighed er, at husene først senere end 1568 har fået jordtilliggende.

¹³⁴ Klitgaard, 1906, 94-95.

¹³⁵ Opdelingen i de fire kategorier er inspireret af Appel, 1999, 121. Appel foretager dog opdelingen på baggrund af 1688-matriklen, hvorimod jeg anvender 1662-matriklen. Da matriklernes hartkornsansættelser er opgjort efter forskellige principper, har jeg valgt andre hartkornsintervaller i forhold til de forskellige gårdstørrelser, der i højere grad er inspireret af Dam, 2010, 228-231.

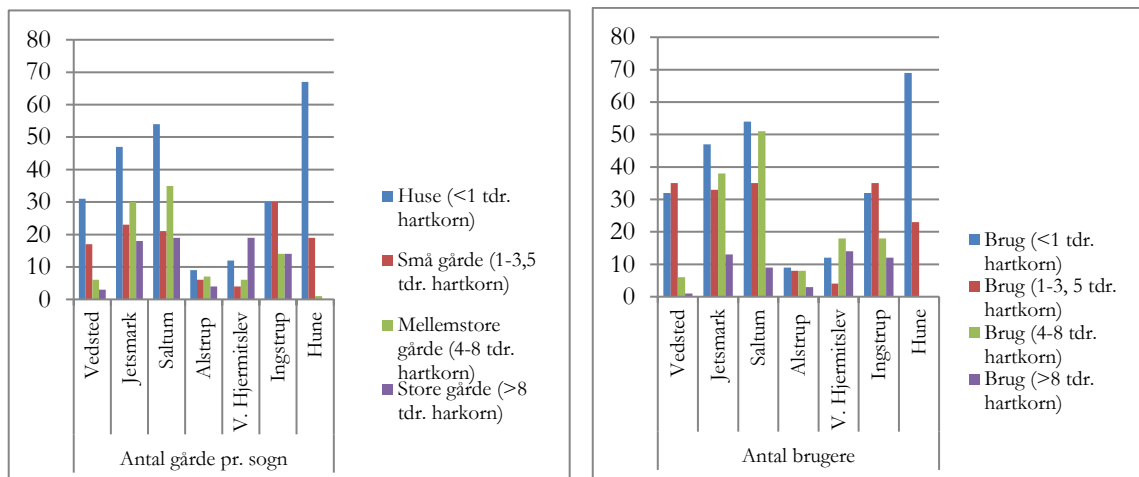
3. Mellemstore gårde (4-8 tdr. hartkorn)
4. Store gårde (mere end 8 tdr. hartkorn)

Overfor antallet af ejendommenes bruttostørrelse, som udgør matriklens enheder, har jeg opgjort antallet af brugere fordelt på ejendommene, da der på mange større gårde var mere end én bruger. Disse gårde udgjorde således reelt flere brug. Da matriklen ikke indeholder oplysninger om, hvordan gårdens jord var fordelt mellem brugerne, har jeg fordelt gårdens jord lige mellem antallet af brugere. Det får den konsekvens, at f.eks. en i udgangspunktet stor gård på 10 tdr. hartkorn med to brugere reelt udgjorde to mellemstore brug på fem tdr. hartkorn. Når en gårds jord fordeles på to brugere er konsekvensen således ofte, med mindre der er tale om meget store gårde, at brugene går en klasse ned i forhold til gårdens bruttostørrelse.

Figur 3. Antallet af ejendomme sammenholdt med antallet af brug i Hvetbo herred i 1662-matriklen.

Husene udgjorde med sine 46 % af det samlede antal ejendomme den suverænt største af de fire grupper. Antallet af gårde i de øvrige grupper faldt jævnt desto større gården var, og de store gårde udgjorde således kun 14 % af det samlede gårdtal. Ser man imidlertid på forholdet mellem antallet af gårde og brug, er en logisk følge af det udbredte flerbrugerfænomen, at antallet af store brug var mindre end antallet af store gårde, mens grupperne af mellemstore og små gårde steg markant målt på brugsenheder i stedet for gårde. For husenes vedkommende er det derimod tydeligt, at kun ganske få huse havde mere end en bruger, og at kun et par enkelte meget små gårde havde to brugere og røg ned i huskategorien, når gården opdeltes på brugsenheder. Målt på brug udgjorde husene imidlertid stadig den største gruppe med over 40 % af det samlede antal brug.

Figur 5.: Antallet brug pr. sogn grupperet efter hartkornsstørrelsen i 1662.

Tallene i figur 3 dækker imidlertid over store forskelle i gårds- og brugsstrukturen i de enkelte sogne. I figurerne 3. og 4. ses fordelingen af gårde og brugere på de enkelte sogne. Heraf fremgår det bl.a., at husene var dominerende i alle sogne på nær i Ingstrup og Vester Hjermitslev. Særligt sidstnævnte havde en unik gårdstruktur, hvor de store gårde udgjorde 41 % af samtlige ejendomme i sognet. Foruden husene dominerede smågårdene Vedsted og Ingstrup sogne, mens de mellemstore gårde dominerede i Saltum, Jetsmark og Alstrup. Sammenligner man gruppen af store gårde i de enkelte sogne med hinanden, fremgår det, at der er stor forskel på gårdstørrelsen inden for denne gruppe. Hvor omkring 70 % af de store gårde i Vester Hjermitslev lå mellem 8,5 og 10 tdr. hartkorn, og således udgjorde en rimelig homogen masse, så var spredningen på gårdstørrelsen langt større i f.eks. Jetsmark sogn. Her var hele fem af herredets otte største gårde med et hartkorn på mellem 15,5 og 23 tønder beliggende.

Målt på antallet af brugere udvises de store gårdes dominans i Vester Hjermitslev, da syv af de 19 store gårde havde to brugere, hvilket betød, at disse på nær sognets største gård ved deling faldt ned i gruppen af mellemstore brug. I både Jetsmark og Saltum var der i lighed med Vester Hjermitslev ofte flere brugere på de store gårde. Men også de mellemstore gårde havde ofte flere brugere. Flerbrugerfænomenet var dog stærkest i Saltum, og især de mellemstore brug udgjorde her, som det eneste sted i herredet, en næsten lige så stor andel af brugene som husmandsbrugene. Ingstrup og Hune havde kun relativt få flerbrugerejendomme og derfor kun en svag stigning i små og mellemstore brug. For Hunes vedkommende skyldtes dette husenes enorme dominans. Endelig er Vedsted interessant, da 41 % af de små brug, ganske atypisk, havde flere brugere. Desuden havde kun tre ud af i alt ni store og mellemstore gårde kun én bruger, hvorfor de resterende seks gårde fordelt på brugerne rykkede en kategori ned.

Samlet set peger ovenstående på store interne forskelle i gårds- og brugsstrukturen i de enkelte sogne. Fælles var dog, at husene sammenlignet med andre jyske egne var usædvanligt dominerende, hvilket for en dels vedkommende må tilskrives muligheden for at leve af havet.¹³⁶ Der synes ligeledes at være noget om Klitgårds hypotese om, at ødelæggelserne af gårde langs kysterne førte til delinger af gårde i de mere centralt beliggende sogne. Således så vi i figur 2. en stigning i antallet af gårde i Vedsted og Jetsmark, der nogenlunde modsvarede faldet i antallet af gårde i Hune. Dette dækker formentlig over formelle delinger af gårde, men samtidig synes befolkningstilvæksten også at have udmøntet sig i uformelle gårddele, altså i dannelse af flerbrugergårde. Flerbrugerfænomenet synes ligeledes særligt udbredt i Vedsted, Jetsmark, Saltum og til dels Vester Hjermitslev sogne og i mindre grad i Ingstrup, Alstrup og Hune sogne. Endelig synes der at have været et lag af storbønder i Jetsmark, Saltum, Ingstrup og Vester Hjermitslev. Her er det især interessant, at to største enbrugergårde, som begge lå i Jetsmark i 1630'erne var beboet af henholdsvis delefogeden fra Sejlstrup og herredsfogeden. Dette kunne indikere en vis rekruttering af fogeder blandt storbønderne i herredet.

Endelig skal jeg kort redegøre for bebyggelsesstrukturen i herredet. Overordnet set følger Hvetbo herred det generelle billede af limfjordsområdet, som var domineret af små og mellemstore landsbyer.¹³⁷ Ser vi på de enkelte sogne, er der en række geografiske variationer, som er af interesse for den senere analyse. Hovedparten af herredets mellemstore og få store landsbyer var beliggende i herredets nordøstlige hjørne, hvor den bedste agerjord i herredet lå og omfattede Vester Hjermitslev, Alstrup, den centrale og østlige del af Saltum sogn, samt den østlige del af Ingstrup sogn. De sydlige og vestlige dele var derimod hovedsagelig præget af mindre landsbyer med forholdsvis få gårde og huse. Jetsmark afviger imidlertid markant fra de små og mellemstore landsbyers dominans, da knap 40 % af gårdene i sognet var enestegårde. Forklaringen på de mange enestegårde i Jetsmark sogn ligger ikke lige for. Jordbunden var som bekendt dårligere end i de nordlige sogne, men dette forklarer ikke, hvorfor enestegårdene skulle dominere, da sognet også omfattede landsbyer, der ligeledes var placeret i sognets nordlige og østlige del. Nyere arkæologiske udgravninger i området har påvist, at der i vikingetiden og middelalderen lå en landsby lidt nordøst for Jetsmark kirke.¹³⁸ Fra en række skriftlige kilder fra 15-1600-tallet kendes navnet Mejlby, som ofte sættes i forbindelse med en række enestegårde mellem Pandrup og Sønderby. Bl.a. er gårdene registreret under Mejlby i forarbejderne til 1688-

¹³⁶ Sml. f.eks. med Appel, 1999, 122.

¹³⁷ Dam, 2010, 77. Dam opererer med fire bebyggelseskategorier: 1) enkeltgårde/enestegårde, som bestod af en gård. 2) Mindre landsbyer med 2-10 gårde. 3) Mellemstore landsbyer med 11-20 gårde. Og endelig 4) Store landsbyer med over 20 gårde. Disse kategorier anvendes i nærværende afhandling, men bemærk at det kun er antallet af gårde, der er talt med. Antallet af huse er uden betydning for denne kategorisering.

¹³⁸ Haue, 2012, 38.

matriklen, som Henrik Pedersens tabelværk bygger på.¹³⁹ Formentlig dækker matriklens registrering af gårdene under Mejlby over et ejerlav eller ressourcelfællesskab, som både kunne angå ageren og de ikke opdyrkede områder.¹⁴⁰ Ifølge Dam var ejerlav, der dækkede flere bebyggelser mest udbredt i Jylland og særligt i områder med små bebyggelser, hvilket jo i høj grad var tilfældet netop i Jetsmark sogn.¹⁴¹

Hævet over enhver tvivl er det imidlertid, at selve landsbyen Mejlby ikke længere eksisterede i 1600-tallet. I præsteindberetningen fra 1638 beskrives området, som også omfattede præstegården nemlig således: "...norden for prestgorden er liggendis enstedsgaarde, Klostergorde, Klaerborgh, Hollmgord, Kongesbacke, Kiedgord, item østen och sønden prestgorden er liggende Bundgord, Kallsensgaarde, Krosgord, Süsgord, Pülgord. Østen och sønden kiercken er liggende en bye nemblig Sønderbye..."¹⁴² Der er således ingen tvivl om, at gårdene, der kaldes enestegårde, blev opfattet som selvstændige bebyggelser. Heller ikke i tingbogsmaterialet træffes stednavnet Mejlby. I stedet anføres gårdenes navne efter fæsterenes navne i tingbogen. Hvorfor Mejlby ophørte med at eksistere som landsby vides ikke, men dens tidligere eksistens kan forklare den store forekomst af enestegårde inden for et relativt lille område. Det er i den forbindelse værd at bemærke, at alle store gårde i Jetsmark var enestegårde. Dog fandtes der også små og mellemstore gårde blandt enestegårdene. I Saltum sogn spillede enestegårdene ikke så fremtrædende en rolle, og kun to blandt de ni største gårde var enestegårde. Derimod lå de store gårde i landsbyerne. I landsbyen Østrup var dette billede særligt tydeligt. Her havde fire ud af seks gårde et hartkorn på 13-15 tønder. Samme tendens kan observeres for Ingstrup by, hvor halvdelen af byens otte gårde havde et hartkorn på 13 tønder eller derover.

Ejerforhold og godsstrukturer

Da ejerforhold og godsstrukturer var snævert forbundet med den retslige interaktion mellem godsejere og fæstebønder, skal disse forhold undersøges nærmere. I første omgang vil jeg koncentrere mig om ejerforholdene og fordelingen mellem kron- og adelsgods i herredet.

¹³⁹ Pedersen, 1928 [1975], 326.

¹⁴⁰ I Hvetbo herred bestod foruden Gjølf af 26 ejerlav. Heraf lå de 7 i Ingstrup sogn (1 ejerlav var en enklave ved Ejersted i Saltum sogn), 10 i Saltum sogn, 4 i Jetsmark sogn og 4 i Vedsted sogn. I Alstrup, Vester Hjermitstev og Hune sogne udgjorde ejerlavet hele sognet.

¹⁴¹ Dam, 2010, 74-75.

¹⁴² POW, s. 33.

Krongodset

Øvrighedsmæssigt lå herredet til Aalborghus len, hvis besiddelser i herredet først og fremmest udgjordes af det oprindelige krongods, og desuden var selvejergodset også underlagt Aalborghuslensmanden. Foruden Aalborghus var Aastrup det eneste andet oprindelige kronlen, der havde gods i herredet. Aastrup len havde dog af flere omgange været underlagt Aalborghus, senest i perioden 1614-1630, men blev herefter igen et selvstændigt len, hvorfor der kan være sket en overførsel/sammenblanding af gods i den mellemliggende periode.¹⁴³

Ved reformationen havde kronen overtaget de omfattende bise- og klostergodser, som havde præget Vendsyssel i middelalderen. Disse videreførtes imidlertid i hovedsagen som selvstændige len. Børglum kloster len, der kom til at høre under Sorø Akademi, bestod af gammelt kloster- og kapitelgods, mens Sejlstrup len bestod af det gamle bispegods og fik i 1573 ydermere tillagt en dele af Ø klostres omfattende gods.¹⁴⁴ Sejlstrups gods var i øvrigt spredt over et stort område. Det samme gjorde sig gældende for Dueholm kloster, som i 1630'erne havde enkelte besiddelser i Hvetbo herred. Endelig havde Aalborg stiftshospital, det tidligere Helligåndskloster, som den eneste gejstlige institution opretholdt egen herlighed og administration over en pæn mængde gods i herredet. Foruden kloster og bispegodset overførtes herligheden af sognekirkernes og præstegårdenes gods også til kronen sammen med patronatsretten. Disse lå alle under lensmanden på Aalborghus, som tillige havde titel af stiftslensmand.

Jens Villiam Jensen har på baggrund af en undersøgelse af kronens mageskifter under adelsvælden fundet, at *”kronens godspolitik i Vendsyssel og Hanherred så godt som udelukkende [bestod] i afbødelser med en væsentlig forskydning i ejendomsfordelingen til følge, idet kronens andel af landsdelens samlede godsmasse faldt fra ca. halvdelen i 1568 til ca. en tredjedel i 1599, en fordeling, som genfindes ved midten af det 17. århundrede.*¹⁴⁵ Forskydningerne i ejendomsfordelingen i Hvetbo herred er imidlertid mindre markant. I 1568 var fordelingen 47 % til kronen og 53 % til adelen, mens fordelingen i 1662 var 42 % til kronen og 58 % til adelen. En væsentlig del af forskydningen skyldtes imidlertid nedlæggelsen af Sejlstrup len i 1651, dvs. efter nærværende afhandlings undersøgelsesperiode. I kølvandet på Christian IV's død blev en hel del af Sejlstrups gods nemlig udlagt til en række af kronens kreditorer.¹⁴⁶ Af 1662-matriklen fremgår det, at 31 ejendomme var blevet udlagt eller pantsat af Sejlstrups gods. Det resterende gods, som ikke blev solgt eller pantet bort, blev lagt under Aalborghus og Aastrup len, men vil være vanskeligt at udskille.¹⁴⁷ Foruden det pantsatte Sejlstrupgods havde Aalborghus og Aastrup tilsammen pantsat syv ejendomme. Medregnes de i

¹⁴³ Jexlev, 1978, 280.

¹⁴⁴ Klitgaard, 1939, 255.

¹⁴⁵ Villiam Jensen, 1990, 190.

¹⁴⁶ Jexlev, 1978, 283, samt Klitgaard, 1939, 272-273.

¹⁴⁷ KB: 27/3-1651, s. 97.

matriklen eksplicit udlagte eller pantsatte ejendomme til krongodset bliver krongodsets andel 49 %. Der kan altså spores en generel kontinuitet i kronens godsandel fra 1568 til 1651, hvor kronen ejede knap halvdelen af godset i herredet.¹⁴⁸

På grundlag af 1662-matriklen er det muligt at lave en ret detaljeret optælling af henholdsvis kron- og adelsgodset, som både indeholder fordelingen i de enkelte sogne samt fordelingen på de fire ejendomstyper.

	Vedsted		Jetsmark		Saltum		V. Hjermitselev		Alstrup		Ingstrup		Hune	
	Kron-gods	Adels-gods	Kron-gods	Adels-gods	Kron-gods	Adels-gods	Kron-gods	Adels-gods	Kron-gods	Adels-gods	Kron-gods	Adels-gods	Kron-gods	Adels-gods
Huse (<1 tdr. hartkorn)		31	14	33	25	29	2	10	4	5	24	6	49	18
Små gårde (1-3,5 tdr. hartkorn)		17	9	15	18	3	3	1		6	26	4	8	11
Mellemstore gårde (4-8 tdr. hartkorn)		6	18	12	21	14	3	4	2	5	10	4	1	
Store gårde (>8 tdr. hartkorn)		3	8	10	8	11	10	9	1	3	6	8		
I alt		57	49	70	72	57	17	24	7	19	66	22	58	29

Figur 6: Forholdet mellem kron- og adelsgods i de enkelte sogne fordelt på de fire ejendomsgrupper.

Som det fremgår, var det kun Vedsted sogn, som bestod af 100 % adelsgods, mens de øvrige sogne var fordelt mellem kron- og adelsgods med forskellig vægt. Dette vender jeg tilbage til om lidt.

Forsøger man imidlertid at udregne fordelingen af godset i 1630'erne, bliver det straks vanskeligere, da man er nødt til at operere med og sammenholde oplysninger fra en række forskellige kildetyper. Især adelsgodset er vanskeligt at rekonstruere for denne periode, mens det er lidt lettere for i hvert fald en del af krongodset. Således kan ejerforholdene for Aalborghus og Sejlstrup len nogenlunde rekonstrueres ud fra de bevarede jordebøger, med forbehold for de usikkerheder der ligger i brugen af disse, men for de øvrige len, hvor der ikke findes samtidige overleverede jordebøger må oplysningerne hentes fra mere usikre oplysninger fra tingbøgerne. Her er særligt synssager og sager om afgiftsrestancer væsentlige kilder, men oplysninger om herskabs- og ejerforhold kan dukke op i stort set alle typer sager. Oplysningerne fra hverken jordebøger eller tingbøger tillader imidlertid, at der kan foretages en detaljeret opdeling i de fire ejendoms kategorier.

Krongods i Hvetbo herred i 1630'erne målt på antal ejendomme

¹⁴⁸ De eksakte procenttal (hospitals- og gejstligt gods medregnes til kronen): 1568: kronen: 47 %, adelen: 53 % og 1662: kronen: 42 %, adelen 58 % (Hvis det pantsatte og udlagte gods fra Sejlstrup, Aalborghus og Aastrup fortsat regnes til kronen er tallene i 1662: kronen: 49 %, adelen 51 %). Præsteindberetningen fra 1599 er udeladt, da den ikke medtæller huse, hvilket tipper ejendomsfordelingen en smule i adelens favør (1599: kronen: 44 %, adelen 56 %).

	Vedsted	Jetsmark	Saltum	Vester Hjermitslev	Alstrup	Ingstrup	Hune	Ukendt	I alt
Sejlstrup		12	33	12	8	20	17		102
Aalborghus		26	20		2	22	5	4	79
Børglum		9	9	1		15	6		40
Aalborg hospital		5	15	4		5	4		33
Aastrup len		3	1	1	2		2		9
Dueholm Kloster						2	2		4
I alt		55	78	18	12	64	36	4	267

Figur 7: Krongodsets fordeling på len og sogne i 1630'erne.

I figur 7 ses den rekonstruerede fordeling af de enkelte lens ejendomme på herredets sogne i 1630'erne. Det værd at bemærke, at det samlede antal ejendomme i 1630'erne svarer nøjagtigt til antallet af ejendomme under kronen i 1662-matriklen, hvis det udlagte og pantsatte krongods medregnes. Her skal der igen tages forbehold for væsentlige usikkerheder ved optællingen for 1630'erne, men hvis man går ud fra, at det samlede antal ejendomme i 1630'erne var det samme som i 1662, udgjorde krongodset med nogenlunde sikkerhed omkring halvdelen af godset i Hvetbo herred i 1630'erne. En nærmere sammenligning af fordelingen af kron- og adelsgods i de enkelte sogne i figur 6 og 7 viser ligeledes nogenlunde overensstemmelse. Mens antallet af krongodsejendomme i 1630'erne i Ingstrup og Vester Hjermitslev er stort set identisk med antallet i 1662, synes antallet at være en smule højere i Jetsmark, Saltum og Alstrup sogne.¹⁴⁹ Den væsentligste forskel mellem de to tabeller findes i Hune sogn, hvor antallet af krongodsejendomme var væsentlig højere i 1662, end hvad jeg har kunnet optælle for 1630'erne. Dette kan skyldes det store antal huse, som for størstedelens vedkommende var jordløse og spredt rundt i klitterne, hvorfor herskerne måske ikke har haft de store økonomiske incitament til at holde så stram kontrol med hvem, der ejede hvad. Dette kan muligvis have resulteret i særligt store unøjagtigheder i jordebøgerne angående ejendommene i dette sogn. Muligvis har flere af husene i Hune også stået øde i 1630'erne og dermed ikke haft en beboer, som kunne føre sager på tinget. Dog er det overvejende sandsynligt, at fordelingen mellem kron- og adelsgods i Hune sogn var den samme i 1630'erne som i 1662, da interessen i at købe eller mageskifte Hunes ringe ejendomme har været meget lille fra adelens side. Men ser man bort fra problemerne med tallene fra Hune sogn peger meget på, at forholdet mellem kron- og adelsgods lå ganske stabilt i perioden frem til 1651.

Ser man nærmere på fordelingen af krongodset på de enkelte sogne, udregnet ud fra figur 6s tal, skiller Saltum og i særdeleshed Ingstrup sogn sig ud ved at have en krongodsprocent på hhv. 61 og 74. Hvis man, grundet ovenstående argumenter, tager 1662-tallene for Hune sogn til

¹⁴⁹ For Alstrup er der tale om en forskel på fem ejendommen, men rent procentmæssigt giver det en langt større forskel end de øvrige sogne, da der kun er 26 ejendomme i sognet.

indtægt for tilstanden i 1630'erne, har dette sogn ligeledes en massiv overvægt af krongods (67 %). De resterende sogne, på nær Vedsted (og Røgel) som udelukkende bestod af adelsgods, lå mellem 41 og 46 % krongods. Man kan derfor groft sagt inddele sognene i tre grupper. 1) En gruppe bestående af de tre sogne med kyststrækning mod vest, hvor krongodset dominerede. 2) En gruppe bestående af Ingstrups to annexsogne, Vester Hjermitsev og Alstrup samt hovedgårdssognet Jetsmark, hvor adelsgodset dominerede, men hvor balancen mellem kron- og adelsgods var mere lige end i gruppe 1. 3) Vedsted sogn (med Røgel), som ligeledes må betragtes som et hovedgårdssogn, hvor adelsgodset Birkelse var altdominerende.

Fordelingen af ejendomme mellem lenene falder ligeledes i tre grupper. 1) de to dominerende og godstunge len, Aalborghus og Sejlstrup som besad knap 70 % af krongodset i herredet. 2) en mellemgruppe bestående af Børghlum og Aalborg hospital, som hver især sad på knap 15 % af krongodset. 3) Og endelig de resterende len, som kun havde ganske få gårde i herredet. Størst interesse samler sig derfor om godsfordelingen mellem Aalborghus og Sejlstrup. Ingstrup sogn var nogenlunde ligeligt fordelt mellem de to len, mens de to godsrigeste sogne Jetsmark og Saltum fordelte sig sådan, at Aalborghus dominerede i Jetsmark, og Sejlstrup dominerede Saltum. I de øvrige sogne med krongods besad Sejlstrup væsentligt mere gods end Aalborghus. I gruppe 2 kan det bemærkes, at Børghlum havde sit godsmæssige tyngdepunkt i Ingstrup sogn, som lå tættest på klosteret, mens det øvrige gods i hovedsagen lå i de to store sogne Jetsmark og Saltum. Hospitalsgodsets var mere jævnt fordelt, dog med et klart tyngdepunkt i Saltum sogn. Hovedindtrykket er dog, at de store kronlen var relativt jævnt tilstede over det meste af herredet, bortset fra Vedsted sogn, og i betydelig grad havde flere kongelige len ejendomme i de samme sogne.

Adelsgodset

En lignende optælling lader sig som nævnt kun vanskeligt foretage på adelsgodset, da vi ingen jordebøger har at gå ud fra, og derfor må forlade os på oplysninger fra tingbøger, skattemandtalister, mageskifter og godshandler. Det betyder bl.a., at der i forhold til 1662-mariklens 280 registrerede ejendomme i adeligt eje mangler at blive registreret knap 80 ejendomme i det tilgængelige materiale fra 1630'erne. En anden problematik er, at mængden af flere godsers bøndergods i herredet ændres i løbet af perioden, da de enten helt eller delvist mageskiftes, enten med kronen eller andre adelige, eller handles, som det var tilfældet med Lundergård. Der er med andre ord en ret stor spredning i, hvor fuldstændige oplysninger der er tale om for de enkelte godser. Derfor prætenderer figur 8 i endnu mindre grad end figur 7 at fastslå den nøjagtige ejendomsfordeling, men skal udelukkende tjene som en indikation af ejendomsfordelingen mellem de herskaber, det har været muligt at foretage optællinger på. Den

store variation i de informationer man får for det enkelte gods gør desuden, at der formentlig var flere godsejere, der havde jord i herredet end figur 8 angiver.

Adelsgoods i Hvetbo i 1630'erne										
	Røgel	Vedsted	Jetsmark	Saltum	Vester Hjermitslev	Alstrup	Ingstrup	Hune	Ukendt	I alt
Birkelse	1	22	13	2	2					40
Hundslund	3	1	4	19	3	1	2	6	1	40
Lundergård		1	26	1						28
Hammelse				7	4		12	3		26
Rævkærgård			9	4				1		14
Høgholt			1			8	4			14
Hjermitslevgård				7	2	2	2			13
Asdal			1	1	5	1	1			9
Bjørnkær/Oksholm		3	3	1						7
Just Høghs arvegods				1			3			4
Jakob Grubbe					3	1				4
Hæstrupgård				1		1				2
Villestrup					1					1
I alt	4	27	57	44	20	14	24	10	1	202

Figur 8.: Adelsgodsets fordeling på gods/ejer og sogne.

Som ventet fylder adelsgodset relativt meget i Jetsmark, hvor særligt den lokale herregård Lundergård og de nærliggende Birkelse og Rævkærgård ejede hovedparten af de registrerede ejendomme. Birkelse ejede som allerede omtalt næsten alt bøndergods i Vedsted sogn, men det forhåndenværende kildemateriale gør det ikke muligt fastslå ejerskabet på mere end halvdelen af ejendommene i Vedsted sogn. Hammelse, der lå i Tise sogn, øst for Vester Hjermitslev og Alstrup sogne, i umiddelbar nærhed af herredsgrænsen, havde, som det fremgår, hovedparten af sine besiddelser i den nordlige del af herredet, hvor krongodset ellers dominerede. Det er i den forbindelse interessant at notere sig, at lensmanden på Aalborghus, Otte Skeel, også var ejer af Hammelse, og dermed må betragtes som en meget magtfuld person i området.

Hundslund havde, tilsyneladende som eneste herskab, gods i alle herredets sogne. Dette skyldtes til dels en del gods i Røgel, Vedsted og Jetsmark, som Dorte Budde til Oxholm og Bjørnkær havde pantsat til Margrethe Rosenkrantz til Hundslund.¹⁵⁰ Margrethe Rosenkrantz var enke efter den velhavende og godsrige Hans Lindenov og mor til sønnen af samme navn, som arvede en del af Hundslunds gods, og som blev rigsråd og endnu rigere end faderen. Optællingerne af Hundslunds gods er sammen med Lundergårds formentlig den mest nøjagtige, da den for en stor dels vedkommende beror på syn af Margrethe Rosenkrantz til Hundslunds

¹⁵⁰ HHT: 10/11-1632 (841) og LPS, I, 8/2-1632, nr. 58 s. 163 og 22/10-1632, nr. 170 s. 179f.

ejendom i herredet. Den slags synsforretninger, hvor det fremgår eksplicit, at al ejendom i herredet synes, findes ellers kun foretaget af Børglum len. Optællingen af Lundergårds gods stammer fra en anden kilde – et skøde på en godshandel fra 1633, hvor den dybt forgældede lavadelsmand Niels Friis solgte Lundergård til Falk Gøye til Bratskov. Af skødet fremgår det, at der er tale om Lundergård med alt dets underliggende gods.¹⁵¹ Dette støttes videre af, at Falk Gøye gav Niels Friis en gård i forlening på livstid, hvilket implicit indikerer, at Niels Friis må have solgt alt sit gods og derfor var nødt til at tage ophold på den forlenede gård.¹⁵²

Som det er fremgået, var ejerforholdene i herredet ganske fragmenterede, og dette afspejlede sig i en forholdsvis svag godsstruktur domineret af fæste- og strøgods. Den svage godsstruktur var et generelt fænomen i Limfjordsområdet i 15-1600-tallet, mens hovedgårdsdriften og godsarronderingen voksede betydeligt i omfang og betydning i andre dele af landet.¹⁵³ I Hvetbo herred lå der således kun to mindre hovedgårde, nemlig Lundergård og Rævkærgård, som begge kun havde et minimum af hovedgårdsdrift. Et indtryk af hovedgårdsdriften fås i en sag om tjenesteforsømmelse og regnskabsrod, som Falk Gøye førte mod ladefogeden på Lundergård i 1635. Heraf fremgår det, at man af en udsæd på 60 tønder havre kun fået et udbytte på 20 tønder og to skæpper. Foruden 46 læs kærvebyg havde man avlet 72 tønder byg, hvilket med et foldudbytte på fem svarede til en udsæd på ca. 14 tønder byg.¹⁵⁴ Bygudsæden svarede i størrelse ikke til meget mere end en større fæstegårds bygudsæd. Formentlig var hovedgårdsdriften på Rævkærgård endnu mindre. Det er i hvert fald indtrykket af hovedgårdenes hartkornsansættelser i 1662-matriklen.¹⁵⁵

Eneste betydelige hovedgårdsdrift i Hvetbos nærområde stod godset Birkelse for. Hovedgården var beliggende i den vestligste del af Aaby sogn, klos op ad grænsen til Vedsted sogn (Aaby sogns vestlige del). I 1662 havde Birkelse en hartkornsansættelse, der var tre gange større end Lundergårds og seks-syv gange større end Rævkærgårds.¹⁵⁶ Dette hang formentlig sammen med, at Birkelse havde et af de bedst arronderede godskomplekser i Vendsyssel. Allerede i 1540 kom Birkelse som samlet godskompleks i adeligt eje, da kronen skødede det gamle klostergods til Peder Ebbesen Galt. Foruden en anseelig mængde gods i hovedgårdssognet omfattede mageskiftet også ni gårde i Jetsmark sogn, samt yderligere gods i tre nabosogne i Kær herred.¹⁵⁷ I 1613-14 købte rigsråden Jørgen Lunge til Odden Birkelse af Niels Kaas, der ligeledes

¹⁵¹ LSP, I, 6/7-1633, nr. 111 s. 197.

¹⁵² Klitgaard, 1907, 419.

¹⁵³ Villiam Jensen, 1983, 259; Appel, 1991, 145-146 og Dam, 2010, 90.

¹⁵⁴ HHT: 27/6-1635.

¹⁵⁵ Matr. 1662 s. 44 (Lundergård: 20 tdr. htk.) og 688 (Rævkærgård: 10 tdr. htk.). Matriklens hartkornsangivelser for hovedgårdene er mere usikre end bøndergårdenes, da man ikke havde jordebøgernes landgildefastsættelse at gå ud fra.

¹⁵⁶ Matr. 1662, s. 36, 44 og 688.

¹⁵⁷ KS, (I) 1/11-1540, s. 8 og Villiam Jensen, 1990, 189.

havde ejet Rævkærgård. Ved Jørgen Lunges død i 1619 overtog hans enke Sofie Steensdatter Brahe godset.

Sofie Brahe, hvis samlede jordejendom i rostjenestetaksationerne i 1625 og 1638 opgjordes til over 2000 tønder hartkorn, samlede store dele af sit gods i Vendsyssel og bestræbte sig bl.a. på at udvide og arrondere Birkelses gods yderligere. Som led i dette projekt købte hun det såkaldte Ulvskov-gods, som bl.a. omfattede Rævkærgård, af Dorte Krabbe i 1621. Ulvskov-godset udgjorde den del af Aaby sogn, som lå vest for Ryåen i Hvetbo herred, Vedsted sogn, og var ligesom Birkelse gammelt klostergoods (Vitskøl kloster). Inden salget havde Margrethe Banner, der var enke efter den tidligere ejer Niels Kaas, fået livsbrev på Rævkærgård og vedblev med at bo og sidde som herskab på gården efter Sofie Brahes køb af gården og det øvrige Ulvskov gods.

Sofie Brahes ejerskab af både Birkelse og Rævkærgård har formentlig influeret på godsfordelingen mellem de to ejendomme, idet størsteparten af bøndergodset, hvis ikke alt, i Vedsted sogn blev lagt til Birkelse, mens Rævkærgård, der var placeret i Vedsted sogns nordlige del primært havde bøndergoods i Jetsmark sogn.¹⁵⁸ Begge godser havde imidlertid også bøndergoods i de fleste af herredets øvrige sogne.

Ejerforholdene i herredets øvrige sogne var, som det allerede er antydnet, langt mere fragmenterede. Det betød, at der kun var ganske få landsbyer i 1662, hvor samme herskab ejede alle gårde. Fælles for disse landsbyer var, at de var meget små og kun bestod af to gårde, på nær en enkelt der bestod af tre gårde.¹⁵⁹ For Vedsteds vedkommende ejede Birkelse formentlig flere hele landsbyer i 1630'erne, men arvedelingen efter Sofie Brahe havde opdelt godset mellem Rævkærgård og Birkelse.

Som det er fremgået af ovenstående var hovedparten af adelsgodset i herredet, hvis man ser bort fra de to små hovedgårde beliggende i herredet, i hænderne på nogle af landets rigeste og socialt og politisk højst rangerende adelige. Foruden Sofie Brahe og Otte Skeel, som i løbet af 1620'erne og 1630'erne begyndte at samle deres gods i Vendsyssel gennem køb og mageskifter med gods andre steder i Jylland og på øerne, kan Falk Gøyes køb af Lundergård i 1633 ses som et udtryk for samme bestræbelser.¹⁶⁰ Selvom adelsgodset i herredet var fordelt på mange godsejere synes der altså at udskille sig en dominerende gruppe af rige godsejere, som viste interesse i Hvetbo området og ejede hovedgårde i umiddelbar nærhed af herredet.

Det samlede indtryk af fordelingen af adelsgodset i herredet ligger på mange måder i tråd med lensgodset, nemlig at de fleste herskaber, i hvert fald de fem-seks betydeligste, havde deres

¹⁵⁸ Vurderet på baggrund af tingbøgernes oplysninger om herskabsrelationerne.

¹⁵⁹ Dam, 2010, figur 3.25, s. 92. Det drejede sig om Vestermark, som var eneste landsby i det nordlige klitejerlav i Ingstrup sogn, Riisager og Hune Torp i hhv. Jetsmark nordlige ejerlav og Hune ejerlav og endelig Rævhede, Heden og Skald i Vedsted ejerlav.

¹⁶⁰ Skeel, 1871, 161-170, Klitgaard, 1907, 508f. og 525.

gods spredt over flere sogne. Dog synes denne spredning mindre end for lenene, idet de store len var markant til stede i tre-seks sogne, mens tendensen blandt adelsgodserne var, at man havde de væsentligste besiddelser samlet i et enkelt eller to, måske tre sogne. Her skal der naturligvis tages forbehold for, at man ikke umiddelbart kan sammenligne figur 7 og 8, da kildematerialet er meget mere ufuldstændigt for figur 8. Alligevel berettiger de overordnede konturer af ejerforholdene, som trods alt tegnes i figur 7, til en overordnet sammenligning. Fælles for alle sognene på nær Vedsted er, at intet herskab dominerer sognet fuldstændigt. Vedsted derimod domineredes formentlig, i endnu højere grad end det fremgår af figur 8, af Birkelse. Vedsted, og Birkelses dominans der, udgør således en kontrast til forholdene i resten af herredet.

Kapitel 4

Godsejerværneren: forsvarer af egne bønder

Indledning

Som det turde være fremgået allerede spiller værnforholdet en afgørende rolle for forståelsen af den retslige interaktion mellem godsejere og fæstebønder. Værnsforholdet kan på mange måder betragtes som den oprindelige, af fæsteforholdet afledte, interaktionsform mellem godsejere og fæstebønder. Værnsforholdets opståen er ofte blevet fortolket som udtryk for en stærk feudaliseringsproces, der fulgte i kølvandet på Valdemar Sejrs død med næsten 100 års uroligheder og opløsningstendenser. Uroen medførte et stigende behov for beskyttelse for landets frie bønder, som efterhånden opnåede beskyttelse ved at overdrage deres ejendom til herremændene, og dermed blev fæstere. Dette medførte et stærkt afhængighedsbånd mellem værner og fæster, som ultimativt betød, at bønderne mistede deres retslige selvstændighed. Tolkningen bygger imidlertid på en problematisk antagelse om, at de danske bønder før midten af 1200-tallet var frie selvejerbønder. Denne tolkning er blevet stærkt udfordret fra flere sider bl.a. gennem påvisningen af et udbredt stordriftssystem og fæstevæsen allerede i 1100-tallet, som åbner mulighed for, at værnforholdet kunne være langt ældre end traditionelt antaget. Selvom muligheden ikke helt kan afvises, er den dog ganske tvivlsom, idet lovgivningsmaterialet med nogenlunde sikkerhed daterer et landsdækkende værnforhold til omkring år 1300. Da landskabslovene ikke nævner noget om forholdet, men Erik Menveds rigslov fra 1304 forudsætter værnforholdet, idet det forbydes godsejere at værne andre end de, der bor på hans jord, er det overvejende sandsynligt at værnforholdet er blevet institutionaliseret i løbet af anden halvdel af 1200-tallet. Jeppe Netterstrøm har kaldt det *"kulminationen på en gradvis godsjermonopolisering af retten til at værne egne undergivne"*.¹⁶¹ Dog kunne værnsmopolet fraviges, hvis der var tale om værn af "blandede grupper" eller kollektiver, f.eks. en landsby. Dog med den vigtige tilføjelse, at det krævede en overdragelse af værnsretten fra de øvrige værnere.¹⁶² Det var altså uden for bøndernes kompetence selv at vælge værner i sådanne sager.

Værnsforholdet udgjorde indtil årtierne omkring reformationen en hjørnesten i gods- og dermed samfundsstrukturens underliggende magtsystem. Et magtsystem der bl.a. under indtryk af befolkningskrisen og den deraf følgende kamp om ressourcer i høj grad fokuserede på gods-ekstern beskyttelse af egne bønder. Ved siden af værnsforpligtelsen var godsejerne op gennem middelalderen af flere omgange blevet begunstiget med retten til at opkræve flere og flere og

¹⁶¹ Netterstrøm, 2003, 10-13

¹⁶² Netterstrøm, 2003, 19-21

højere og højere bøder, som oprindeligt tilkom kongemagten. I løbet af senmiddelalderen, særligt efter 1450 blev flere og flere adelige privilegeret med det høje sagesfald, 40 marks bøderne, og i visse tilfælde ”hals- og håndsret”, hvilket principielt overlod adelen det fulde kongelige sagesfald. Med håndfæstningen af 1536, måske allerede af håndfæstningen af 1523, blev adel som helhed privilegeret med hals- og håndsret, hvilket reelt betød, at adelen kunne opkræve alle de bøder deres fæstere ifaldt, men også kunne og i visse tilfælde havde pligt til at eksekvere fysiske straffe. Med hals- og håndsretten blev den strukturelle modvægt til det godseksterne beskyttelsessystem, det godsinterne påtalesystem, styrket betydeligt på bekostning af førstnævnte. Ændringen i magtsystemet skal som tidligere omtalt ses i relation til en række statsdannelsesprocesser, som det danske samfund gennemløb under adelsvælden, som fokuserede på at pacificere og disciplinere befolkningen og samtidig styrke statsmagten. At der ikke var tale om to magtsystemer som afløste hinanden, men to magtsystemer som havde eksisteret side om side, understreges ligeledes af, at godsejerværnet stadig spillede en rolle i interaktionen mellem godsejer og fæstebonde i 1700-tallet.¹⁶³ Hvad der snarere var på spil var en ændring i styrkeforholdet mellem og betydningen af de to magtsystemer, som medførte ændringer i adelens rolle som øvrighedsmagt. Det er netop disse ændringer, som over de næste kapitler skal undersøges. Hvordan kom de to magtsystemers interaktionsprincipper til udtryk i 1600-tallets retspraksis, og hvordan og i hvor høj grad agerede, anvendte og forholdte lensmænd, godsejere og bønder sig til disse i interaktionsprincipperne.

I nærværende kapitel skal værnsforholdets praksisudfoldelse, dvs. godsejernes forsvar af egne bønder udadtil mod en ekstern part, således underkastes nærmere undersøgelse. Det gøres gennem en kombineret kvantitativ og kvalitativ analyse af retssager, hvor sagens parter ikke har samme herskab.¹⁶⁴ Målet med den kombinerede kvantitative og kvalitative analyse er, ud fra forskellige analysevinkler, at nå nærmere en helhedsforståelse af værnsforholdets rolle og betydning i den retslige interaktion i Hvetbo herred.

Overvejelser omkring optællingsmetoder

Det er ikke muligt at foretage en rendyrket statistisk undersøgelse af tingbogsmaterialet. Dertil er tallene ofte for små og materialets metodiske udfordringer for store. Målet med de kvantitative optællinger i undersøgelsen er at skaffe et talmateriale, som kan udpege overordnede tendenser i tingbogsmaterialet. Tendenser som herefter skal kædes sammen med en nærmere kvalitativ undersøgelse af udvalgte aspekter af godsejernes forsvar af egne bønder.

¹⁶³ Lyngholm, 2011, 86.

¹⁶⁴ Sager mellem bønder under samme godsejer behandles først i kapitel 6, da der uanset om godsejeren involveres i sagen er tale om godsinterne sager.

Jeg har i den forbindelse fundet det naturligt og givtigt, i et vist omfang, at tage udgangspunkt i det undersøgelsesdesign, Jeppe Netterstrøm har anvendt i sin undersøgelse af værnsforholdet i senmiddelalderen. Netterstrøm påviser i sin systematiske gennemgang af alle senmiddelalderlige retskilder, at den herskende tendens til, inden for årtiers middelalderforskning, at afvise eller nedtone middelalderbondens selvstændige retsevne må revideres kraftigt, da materialet i vidt omfang afslører selvstændigt optrædende bønder i diverse retssager. Opfattelsen af, at middelalderbonden ikke kunne optræde selvstændigt har formentlig i høj grad været båret af, at antallet af værnsoptrædere i det overleverede materiale er langt højere end antallet af bøndernes selvstændige optrædere. Dette skyldes formentlig i særdeleshed materialets proveniens, da kildematerialet i altovervejende grad er bevaret i godsejernes arkiver, hvorfor sager med værn, qua godsejerens involvering, må være endog voldsomt overrepræsenterede. Netterstrøms påvisning af middelalderbondens selvstændige retsevne i et formentlig voldsomt biased kildemateriale tyder på, at fænomenet må have været langt mere udbredt end det overleverede materiale viser. Grundet denne voldsomme slagside i det senmiddelalderlige materiale og det faktum, at Netterstrøms materiale bygger på materiale fra hele landet og alle retsinstanser i en periode på over 100 år (1400-1513), er det ikke muligt at foretage direkte sammenligninger af de relative tal i Netterstrøms undersøgelser og tallene fra Hvetbo herred i nærværende undersøgelse.

I det følgende er alle sagstyper, hvori der forekommer værn, registreret. Dog er alle gælds- og arvesager, på nær de sager der knytter sig til specifikke handler og andre transaktioner af dyr og løsøre, udeladt af optællingen, da der kun i meget få tilfælde forekommer noget der kunne indikere herskabelig interaktion.¹⁶⁵

I registreringen af den enkelte optræden anvender jeg Netterstrøms tre former for optrædere: værn, tilfælde hvor både værner og bonde optræder og bondens selvstændige optræden. Forudsætningen for at alle optrædere i en bestemt sagstype registreres i det følgende er, at der i den samlede mængde af sager af en bestemt type forekommer værn mindst én gang. Skulle værnstilfældene sættes i relation til det samlede antal indførsler og sager i hele det undersøgte materiale, ville værnsandelen blive forsvindende lille, men også give et skævt billede af værnsudøvelsen.¹⁶⁶ Værn var nemlig kun en interaktionsmulighed i den begrænsede del af kildematerialet, hvor sagens parter havde to forskellige herskaber. Den anden mulighed i disse sager var at bønderne selv førte sagerne mod hinanden. Gruppen af mulige værnsoptrædere, dvs. sager mellem to bønder, der hørte under forskellige godsejere, begrænses yderligere af det

¹⁶⁵ Se kapitel 2 for en uddybet begrundelse for fravalget af gælds- og arvesagerne.

¹⁶⁶ Det samlede antal sager udgør ca. 1890 sager fordelt på ca. 3790 indførsler. I det samlede antal sager og indførsler er fratrukket omkring 40 selvstændigt registrerede sager med kun én enkelt indførsel, hvor sagen sagens genstand ikke specificeres.

totale fravær af værn i gælds- og arvesager, som derfor ikke indgår i det her undersøgte materiale. Det ville derfor give et skævt billede af værnsudøvelsen at sætte den i relation det samlede undersøgte materiale.

For at der kan være tale om værn, skal en bonde repræsenteres enten af sin godsejer personligt, af godsejerens foged eller af en befuldmægtiget ”bondefoged”, dvs. en bonde udstyret med en fuldmagt til at optræde på herskabets vegne i den konkrete sag. Kategorien ”begge optræder” dækker over tilfælde, hvor både værner og bonde optræder på tinget, enten i den enkelte indførsel eller i sagen som helhed. Tillige er tilfælde, hvor bonden eksplicit påberåber sig at have herskabets støtte eller repræsentere herskabets interesser, medtalt under kategorien ”begge optræder”. Kriterierne for selvstændig optræden er, at den optrædende bonde er part, dvs. enten sagsøger eller sagsøgte i sagen. Dog er ”bondefogeder”, der optræder som fuldmægtige for andre bønder eller købstadsborgere uden at dette eksplicit bundes i en herskabsrelation, også medtalt under selvstændig optræden, idet der ikke er tale om værn, der har rod i en herskabsrelation eller fæsteforhold, men i en ”private” socioøkonomisk relation mellem bønder eller mellem bønder og købstadsborgere.

På samme måde som kategoriseringen af de tre former for optræden er optællingsmetoderne også inspireret af Netterstrøm. De to optællingsmetoder forholder sig til henholdsvis den enkelte indførsel og til sagen som helhed. Optællingsmetoderne skitseres herunder:

Metode 1	Metode 2
<ul style="list-style-type: none"> - Optælling af samtlige forekomster af værn, bondens selvstændige optræden eller tilfælde hvor både værner og bonde optræder i samme indførsel. - Indførslen er mindsteenheden i sagen, hvorfor optræden i hver af sagens indførsler (også indførsler på samme tingdag), tæller for én optræden. - Hvis der i et optaget tingsvidne omtales tidligere retshandlinger tælles disse også som en optræden. Dog kun såfremt den omtalte retshandling ikke allerede er optalt ved selve den refererede retshandling. - Kun reelle parter i sagen, dvs. sagsøger(e) og sagsøgte medtælles, men hvor der optræder flere sagsparter medtælles hver part som en optræden. 	<ul style="list-style-type: none"> - Optælling af optrædener i hele retssager, dvs. alle optrædener i en sag tæller som én optræden. - Sagen er her mindsteenheden, hvorfor alle optrædende parter i en retssag hver kun tæller for én optræden. - Hvis en sag indeholder både værnsoptræden og selvstændig optræden fra den værnede bonde registreres sagen under kategorien ”begge optræder”.

Figur 1. Skematisk opstilling af optællingskriterier – metode 1 og 2.

De to optællingsmetoder har hver især deres fordele og ulemper. Metode 1 giver f.eks. den fordel, at den giver et præcist og nuanceret billede af forholdet mellem værn og selvstændig optræden, som metode 2 ikke på samme måde fanger, da flere sager vil have både værn og selvstændig optræden, og dermed flere registreringer i kategorien ”begge optræder”. På den anden side kan metode 1 føre til, at enkelte omfattende sager kan give et misvisende billede af forholdet mellem værn og selvstændig optræden. Dette kan give sig udslag i, at en forholdsvis stor andel af værnsoptrædere eller selvstændige optrædere kan stamme fra nogle ganske få sager. Denne numeriske slagside kan optællingen efter metode 2 imidlertid afhjælpe, idet registreringen af værn, selvstændig optræden eller begge dele gælder for sagen som helhed, hvorfor sagens længde er uden betydning.

En fælles metodisk problemstilling ved begge optællingsmetoder er direkte afledt af registreringsproblematikken ved Henningsen, Johansen og Tamms sagstypologisering. Problemet drejer sig om, hvordan værnssager med flere forskellige problemstillinger skal registreres. En sag om brud på kirkefreden fra 1632 kan bruges som konkret eksempel. Sagen indeholdt således, ud over bruddet på kirkefreden, både et voldsaspekt og et ærekrænkellesaspekt og kan derfor principielt registreres under tre forskellige sagstyper.¹⁶⁷ For at undgå at sagerne kommer til at tælle flere gange, når man ser på materialet i sin helhed, har jeg valgt den fremgangsmåde, at sagen i sådanne store sammentællinger kun tælles med én gang i hele sin udstrækning, dvs. enten i sin helhed som fredsbrud eller i sine enkeltdele som vold og ærekrænkelse. I mindre sammentællinger af bestemte sagstyper kan sagerne imidlertid medtælles i flere kategorier uden at skævvride materialet. Det gælder både, hvor afgrænsningen er mellem sagens forskellige elementer er tydelig, og hvor de er mere sammenblandede. I eksemplet med fredsbruddet udgør separate domsafsigelser en klar adskillelse af henholdsvis voldsaspektet og ærekrænkellesaspektet.¹⁶⁸ Pointen er, at sager kan registreres i forskellige sagskategorier under hensyntagen til, at sagerne i store optællinger ikke skal tælles dobbelt.

I materialet fra Hvetbo forekommer der tillige sager, hvor herskabet tilsyneladende ikke værner nogen specifik bonde, men muligvis selv er part i sagen. Endelig er der også tilfælde, hvor større grupper af bønder, ofte landsbyernes grandelav, er part i en sag. Her er der ligeledes skelnet mellem, om landsbyen optræder selvstændigt i form af en repræsentant udvalgt blandt granderne

¹⁶⁷ Man kunne argumentere for, at brud på kirkefreden i sin definition involverede et voldsaspekt, men ifølge lovgivningen var fremsigelse af trusler nok til at bryde kirkefreden, jf. DKR, Reces af 1558 § 23, s. 264-265.

¹⁶⁸ Voldsaspektet forfølges i perioden 2/6-1632 til 7/7-1632, hvor der falder dom. Samme dag som dommen afsiges, påbegyndes anklagen for ærekrænkelse som afsluttes med to uendelige og én endelig dom på tre på hinanden følgende tingdage, d. 11/8, 18/8 og 25/8-1632.

eller bliver værnet af en eller flere værnere, som på den ene eller anden måde repræsenterer landsbyen. Mens sidstnævnte gruppe kun findes i sager om jord og ejendom, findes førstnævnte gruppe (foruden i gruppen af jord og ejendom) også i stridigheder om dyr og løsøre. Fælles for disse sager er, at de er optalt efter begge metoder og vil blive inddraget på relevante steder i undersøgelsen, men indgår ikke i det samlede tal pga. deres særlige karakter.

Ydermere har jeg valgt at medtælle enkelte tvivlstilfælde, hvor det er usikkert, om der er tale om værn eller en anden form for repræsentation. Disse sager indgår i de angivne optællinger, men deres antal er markeret i parentes med et spørgsmålstegn bagefter (1?), hvor andet ikke fremgår af noterne eller den specifikke tabel.¹⁶⁹

Værnpraksis i 1630'ernes Hvetbo herred

Værn eller selvstændig optræden

I første omgang vil jeg undersøge fordelingen mellem værn og bøndernes selvstændige optræden. Målet er i første omgang, at finde frem til en ”værnsprocent” eller ”værnshyppighed”, dvs. en gennemsnitlig procentsats som værn udgjorde i de sagstyper, hvor det forekom. Jeg tager her udgangspunkt i det ”dobbelte husbondforholds” formelle skelnen mellem sager angående bondens person og bondens ejendom for at se, om der er store forskelle i sager, hvor bonden havde forret, og hvor godsejerværneren havde forret. Værnsprocenten udgøres af de registreringsgrupper: ”bonden værnes” og ”begge optræder”, da begge dækker over, at bonden repræsenteres af en værner. Forskellen mellem dem er alene, hvorvidt bonden også selv optræder på tinge samtidig med værneren (m1) eller optræder selvstændigt i løbet af sagen som helhed (m2).

Metode 1	Bonde værnes	Begge optræder	Bonde optræder selvstændigt	I alt	Værn i %
Sager ang. Bondens person	81	5	396	482	18 %
Sager ang. Bondens ejendom	95	2	388	485	20 %
Metode 2					
Sager ang. Bondens person	20	16	221	257	14 %
Sager ang. Bondens ejendom	22	15	199	236	16 %

Figur 2: fordeling af værn og selvstændig optræden i sager om hhv. bondens person og ejendom i Hvetbo herred i 1631-35 – metode 1 og 2.

Ikke overraskende viser figur 2, i lighed med Netterstrøms praksisundersøgelser, at den formelle skelnen mellem sager om bondens person og bondens ejendom ikke umiddelbart afspejledes i

¹⁶⁹ Mit metodiske afsnit bygger i høj grad på Netterstrøms optællingsmetode, jf. Netterstrøm, 2003, 42-44.

den reelle værnspraksis. Således forekommer der både værn og selvstændigt optrædende bønderne i begge sagsgrupper. Den kraftige overvægt af bøndernes selvstændige optrædener er i og for sig ikke specielt overraskende, da det blot bekræfter det gængse billede, forskningen har tegnet af adelsvældens retspraksis. Det var karakteristisk, at bønderne, i hvert fald i første halvdel af 1600-tallet, hyppigt brugte herredstinget som arena for løsning af deres konflikter, store som små.¹⁷⁰

Af figur 2 fremgår det, at det samlede antal optrædener optalt efter metode 1, stort set er fordelt 50/50 mellem de to sagsgrupper. Desuden er værnsandelen af det samlede antal optrædener i de to grupper også næsten lige store, omkring 1/5 af optrædenerne, dog med en lille overvægt af sager angående bondens ejendom. Samme billede ser vi ved optællingen efter metode 2. Det fremgår ligeledes af figur 2, at optællingsmetoden har indflydelse på værnsprocent. Hvor metode 2 som sagt kun registrer optrædener i sagen som helhed, registreres hver enkelt optræden i metode 1. Det bevirker, at værnsprocenten efter metode 1 bliver højere i tilfælde af få sager med mange værnsoptrædener end efter metode 2, hvorimod værnsprocenten efter metode 2 vil være højest i tilfælde af få værnsoptrædener i de enkelte sager sammenlignet med selvstændige optrædener.

En idé om værnets omfang kan man få ved at sammenholde antallet af værnssager efter metode 2 med det samlede antal brug eller selvstændige husstande i herredet. Sat overfor hinanden svarer det til at kun 11 % af husstanden blev værnet én gang i løbet af undersøgelsesperioden, mens hele 67 % af husstandene optrådte selvstændigt i sager på tinget i samme periode. Prøver man at anskueliggøre gælds- og arvesagernes mængde i de selvstændige optrædener ved at lægge dem til antallet af selvstændige optrædener i de sagstyper, hvor der kunne forekomme værn bliver resultatet, at hver husstand optrådte selvstændigt 1,8 gange på tinge i løbet af den 4,5 årige periode. På den baggrund må det konstateres, at det ikke var hverdagskost for bønderne at blive værnet af deres husbond.

Går man ind og ser nærmere på de sagstyper, som indgår i de to overordnede grupper; sager angående hhv. bondens ejendom og bondens person, fremgår det, at gruppen af sager angående bondens ejendom stort set udelukkende består af en homogen masse af sager om skel og stridigheder knyttet til ager og eng, mens gruppen af sager angående bondens person består af mere veldefinerede sagstyper med store forskelle i værnshyppigheden. Derfor har jeg valgt i det følgende at opsplitte denne hovedgruppe i en række undergrupper af sagstyper for at illustrere

¹⁷⁰ Se f.eks. Appel, 1999, 579-622.

den store forskellighed.¹⁷¹ Desuden indgår der i figur 3 en diversekategori, hvis indhold falder uden for de to hovedgrupper af sager og derfor ikke er medtalt i figur 2.¹⁷²

Sagstyper		Metode 1				Metode 2			
		Bonde værnes	Begge optræder	Bonde selvstændig optræden	I alt	Bonde værnes	Begge optræder	Bonde selvstændig optræden	I alt
Vold	Selvejere			1	1			1	1
	Kronfæster	13	1	29	43	5	2	12	19
	Adelsfæster	6	1	12	19	1	2	6	9
	"Bonde"			9	9			8	8
Ulykker/drab	Selvejere								
	Kronfæster	4			4	1			1
	Adelsfæster	5			5	1			1
	"Bonde"								
Æresager, fejde og trusler	Selvejere								
	Kronfæster			12	12			11	11
	Adelsfæster	5		10	15	1		8	9
	"Bonde"			13	13			11	11
Fredsbrud	Selvejer			3	3			1	1
	Kronfæs-ter			5	5			1	1
	Adelsfæs-ter	21	2	8	31	1	2	2	5
	"Bonde"								
Ran/tyveri	Selvejer								
	Kronfæster			18	18			6	6
	Adelsfæster	1		4	5	1		3	4
	"Bonde"			4	4			3	3
Strid om genstande og dyr	Selvejere			5	5			4	4
	Kronfæs-ter	22(2?)		120(2?)	142	7(1?)	7	58	72 (1?)
	Adelsfæs-ter	4(3?)	1	53(3?)	58	2(1?)	3(2?)	34	39(3?)
	"Bonde"			90	90			52	52
Strid om jord og ejendom	Selvejer			77	77			22	22
	Kronfæster	82	1	152	235	21	12	73	106
	Adelsfæster	13	1	95	109	1	3	65	69
	"Bonde"			64	64			39	39
Diverse	Selvejer								

¹⁷¹ Kategorien ”strid om genstande og dyr” medregnes til sager som går ind under bondens person, da det drejer sig om bondens løsøre og private ejendom, og står på den måde i kontrast til sager om bondens ejendom, som omhandlede den fæstede ejendom og jord.

¹⁷² Det drejer sig om tre sager: en om lejermål, hvor kvindens husbond tilsyneladende værnes, en om nogle herreløse hundes skadevolden på præstegård og endelig en stolestadekonflikt i Saltum kirke, hvor begge parter i sagen værnes.

	Kronfæster	6		1	7	1	1		2
	Adelsfæster	1			1	1			1
	"Bonde"								0
I alt		183	7	785	975	44	32	420	496

Figur 3. Antal optrædere fordelt efter sagstype – metode 1 og 2.

Opsplitningen af gruppen af sager mod bondens person giver et umiddelbart billede af, hvilke sager gruppen bestod af og ikke mindst hvor stor en andel af det samlede antal optrædere og hele sager, de forskellige sagstyper udgjorde. Her springer det i øjnene, at særligt stridigheder om bøndernes løsøre og dyr udgør over 60 % af sagerne i gruppen. Herefter kommer sager om vold, ærekrænkelser og ran, mens sagerne om ulykker/drab og fredsbrud kun er ganske få. For at kunne vurdere omfanget af værnsudøvelsen i de enkelte sagstyper skal den enkelte sagstypes værnsprocent sættes i forhold til den gennemsnitlige værnsprocent for hele figur 3, dvs. hvor både gruppen af sager om bondens ejendom og diversegruppen er talt med.¹⁷³ Den gennemsnitlige værnsprocent ligger på godt 19 % efter metode 1 og godt 15 % efter metode 2. Som det fremgår af en sammenligning af den gennemsnitlige værnsprocent for de enkelte sagstyper og den samlede gennemsnitlige værnsprocent fordeler de enkelte sagstyper som angår bondens person sig i to grupper: en som ligger klart over den gennemsnitlige værnsprocent og en som ligger klart under.

	Metode 1			Metode 2		
	Gennemsnit	Kronfæster	Adelsfæster	Gennemsnit	Kronfæster	Adelsfæster
Vold	29 %	33 %	37 %	27 %	37 %	33 %
Ulykke/drab	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %
Æresager, fejde og trusler	13 %	-	33 %	3 %	-	11 %
Fredsbrud	59 %	-	74 %	43 %	-	60 %
Ran/Tyveri	3 %	-	20 %	8 %	-	25 %
Strid om genstande og dyr	9 %	15 %	9 %	11 %	19 %	13 %
Strid om jord og ejendom	20 %	35 %	13 %	16 %	31 %	6 %

Figur 4: Værnsprocenten i gennemsnit, samt fordelt på hhv. kron- og adelsfæstere for de enkelte sagskategorier – metode 1 og 2.

Således ligger værnsprocenten for sager om vold, ulykke/drab og fredsbrud klart over gennemsnittet, mens ærekrænkelser, ran og strid om løsøre og dyr klart under. Dette understreger

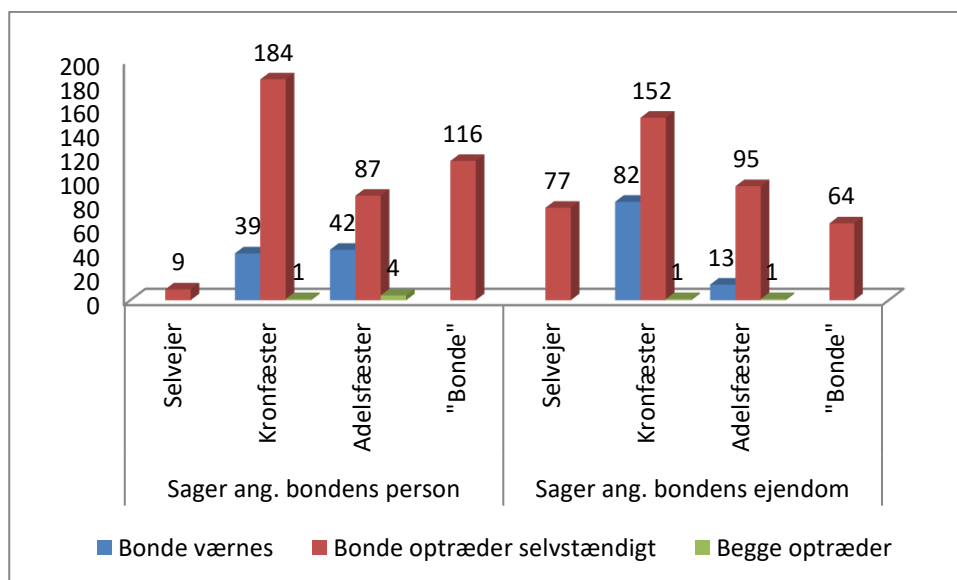
¹⁷³ Udregnet efter figur 3 er den præcise procent for hhv. metode 1 og 2: 19,4 % og 15,3 %, mens procenten er lidt lavere udregnet efter figur 2, nemlig hhv. 18,5 % og 14,8 %, hvor diverse-gruppen ikke er medtalt. Hvis man imidlertid kun regner med hele procenttal, som jeg har valgt her, bliver procenttallene de samme, når tallene afrundes. Bemærk at værnsoptræderne udelukkende stammer fra kategorierne af identificerede kron- eller adelsfæstere, mens det samlede antal selvstændigt optrædende bønder også omfatter gruppen af selvejerbønder og opsamlingsgruppen ”bønder”, hvis herskab ikke har kunnet identificeres. Dette udgør intet metodisk problem i denne sammenhæng, da disse selvfølgelig indgår i den samlede mængde af bønder.

en klar forskel i værnsudøvelsen inden for den samlede gruppe af sager angående bondens person. Figur 4 viser tydeligt en tendens til, at der markant oftere værnedes i sager, hvor der er et element af fysisk vold eller et alvorligt brud på den offentlige orden (m1: 50 %/m2: 42 %), end når der var tale om verbale anslag mod bondens person eller stridsspørgsmål og bondens løsøre og dyr kun i sjældnere tilfælde (m1: 13 %/m2: 15 %).

Sætter man sagerne angående bondens jord og ejendom i forhold til den samlede værnsprocent, ligger denne gruppe forventeligt lige over den gennemsnitlige værnsprocent. Det kan altså derfor konstateres, at fysiske anslag mod bondens person i relative tal oftere medførte værn end sager om bondens ejendom. Dette er interessant set i forhold til den ”doblede husbondmyndigheds” formelle kompetencefordeling. En mulig forklaring kunne være at bønderne netop i sager, hvor de led fysisk overlast i særlig høj grad havde brug for og derfor søgte godsejerens beskyttelse. I langt de fleste tilfælde må voldsanvendelse betragtes som udtryk for en optrapning af en konflikt, selvom der også kunne være tale om en spontan handling. Omvendt synes der i såvel ejendomssagerne som sagerne om verbale angreb på bondens person og strid om løsøre og dyr at være en mindre optrapningsgrad, men netop konflikterne i denne gruppe kunne danne basis for et latent fjendskab mellem parterne, som på et eller andet tidspunkt kunne udløse en voldshandling og dermed en optrapning af konflikten.¹⁷⁴

I det følgende vil jeg undersøge, om der kan erkendes forskelle i værnet af kronfæstere og adelsfæstere i forhold til de to overordnede sagsgrupper. For en god ordens skyld skal det her understreges at udregningen af værnsprocenterne kun foretages på baggrund af de tilfælde, hvor bøndernes herskabsrelationer har kunnet fastslås. Med andre ord inddrages selvejerggruppen og ”bonde”-gruppen ikke i det følgende, men vil blive behandlet særskilt efterfølgende. Dog indgår de i figur 5 herunder.

¹⁷⁴ Se f.eks. sagen mellem budfogeden Mathias Bertelsen og Niels Pedersen, hvor den voldelige optrapning netop skyldes forudgående konflikter. Se desuden Netterstrøm, 2010, 42-47 og Appel, 1999, 297.

Figur 5. Antal optrædere fordelt efter sagsgruppe – metode 1.

Ser vi på tallene for kron- og adelsfæstere i figur 4 og 5, er det interessant at bemærke, at der tilsyneladende er tale om to modsatrettede tendenser, når vi ser på hhv. sager om bondens person og sager om bondens ejendom. Mens adelsfæsterne tilsyneladende langt oftere blev værnet i sager om bondens person end kronfæsterne, var det modsatte tilfældet i sager om bondens ejendom.

Mest interessant, men også problematisk, er sagerne om bondens person, da der er tale om en højst forskelligartet gruppe af sager, som rummer store interne forskelle i værnsfrekvens og i forholdet mellem adelsfæstere og kronfæstere. Optalt efter metode 1 fremgår det, at adelsfæsterne værnes i 36 % af samtlige optrædere i sager om bondens person, mens kronfæsterne kun værnes i 18 % af tilfældene. Opdeles kategorien af sager om bondens person yderligere i gruppen af sager, der lå hhv. over og under værns gennemsnittet, er det tydeligt, at adelsfæsternes tilsyneladende højere værnsfrekvens stammer fra de tre sagstyper, vi konstaterede lå klart over værns gennemsnittet (vold, ulykke/drab og fredsbrud). Optalt efter metode 1 værnes adelsfæsterne næsten dobbelt så hyppigt som kronfæsterne (k: 35 %/a: 64 %). Imidlertid udlignedes forskellen væsentligt efter metode 2 (k: 38 %/a: 46 %), hvilket peger på en slagside i adelens værnsoptrædere grundet enkelte sager med mange værnsoptrædere. Ser man derimod på de sagstyper der lå under værns gennemsnittet er værnsprocenten for de tre sagstyper (ærekrænkelse, ran og strid om dyr og genstande) stort set ens for kron- og adelsfæstere efter begge optællingsmetoder (M1: k:13 %/a: 15 %. M2: k: 15% og a: 13%).

For at komme helt tæt på eventuelle forskelle i værnet af hhv. adels- og kronfæstere og eventuelle skævheder grundet optællingsmetoderne, er det nødvendigt at gå ind og undersøge hver enkelt sagstype nærmere. Her bliver det imidlertid hurtigt klart, at det overordnede billede af at adelsfæsterne værnedes oftere end kronfæsterne må modificeres ganske kraftigt.

Først og fremmest springer det i øjnene, at værnsforekomsterne i sager om fredsbrud, ærekrænkelser og ran udelukkende stammer fra værn af adelsfæstere. Af optællingen efter metode 2 i figur 3 fremgår det ligeledes, at antallet af værnsoptrædener i disse sagstyper stammer fra nogle ganske få sager. Problemstillingen er særligt tydelig for de tre sager om fredsbrud. Her stammer hele 13 af de 23 værnsoptrædener fra samme sag. Da værnsforekomsterne stammer fra en ganske lille sagsmængde, hvor det udelukkende er adelsfæstere, der værnes, kan de ikke tillægges nogen afgørende betydning i forhold til en samlet vurdering af værnet af adelsfæstere contra kronfæstere, da det kan være en tilfældighed, at kun adelsfæstere værnes i de omtalte sagstyper.

Derimod giver voldskategorien, som indeholder en større mængde data fordelt på både adels- og kronfæstere, et mere troværdigt indtryk af værnsudøvelsen i herredet. I voldssagerne værnes kronfæsterne i 33 % af optrædenerne, mens adelsfæsterne værnes i lidt oftere, nemlig i 37 % af tilfældene efter metode 1, mens procentsatserne skifter plads efter metode 2. Ændringen skyldes igen et marginalt større antal værnsoptrædener på vegne af adelsfæsterne end på vegne af kronfæsterne målt i relative tal. En forskel som ændrer sig, hvis man ser på sagen som helhed.

Tilbage står kategorien af sager om bøndernes løsøre og dyr. Her ser det til gengæld ud til at der var en reel forskel på værnsfrekvensen mellem kronfæstere og adelsfæstere. Kronfæsterne værnes således væsentlig oftere end adelsfæsterne, der kun værnes i en håndfuld tilfælde. Samtidig udgør kronfæsternes andel af sagerne knap 2/3, og målt på antallet af optrædener er dominansen endnu større, ca. 3/4. Lensmændene værnede altså deres fæstere oftere end de private godsejere, dog er den lavere værnsprocent efter metode 1 i forhold til metode 2 et udtryk for, at både kron- og adelsfæstere ganske ofte også optrådte selv i disse sager, og at værnsoptrædenerne begrænsede sig til en enkelt eller to i de sager, hvor der forekom værn.

Når man således undersøger de enkelte sagskategorier, der udgjorde "sager om bondens person" bliver forskellen i værnet mellem adelsfæstere og kronfæstere ikke nær så markant som først antaget, men udlignes tværtimod næsten efter metode 2. Den højere samlede værnsprocent for adelsfæsterne skyldte på den ene side, at det i tre sagstyper kun var adelsfæstere, der blev værnet, og at bønderne i sagerne om fredsbrud, som var én af de tre sagstyper, blev værnet særdeles intensivt, hvilket gav sig udslag i mange værnsoptrædener i samme sag. Derimod kan det konstateres, at lensmændenes og de private godsejeres værnsudøvelse i voldssager var nogenlunde ens, hvad angår hyppighed, mens lensmændene oftere værnede i stridspørgsmål om bøndernes dyr og genstande. Samme tendens kan, som det fremgår af figur 4, genfindes i ejendomssagerne, blot er værnet af kronfæsterne her endnu mere dominerende end sagerne om dyr og genstande og må utvetydigt dække over en reel forskel i værnsudøvelsen mellem lenene og de private godser, som ikke kan tilskrives tilfældigheder i sags sammensætningen.

Lensmændene værnede altså i langt højere grad end godsejerne deres undergivne i ejendomsstridigheder. Dette er ganske interessant, da man, qua det dobbelte husbondforhold, logisk måtte forvente, at såvel lensmænd som godsejere måtte have interesse i at værne deres bønder – i det mindste i ejendomssager. De private godsejere synes derimod oftere at værne deres fæstere i sager om bondens person, hvor man måske ellers kunne forvente et mindre incitament for værnerne til at gribe ind i sagerne. Dog var værnfrekvensen i den samlede kategori af personsager stort set identisk for godsejerne og lensmændene, omkring 20 %. Der kan imidlertid konstateres en vis tendens til at godsejerne værnede deres fæstere mere intensivt end lensmændene i de sager, der indeholdt et voldsaspekt, hvilket særligt kommer til udtryk i sagerne om fredsbrud.

Hvad angår selvejerbønderne værnedes de tilsyneladende på intet tidspunkt i det undersøgte materiale. Et forhold der adskiller sig markant fra Netterstrøms undersøgelse af det senmiddelalderlige materiale.¹⁷⁵ Forklaringen skal nok først og fremmest findes i selvejernes ringe antal. Klitgaard anslår antallet af selvejergårde i Hvetbo herred efter Grevens Fejde til omkring 4-5 gårde, hvilket var under 1 % af herredets i alt 547 ejendomme. Selvom det af antallet af selvejere, der findes omtalt i skattemandtalslister og tingbøgerne fra 1630'erne, fremgår, at flere af disse gårde var delt i to eller flere brug, hvoraf flere havde huse liggende på deres jord, så var mængden af selvejere og selvejerbrug så lille, at det rent statistisk kan forklare det manglende værn. Hertil kommer, at lensmanden formelt set ikke havde nogen interesse i at forsvare selvejerbønderne i sager om jord og ejendom, da selvejerne jo i sagens natur selv ejede gården og jorden. Omvendt synes netop godsejerens ejerskab af fæstejorden ikke at have betydet, at fæsterne altid blev værnet i disse sager. I personsagerne ses selvejere kun involveret i ganske få sager mod fæstebønder, og ingen af de optrædende selvejere var personligt involverede i sagerne, men optrådte på vegne af medlemmer af husstanden eller familien. Således optrådte Las Laursen i Østrup på vegne af sin søn Las Laursen (den unge) i en voldsag¹⁷⁶, mens Niels Poulsen i Krogsgård optrådte på vegne af sønnen, Jørgen Poulsen, som boede i Aalborg, i en sag om fredsbrud.¹⁷⁷ Det kan virke underligt, at lensmanden på Aalborghus ikke engang greb ind i den langvarige og ganske alvorlige fejdliggende konflikt mellem selvejerne Las Laursen og Peder Nielsen, som angiveligt hver ejede en halvdel af en selvejergård i Østrup. Måske bundede det i lensmandens uvilje mod at værne selvejerne eller også har bønderne simpelthen ikke søgt værners

¹⁷⁵ Netterstrøm, 2003, 47-48. Personsager mellem selvejerbønder er ikke medtaget i værnstabellen, da disse sager betragtes som godsinterne. Alle selvejerbønder var underlagt Aalborghus lensmandens værn, idet Aalborghus, på nær Åstrup len, var det eneste oprindelige kongelige len, mens Sejlstrup, Børglum kloster, Helliggejst kloster i Aalborg og Dueholm kloster alle var gammelt kirke- og klostergods, som først var kommet på kronens hænder ved reformationen.

¹⁷⁶ HHT: 28/1-1632.

¹⁷⁷ HHT:13/10-1632 og 22/12-1632.

beskyttelse? De særlige forhold omkring selvejerne gør, at jeg kun vil inddrage dem relevante steder i løbet af kapitlet.

På samme måde vil kategorien ”bonde” også i det følgende kun inddrages i det følgende i det omfang det findes relevant, dog vil antallet af selvstændige optrædere for de to grupper forsat fremgå af de følgende optællinger, for at sikre fuldstændig gennemsigtighed i optællingerne. Begrundelsen for ikke mere konsekvent at inddrage kategorien, der for en stor dels vedkommende formentlig består af adelsfæstere, tjenestefolk og bønder bosiddende uden for herredet, er, at det ikke er muligt med sikkerhed at identificere disse ”bønders” herskabsforhold.

Efter således at have skitseret de overordnede tendenser i værnsudøvelsen i herredet, vil jeg i det følgende gå dybere ind i analysen af værnsudøvelsen og undersøge værnets udtryksformer.

Værnsforsvar eller værnspåtale?

Værnsforholdet havde to udtryksformer: værn forstået som forsvar mod anklage og værn forstået som anklage på en krænket bondes vegne, herefter kaldet henholdsvis værnsforsvar og værnspåtale. Disse udtryksformer dækker som udgangspunkt over en defensiv og en offensiv værnsform. I nærværende afsnit skal det undersøges om værnerne oftest forsvarede deres bønder, når disse stod som den krænkede part eller om værneren hyppigere optog forsvaret af en anklaget bonde?

Metode 1		Bonde værnes	Begge optræder	Bonde optræder selvstændigt	I alt
Bonden sagsøger (værnspåtale)	Selvejer	0	0	57	57
	Kronfæster	89	2	196	287
	Adelsfæster	54	5	119	178
	"Bonde	0	0	128	128
Bonden sagsøgt (værn som forsvar)	Selvejer	0	0	29	29
	Kronfæster	32	0	140	172
	Adelsfæster	1	0	63	64
	"Bonde	0	0	51	51
Metode 2		Bonde værnes	Begge optræder	Bonde optræder selvstændigt	I alt
Bonden sagsøger (værnspåtale)	Selvejer	0	0	19	19
	Kronfæster	27	15	94	136
	Adelsfæster	8	11	77	96
	"Bonde	0	0	71	71
Bonden sagsøgt (værn som forsvar)	Selvejer	0	0	9	9
	Kronfæster	7	6	67	80
	Adelsfæster	0	1	41	42

	"Bonde	0	0	42	42
--	--------	---	---	----	----

Figur 6. Optrædere fordelt efter værn og værnspåtale, alle medtalt – metode 1 og 2.

Som det tydeligt fremgår af figur 6, værnede herskaberne markant oftere deres bønder, når disse stod som den krænkede part i en sag, altså benyttede værnspåtale.¹⁷⁸ Dette samlede billede dækker imidlertid også over betydelige forskelle mellem lensmændenes og godsejernes værnudøvelse. Ser vi først på kronfæsterne, fremgår det af begge optællingsmetoder, at herskabet interagerede i knap 1/3 af tilfældene, når bonden stod som sagsøger, mens sagsøgte bønder kun blev repræsenteret 1/6 af tilfældene. Billedet for adelsfæsterne er imidlertid mere sammensat. Først og fremmest konstateres misforholdet mellem værnshyppigheden målt på antallet af optrædere contra antallet af hele sager (dvs. mellem metode 1 og 2), som blev påpeget i forrige afsnit, også i denne optælling. Efter metode 1 ligger værnspåtalen for både adels- og kronfæstere på omkring 1/3 af optræderne. Men optalt efter metode 2 er antallet af sager med værnspåtale ned på 1/5 af det samlede antal sager for adelsfæsternes vedkommende, mens kronfæsternes niveau holder sig omkring 1/3.

Den mest iøjnefaldende forskel mellem værnet af kronfæstere og adelsfæstere er dog imidlertid værnsvaret, hvor adelsfæsteren stort set aldrig værnes. Der er kun fundet én enkelt optræden i én enkelt sag, hvorfor en udregning af værnfrekvensen ikke er relevant. Sagen er endvidere tvivlsom, da det kan diskuteres, om fogeden reelt værner bonden i sagen. I sagen, der drejer sig om betaling for en stud, møder Hammelsefogeden, Niels Mørk, på vegne af den stævnedede Hammelsebonde og begærer sagen opsat, da bonden er i husbonds tjeneste og derfor ikke kan møde på tinget.¹⁷⁹ Der findes en række sager med lignende opsættelser, hvor opsættelsen er begæret af almindelige bønder: naboer, venner eller familie, hvorfor der ikke nødvendigvis er tale om værn.¹⁸⁰ Når sagen er medtalt, er det fordi fogeden eksplicit henviser til, at bonden er i husbonds tjeneste. Ellers var det kendetegnende for værnsvaret, at det ofte tog form af en modanklage, enten for uretmæssig anklage eller for en forbrydelse, der var gået forud for den handling, der rejstes sag om, eller simpelthen ud fra en anden udlægning af den aktuelle situation, der førte til sagsrejsningen. Selvom der ofte var tale om modanklager er disse registreret som værnsvaret.

Figur 6 påviser altså en reel forskel mellem lensmændenes og de private godsejeres værnudøvelse, som i særdeleshed kommer til udtryk ved godsejernes manglende værnsvaret.

¹⁷⁸ Der er kun anvendt tal fra grupperne kronfæstere og adelsfæstere, da det udelukkende er disse grupper som værnes. Den samlede værnfrekvens efter metode 1 er ca. 32 % for de optrædere, hvor den værnede er sagsøger, mens den kun er 13 % for de sager, hvor bonden er anklaget. Billedet er det samme efter metode 2, selvom værnfrekvensen for værnspåtale falder til 26 %, mens værnsvaret ligger på 11 %.

¹⁷⁹ HHT: 10/11 – 1632.

¹⁸⁰ HHT: 30/6-1632 (Bønder melder lovligt forfald på fogeds vegne, da denne er i husbonds tjeneste); 13/10-1632; 9/3-1633; 15/6-1633; 6/6-1635, 18/7-1635.

Hvor anklagede adelsfæstere altid optrådte selvstændigt, værnedes kronfæsterne i omkring hver sjette sag. I den forbindelse er det interessant, at Netterstrøm for det senmiddelalderlige materiale konstaterer ”at det ikke spillede nogen rolle for bøndernes selvstændige contra værnerens optræden, om bønderne var sagsøgere eller sagsøgte”.¹⁸¹ Netterstrøms rationale bygger, foruden empirien, på den antagelse, at modstillingen mellem de to værnsformer er kunstig, da den ”måler” på det arbitrære tidspunkt i en konflikt, hvor den ene part rejser sag ved tinget. Ofte lå der, som ovenfor omtalt, et forudgående konfliktforløb bag f.eks. en voldsanklage, hvor anklageren måske selv startede konflikten med en handling, som modparten kunne have rejst sag om. Var sagen blevet rejst på dette tidspunkt ville parterne indtage modsatte roller, hvorfor forholdet mellem de to typer værn teoretisk set burde være det samme. Når det alligevel ikke er sådan i Hvetbo-materialet peger det, med forbehold for at Netterstrøms tal stammer fra et biased materiale og fra alle retsinstanter, hvor andre værnsstrategier er tænkelige, på en mulig ændring i værnspraksis, som trængte det defensive værnsforsvar i baggrunden til fordel for værnspåtalet. Man kan derfor overveje om forskydningen i magtstrukturene fra den godseksterne beskyttelse til den godsinterne påtale også havde betydning for den måde, man udøvede værn på, således at godsejerens værnsudøvelse i vidt omfang også formede sig som påtale? I hvert fald er det påfaldende, at de private godsejere stort set aldrig værnedes anklagede fæstere i Hvetbo herred, men hvorvidt tendensen i Hvetbo-materialet skyldes tilfældigheder eller særlige forhold i netop Hvetbo herred kalder på komparation. I forhold til værnspåtalets dominans og de private godsejeres manglende værnsforsvar giver en overfladisk rudimentær undersøgelse af voldssagerne i Aasum herred i perioden 1640-48 både bekræftende og afkræftende svar. Undersøgelsen viser på den ene side samme tendens til, at værnspåtalet dominerer ganske markant, men viser på den anden side også at de private godsejere i Aasum herred udøvede værnsforsvar i de få tilfælde, hvor det forekom.¹⁸² Nok så interessant fandt Dorte Lyngholm også, at værnsudøvelsen ved Clausholms birketing ved midten af 1700-tallet nærmest udelukkende bestod i værnsforsvar, både når godsets fæstere var i strid med hinanden og med godseksterne parter.¹⁸³ Sammenligningen peger altså på, at nedgangen i værnsforsvaret var udtryk for strukturelle ændringer, mens de private godsejeres manglende udøvelse af værnsforsvar i Hvetbo herred formentlig skyldtes tilfældigheder.

Det forekommer ikke særligt indlysende, hvorfor det netop var værnsforsvaret, som blev fortrængt. Umiddelbart skulle man ud fra en rent logisk betragtning formode, at konsekvensen af adelens hals- og håndsret var, at herskabspåtale langt hen ad vejen ville afløse værnspåtalet, mens værnsforsvaret ville stå tilbage. En mulig forklaring på værnspåtalets styrkelse byder sig

¹⁸¹ Netterstrøm, 2003, 56.

¹⁸² Korffs registrering af voldssagerne i bilagsbindet til hans speciale har dannet udgangspunkt for min undersøgelse af voldssagerne i tingbøgerne fra Aasum. (Korff, 1995, 402-404 (bilag) og AHT 1640-1648).

¹⁸³ Lyngholm, 2011, 81 og 89.

imidlertid til i værnforholdets eget ideologiske grundlag. Som Netterstrøm har påvist, lå der allerede i middelalderen en ideologisk begrænsning i værnforholdet. Værnet var således begrænset af, at værneren kun skulle værne ”til rette”, da han, som enhver anden, var ansvarlig for sine gerninger overfor Gud.¹⁸⁴ Med andre ord skulle værnerne kun forsvare de bønder, der havde handlet ret og rimeligt, hvorimod bønder, der forbrød sig mod ret og rimelighed, ikke kunne forvente at blive forsvaret. Men hvem afgjorde, hvad der var ret og rimeligt? Denne vurdering var det alene op til herskabet (eller fogederne) at foretage. Ved enhver sag foretog herskabet, hvad man kunne kalde en ”førretslig vurdering”, dvs. en vurdering af skyldsspørgsmålet, inden man besluttede, om man skulle værne fæsteren i sagen eller ej. Hvis man antager, at denne førretslige vurdering allerede i middelalderen blev forvaltet på samme måde som i 1600-tallet, sætter det spørgsmålstegn ved Netterstrøms beskrivelse af forholdet mellem værnforsvar og værnspåtale i senmiddelalderen, som til dels kan skyldes skævheden i det senmiddelalderlige materiale? Imidlertid er der også den mulighed at den førretslige vurdering i senmiddelalderen har været påvirket af andre overvejelser end ret og rimelighed. Fejde-kulturen, der i vidt omfang blev holdt i live af den senmiddelalderlige befolkningskrise og godsejernes kamp om ressourcer, spillede en afgørende rolle i denne sammenhæng. Fejderne var en af de væsentligste samfundsmæssige forudsætninger for værnforholdet, da såvel adelsfejder som bondefejder genererede et beskyttelsesbehov, som blev honoreret gennem godsejerværnet. På den baggrund er det logisk, at godsejernes interesser i disse fejder alt andet lige må have haft betydning for deres ”førretslige vurdering”. Da befolkningskrisen aftog i løbet af sidste halvdel af 1400-tallet, medførte det, at adelen i højere grad fandt fælles fodslag i bestræbelserne på at forbedre landbrugsøkonomien og deres udbytte heraf, og en væsentlig forudsætning herfor var at begrænse fejderne. Sammenholdes dette med at den styrkede statsmagt efter reformationen satte hårdt ind på at bekæmpe fejdekulturen, ved bl.a. at indføre dødsstraf for drab.¹⁸⁵, er det nærliggende at det måtte få konsekvenser for værnforholdet. Selvom der stadig fandtes reminiscenser af den middelalderlige fejdekultur i landbosamfundet i 1600-tallet, var den strukturelle ændring i høj grad til at få øje på.¹⁸⁶ Dette betød bl.a., at en af værnforholdets væsentligste forudsætninger, nemlig behovet for den fysiske og retslige beskyttelse, var langt mindre i 1600-tallet. Selvom værnforholdet ikke forsvandt, forsvandt en del af det incitament, som måske særligt adelsfejderne havde for godsejerne til at forsvare deres bønder, når disse havde forbrudt sig og blev anklaget ved herredstinget. Når der stadig forekom værnforsvar må det være

¹⁸⁴ Netterstrøm, 2003, 37-38.

¹⁸⁵ Godt nok var det kun bondestanden, der var omfattet af bestemmelsen, mens adelen principielt bevarede sin fejderet frem til Danske Lov i 1683, men adelens fokus på bedre udnyttelse af landbrugsressourcerne samt privilegeringen med hals- og håndsret omkring reformationen samt regeringens stramme praksis overfor adelsfejderne på trods af lovens mildhed gjorde, at adelsfejderne stort set forsvandt i 1500-tallet.

¹⁸⁶ Netterstrøm, 2007b, 315-326; Netterstrøm, 2012, 310f. og Netterstrøm, 2007a, 65-72.

udtryk for, at i særdeleshed lensmændene i Hvetbo herred fandt det ret og rimeligt at forsvare en anklaget bonde. En alternativ forklaring kunne være, at netop lensmændene havde andre interesser i spil, når den førretslige vurdering skulle foretages. Her tænkes i første omgang i retning af de samme mekanismer, som drev adelsfejderne, nemlig kampen om ressourcerne i form af både bønder og jord i et knaphedssamfund. Hvetbo herred var som sagt ramt af sandflugt og var under kejserkrigens besættelse af Jylland blevet udpint, hvilket efterlod en del ejendomme øde. Derfor kunne værnsforsvaret af netop kronbønderne pege på, at i særdeleshed lensmændene var særlige opmærksomme på at værne deres ressourcer. Denne hypotese skal forfølges dybere i kommende afsnit.

Vender vi igen blikket mod den førretslige vurderings betydning for, hvorvidt herskabet ønskede at værne en undergiven, kunne bonden principielt set, såfremt herskabet afviste at værne, sagsøge herskabet for ikke at overholde sin værnsforpligtelse, men denne løsning var i praksis en nærmest uoverkommelig opgave for bonden. Tingbøgerne fra Hvetbo herred indeholder da heller ingen eksempler på sådanne sager. Derimod findes et ganske illustrativt eksempel på, hvordan værneren, i dette tilfælde lensmanden på Sejlstrup, Niels Friis til Krastrup, nægtede at værne en fæster, der havde forbrudt sig mod kirkefreden, og dermed handlet mod ret og rimelighed. Sagen er ydermere interessant, fordi fæsteren tilsyneladende handlede efter ordre fra bl.a. Sejlstrups delefoged.

Sagen drejede sig om, at Sejlstrupfæsteren Klemend Jensen i Liis, på ordre fra delefogeden, præsten i Jetsmark og herredsfogeden, skulle ”arrestere” og sætte en Bjørnkærfæster ved navn Mads Gertsen Skomager, i halsjern. Baggrunden var en kontrovers, Mads havde haft med præsten i Jetsmark, hr. Niels. Imidlertid fandt den fysiske konfrontationen mellem Klemend og Mads sted i og omkring Jetsmark kirke under søndagsgudstjenesten, da Klemend under anholdelsesforsøget tilføjede Mads flere skader. Derved brød Klemend kirkefreden, og Mads’ herskab på Bjørnkær, Fru Dorte Budde, forfulgte sagen nidkært i retten på sin fæsters vegne. Klemend blev derfor, i overensstemmelse med gældende ret, dømt af 12 uvildige nævninge for brud på kirkefreden.¹⁸⁷ Til trods for at Klemend tilsyneladende handlede efter ordre fra Sejlstrups delefoged, blev han på intet tidspunkt i sagen værnet – tvært imod. Et par uger efter nævningene havde dømt Klemend skyldig for brud på kirkefreden, rettede delefogeden, Jens Andersen, på vegne af herskabet på Sejlstrup nemlig følgende spørgsmål til Klemend:

”Och her for retten sporde Jens Andersøn Klemed, om hand vill giffue och gör hans husbond, E. og W.¹⁸⁸ Niels Friis til Krastrup, befalingsmand paa Seilstrup, sin rettighed aff

¹⁸⁷ DKR, Reces af 1558 § 24, 264-265; HHT: 23/7-1632.

¹⁸⁸ Forkortelse for ”Erlig och Wellbyrdig”.

hans hus, och vere hannom hörig och lydigh, som dett sig bør, och rette for sig for hues, som hand kand vere fallden for for kierkefred, hand er offuer soeren, daa vill forne hans husbond suare for hannom som hand kand med rette och billighed. Saa mødte Klemend Jensønn och tog forne Jens Andersøns haand och loffuet att ville vere hannom hörig [och lydig], ligeså med den gode mans fuldmectige, som dett sig bør i alle maade”¹⁸⁹

Citatet er interessant på flere punkter. Det fremgår bl.a., at herskabet indkrævede det sagefald man ifølge lovgivningen havde krav på, men nok så interessant kædede man sagefaldsbetalingen eksplicit sammen med mere generelle krav til Klemend om at yde lensmanden dennes rettighed af hans hus, dvs. landgilde og være lensmanden hörig og lydig, krav der relaterede sig fæsteforholdet. Men hvorfor inddrages de mere generelle krav til fæsteforholdet af delefogeden? Betød det, at herskabet betragtede bruddet på kirkefreden som så grov en forseelse, at Klemend momentant havde forbrudt sit fæste? Eller var der tale om, at Klemend ikke havde betalt landgilde? Endelig kan der også bare være tale om retorik, som havde til formål at vise omverdenen, at man ikke tolererede så grove retsbrud? Under alle omstændigheder var kravene en forudsætning for genoptagelsen af værnet, som bruddet på kirkefreden havde sat ud af funktion. Endelig markeres værnets grænser tydeligt, da værneren kun kunne og ville forsvare Klemend med ”rette” og ”billighed”. Med andre ord anså lensmanden på Sejlstrup det ikke for sin pligt at forsvare bønder, der havde handlet imod ret og rimelighed – ikke engang når de handlede efter ordre fra herskabets repræsentanter. Her har sagens alvor antageligt spillet en rolle, da fredsbrud var et ganske alvorligt retsbrud, som herskabet på Sejlstrup helst ikke ville identificeres med. Derfor reagerede man udadtil ved nærmest at påtale Klemends brud på kirkefreden – ikke alene gennem stævningen for sagefaldet, men også ved retorisk at henvise til at Klemend ligeledes måtte love hans husbond at overholde fæsteforholdets grundpiller. Dermed sendte man et signal udadtil om, at man ikke accepterede den slags adfærd. Stævningen blev altså her tilsyneladende brugt som en disciplinerende sanktion overfor Klemend.

Bruddet på kirkefreden bevirkede tilsyneladende, at værnet blev sat ud af funktion og først blev genoptaget, når bøden blev betalt. Dette kan tolkes således, at Klemends brud på kirkefreden ville få konsekvenser for værnet fremadrettet. Værnets snævre tilknytning til fæsteforholdet betød, at dette principielt også kunne få konsekvenser for fæsteforholdet. Føres denne tolkning helt igennem betød det, at ikke alene værnets forhold, men selve fæsteforholdet kunne suspenderes, såfremt en fæster forbrød sig mod ret og rimelighed, og først genoprettes, i det øjeblik han og herskabet blev forliget. I forlængelse heraf fremgår det af citatet, at en del af

¹⁸⁹ HHT: 7/7-1632.

bondens modydelse for værnet var at være herskabet hørig og lydige, og at denne lydighed formentlig var koblet til at handle i overensstemmelse med ret og billighed. I hvert fald ser det ud til, at det at Klemend på tinget lover at være lensmanden og hans fuldmægtige hørig og lydige var en væsentlig forudsætning for genoprettelsen af værnet.

Der var således væsentlige modifikationer eller begrænsninger i godsejernes værnsforpligtelse, som i princippet allerede eksisterede i middelalderen, men som, i kraft af fejdernes forsvinden og adelens privilegering med hals- og håndretten og den deraf affødte ideologiske og magtmæssige forskydning i relationen mellem adelen og bønderne, fik større betydning for godsejernes værnsudøvelse. Det er i denne sammenhæng interessant, at et par af de tilfælde af værnsforsvar, der forekommer i Aasum herreds tingbøger, som jeg tidligere har henvist til, udviser en række slående lighedstræk med de senmiddelalderlige adelsfejder.¹⁹⁰ Det må dog konkluderes, at hvor en godsejers bønders terrorisering eller angreb på en anden godsejers bønder var almindelig praksis i adelsfejderne og et udtryk for lydige udøvelse af herskabets vilje, så satte godsejerne over en bred kam, efterhånden som fejderne og ressourcekampene forsvandt, i højere grad lighedstegn mellem lydighed og overholdelsen af ret og billighed.

Ejerforholdenes og godsstrukturenes betydning for værnsudøvelsen

Hans Henrik Appel undersøgte i begyndelsen af 1990'erne baggrunden for, at bondeuroen under Grevens Fejde var centreret i Nord- og Vestjylland. Han fandt, at den spredte bebyggelse og de angiveligt mindre og dårligere arronderede godser bl.a. betød, at værnsforholdet var svagere i denne del af landet end i f.eks. Østjylland, der var præget af store velarronderede højadelige godsbesiddelser.

”Adelen var her [Nord- og Vestjylland] langt mindre aristokratisk end i øst; der var langt flere lavadelsmænd, der kæmpede for overlevelse, og langt flere ”middelklasse-adelsfolk”, der kæmpede for at nå op i højadelen. Også lensforholdene var meget ustabile, med mange skift og kun få lensmænd fra den lokale højadel, hvilket medvirkede til en stor spredning af øvrighedsmagten, en spredning der for alvor slog igennem med de nye privilegier til storgodsejere såvel som til de mange lavadelsmænd.”¹⁹¹

¹⁹⁰ Netterstrøm, 2007a, 67.

¹⁹¹ Appel, 1991, 145-146.

Da udvidelsen af adelens privilegier ikke blev fulgt op af en tilsvarende udvidelse af beskyttelsen af bønderne, opstod der en disharmoni eller skævhed i det gensidighedsprincip som op gennem middelalderen havde reguleret forholdet mellem adel og bønder.¹⁹² Dette brud på det traditionsbårne gensidighedsprincip anfægtede derfor, hvad man i Webers optik kunne kalde selve legitimiteten i relationen mellem herskab og fæstebonde, og bragte dermed den patrimoniale herskabsforms eksistens i krise.¹⁹³ Grundet adelens relativt svagere position i det nord- og vestlige Jylland havde bondestandens utilfredshed her lettere ved at rodfæste sig og finde næring, og heri finder Appel, i tråd med Weber, forklaringen på, at bondeuroen udsprang og spredte i disse områder, men aldrig fik fodfæste i Østjylland.

Appels undersøgelse stiller således skarpt på de konsekvenser godsstrukturer og adelens sociale, økonomiske og politiske status havde for udøvelsen af øvrighedsmagten omkring Reformationen, samt hvordan ensidige ændringer i materielle samfundsvilkår medførte kriser, når samfundets bærende strukturer ikke var stærke nok. Hans resultater er både relevante og interessante set i forhold til min undersøgelse af praksisudøvelsen af værnet. Flere af de allerede fremkomne resultater peger på, at flere af Appels betragtninger stadig og måske endda i endnu højere grad var gyldige i 1630'erne. Dette giver anledning til at undersøge, om der kan peges på sammenhænge mellem værnsudøvelsen og karakteren af værnerens godsinteresser i herredet.

Ejerforhold og godsmæssige interessers betydning for værnsudøvelse

I forrige kapitel fortog jeg en rekonstruktion af ejerforholdene og godsstrukturen i herredet ved at kombinere oplysninger fra det tilgængelige kildemateriale, hvor især lenenes jordebøger fra 1630'erne og 1662-matriklen spillede hovedrollerne. Den følgende analyse vil derfor i vidt omfang hente sine oplysninger om ejer- og bebyggelsesforhold herfra.

Det fremgik bl.a. heraf, at herredet var delt næsten lige mellem kron- og adelsods, en fordeling der ikke havde ændret sig nævneværdigt siden præsteindberetningerne fra 1568. Såvel krongodset som adelsgodset var præget af fragmenterede herskabsforhold. Krongodset, der foruden det oprindelige krongods, bestod af både tidligere bispe- og klosterods var af den grund fordelt på usædvanligt mange hænder. Hele seks len havde således andel i krongodset i herredet. Ejerforholdene var imidlertid endnu mere fragmenterede for adelsgodsets vedkommende. Den generelle fragmentering understreges af, at kun en mindre gruppe på omkring ti herskaber (både lensmænd og private godsejere) ejede mere end ti ejendomme i herredet.

De største jordbesiddere var suverænt Aalborghus og Sejlstrup len, mens Børglum kloster og Aalborg hospital besiddelser lå på niveau med de 4 største private godsbesiddere: Birkelse,

¹⁹² Appel, 1999, 300-301.

¹⁹³ Weber, 1972, 122.

Hundslund, Lundergård og Hammelse. Her er det værd at bemærke, at særligt ejerne af Birkelse, Sofie Brahe, og Hammelse, Otte Skeel (som i øvrigt også var lensmand på Aalborghus), i løbet af 1620'erne og 30'erne forsøgte at samle deres gods i Vendsyssel omkring netop Birkelse og Hammelse gennem godskøb og mageskifter.¹⁹⁴ De to hovedgårde lå i henholdsvis Kær og Jerslev herred, men begge i sogne, der grænsede op til Hvetbo, og begge i umiddelbar i nærhed af herredsgrænsen. Hundslund derimod lå placeret i det østlige Vendsyssel og var beboet af den ene ejer fru Margrethe Rosenkrantz, mens den anden ejer, hendes søn, den i øvrigt ekstremt godsrige Hans Johansen Lindenov, havde hovedparten af sine besiddelser på Fyn. Kun de to små hovedgårde Lundergård og Rævkærgård var beliggende i selve Hvetbo herred, hvor deres godsejendom også var isoleret til. Spørgsmålet er imidlertid om disse ejerforhold afspejler sig i værnsudøvelsen for de enkelte herskaber?

Herskab: fordeling af sager	Metode 1				Metode 2				
	Samlet	Værn	Begge optræder	Selvstændig optræden	I alt	Værn	Begge optræder	Selvstændig optræden	I alt
Krongods									
Sejlstrup len	50	0	97	147	14	10	46	70	
Aalborghus len	45	0	119	164	13	3	57	73	
Børglum Kloster len	15	0	49	64	4	4	24	32	
Aalborg hospital	7	0	25	32	3	1	16	20	
Aastrup len	1	0	33	34	0	1	12	13	
Ducholm kloster len	3	1	10	14	0	1	4	5	
Selvejere	0	0	86	86	0	0	28	28	
Adelsgods:									
Birkelse	13	0	25	38	2	1	13	16	
Hundslund kloster	0	0	19	19	0	0	14	14	
Lundergård	0	0	21	21	0	0	12	12	
Hammelse	9	2	56	67	2	4	38	44	
Rævkærgård	9	1	7	17	1	1	4	6	
Høgholt	1	0	4	5	1	0	4	5	
Hjermitslevgård	4	0	7	11	1	1	4	6	
Asdal	1	0	5	6	0	1	2	3	

¹⁹⁴ Skeel, 1871, 161-170, Klitgaard, 1907, 508f. og 525.

Bjørnkær/Oksholm	18	2	11	31	1	2	7	10
Just Høghs arvetjenere	0	0	2	2	0	0	2	2
Jacob Grubbe	0	0	0	0	0	0	0	0
Hæstrupgård	0	0	0	0	0	0	0	0
Villestrup	0	0	0	0	0	0	0	0
Krastrup	0	0	2	2	0	0	1	1
Bratskov	0	0	11	11	0	0	7	7
Vrejlev kloster	0	0	0	0	0	0	0	0
Baggesvogn	0	0	0	0	0	0	0	0
Lundbæk	0	0	1	1	0	0	1	1
Kjølkegård	0	0	0	0	0	0	0	0
Stenalt	0	0	4	4	0	0	4	4
Uidentificerede fæstebønder	0	0	180	18 0	0	0	113	11 3

Figur 7: Forholdet mellem værn og selvstændig optræden i det samlede antal sager om bondens person og bondens ejendom fordelt på herskaber med jord i herredet – metode 1 og 2. Såvel len som adelsgodser er opstillet efter mængde positivt registreret gods, jf. kapitel 2. De godser som er markeret med gråt har gods i herredet, men det har ikke været muligt at registrere bestemte ejendomme.¹⁹⁵

Som det fremgår af figur 7 afspejler omfanget af værnsudøvelsen til en vis grad besiddelsesforholdene. Den overordnede tendens peger på en sammenhæng mellem værnsudøvelse og størrelsen på godsbesiddelsen i herredet. Således ses otte af de ovenfor omtalte ti herskaber med over ti ejendomme i herredet at værne deres fæstere nogenlunde jævnt imellem 20-34 % af tilfældene efter metode 2. Dog er det påfaldende, at Birkelse og Hammelmose ligger under med hhv. en værnsprocent på 19 og 14 %. Foruden otte af de godsrigeste herskaber i herredet udøvede både Dueholm og Aastrup len værn, om end der var tale om et enkelt tilfælde for begge vedkommende. Også blandt de adelige godsejere findes der et par tilfælde af værn fra herskaber, der kun ejede ganske få gårde i herredet. Der er ligeledes tale om enkeltstående sager for både Asdal og Bjørnkærs vedkommende. Af de resterende herskaber, der ikke udøvede værn, samler interessen sig i særlig grad om Hundslund kloster, som ejede omkring 40 ejendomme i herredet, og den lokale hovedgård Lundergård, der ejede 28 ejendomme i herredet, mens de resterende ejede så få gårde, at der for fleres vedkommende end ikke findes eksempler på selvstændigt optrædende bønder.

Baggrunden for at hverken Hundslund eller Lundergård værnede deres fæstere til trods for at disse havde optrådt selvstændigt i en 12-14 sager skal formentlig søges flere steder. For

¹⁹⁵ De herskaber der er medtaget i tabellen er alle identificeret, som godsbesiddere i herredet, enten gennem tingbogen eller skattemandtalslisterne.

Hundslunds vedkommende konstaterede jeg ovenfor, at ejerne var ufatteligt godsrige, og at Margrethe Rosenkrantz, der boede på Hundslund formentlig var mere interesseret i den del af hendes jordegods, der lå i den østlige del af Vendsyssel omkring hovedgården, hvor landbrugsjorden også var bedre. Dette kan forklare, hvorfor Hundslunds fæstere ikke blev værnet til trods for at hovedparten af de selvstændige optrædere stammede fra ejendomsstridigheder. Modsat Hundslund må den lavadelige Niels Pallesen Friis, der indtil 1633 ejede Lundergård have haft stor interesse i at forsvare anslag mod bøndernes ejendom. Imidlertid stammer langt størsteparten af sagerne, der involverede Lundergårdfæstere fra de kategorier af sager, som angik bondens person, som lå langt under værnsgennemsnittet, og heri finder vi muligvis en del af forklaringen. Niels Friis personlige situation kan imidlertid også have haft indflydelse på fraværet af værn. Niels Friis var i alvorligt økonomisk uføre og synes ikke at have haft nogen fast foged til at repræsentere sig i retten. I stedet ser vi Niels Friis optræde personligt på ting i en række sager, som for hovedpartens vedkommende omhandlede hans egne økonomiske problemer. Niels Friis var for øvrigt den eneste godsejer, der jævnligt optrådte personligt på tinget. På et tidspunkt havde Niels Friis dog den lokale selvejer Las Laursen i Østrup, som også optrådte som fast retslig repræsentant for Rævkærgård, til at repræsentere sig.¹⁹⁶ Muligvis fordi Niels Friis ikke selv optrådte med særlig stor succes. Imidlertid optrådte Las Laursen kun for Niels Friis, når det angik Niels Friis' personlige mellemværender. Forklaringen på det manglende værn fra de to relativt betydelige jordbesiddere i herredet skal således findes to forskellige steder. Hvor Hundslunds fæstere formentlig ikke værnes, fordi herskabets godsmæssige interesse i Hvetbo herred var forholdsvis lav, skyldtes det for Lundergård formentlig en kombination af sagstyperne, bønderne rejste, samt manglende økonomiske midler hos Niels Friis. Der skal naturligvis tages forbehold for, at fraværet af værnssager fra de to godser kan forklares ud fra herskabets manglende vilje til at værne, eller bøndernes manglende interesse i at blive værnet. Alt tyder nemlig på, at bønderne i langt de fleste sager var i stand til selv at rejse og føre sagen uden værnerens hjælp.

Vurderingen af de enkelte len og godsers værnsudøvelse løber ind i et metodisk problem, når der sker udskiftning blandt lensmændene eller ændringer i ejerforholdene på de private godser, da sådanne ændringer muligvis kunne have betydning for værnsudøvelsen. Imidlertid er det ikke på baggrund af det foreliggende materiale muligt at foretage en vurdering af betydningen af lensmandskifterne på Sejlstrup i foråret 1632 og på Aalborghus i foråret 1635, da de placerer sig henholdsvis først og sidst i undersøgelsesperioden.¹⁹⁷ Sammenligningsgrundlaget er ganske enkelt ikke stort nok, idet der kun er to værnssager fra Sejlstrup i Reinhold Heidenstrups periode

¹⁹⁶ HHT: 6/7-1633.

¹⁹⁷ Niels Friis til Krastrup får lensbrev på Sejlstrup d. 6/4-1632, mens Gunde Lange får lensbrev på Aalborghus i 25/4-1635.

og fire fra Gunde Langes på Aalborghus. Tallene fra Aalborghus og Sejlstrup læses derfor i hovedsagen som udtryk for Niels Friis' og Otte Skeels værnspraksis dog med forbehold for de usikkerheder, lensmandsskifterne medførte.

Forskydningerne i de private besiddelser i herredet giver principielt set en lidt bedre mulighed for at spore eventuelle ændringer i værnsudøvelsen, da de i to tilfælde placerer sig midt i undersøgelsesperioden. Således solgte Niels Pallesen Friis i 1633 Lundergård med tilliggende gods til Falk Gøye til Bratskov pga. sine økonomiske problemer.¹⁹⁸ Ejerskiftet fik imidlertid ikke nogen betydning for værnsudøvelsen, da perioden både før og efter afhændelsen var præget af et fuldstændigt fravær af værn. Heller ikke Dorte Buddes pantsættelse af Bjørnkærgodset til Margrethe Rosenkrantz i 1632 gav sig udslag i væsentlige ændringer i værnsudøvelsen.¹⁹⁹ Ganske vist havde Dorte Budde i et enkelt tilfælde vist sig som en kompromisløs værner, nemlig den spektakulære sag om fredsbrud, der tidligere er refereret. Imidlertid må denne sag regnes for så exceptionel, at den ikke siger noget om den generelle værnsudøvelse. Det forekommer tvivlsomt, om Dorte Buddes værnsudøvelse i sagen kan tilskrives godsmæssige interesser i herredet. Hovedparten af Dorte Buddes gods var nemlig samlet i Han herrederne, og i særdeleshed på øen Øland, der hørte under Øster Han herred, hvor hun residerede på hovedgården Oksholm. Det virker derfor logisk, at det er lavt prioriteret gods hun vælger at pantsætte. Indtrykket understreges af, at Dorte Budde formentlig ikke havde en egentlig foged på Bjørnkær, men lod Oksholmfogeden Baldser Hansen værne Mads Skomager i fredsbrudssagen.

Særlig interesse samler sig om rigsrådsmedlemmet Otte Skeels værnsudøvelse, da han som lensmand på Aalborghus og ejer af Hammelmose uden sammenligning var det mest magtfulde herskab i herredet. Man kunne forvente at en nogenlunde ensartet værnsudøvelse på hans len og private gods i det samme område. En forventning, der bestyrkes af, at Otte Skeel tilsyneladende ikke havde vandtætte skodder mellem administrationen af sine lensbesiddelser og sine private besiddelser.²⁰⁰ Imidlertid var værnshyppigheden omkring 10 % højere for Aalborghus end for Hammelmose. Skeels forvaltning af værnet på hans private gods, lå som omtalt tidligere endda noget under normalen for de store godsbesiddere. Skeel værnede som privat godsejer både i sager om bondens ejendom og bondens person, heraf to ud af i alt fire voldssager, hvor private godsejere værnede. Imidlertid er tallene så små, at der i en rent kvantitativ sammenligning af Otte Skeels værnsudøvelse som hhv. godsejer og lensmand ikke kan konstateres andet end, at

¹⁹⁸ VLS, 6/7-1633, nr. 111, s. 197. Niels Pallesens Friis' økonomiske problemer var omfattende og gav sig udtryk i en række gældssager fra andre adelige med godsafståelse og pantsættelser til følge (HHT: 13/10-1632; 6/7-1633 og 3/8-1633; 22/2-1634 og 22/3-1634, samt VLS, 22/6-1633, nr. 109, s. 196 og 2/8-1634, nr. 128 s. 227-28).

¹⁹⁹ HHT: 10/11-1632 og 30/3-1633.

²⁰⁰ Ved flere lejligheder optræder Aalborghus' delefoged og ridefoged i sager som involverede Hammelmosefæstere, mens Hammelmoses foged, Niels Mørk, også ses at optræde i sager om Aalborghus anliggender. Se f.eks. HHT: 25/6-1631 og 20/8-1631; 29/10-1631; 9/6-1632 og 7/7-1632.

værnsprocenten var lavere for Hammelmosebønderne end for Aalborghusfæsterne. Et forsigtigt bud på en forklaring kunne være, at Hammelmoses væsentligste besiddelser i herredet var samlet i Ingstrup og Saltum sogne, der lå relativt tæt på hovedgården, og hvor Aalborghus også havde væsentlige besiddelser, hvilket må formodes at have afværget en del konflikter i at blive rejst på tinge, da herskabet var det samme. Omvendt var Aalborghusgodset spredt ud over alle sogne bortset fra Vedsted. Så selvom Hammelmosegodset lå i områder med relativt stor herskabspluralisme, var det også nogenlunde samlet i sogne, hvor Otte Skeel også som lensmand havde store godsbesidder, hvorfor potentialet for godseksterne konflikter var mindre.

En del af forklaringen skal dog formentlig søges i den store overvægt af værn, lenene havde i ejendomskonflikterne. Ejendomskonflikterne, hvor der forekom værn, udmærkede sig i øvrigt ved i hovedsagen at være konflikter mellem kronfæstere under hver sit len og afspejler sig tydeligt i figur 8, som er en optælling af værnerens og modpartens status i sager, hvor der forekom værn.²⁰¹

	Metode 1		Metode 1		Metode 2	
Værnedes status (horisontalt)	Værn eller begge optræder		Værnede optræder selvstændigt		Værn eller begge optræder	
Modparts herskab (vertikalt)	Kronfæster	Adelsfæster	Kronfæster	Adelsfæster	Kronfæster	Adelsfæster
Sejlstrup len	15	29	1	3	6	5
Aalborghus len	32	13	21	1	11	2
Børglum Kloster len	1	1		1	1	1
Aalborg hospital	2		5		2	
Aastrup len	16				2	
Dueholm kloster len						
Selvejere	4	1			2	1
Byborgere		5		3		1
Landsbygrander/kollektiv	8	2	8		6	1
Birkelse	5				2	

²⁰¹ Der er ikke tale om en fuldstændig optælling af samtlige sager, men udelukkende af de identificerede værnssager. De optalte selvstændige optrædere efter metode 1 stammer derfor udelukkende fra sager, hvor bonden også værnes. Under metode 2 registreres disse sager derfor under kategorierne værn og selvstændig optræden, som i denne tabel er slået sammen.

Hundslund kloster	(1?)		(1?)		(1?)	
Lundergård		4				1
Hammelse	4	1			3	1
Rævkærgård	4				1	
Høgholt	1	1			1	1
Hjermitslevgård	6		2		1	
Asdal						
Bjørnkær/Oksholm	1		1		1	
Just Høghs arvetjenere						
Jacob Grubbe						
Hæstrupgård						
Villestrup						
Krastrup						
Bratskov		1		1		1
Vrejlev kloster						
Baggesvogn						
Lundbæk						
Kjølkegård						
Stenalt						
Uidentificerede fæstebønder	15	1	13		10	1

Figur 8: Modpartens herskabs status i de registrerede værnssager – metode 1 og 2. Opstillet efter samme princip som figur 7.

Figur 8 peger således på eksistensen af en intern konkurrence mellem lenene om krongodsets ressourcer i herredet. Konkurrencen skyldes formentlig en kombination af det ganske usædvanlige, at hele seks len havde besiddelser i herredet, og at lensmændenes muligheder for profit af lenene var blevet stærkt begrænset af lensreformerne i løbet af 1500-tallet. Disse havde bl.a. betydet, at langt de fleste og især de største og vigtigste len var på regnskab.²⁰² Dette afspejlede sig også delvist i Hvetbo herred, hvor Aalborghus og Sejlstrup var regnskabslen, mens Dueholm og Aastrup var afgiftslen.²⁰³ Lensmændenes fordel af afgiftslenene var imidlertid konjunkturafhængige, og under de dalende konjunkturer i første halvdel af 1600-tallet var fordelene ikke særlig store.²⁰⁴ Særlige forhold gjorde sig imidlertid gældende for Aalborg hospital og Børghlum, hvis gods tjente til underhold af hospitalet og Sorø akademi. Desuden kan konkurrencen anskues som en udløber af, at kongemagten tilsyneladende ikke var helt afklaret

²⁰² Erslev, 1879 [1970], 197.

²⁰³ Erslev, 1885, 29-31, 40 og 66.

²⁰⁴ Ladewig Petersen, 1980, 319-22 og 2001, 277.

omkring sammenlægning af len. Således havde Åstrup len af flere omgange været underlagt Aalborghus, senest fra 1614-30, hvorefter det igen blev udskilt som selvstændigt len.²⁰⁵ Problemerne med en sådan udskilning kunne være efterfølgende skelstridigheder. Dette symboliseres på bedste vis i en langvarig strid mellem præsten i Saltum og et par Aastrupfæstere, som havde sået i noget jord som angiveligt hørte til den gamle præstegård i Hune, Klitgård. Aalborghus værnedes ivrigt præstens rettighed til jorden, mens Aastrupfæsterne påfaldende nok ikke værnedes, til trods for at de mente, at jorden tilhørte deres husbond indtil andet var bevist og derfor henstillede til, at lensmanden Jørgen Orning blev retmæssigt stævnet i sagen.²⁰⁶ Dette skete tilsyneladende ikke, i hvert fald optrådte Aastrupfogederne hverken på vegne af Jørgen Orning som værner eller som herskab. En mulig forklaring kunne være, at Aastrup, som havde under ti ejendomme i herredet, ikke havde samme interesse i den interne kamp mellem lenene, og derfor kan forklare, hvorfor fæsterne står alene i sagen, selvom de appellerede til inddragelse af lensmanden. Omvendt tematiserer eksemplet, set fra Aalborghus' synspunkt, hvordan den vedvarende sandflugts ødelæggelse af dyrkningsmulighederne i herredets vestligste dele satte pres på udnyttelsen af den tilbageværende jord.²⁰⁷

De typiske ejendomskonflikter handlede, som sagen ovenfor, om skel og mere specifikt om brug af eller skade på en andens jord. Konflikterne kunne variere ganske voldsomt i omfang og alvorlighed, fra syn på ulovlige tørvegrøfter til mere massive skelovertrædelser. Enkelte sager var så omfattende, at de kunne strække sig over adskillige år.

Endnu en sag, der involverede Saltumpræsten hr. Tøger, kan tjene som eksempel. Gennem tre år førte Sejlstrupfogederne på vegne af lensmanden og fæsteren Christen Jensen sag mod hr. Tøger om opløjning af noget jord i Jonstrup, som hindrede vejen for Christen Jensens fædrift. Sagens kerne var, at Christen Jensens gård ikke kunne holdes ved magt, hvis ikke adgangen til fædriften blev genåbnet, og Sejlstrup ville lide tab i forhold til studeproduktion og animalske afgifter. Gennem sagen blev begge parter værnet, hr. Tøger af Aalborghus og Christen Jensen af Sejlstrup. Aalborghus vandt imidlertid sagen, da Christen Jensens værner ikke kunne godtgøre, at denne havde vundet hævde på adgangsvejen. Samtidig fremlagde Aalborghusfogeden tingsvidner og en dom fra 1557 og 1558, som gav Saltumpræsten retten til at pløje jorden.²⁰⁸ Sagen er et eksempel på, hvor indædt lensmændene forsvarede deres bønders og i sidste ende egne interesser i ejendomssagerne, men peger samtidig på at rivaliseringen i særlig grad var mellem de to store len Aalborghus og Sejlstrup. Disse lens omfattende størrelser gjorde, at de

²⁰⁵ Jexlev, 1978, 279-80.

²⁰⁶ HHT: 27/4-1633.

²⁰⁷ Der er i tingbøgerne en række tingsvidner på sandflugtens ødelæggelser af afgrøder og mulighederne for fremtidig avl. Se f.eks. HHT: 30/3-1633; 13/4-1633; 6/12-1634.

²⁰⁸ HHT: 25/5-1633, 1/6-1633, 29/6-1633, 24/8-1633, 21/9-1633, 28/9-1633, 5/10-1633, 10/5-1634, 7/6-1634, 14/6-1634 og 25/4-1635.

logisk set oftere måtte komme i konflikt med hinanden, men det er alligevel påfaldende, at over halvdelen af de ejendomstvister, hvor der forekom værn, stammede fra konflikter mellem Aalborghusfæstere og Sejlstrupfæstere. Hertil kom, og i øvrigt ganske usædvanligt for materialet som helhed, at begge parter, som vi har set, ofte blev værnet i disse sager. Ser man videre på den geografiske fordeling af disse ejendomskonflikter, afspejler det i høj grad godsfordelingen i de enkelte sogne. Ud af i alt otte sager, hvis man medtæller sager, der involverede selvejere, som var i Aalborghus' værn, stammede de 7 fra ejendomskonflikter fra henholdsvis Ingstrup og Saltum sogn, som var domineret af krongods og i særdeleshed domineret af Aalborghus og Sejlstrup.²⁰⁹ Selv om man kan spekulere i, hvorvidt de økonomiske konjunkturer spillede en rolle i forhold til den interne konkurrence mellem regnskabs- og afgiftslen, må man nok i dette tilfælde konstatere, at de godsmæssige interesser samt omfanget af besiddelserne i herredet spillede en langt større rolle end forleningsformerne. Konkurrencen mellem lensmændene på Aalborghus og Sejlstrup tydeliggøres yderligere af, at hovedparten af Otte Skeels private gods, Hammelmoses, værnssager blev ført mod netop Sejlstrup, mens omvendt en 1/3 af Sejlstrupfæsternes værnssager mod adelsfæstere var mod Hammelmosefæstere. Tidligere omtalte jeg, hvordan det faktum at størsteparten af Hammelmoses bøndergods lå i sogne, hvor Aalborghus også havde omfattende godsbesiddelser, kunne forklare, hvorfor værnprocenten var langt højere for Aalborghus end for Hammellose. Ovenstående viser omvendt, at netop det faktum, at Hammelmoses gods lå i to sogne, hvor konkurrencen mellem de to len var ekstra hård, også medførte, at Otte Skeels private gods blev inddraget.

Sammenlignet hermed synes herskaberne på Børglum kloster og Aalborg hospital ikke i lige så høj grad at have deltaget i ejendomskonflikterne, men når de gjorde var modparten i konflikterne altid enten Aalborghusfæstere eller Sejlstrupfæstere. Dog var der også et par tilfælde af værn, når konflikten var mellem Børglum og hospitalet. For disse len stammede sagerne også primært geografisk fra Saltum og Ingstrup sogne. Dog førte Aalborg hospital en enkelt værnssag om ejendom mod Sejlstrup i Vester Hjermitslev sogn, hvor Sejlstrup var særligt dominerende. Tendensen var altså, at de øvrige len oftere værnede deres undergivne, når de var i konflikt med kronfæstere, som hørte under enten Aalborghus eller Sejlstrup. Der skal dog tages forbehold for, at dette kan skyldes de to store lens numeriske dominans. Sandsynligheden for at komme i konflikt med deres fæstere var simpelthen større, og dermed var sandsynligheden for værn også større.

Ser vi på lenenes værnudøvelse, når modparten var adelsfæster, er tallene langt mindre. Dette gør det vanskeligere at sige noget om tendensen i materialet. Det er imidlertid tydeligt, at

²⁰⁹ Jf. figur 7 i kapitel 3.

kronfæsternes generelt højere værnsfrekvens slår igennem, idet kronfæsterne værnes hen ved fem gange så ofte som adelsfæsterne i sager mod andre adelsfæstere.²¹⁰ Da tallene peger på, at kronfæsterne oftest værnes mod de adelsfæstere, som enten hørte under de godser, som havde store besiddelser eller som selv udøvede værn i større stil, tyder meget på, at disse adelige godsbesiddere ligeledes indgik og blev betragtet som en modspiller af lensmændene i kampen om herredets ressourcer. Endelig synes værnsfordelingen, hvor begge parter var adelsfæstere, mere tilfældig, men tallene er under alle omstændigheder for små til, at nogen tendens kan udpeges.

Sammenlignes antallet af optrædener og antallet af hele sager, fremgår det, at der var en tendens til, at de adelige godsejeres forsvar af deres fæstere var mere omfattende, når det drejede sig om sager mod Sejlstrup- og Aalborghusfæstere. Dette kom til udtryk i gennemsnitligt seks optrædener i hver sag, mens tallet for værn af kronfæstere mod andre kronfæstere kun lå på knap tre optrædener pr. sag. Her skal der dog tages forbehold for, at den flere gange omtalte fredsbrudssag skævvrider omfanget af det adelige værn, da denne udgjorde hele 13 af 29 af adelens værnsoptrædener mod sejlstrupsfæstere. Trækkes denne sag ud, reduceres det gennemsnitlige antal optrædener for adelsfæsterne til godt 5 pr. sag. Adelen værn af egne bønder mod kronfæstere var således stadig mere omfattende, når det forekom. At værnet af kronfæsterne ikke var så intensivt som af adelsfæsterne støttes tillige af, at kronfæsterne langt oftere optrådte på egen hånd i løbet af de sager, hvor de blev værnet. Dette gjorde sig både gældende, når modparten var kron- og adelsfæster. Forskellen skyldes formentlig til dels, at adelsfæsterne oftest blev værnet i alvorlige og tilspidsede sager om bondens person (vold, drab og fredsbrud), mens kronfæsterne foruden i de alvorlige personsager blev værnet i ejendomssagerne, der trods den interne konkurrence må betragtes som mindre tilspidsede. Grundet tallenes størrelse er det ikke muligt at udregne gennemsnittet af optrædener i sager, hvor adelsfæsterne er modpart, da der i flere tilfælde er tale om enkeltsager.

Adelsgodsets beskaffenhed kan muligvis ligeledes medvirke til at forklare, hvorfor adelens fæstere modsat kronfæsterne ikke forsvaredes tilsvarende ofte i ejendomssager. Hypotesen er, at de, på den ene side få større, men forholdsvis velarronderede godsbesiddelser, og den, på den anden side relativt store andel af små og spredte besiddelser, på hver sin måde betød, at værn i ejendomssagerne ikke var så udbredt. For de større godsbesiddelser, først og fremmest Hammelmose og Birkelse, gjorde det sig gældende, at de i høj grad havde deres besiddelser samlet i henholdsvis den nordlige og den sydlige del af herredet. Særligt Birkelses gods synes at være ganske velarronderet, hvilket betød, at konflikter om ejendom oftest var godsinterne spørgsmål, som kunne løses uden for tinget. Ligeledes måtte de særlige ejermæssige forhold omkring

²¹⁰ Her er de uidentificerede bønder medtalt. Hvis de ikke tælles med, er tallet kun omkring tre gange så mange.

Rævkærgård, som er beskrevet i forrige kapitel afværge egentlige ejendomssager mellem Rævkærgårdfæstere og Birkelsefæstere. For den anden gruppes vedkommende skyldtes det manglende værn formentlig en kombination af flere forhold. Som tidligere nævnt kunne der være tale om en prioriteringssag fra godsejerens side. Hvis godsejerens godsmæssige hovedinteresser lå i andre dele af landet kunne incitamentet til streng herskabelig administration af gods i Hvetbo herred være mindre. Denne tendens blev formentlig styrket, jo færre ejendomme man havde i herredet. Ofte betød det enten, at godset kun havde en meget svag – eller slet ingen – fogedstruktur til at administrere godset. Samtidig gjorde fraværet af en fogedstruktur det nærmest umuligt for herskabet at holde sig orienteret om eventuelle ejendomsstridigheder. Derfor var det kun i helt exceptionelle ejendomssager, at herskaberne blev involveret. I materialet findes der således også kun én sådan sag, der involverede herskaberne fra en lang række meget små godsbesiddere. Der er imidlertid ikke tale om nogen værnssag i almindelig forstand, da sagen hurtigt udviklede sig til en sag direkte mellem herskaberne. Sagen afspejler på en og samme gang den meget spredte godssammensætning i herredet, samtidig med, at enkelte herskabs ret mangelfulde administrations/fogedstruktur i herredet eksplicit udstilles.

Else Marsvin til Stenalt rejste i 1631 sag mod ikke færre end 14 herskaber for at gøre ret skel mellem Hjermitslev og Stride i herredets nordvestlige hjørne, hvor der var blevet gravet en ulovlig tørvegrøft.²¹¹ Sagen kørte over flere år, og Else Marsvins søn, Jørgen Kruse til Hjermitslevgård, overtog sagen efter hendes død i 1632. Alle Hjermitslevmænd blev stævnet i sagen, og man må derfor formode, at minimum 14 herskaber må have haft jord i det berørte område. De stævnede bønder repræsenterede i vidt omfang deres herskaber i begyndelsen af sagen, mens de større jordbesidderes fogeder førte sagen for disse.²¹² De mindre herskabs manglende administrationsstrukturer blev bl.a. påpeget, da Las Bertelsen i Hjermitslev på sin husbond, Sivert Grubbes vegne, udtalte, at *"hand baffuer bortpantitt sin gaardt, hand baffuer her i landit, Høgholt, och Huerken hand baffuer fogitt [eller] folck der ..."*²¹³ Hvem Sivert Grubbe havde bortpantet sit gods til, og om det vedblev at være bortpantet fremgår ikke, men i de følgende år optrådte Klemend Tøgersen i Ingstrup som fast repræsentant for Høgholt, muligvis foranlediget af problemerne med repræsentation i sagen. Sivert Grubbes jordbesiddelser var ellers koncentreret i Skåne.²¹⁴ Eksemplet understreger endnu engang, at adelen, og måske især den godsrige højadel, ofte pantsatte gods i områder, som ikke havde deres godsmæssige hovedinteresse. Desuden peger citatet på det helt centrale forhold, at der ikke altid var en fast repræsentant for herskabet, hvorfor

²¹¹ HHT: 20/8-1631.

²¹² HHT: 2/7-1631.

²¹³ HHT: 3/9-1631.

²¹⁴ DM, 5:1, 1887-89, s. 161-190. Der er tale om Erslevs bearbejdede udgaver af rostjenestens taksationslister fra 1625 for hele riget og fra 1638 for den sjællandske og fynske adel. Sivert Grubbe hartkornsansattes i 1625 til 1796 tdr. i Skåne alene.

bønderne har ageret forholdsvis selvstændigt i langt de fleste sager, men i sager som denne indtog ad hoc-positioner som herskabets repræsentanter.

En forholdsvis stor gruppe af værnssagerne for kronfæsterne var, når individuelle bønder var i konflikt med en større gruppe af bønder, f.eks. et landsbykollektiv. Disse sager drejede sig uden undtagelse om gods eller ejendom. Sagerne stammer, ikke overraskende, udelukkende fra værn af Aalborghus-, Børglum- og i særdeleshed Sejlstrupfæstere. Eneste sag, der involverede en adelsfæster, var fra Otte Skeels private gods, Hammelmose. Der er altså i vidt omfang tale om, at de førende herskaber værnede deres bønder udadtil i disse sager og søgte i vidt omfang at bruge sagen til at gavne egen position i herredet. Endvidere stammer sagerne udelukkende fra de nordlige sogne i herredet.

Som det turde være fremgået flere gange i det foregående stammer størstedelen af værnssagerne fra de nordlige sogne. Faktisk stammer kun omkring 20 % af værnssagerne fra de to sydlige sogne, Jetsmark og Vedsted, mens de øvrige værnssager fordeler sig på de nordlige sogne, som det fremgår af figur 9.

	Sogne							
	Vedsted	Jetsmark	Saltum	Hune	Ingstrup	Vester Hjermitslev	Alstrup	I alt
Værn i sager ang. bondens person	1	6	9	6	5	2		29
Værn i sager ang. ejendom		5	10	5	3	8	2	33
I alt	1	11	19	11	8	10	2	62

Figur 9: geografisk fordeling af værnssagerne på de enkelte sogne.²¹⁵

Dette hænger i høj grad sammen med herredets bebyggelsesstruktur. Hovedvægten af værnssagerne knytter sig nemlig til de sogne, der var domineret af mellemstore og store landsbyer. Modsat var Vedsted præget af små landsbyer, mens Jetsmark, som noget ganske særegent, var præget af enestegårde og nogle få mellemstore landsbyer. I de landsbydominerede nordlige sogne lå de enkelte gårdes marker i et virvar imellem hinanden, hvilket naturligvis oftere førte til skeloverskridelser end i Jetsmark sogn, hvor gårdenes marker i højere omkransede den enkelte gård. Det er derfor også påfaldende, at alle sager angående ejendom stammer fra sognets landsbyer. Konfliktruslen var simpelthen højere. Dette, sammenholdt med at de nordlige sognes jord var fordelt på langt flere hænder, som eksemplet fra Vester Hjermitslev illustrerer, og at de store lensbesiddere særligt i Saltum og Ingstrup kæmpede om krongodset, forklarer den noget skæve fordeling af værnet. Modsat de nordlige sogne, og til dels også Jetsmark, hørte stort set hele fæstegodset i Vedsted sogn under Birkelse, hvorfor eventuelle skelovertrædelser var

²¹⁵ Der er tale om den geografiske fordeling af sagen som helhed og ikke det enkelte herskabs værnsudøvelse i sagen. Derfor stemmer antallet af værnssager i figur 9 ikke overens med antallet af værnssager i figur 7, da figur 9 ikke tager højde for at begge parter i en sag kunne værnes.

godsinternt problem, hvorfor værnet ikke kom i spil. Da de fleste konflikter angående bondens person også ofte opstod mellem personer, der boede i samme område, kunne disse sager også ordnes internt på godset i Vedsted sogn. Derfor er det heller ikke så mærkeligt, at der kun er ét eneste værnstilfælde fra Vedsted sogn.

Samlet set peger værnsudøvelsen i herredet på en snæver sammenhæng mellem værnsudøvelsen og ejerforholdene, omfanget af bøndergodset og vigtigst lensmændenes og godsejernes godsmæssige interesse i herredet. Særligt for herskaber med større jordbesiddelser i herredet spillede værnet både taktisk og praktisk rolle i en kamp om herredets ressourcer. Særligt synes de store lensbesiddere at være i intern kamp om kronens bøndergods, som konstant var under pres fra sandflugt, og som var blevet udpint under den tyske besættelse af Jylland under Kejserkrigen.²¹⁶ Endelig er der i det foregående blevet peget på, at eksistensen af en administrations- eller fogednetværk for det enkelte gods i herredet var stærkt afhængigt af herskabets godsmæssige interesser. Dette spørgsmål vil jeg nu forfølge yderligere.

Fogednetværk: en forudsætning for værnsudøvelse?

Som flere gange nævnt ser det ud til, at en central forudsætning for værnsudøvelsen var, at den enkelte lensmand eller godsejer havde et fogednetværk, en lokal administrationsstruktur, som magtede at løfte herskabets værnsforpligtelse.

På de følgende sider vil jeg undersøge fogedstrukturene på kron- og adelsgodset i Hvetbo herred nærmere. I første omgang vil jeg tage udgangspunkt i spørgsmålet om, hvorvidt afstanden mellem godsejeren og fæsteren havde betydning for værnsudøvelsen. Herefter vil jeg gå dybere ned i en analyse af de konkrete fogedstrukturer i Hvetbo herred, som dog må kædes sammen med en mere generel redegørelse for de tidlige moderne fogedstrukturer, da dette emne er ganske underbelyst i litteraturen.

I middelalderen spillede lavadelen en central rolle i godsadministrationen, idet den igennem vassal- og væbnerforhold udgjorde en form for ”funktionsadel”, som bl.a. varetog lokale administrative opgaver, fogedopgaverne. Troels Dahlerup har påvist, hvordan ændringer i kronens adlingspraksis samt ændringer gods- og lensstrukturerne i de sidste årtier op mod år 1500 bevirkede, at lavadelen eller ”funktionsadelen” forsvandt og afløstes af ikke-adelige fogeder og

²¹⁶ Klitgaard, 1906, 258-260.

funktionærer.²¹⁷ Der er blandt middelalderhistorikere blevet spekuleret i, om afstanden mellem værner og fæster havde betydning for værnsudøvelsen. Rationalet er, at jo større afstanden var mellem fæsteren og den hovedgård, hvor værneren opholdt sig, desto svagere var værnsudøvelsen og fæsternes selvstændige optræden omvendt hyppigere. Imidlertid gør det middelalderlige materiales beskaffenhed det umuligt, at foretage en tilbundsående undersøgelse af godsernes administrationsstrukturer, hvorimod 1600-tals-materialet tillader en langt mere dybdegående analyse. Der er al mulig grund til at tro, at 15-1600-tallets udvidelse af statsadministrationen sammenholdt med den godsstrukturelle udvikling, der både for kron- og adelsgodsets vedkommende gik mod færre og større administrative enheder, måtte medføre en tilsvarende udvidelse eller effektivisering af administrationsstrukturerne. Udvidelsen af statsadministrationen, og dannelsen af et efterhånden permanent residerende hof i København gjorde, at en større del af adelen i længere perioder befandt sig i hovedstaden i stedet for på deres godser eller på lenslottene. Derfor var godsdriften måske endnu mere afhængig af mere formaliserede og finmaskede administrationsstrukturer, der knyttede sig tættere til det enkelte gods, og som i nogen grad fungerede uafhængigt af godsejerens tilstedeværelse.²¹⁸

Nærværende undersøgelse peger dog på, at afstanden til herskabet ikke spillede så stor en rolle, som afstanden til den hovedgård det enkelte fæstegods hørte under.²¹⁹ Der synes nemlig at være en sammenhæng mellem afstand, godsets arronderingsgrad og fogedstrukturerne. Udviklingen gik også i Vendsyssel mod, at man samlede hovedparten af bøndergodset i umiddelbar nærhed af hovedgården. De fleste godser havde samtidig også fjernere beliggende strøgods, som alene pga. afstand og bøndergodsets omfang, som oftest bare bestod af få gårde, gjorde det mindre sandsynligt, at herskabet kunne opretholde en effektiv fogedstruktur på det fjerne strøgods. Sammenlignes afstanden i fugleflugt mellem udvalgte hovedgårde og tingstedet i Hvetbo herred i figur 10 med fordelingen af værn og selvstændigt optrædende bønder på de enkelte herskaber, som fremgik af figur 7, bliver det dog evident, at der var forskelle på kron- og adelsgoods.²²⁰

²¹⁷ Dahlerup, 1969, 34-41; Netterstrøm har siden bekræftet lavadelens rolle i Mourids Nielsen Gyldenstjernes godsadministration (Netterstrøm, 2003, 66-67).

²¹⁸ Fusing, 1942 [1973], 372-373.

²¹⁹ I den ovenfor omtalte sag rejst af Else Marsvin til Stenalt var det afgørende, at Hjermitselevgård lå inden for relativt kort afstand til herredstinget i Hvetbo, hvorfor fogedstrukturen her kunne bringes i anvendelse i skelstriden.

²²⁰ Tingstedets placering i Hvetbo herred kan bestemmes med ganske stor sikkerhed, idet det afholdtes ved tinghøjene lige nord for Saltum kirke og syd for Jonstrup mark. (POW, I, 32) Nærheden til Saltum kirke gjorde, at tingsamlingen under tiden, sikkert pga. dårligt vejr, blev afholdt i kirken. Den 27/8-1631 forbød ridefogeden fra Aalborghus således overfor herredsfogeden at afholde ting i kirken, våbenhuset eller ved kirkegårdsdiget.

Lensslotte	Afstand til Hvetbo herredsting ²²¹	Hovedgårde ²²²	Afstand til Hvetbo herredsting
Børglum kloster	11,52	Hammelmose	6,99
Sejlstrup slot	18,93	Lundergård	9, ²²³
Aastrup slot	22,40	Rævkærgård	11
Aalborg hospital	29,19	Hjermitslevgård	11,39
Aalborg slot	29,29	Just Høghs arvetjenere	11,52
Dueholm kloster	74,40	Birkelse	14,71
		Bjørnkær	17,61
		Oksholm	25,46
		Asdal	36,4
		Hundslund	36,88
		Høgholt	37,03
		Stenalt	93,31

Figur 10: Afstand i fugleflugt mellem hovedgårde og tingstedet i Hvetbo herred.

For lensbesiddelserne synes afstanden til lenslottet ikke at have spillet nogen rolle for værnsudøvelsen. Således fremgår det, at selv Dueholm klostres fæstere blev værnet til trods for den forholdsvis lange afstand til tinget. Heller ikke de to mest værnende len, Sejlstrup og Aalborghus lå i umiddelbar nærhed af tinget, hvorfor den høje værnsfrekvens relativt set må tilskrives en effektiv fungerende kommunikations- og fogedstruktur. Desuden tilbragte Aalborghus lensmanden, Otte Skeel, som også var rigsrådsmedlem, lange perioder i København og udlandet, langt fra både len og private besiddelser, hvorfor herskabets personlige tilstedeværelse ikke nødvendigvis spillede nogen stor rolle i den daglige forvaltning af værnet.²²⁴ Herskabets fravær ses faktisk i flere tilfælde at kunne bruges aktivt som et våben til at påpege procedurefejl og trække sager i langdrag.²²⁵ Johs. Lind har i en undersøgelse af Koldinghus len påvist, at lenet benyttede sig af sognefogeder i områder, hvor man kun havde ganske få gårde. Disse kunne holde hånd i hanke med, hvad der skete i lokalområdet, og udgjorde om ikke andet, så en formaliseret kontakt til lenets øvrige fogeder og herskabet.²²⁶ Herigennem kunne der formidles kontakt til en dele- eller ridefoged, hvis en fæster ønskede at blive værnet eller hvis sagen angik ejendommen. Endelig kunne den lokale mand, sognefoged eller hvad man nu kalder ham, vel også udstyres med fuldmagt til selv at gå i rette som værner for bonden.

Modsat lenslottene ser det ud til, at hovedgårdenes fysiske afstand til tingstedet kunne have en betydning for godsejernes værnsudøvelse. Det er tendensen, at de nærmest beliggende hovedgårde værnede deres undergivne, fordi fæstegodset befandt sig inden for godsets

²²¹ Afstanden er udregnet i kilometer i fugleflugtslinie. Datidens vejssystem har uden tvivl gjort rejsen betydeligt længere, og den anførte afstanden er derfor minimumsafstanden. Afstandene er udregnet ved hjælp af koordinater fra wikipedia og hjemmesiden <http://www.movable-type.co.uk/scripts/latlong.html>.

²²² Kun de væsentligste hovedgårde udvalgt, de resterende som fremgår af f.eks. figur 7 er beliggende inden for en radius af 20-60 km. i fugleflugt.

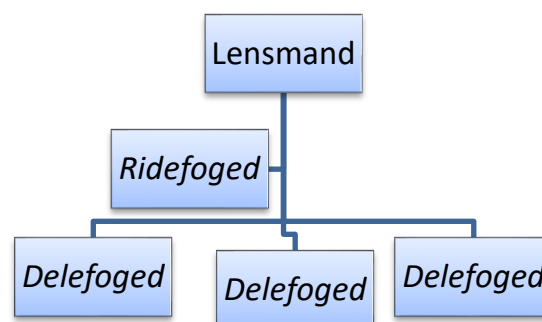
²²³ Lille usikkerhed for Lundergård og Rævkærgård, da nøjagtige koordinater ikke har kunnet findes.

²²⁴ Skeel, 1871, 161-170.

²²⁵ F.eks. HHT: 13/7-1633.

²²⁶ Lind, 1990, 92-120, se ligeledes Appel, 1999, 403-408.

kerneområde. Her var Lundergård, hvor særlige forhold gjorde sig gældende, en væsentlig undtagelse. De nærmest beliggende hovedgårde synes også at have de største godsbesiddelser i herredet, dog med Hundslund kloster som en betydelig undtagelse. Ydermere synes der ligeledes, at være en tendens til, at værnet oftere forekom på hovedgårde, der lå under adelige enker, som enten permanent eller ofte residerede på hovedgården, f.eks. Rævkærgård og Birkelse. Enkerne var oftere mere involverede i godsdriften, da statsadministrationen ikke i samme grad lagde beslag på deres tid.²²⁷ Bl.a. var Sofie Brahe på Birkelse stærkt optaget af godsdriften af hendes omfangsrige besiddelser. Der synes altså at være en sammenhæng mellem hovedgårdens nærhed til besiddelsen, besiddelsens størrelse og det administrative netværk, der skulle til for at drive godset og herunder også de retslige aspekter af godsdriften. Appel fremhæver, at det er plausibelt, at godsejerne benyttede sig af ”sognefogedagtige, lokale storbønder til at administrere deres strøgods”²²⁸, men hvorvidt disse ”bondefogeder” var i stand til at varetage værnsudøvelsen vil jeg indtil videre stille mig tvivlende overfor.

Jeg vil nu vende mig mod en mere generel kortlægning af fogedstrukturene, som løbende sammenlignes med forholdene i Hvetbo herred. Grundet kildesituationen vil det analytiske udgangspunkt være lensfogederne, men jeg vil løbende kommentere på forskelle og ligheder i forhold til adelsfogederne. De to centrale fogeder i den retsligt-administrative drift af et len var ridefogeden og delefogeden. Disse fogeder repræsenterede lensmandens kongelige autoritet, når de optrådte på hans vegne på tinge eller overfor kronens bønder i fæsterelaterede forhold. Kompetencefordelingen imellem dem fremstår imidlertid uklar, da de delvis eller helt overlapper hinanden. Myndighedsmæssigt er der dog ingen tvivl om, at den kongelige ridefoged var den øverste af lensmandens ”embedsmænd”, mens delefogeden var underordnet ridefogedens autoritet. Dette forhold er af flere historikere blevet begrundet geografisk.²²⁹ Hvor ridefogeden, som lensmandens nærmeste mand, havde ansvaret for forvaltningen af alle herreder, der hørte under lenet, havde delefogeden, ligesom herredsfogeden kun ét enkelt herred som ansvarsområde. Det betød, at delefogeden også

Fig. 11: Det retsligt-administrative hierarki i de kongelige len.

²²⁷ Fussing, 1942[1973], 373.

²²⁸ Appel, 1999, 407.

²²⁹ Bl.a. Dahlerup, 1985, 352 og Appel, 1999, 303-304.

blev udvalgt blandt hvert enkelt herreds bønder. Den geografiske fordeling virker grundlæggende plausibel, og afhandlingens undersøgelser fra Hvetbo herred bakker i udgangspunktet også teorien op. Men modsat den almindelige opfattelse i litteraturen synes der i Aalborghus len, at have været ansat flere ridefogeder på samme tid.²³⁰ Således synes der at have været én ridefoged, der koncentrerede sig om byen Aalborg, og mindst en ridefoged yderligere, der tog sig af lenets mange herreder. Lenets størrelse og geografiske udstrækning har formentlig bevirket, at opgaven umuligt kunne overkommes af én enkelt ridefoged. Også for delefogederne synes, der at være afvigelser fra den overordnede regel om en delefoged i hvert herred. Af Sejlstrup lensregnskab fra regnskabsåret 1633-34 fremgår det nemlig, at ”*Jens Andersen [i Tvilstedgaard] ebr dielfogit i forne [Hvetbo] herritt, och i Kiær herritt haffuer ochsaa Umag till Olborig Byeting korttis hans landgilde for hans besuering.*” Ikke alene havde delefogeden Jens Andersen tilsyneladende to herreder han skulle repræsentere lensmanden i, men han skulle formentlig også gøre rejser til og fra bytinget i Aalborg mere end 30 km. fra Hvetbo herred, hvor han boede.²³¹ Forklaringen skal nok findes i de enkelte len og herreders specifikke situationer, hvor mangel på kvalificerede folk, sygdom, dødsfald, ect. kunne føre til, at man afveg fra hovedreglen og tildelte delefogederne et større ansvarsområde i en kortere eller længere periode. Dette rokker dog ikke ved den overordnede hierarkiske model, som ses i figur 10. I det følgende vil jeg forsøge nærmere at opstille rammerne for ride- og delefogedernes virke, samt undersøge deres socioøkonomiske baggrund.

Betegnelsen ridefoged kendes først fra omkring anden halvdel af 1400-tallet, hvor den blev anvendt primært om fogeden på krongodset, men af og til også på gejstligt og adeligt gods.²³² Betegnelsen henviser formentlig til ridefogedens oprindelige funktion, som var at ride rundt på gæsteri med lensmandens svende.²³³ Dog blev ridefogedens ansvarsområde hurtigt udvidet op gennem 1500-tallet, og ridefogedens hovedopgave blev snart snævert knyttet til den retslige administration i forhold til lenets fæstere. Dette omfattede såvel retsligt forsvar af fæsterne, men også anklage af de samme fæstere i kriminelle forhold, samt opkrævning af afgifter og bøder. Under disse retslige forpligtelser faldt også ansvaret for at indsætte og forhandle fæstevilkår med nye fæstere. Der er bevaret en enkelt instruks til en ridefoged i Frederiksborg len fra 1645, som foruden de allerede nævnte forpligtelser, tillige tillægger ridefogeden ansvaret for tilsynet med bøndernes forpligtelser i forbindelse med jagt og fiskeri, skifteforretninger, skovene samt

²³⁰ HHT: 15/6-1633.

²³¹ En fuldstændig gennemgang af kancelliets brevbyggers omtale af delefogeder, har vist at det ret ofte forekom, at delefogederne havde flere herreder eller birker under sig. I et enkelt tilfælde har en delefoged på Djursland hele fire herreder under sig (KB, 1608, 16/11, s. 762).

²³² I tingbogsmaterialet fra Hvetbo herred fra 1630'erne optræder en lang række ridefogeder fra mellemstore og store private adelige godser, f.eks.: Jesper Pedersen, Birkelse 1631; Anders Rasmussen, Hammelse 1633; Gregers Thomsen, Bjørnsholm 1633 og Hans Pedersen, Hundslund Kloster 1635.

²³³ Christensen, 1903 [1974], 246-247 og Jørgensen, 1947, 362-363.

kirkerne.²³⁴ Prøver man gå et lag dybere i ridefogedens arbejdsopgaver, og se på hvilke sager han så førte ved herredstinget, har Appel fremhævet, at der i Skast herred var en tendens til, at ridefogeden tog sig af de mere alvorlige sager, bl.a. drab og blodskam.²³⁵ Denne tendens støttes til dels af min egen undersøgelse af Hvetbo herred, hvor ridefogeden på Aalborghus førte den eneste drabssag (spædbarnsdrab) og spillede en afgørende rolle i de indledende undersøgelser af en ulykke, der endte med en bæreprøve. Derimod var det delefogeden, der førte to alvorlige blodskamsager, som involverede Aalborghusbønder.²³⁶ Dermed synes Appels hypotese om, at lensmanden helst ikke ville overlade de alvorligste sager til de lokale embedsmænd af frygt for, at delefogeden ikke ville gennemtvunge den strenge lovgivning, men forfalde til den gamle praksis om at forlige sagerne, ikke at kunne bekræftes i Hvetbo-materialet. I bæreprøvesagen viser ridefogeden endvidere delefogeden den tillid, at bæreprøven betinges af, at denne overværer og bevidner prøven. Ud over drab, synes kun beskyttelsen og vurderingen af ilanddrevet vraggods og rav at have påkaldt sig ridefogedens deltagelse, pga. af de potentielt store værdier. At vraggods i Hvetbo herred falder under ridefogeden ressort, knytter sig efter alt at dømme særligt til Hvetbo herreds geografiske placering ved Jyllands vestkyst.²³⁷

Delefogedembedet opstod efter alt at dømme, som en konsekvens af den allerede beskrevne administrative intensivering af lensadministrationen i 1500-årene. Delefogeden overtog tilsyneladende en del af det, som lå under ridefogedens, men visse steder også herredsfogedens, funktionsområde, nemlig retsforfølgelse af kronens bønder og tvangseksekvering af bødestrafte.²³⁸ I et missiv fra 1584 til lensmanden på Haderslevhus pålægges lensmanden at sørge for, at herredsfogeden ikke befatter sig med påtale af kongens sager, som det hidtil havde været kutyme.²³⁹ Dette begrundes med:

”at herritsfogden hafver skickit och sat en anden til dommer udi i sin sted och om samme sager gangit udi rette eller under tiden verit bode dommer och sagsøger, hvorofver sig stor urichtigheid er tildragit udi det, at herritsfogederne under tiden dend skik hafver misbrugt och udi hvilke saager de hafve befunden nogen besverlighed at dømme udi, hafve tilskickit

²³⁴ KB 15/2 – 1645, s. 228-229. At ridefogeden skulle afholde skifte, når en bonde døde, så alle blev sikret deres rettigheder, kan næppe tages som en udtryk for en generel landsdækkende tendens, da både lens- og adelsfogeder som regel kun deltager af bestemte årsager, f.eks. som værge for en enke eller anden umyndig arving eller fordi afdøde er i restance til herskabet.

²³⁵ Appel, 1999, 304-306.

²³⁶ HHT 12/7 1634 – 2/5 1635 og HHT 20/6 1635 – 10/10 1635.

²³⁷ Alt vraggods tilfaldt kongen, som havde strandretten. I Hvetbo herred var der også flere strandfogeder, som varetog det daglige opsyn med strandene. Disse synes dog ikke at have haft hjemmel til at optræde i retten, men må have kontakten ridefogeden.

²³⁸ M.L. Jespersen, 2006, 11-12.

²³⁹ Haderslevhus var, efter Hertug Hans den Ældres død i 1580, vendt tilbage til den danske krone, da hertugen ikke efterlod sig nogen arvinger. Indtil da, har der muligvis gjort sig andre forhold gældende end i kongeriget, hvorfor det ikke kan afvises at delefoged embedet allerede i 1584 var almindeligt i kongeriget.

andre och sig derfra undslagit, och saa derofver vel er sked, at mange sager ere aldelis fortiit, underslagene och icke tilbørlig forfult... [I stedet] udi hvert herrit skulle forordnis en dielefogit, som paa vore sager skal hafve acht, at ingen vore sager fordølgis, underslais eller forsommis, men lovligen bliver ført til dom och ret, saa hand derfor vil andsvare och stande til rette, om hans forsømmelse befindes.”²⁴⁰

Som det tydeligt fremgår, var det kongemagten magtpåliggende ikke at få blandet den dømmende og udøvende myndighed sammen, da det åbnede mulighed for misbrug. Samtidig slås delefogedens væsentligste opgave, at forfølge og varetage kronens sager på tinge, fast. En opgave som også omfattede repræsentation af lensmanden, hvis sagen blev appelleret til landstinget. Yderligere oplysninger om delefogedernes funktioner, må i høj grad hentes ud af den praksis, der har sat sig spor i retspraksis og kan findes i kancelliets brevøger, da der ikke findes normative kilder angående delefogedernes funktioner.

Ud over sin retslige funktion synes delefogeden at have haft yderligere to særlige funktioner, som begge var afledt af den primære retslige funktion. Først og fremmest synes det evident af de talrige restancesager på både landgilde, skatter og sagesfald, som delefogederne førte, at de havde en opkrævningsfunktion. Endvidere kan det også udledes af tingbøgerne, at delefogeden havde en opsyns- og overvågningsfunktion. Som det fremgår af Koldingske reces af 1558 § 58 var opsynet med og vedligeholdelsen af infrastrukturen noget, der faldt under kongens fogeders ressortområde, og tingbogsmaterialet fra Hvetbo placerer mere specifikt dette ansvar ganske entydigt hos delefogeden.²⁴¹ Ydermere skulle delefogeden overvåge fattige og tiggere, ligesom de skulle holde opsyn med og påtale forseelser som ulovligt krohold, helligbrøde, etc.²⁴² Delefogedens detailfunktioner var dog ganske forskellige fra herred til herred og len til len, og var afhængig af geografi, flora, bebyggelsesforhold, etc. Eksempelvis skulle delefogeden i Andst herred i Koldinghus len føre tilsyn med, at der ikke blev uddrevet øksne af kongeriget af ulovlige vadesteder, således at kronen gik glip af afgifter.²⁴³ Delefogedens funktion er her tydeligt forbundet med herredets geografiske placering langs grænsen til Slesvig, på samme måde som ridefogeden i Hvetbo herred, grundet herredets placering ved den jyske vestkyst, havde i opdrag at vurdere vraggods.

Som det gerne skulle være fremgået, er det vanskeligt entydigt at definere hvilke funktioner der sorterede under henholdsvis ridefoged og delefoged, idet de i vidt omfang overlappede

²⁴⁰ CCD, 2, nr. 351, 347-348.

²⁴¹ F.eks. HHT 28/1-1632; 1/11-1634 og 6/6-1635. Dette gjaldt dog kun i det omfang at retten til brokornet, som var afgiften bønderne skulle betale for at benytte broen, ikke var bortforlenet. Broerne kunne dog bortforlenes, hvorfor ansvaret for broens vedligeholdelse overgik til lenstageren (HHT 19/9-1635), samt Wittendorff, 1973, 81-101.

²⁴² Appel, 1999, 402.

²⁴³ KB, 1578, 10/7, s. 419.

hinanden og ofte var geografisk specifikke. Centralt står dog princippet om geografisk nærhed eller embedsområdets størrelse, om man vil. Hovedreglen synes at have været, at ridefogeden dækkede hele lenet, mens delefogederne var ridefogedens forlængede arm i de enkelte herreder. Denne logik synes også til dels at være bestemmende i forhold til rekrutteringsgrundlaget for de to fogedtyper.

Modsat delefogederne, og for den sags skyld herredsfogeden, var der ikke noget krav om bofasthed i et bestemt herred knyttet til ridefogedembedet. Ridefogeden var ofte valgt blandt den nærmeste købstads borgere²⁴⁴, men kunne også vælges blandt bønderne.²⁴⁵ Delefogeder og herredsfogeder skulle, som nævnt vælges blandt de bønder, som allerede var bosat i det herred, som embedet dækkede. En forsigtig hypotese kunne være, at herreds- og delefogeden blev valgt lokalt for at sikre et godt lokalkendskab, mens ridefogeden skulle antage en overordnet rolle, som sikrede herskabets interesser og lovgivningens overholdelse. Tilsammen sikrede dette lensmanden et godt lokalkendskab og optimal forvaltning af sine interesser.

Ridefogederne og delefogederne synes at være fundet blandt lenets og herredets økonomiske og sociale top, da der var krav om en vis økonomisk formåen knyttet til embedet. I den ældre litteratur, har man forsøgt at påvise eksistensen af regulære fogeddynastier, som leverede fogeder til lokaladministrationen. Dette fænomen har Carl Klitgaard i særdeleshed fundet evidens for i Vendsyssel²⁴⁶, men det er tvivlsomt, hvorvidt det er et landsdækkende fænomen. At tale om reelle dynastier er for mig at se at gå et skridt for langt, men der er dog en klar tendens til, at fogedembederne var forbundet med en snæver socioøkonomisk gruppe, som udgjorde et elitenetværk inden for bondestanden, som hele tiden reproducerede sig selv gennem ægteskabsalliancer. Der findes da også en del eksempler på, at sønner efterfulgte deres fædre i fogedembeder. Logisk set giver dette god mening, at skriftlighed i et samfund, hvor få kunne skrive mere end deres eget navn, løb inden for bestemte familier, ligesom manglen på juridisk uddannelse gjorde, at viden og praktisk juridisk erfaring kunne overgå fra far til søn, som en form for ”mesterlære”. Et sådant eksempel ses bl.a. i Hvetbo herred, hvor delefogeden for Aalborghus Tomas Jensen i Jonstrup i perioden fra 1634 til sin død i 1635 tilsyneladende deler sit delefogedembede med sønnen Jens Tomsen, som overtager embedet efter faderens død. Der er også en hel del eksempler på deciderede karriereforløb, hvor folk er startet som skrivere eller delefogeder for senere at blive ride- eller herredsfogeder efterhånden som de fik tilegnet sig juridisk ”know-how”.²⁴⁷

²⁴⁴ Appel, 1999, 303.

²⁴⁵ Dette var bl.a. tilfældet for Aalborghusridefogeden Poul Andersen.

²⁴⁶ Klitgaard, 1937.

²⁴⁷ Dahlerup, 1960, 35.

Aflønningen af fogederne bestod som udgangspunkt af de såkaldte fogedpenge, som svarede til ca. 10 % af det kongelige sagefald. Fogedpengene var en afgift til fogeden, som godt nok var bevilget af herskabet, men som blev ydet direkte til fogeden af bønderne, og dermed lagt oven i beløbet til kronen.²⁴⁸ Herudover var fogederne ofte helt eller delvis fritaget for at yde landgilde af deres gårde. Dette ses både af lensregnskaber og jordebøger, men også i utallige breve fra danske kancelli, hvor afkortningen eller fritagelsen for afgifter fra tid til anden begrundes med, at fogederne dermed kunne være flittigere i deres embede eller ud fra det modsatte udgangspunkt, at fogederne var så besværede af deres rejser til herreds- og landsting, samt øvrige forpligtelser, at de ofte ikke fik det optimale udbytte af deres gårde.²⁴⁹ Ridefogederne boede af og til på godserne, hvis ikke herskabet selv var fastboende, eller kunne blive begunstiget med en mindre hoved- eller ladegård, som det f.eks. var tilfældet for Poul Andersen, der efter Otte Skeels indsættelse som lensmand på Aalborghus flyttede fra landsbyen Hebelstrup til den lille hovedgård Hvilshøjgård i nabosognet Øster Brønderslev i Jerslev herred. Endelig var ridefogeden ofte på en fast løn, pga. arbejdets omfang, der som nævnt vanskeliggjorde dyrkningen af egen jord ved siden af.²⁵⁰

De væsentligste karakteristika for fogederne i lensadministrationen kan genfindes hos adelsfogederne, ligesom arbejdsopgaverne på mange måder var sammenfaldende, qua hals- og håndsretten. På de mindre godser var der dog ofte kun én retslig-administrativ foged, men når godserne nåede en vis størrelse, ses der som oftest både en ridefoged og en underfoged, som af og til kaldes delefoged. Den væsentligste forskel var, at adelsfogederne ikke havde den samme tilsynspligt med den offentlige moral, som omfattede tiggeri, helligbrøde, etc. som hørte under de kongelige fogeder. Desuden må de private adelige godsejere have haft en større valgfrihed, når det gjaldt om at rekruttere fogeder, idet de ikke var underlagt de samme geografiske restriktioner. At der nok var flere fordele end ulemper ved at vælge fogeden blandt egne fæstebønder for at sikre lokalkendskab og loyalitet betød, at man i praksis formentlig ofte fulgte samme kriterier som i lensadministrationen. Da lensmændene også som oftest var storgodsejere giver det meget mening, hvis der var sammenfald i forvaltnings- og rekrutteringspraksis.

Et mål for, hvor velfungerende en fogedstruktur var, kan være at sammenligne antallet af fogedoptrædere på tinge. I figur 11 har jeg foretaget en optælling af de to største len, samt de tre største private godsers faste fogeder og repræsentanternes optrædere på tinget i Hvetbo.²⁵¹

²⁴⁸ Fussing, 1942 [1973], 88.

²⁴⁹ M-17923; M-18684; M-18686; KB 1580 2/1, s. 2; KB 1585 11/7, s. 343-344; KB 1586 20/11, s. 614; KB 1587 27/2, s. 672.

²⁵⁰ Fussing, 1942 [1973], 361.

²⁵¹ I optællingen er der set bort fra andre midlertidige fuldmægtiges optrædere på herskabernes vegne.

Len: Aalborghus	Navn:	Antal optrædere på tinget på i alt 220 tingsamlinger:	Som foged:	Som privatperson:	Som vidne, syns- eller voldgiftsmand:	Uvis:
Ridefoged	Poul Andersen	51	48	3		
Delefoged	Tomas Jensen. ²⁵²	295	255	6	14	25
Len: Sejlstrup						
Ridefoged	Anders Nielsen	15	15			
Delefoged	Jens Andersen	207	124	28	29	34
Gods: Hammelse						
Ridefoged	Anders Rasmussen	5	3			2
(Dele?)Foged	Niels Mørk	196	81	57	19	47
Gods: Birkelse						
Ridefoged	Jesper Pedersen	36	36			
Delefoged	Jesper Laursen	148	120	7	18	4
Gods: Hundslund						
Ridefoged	Hans Pedersen					
Foged/repræsentant	Peder Olufsen	82	34	17	18	16

Figur 11: optælling af udvalgte fogeders optrædere på herredstinget i Hvetbo fordelt efter hvilken funktion de optrådte i.

De kongelige delefogeder optrådte gennemsnitligt ved næsten hver eneste tingsamling – Tomas Jensen endda flere gange. Frekvensen synes at være en smule lavere for adels-(dele-)fogederne på Hammelse og Birkelse. Forskellen skyldes til dels, at de to len var de største godsbesiddere i herredet, men dette forklarer imidlertid ikke, hvorfor Aalborghus' fogeder optræder mere end Sejlstrups. Forklaringen må her langt hen ad vejen være, at det var Aalborghuslensmanden, som var ansvarlig for indsamlingen af kongelige skatter på krongodset, hvorfor især delefogeden ofte optrådte i den forbindelse. Interessant, set i relation til spørgsmålet om, hvor lokal fogeden var, er det, at de lokalt bosatte delefogeder optrådte langt oftere end ridefogederne, både i deres fogedegenskab og som "privatpersoner". Det skal i den forbindelse også bemærkes, at Niels Mørk hyppigere end de øvrige fogeder optrådte som privatperson.²⁵³ Det er også værd at bemærke, at delefogederne var blandt herredets mest anvendte syns-, vurderings- og voldgiftsmænd. Dette peger på, at delefogederne havde en fremtrædende og respekteret position i lokalsamfundet. For ridefogedernes vedkommende var det kun Aalborghus', Sejlstrups og Birkelses ridefogeder, der optrådte nogenlunde regelmæssigt på tinge. Der er flere fællestræk, men også markante forskelligheder i ridefogedernes optrædere. Først og fremmest stammer deres optrædere fra relativt få sager sammenlignet med delefogederne, dvs. de optrådte flere gange i nogle enkelte sager.

²⁵² Denne delte i 1634-35 frem til sin død i 1635 delefogedembedet med sin søn Jens Tomsen, som efterfølgende fortsatte i embedet.

²⁵³ Denne skelnen mellem optrædere i embedsmedfør og som privat er en konstruktion fra min side. Formentlig har den tidligt moderne foged ikke skelnet så klart mellem disse. Dette skyldes, at fogederne var personligt økonomisk ansvarlige for f.eks. at bønderne ydede den rette bøde, landgilde eller skat til herskabet (Appel, 1999, 55-56). Desuden lagde fogederne af og til ud for bønder, der ikke kunne betale deres afgifter til herskabet, hvorved afgiftsfordringen i stedet blev en gældsfordring. Derfor er en distinktion mellem embedsoptrædere og private optrædere lidt af en anakronisme. Imidlertid er sådan skelnen frugtbar som et analytisk værktøj.

Set i relation til værnsudøvelsen, er det interessant, at det tilsyneladende kun var kronens ridefogeder, der optrådte som værnere. De to ridefogeders værnsudøvelse afspejler faktisk nøje den tidligere påpegede ressourcekonkurrence mellem lenene, idet ridefogederne, på nær en enkelt sag om drab, udelukkende værnere i ejendomssager, og ikke mindst, når modparten var den anden store lensbesidder. Således var begge ridefogeder særdeles aktive i værnsudøvelsen af hver sin part i den tidligere omtalte sag mellem hr. Tøger og Sejlstrupfæsteren Christen Jensen. Derimod ses Birkelses ridefoged engageret i en række alvorlige sager mod egne fæstere. Dette indikerer, at Birkelses velarronderede gods var med til at afværge en masse ejendomskonflikter med andre herskabers bønder, hvorved man på Birkelse i grad højere kunne vende blikket indad mod de godsinterne konflikter.

En konsekvens af ridefogedernes fokus på ejendomssager er, at værnet altovervejende blev forvaltet af delefogederne, såvel for lenene som de private godser. I den forbindelse er det interessant at bemærke, at Hundslunds repræsentant Peder Olufsen, som boede i Limberggård i Vester Hjermitzlev, optrådte langt sjældnere end de to øvrige undersøgte adelgodsets fogeder, og at han aldrig optrådte som værner. Han optrådte derimod kun i sager mod godsets egne fæstere, dvs. i hovedsagen i opkrævningsopgaver af enten landgildeafgifter eller bøder for f.eks. lejermål. Man kan derfor spekulere på, om Peder Olufsen ikke havde kompetence eller ikke magtede opgaven. Måske fordi han ikke besad de juridiske evner, der skulle til for at optræde som værner? En interessant betragtning i relation hertil er, at Peder Olufsen modsat Niels Mørk og Jesper Laursen aldrig omtales eksplicit som foged i tingbogen, selvom han optræder som fast repræsentant for Hundslund. Muligvis er Peder Olufsen netop et konkret eksempel på Appels hypotese om, at fjerntliggende godser kunne udnytte lokale bønder til at administrere deres strøgods, uden at disse nødvendigvis nød fogedstatus. Fælles for de personer, som optrådte som værnere, var, at de omtaltes eksplicit som fogeder og/eller havde anerkendte juridiske evner, som blev udnyttet af såvel de lokale godser, samt lokalsamfundet i øvrigt. Her tænkes især på selvejeeren Las Laursen fra Østrup, der nærmest fungerer som en slags prokurator for både Rævkærgård og Niels Friis til Lundergård. Hertil kom at han var den suverænt mest anvendte syns-, vurderings- og voldgiftsmand i herredet. Peder Olufsens begrænsede kompetencer eller evner afspejler med andre ord også herskabets godsmæssige interesse i herredet. Manglende godsmæssig interesse bevirkede, at godsejeren ikke prioriterede at sørge for at have en lokal foged, men blot benyttede sig af en lokal bonde, som måske ikke havde de store juridiske evner. Værnsudøvelsen satte nemlig i højere grad, end godsinterne opkrævningsager, krav til repræsentantens juridiske evner.

Stand og status hos sagsparterne: betød det noget for værnet?

I de foregående afsnit har jeg undersøgt, hvordan ejerforhold og godsmæssige interesser influerede på værnsudøvelsen. I dette afsnit sættes sagsparternes status i bondesamfundet i relation til værnsudøvelsen. Den enkeltes status var i første omgang snævert forbundet med, hvilken socioøkonomisk samfundsgruppe man var en del af. Med andre ord, om man var gårdmand, bolsmand eller husmand. Det skal ligeledes undersøges om køn havde betydning for værnsudøvelsen. Havde det f.eks. betydning for værnsudøvelsen, at kvinder var retsligt umyndige? Imidlertid er det overordentligt vanskeligt at afgøre parternes sociale status ud fra tingbøgerne. Oplysninger herfra kan dog i kombination med jordebøger og skattemandtalister anvendes til at blottlægge en del af sagsparternes stand og status. Imidlertid er mørketallet så stort, at jeg her skal afholde mig fra egentlige optællinger.

Det umiddelbare indtryk fra de sager, hvor begge parter kan placeres, er, at forskelle i status mellem værnede og modpart ikke spillede nogen central rolle for værnet, således at f.eks. husmænd værnedes oftere mod gårdmænd end omvendt. Faktisk synes de fleste værnstilfælde, at stamme fra sager mellem ligeværdige parter, f.eks. blev fæstegårdmænd oftest værnet mod andre fæstegårdmænd, mens bolsmand oftest blev værnet mod bolsmand. Disse to grupper synes i øvrigt oftest at være blevet værnet, mens husmænd og tjenestefolk i mindre grad værnedes direkte. Således var det tilsyneladende snarere krænkelsen af husbonden, Peder Jensen i Havgårds, revelsesret, der var baggrunden for Høgholt-repræsentanten Klemend Tøgersens værnspåtale af Jens Jensen i Vestergård, end den egentlige voldshandling Jens udøvede, da han slog Peders hjordsdreng alt for hårdt med en kæp.²⁵⁴ Overvægten af fæstebønder og bolsmand, som værnes, tyder på, at fæstejorden havde betydning for værnsudøvelsen. På den ene side er den større mængde værnssager en direkte konsekvens af, at fæstegårde og bol var reelle landbrug med et større jordtilliggende, mens husmændene typisk kun havde meget små jordlodder eller haver, hvis jord overhovedet. På den anden side var det samtidig en indikation af, at herskaberne oftere værnede de grupper, som dyrkede jorden end husmændene og de besiddelsesløse tjenestefolk.

Undersøgelsen af den værnede og modpartens status har imidlertid en ikke uvæsentlig fejlkilde i de mange sager, hvor kun den ene eller slet ingen af parternes status har kunnet identificeres. I særdeleshed er den sidste gruppe problematisk. Imidlertid drejede det sig i flere tilfælde om personer, som ikke var bosiddende i herredet. Her kunne afstanden bevirke, at en fæster søgte herskabets hjælp, simpelthen fordi den geografiske afstand gjorde sagen sværere at føre på egen hånd.

Som nævnt udgjorde sager mellem gårdmænd tilsyneladende en stor del af værnssagerne. Imidlertid viser nærmere undersøgelser, at der i henved halvdelen af de sager, hvor begge parter

²⁵⁴ HHT: 16/6-1632.

status har kunnet bestemmes som gårdmænd (i alt 9 sager), var tale om værn af præster, og i særdeleshed Saltumpræsten hr. Tøger. Det er ligeledes påfaldende, at tre af hr. Tøgers sager blev ført mod samme modpart/er, nemlig Aastrupfæsterne Jens Poulsen og Christen Christensen fra Hune. Dette peger altså på eksistensen af en længerevarende strid mellem præsten og de to Aastrup fæstere, som bl.a. omhandlede noget jord, der tilhørte Hune præstegård, som var underlagt præsten i Saltum. Præsterne blev imidlertid også taget i forsvar, når modparten havde lavere status, f.eks. værnedes præsten i Ingstrup, hr. Søren, af Aalborghus' delefoged i en sag, hvor en husmand havde nedrevet og flyttet et hus, der lå på præstegårdsjorden i Vester Hjermitslev. Husmanden fremviste imidlertid et brev fra lensmanden Gunde Lange, der gav ham ret til at nedrive og flytte huset, såfremt han fik præstens accept. Sagen forsvinder herefter, hvorfor man formentlig har fundet en løsning. Men sagens blotte eksistens tyder på, at præsten ikke havde givet sit tilsagn.

Præsterne i værnssagerne værnes alle af Aalborghusfogederne, hvilket angiveligt hænger sammen med, at kirkerne var underlagt Aalborghuslensmandens (stiftslensmand) patronatsret.²⁵⁵ Forsvaret af præsterne synes altså, at have ligget Otte Skeel på sinde, og det er påfaldende, at netop præsterne, som havde en fremtrædende position i lokalsamfundet, både i kraft af deres uddannelse, gejstlige position og status som storbønder, værnedes så ofte.²⁵⁶ Charlotte Appel har i bogen "Når det regner på præsten" undersøgt præsternes, og især Ingstruppræsten Jacob Ottesens forhold i Hvetbo herred i sidste halvdel af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet. Appel skriver bl.a. at "*Fraværet af et lokalt adeligt herskab må have betydet, at hr. Jacob Ottesen indtog en relativt mere dominerende plads i lokalsamfundet end mange af sine kolleger andre steder i landet*".²⁵⁷ Dermed kunne man have forventet en højere grad af selvstændighed hos præsterne, men i verdslige sager synes denne position i første halvdel af 1600-tallet snarere at have resulteret i at man oftere søgte og blev værnet af lensmanden. Forklaringen på, at præsterne ofte blev værnet, hang på den ene side formentlig sammen med, at de havde lettere adgang til at klage til lensmanden og dennes fogeder, som sammen med bl.a. præsterne udgjorde toppen af det sociale hierarki i herrederne. Men hang formentlig på anden side samtidig sammen med en særlig interesse fra lensmandens side, i dette tilfælde Otte Skeel for at værne anslag mod de største gårde i herredet. En yderligere

²⁵⁵ Selvom antallet af adelige kirkepatroner først for alvor steg efter enevældens indførelse, var det ikke ualmindeligt, at adelen i første halvdel af 1600-tallet havde enten fået eller tiltaget sig patronatsretten over det sogn, hvor hovedgården var beliggende, jf. C. Appel og Fink-Jensen, 2009, 320. Manglen på større hovedgårde i Hvetbo herred betød, at patronatsretten her stadig tilfaldt kronen, og som de første blev patronatsretten til henholdsvis Jetsmark og Saltum kirke først bortskødet i 1679 og 1687, mens Ingstrup kirke først fulgte i 1700 (KS, bd. II, s. 475 og 617-19 samt bd. III, s. 310 og Klitgaard, 1907, 63, 230 og 465).

²⁵⁶ Som det allerede er fremgået, var de mindre sogne Alstrup og Vester Hjermitslev blevet lagt ind under Ingstrup sogn som annexsogne, mens Hune var annexsogn til Saltum. Det betød, at præsterne i Saltum og Ingstrup besad flere præstegårde, hvorfor de øjensynlig hørte til blandt de største gårdmænd i herredet.

²⁵⁷ Appel og Fink-Jensen, 2009, 117.

motivation for Otte Skeel kunne være at styrke samarbejdet med præsterne, som var helt centralt i den sociale disciplinering som fulgte i kølvandet på den lutherske ortodoksi.

En anden gruppe af personer, som ofte blev værnet, var kvinder. Kvinder var principielt retsligt umyndige og derfor *”havde kvinden brug for en mand til at repræsentere husstanden i den økonomiske og retslige sfære.”*²⁵⁸ Ofte blev kvinden repræsenteret af sin ægtemand, eller hvis hun var ugift, faderen eller en broder. En undtagelse hertil var enker, som kunne opnå fulde juridiske kompetencer, som det fungerende husstandsoverhoved.²⁵⁹ De fleste yngre enker giftede sig dog relativt hurtigt igen, eller fandt en værge til at repræsentere sig i retten, mens ældre enker ofte blev repræsenteret af voksne sønner. Det fremgår dog af både tingbøgernes synssager og landgilderestancer, samt lenenes jordebøger, at flere kvinder i Hvetbo herred også blev betragtet som husstandsoverhoveder.

Flere forskere har påvist, at kvinderne i praksis, især i byerne, i nogen grad optrådte selvstændigt i retten.²⁶⁰ I Hvetbo herred synes det imidlertid at have været svært for kvinderne at optræde selvstændigt på tinge, især som anklager. Kvinder kunne anklages i stort set alle forbrydelsestyper og kunne fungere som vidner, men kunne altså ikke rejse sag på egen hånd. Kvinderne havde altså brug for retslig beskyttelse eller repræsentation, og det spiller helt klart en rolle for værnsudøvelsen af kvinder. I det undersøgte materiale drejer det sig om fem sager, hvor kvinden værnes i form af værnspåtale, mens der er to sager, hvor en mand værnes mod en kvindelig modpart. Ikke overraskende er det primært kvindelige kronfæstere og adelsfæstere fra de to største godsbesiddere i herredet, der er involveret, og fordelingen af sagstyperne afspejler meget godt forskellene mellem kron- og adelsfæstere generelt. Kronfæsterne forsvarede i to ejendomssager, mens adelsfæsterne forsvarede i tre personsager.

Kvindernes civilstand fremgår ikke direkte af sagerne, men der er givetvis i flere tilfælde tale om enker, da der ikke henvises til værger af nogen slags i sagerne. Fælles for de værnede kvinder var, at de synes at være husstandsoverhoveder på husmandsbrug eller mindre bol.²⁶¹ Kvinderne kunne angiveligt bedre udfylde husbondrollen, hvor indkomsten kom fra anden produktion end landbrugsproduktion.²⁶² Som det fremgår af tabellen, synes kvinderne typisk at blive værnet imod nogenlunde statusmæssigt jævnbyrdige modparter, men samtidig peger fraværet af værger i sagerne også på et element af værgerolle i værnerens involvering i sagen, og er dermed en indikation af, at den værnedes køn havde betydning for værnsudøvelsen. Med andre

²⁵⁸ Appel, 1999, 162.

²⁵⁹ Österberg & Sogner, 2000, 168-171.

²⁶⁰ Se f.eks. Johansen, 1995, 48 og Österberg & Sogner, 2000, 174-175.

²⁶¹ Der er dog eksempler på at kvinder var husbond på større gårde, bl.a. var den afdøde herredsfoged Peder Selgensens enke husstandsoverhoved på en af herredets selvejergårde i undersøgelsesperioden. Udadtil blev hun imidlertid repræsenteret af sine voksne sønner.

²⁶² Appel, 1999, 161-162.

ord var godsejerens forvaltning af værnerollen formentlig også forbundet med et vist hensyn til den krænkedes køn.²⁶³ Når det er sagt, adskilte sagernes kvalitative indhold sig ikke fra de andre sager, hvor mænd blev værnet.

Til trods for kvindernes manglende retslige habilitet, betød det ingenlunde, at de ikke øvede indirekte indflydelse på sagerne. Tilsyneladende kunne kvinderne selv vælge deres værger. Johanne Madsdatter, som rejste sag mod bolsmanden Christen Tyresen i Fårup og hans søn Jens Christensen for betaling for to stude, Jens havde modtaget fra Johanne, samt nogle penge hun havde lånt ham, valgte tilsyneladende selv at gøre Hammelsefogeden, Niels Mørk, til sin lovværge inden sagsrejsningen.²⁶⁴ Værgen skulle føre sagen for kvinden, og ved at vælge en foged, nærmer sagen sig reelt den praktiske værnsudøvelse, som blev forestået af fogederne. Det fremgår ikke, hvem Johannes eget herskab var, men noget kunne tyde på, at hun havde fæstet under en af de mindre jordbesiddere, som ikke forvaltede deres værnsforpligtelse i herredet. At vælge en stærk værge, synes næsten som en taktik for Johanne, som i en senere sag, der var en udløber af den forgående sag, valgte at gøre Aalborghus defefogeden, Jens Tomsen til sin værge.²⁶⁵ Johanne synes således i realiteten, at blive værnet af de to fogeder, men da hun hverken hørte under Hammelse eller Aalborghus eller på nogen måde var relateret til de to fogeder, må fogederne have haft et incitament til at påtage sig værgemålet og involvere sig i sagerne.²⁶⁶ Vi ser altså her konturerne af ”handel” med værn, retslig repræsentation eller hvad man nu vælger at kalde det, som minder umiskendeligt om prokuratorvirksomhed, hvor fogederne reelt set handlede som privatpersoner og samtidig bevægede sig på kanten af brud med det eksisterende værnsmonopol, de forvaltede på vegne af deres herskab. Hermed antydes det også, at fogederne kunne udnytte deres position og kendskab til retten ud over deres embedsmæssige forpligtelser.

Forskellige aspekter af værnspraksis – nogle kvalitative undersøgelser

Hidtil i kapitlet har jeg fokuseret meget på de kvantitative aspekter af værnsudøvelsen, og hvordan og i hvilket omfang denne kunne relateres til strukturelle forhold i Hvetbo herred. I resten af kapitlet vil jeg undersøge en række mere kvalitative aspekter af den værnspraksis, som blev udfoldet i Hvetbo herred. Undersøgelsen knytter sig primært til de mere principielle/ideologiske sider af, hvordan og hvornår værnet kom i spil, hvilken indflydelse værneren kunne have på

²⁶³ Denne tolkning styrkes af, at to kvinder værnes i to af de gældssager, som ikke er behandlet i dette kapitel. Kvindernes gældskrav var ganske små og sagerne var ganske ukomplicerede, og der er ikke tilsvarende eksempler på værn ukontroversielle gældssager mellem mænd. Desuden værnes en tredje kvinde mod et gældskrav i en lidt større gældssag.

²⁶⁴ HHT: 24/5-1634.

²⁶⁵ HHT: 9/5-1635.

²⁶⁶ Det er almindeligt anerkendt i forskningen, at alle menneskelige relationer og tjenesteydelser blev gjort op i penge i 1600-tallets landbosamfund. For forskningsoversigt, se f.eks. Appel, 1999, 205-208, samt 205-236.

sagskategoriseringen og ikke mindst, hvordan værnspåtagelsen indeholdt overvejelser om bl.a. skyldsspørgsmålet og økonomi, både fra den værnede og værnerens side.

Drab eller ulykke? Herskabets/værnets betydning for kategoriseringen af sager

Det undersøgte materiale fra Hvetbo herred indeholder kun én enkelt drabssag, som behandles i næste kapitel. Til gengæld findes der en række indførsler i tingbogen, som har karakter af en ”indledende undersøgelse” af et mistænkeligt dødsfald. Formålet var at afklare, om dødsfaldet skyldtes en ulykke eller om der var tale om drab. Der rejstes aldrig en egentlig tiltale for drab, så det kan undre, hvorfor det overhovedet blev optaget i tingbogen, når der ikke var tale om en reel sagsrejsning.²⁶⁷ Dette skyldes dog sikkert situationens alvor, samt den indgroede tradition for at optage tingsvidner på handlinger, der senere kunne medføre retslige tiltag. Hvad ”sagen” imidlertid tilbyder, er et indblik i de mekanismer og forhandlinger, der gik forud for en sagsrejsning, og som i høj grad involverede værnet. Ydermere gives der indblik i herskabets betydning for, hvad man forstod som en drabssag og ikke mindst den endelige kategorisering af sagen. I det følgende vil jeg således påvise, hvordan herskabets værnsudøvelse kunne spille en ganske betydelig rolle for først og fremmest kategoriseringen af selv så alvorlige sager som drab, samt hvordan værnet indgik aktivt i herskabernes reaktionsmønstre i sager, der ellers var underlagt lovfæstet herskabspåtale.²⁶⁸

Den 3. september 1631 optog ridefogeden på Aalborghus, Poul Andersen i Hvilshøjgård, tingsvidne på at Las Laursen lod oplæse følgende fuldmagtsbrev fra afdøde Søren Hansens herskab, fru Margrethe Banner på Rævkærgård: *”Kiere Las Pedersønn [Laursen] ²⁶⁹Gud were altid hos Eder. Beder jeg Eder saa gierne, att I ville vell gjøre og liuse for loffmoll på min vegne for min børns tiener, som er drebt och ihjellsaget, och I vill gjøre der udi, så vidt I kende med retten. Gud befaler jeg Eder. Aff Reffkiergord, den 2. septemb. 1631 Margritt Banne, e. haand.”* Hertil er føjet endnu et dokument: *”Kiere Las Pedersønn [Laursen]. Haffuer jeg sportt, at Poffuell i Huilshøgord haffr steffnet i den sag med min børns tiener som er dodt, hvorfor jeg beder Eder, at I vill tage mig gienpartt aff hues vidne, der gaar i den sag”*. Som det fremgår ønskede Margrethe Banner på baggrund af hendes fæsters død at rejse sag på tinget. Da det imidlertid var kommet hende for øre, at ridefogeden fra Aalborghus, som repræsentant for den mistænkte gerningsmands herskab, også havde stævnet i sagen, skulle Las Laursen sørge for genparter af fremkomne vidneudsagn.

Efter oplæsningen spurgte Poul Andersen Las Laursen, om han vil påtage sig at føre sagen på Margrethe Banners vegne, da han så på lensmand, Otte Skeels, vegne ikke længere ville

²⁶⁷ Sagen indgår dog i de kvantitative undersøgelser på lige fod med almindelige retshandlinger.

²⁶⁸ DKR: Reces af 1547 § 16 og Reces af 1558 § 21.

²⁶⁹ Der er tale om en skrivefejl.

forfølge sagen. Las Laursen ønskede dog først at vende sagen med Margrethe Banner, før han påtog sig opgaven. Af de efterfølgende indførsler fremgår bl.a. et syn på Søren Hansens skader, foretaget halvanden uge tidligere. Heraf fremgår det, at han havde adskillige hovedtraumer og ikke kunne tale. Af flere vidneudsagn bliver det muligt at stykke hændelsen, der førte til Søren Hansens skader, sammen. Søren Nielsen i Østrup Lie vidnede således:

”Att nu paa onsdag 14 dag, daa kom hand och skulle høste for Niells Mickellsønn [i Saltum]. Daa saa hand, att Søffrenn Hansønn stod ved en vognn och buck sig att ville drage nogen kerffue ud [fra vognen]. Daa stod der reist en stor steenlatt²⁷⁰ op till en haffre stack. Och Niells Mikellsøn stod paa en rog stack øster op till. I dett sam falld den store latt och haffr staken ned, och ladten och staken falld och slog ham, och kornett laa paa ladten, och ladten slog ham fra sig, och kornitt [bleff] liggendis paa ladten. Iligemaade vand for:ne Søffren Niellsønn, att Niells Mickellsøn bad hannom, att hand skulle gaa ind, effterdi dett var kollt, och faa nogett varm øll. Saa sagde hand nei och gick till vogn(en) och tog fatt i vognkieppen och sad i vogen.”²⁷¹

Vidneudsagnet støttedes af Else Christensdatter, mens Birthe Jensdatter vidnede, at hun efterfølgende havde kørt Søren hjem, og at han ikke havde klaget undervejs. På baggrund af disse vidneudsagn peger alt i retning af en ulykke, men til trods for dette tilbød ridefoged, Poul Andersen, Søren Hansens søn, Christen Sørensen, og Las Laursen, Margrethe Banners repræsentant, at de kunne få gravet Søren Hansens lig op og få det synet på ny. Det skulle blot ske under overværelse af delefogeden for Aalborghus.

Den 17. september dukker der igen indførsler op i tingbogen. Tilsyneladende havde Las Laursen nu påtaget sig at føre sagen, i hvert fald optog han nu tingsvidner i sagen. Af Søren Hansens kone, Anne Olufsdatters, vidneudsagn erfares det, at Søren Hansen var hos Niels Mikkelsen for at låne en vogn. Anne var selv gået i marken, og da hun kom tilbage lå hendes mand ”*dødslagt*” og kunne ikke tale. Hun bemærkede desuden, at han var blevet ført hjem på Niels Mikkelsens vogn. Efterfølgende spurgte Las Laursen, om Søren Hansens søn ville forfølge sagen yderligere, men denne ønskede ikke at føre sagen videre, end Margrethe Banner allerede havde gjort. Endelig spurgte Las Laursen den mistænkte Niels Mikkelsen, om han ville ”*lege hans haand paa Søren Hansson, som er drebt ved hans hus, om han ved sig uskyldig*”. Dette indvilgede Niels, såfremt det blev bevidnet af ”godtfolk”.

²⁷⁰ Latt = lægte (lokal dialekt). Man må altså forestille sig en tung stenlægte, som formentlig har skullet holde på og støtte havrestakken.

²⁷¹ HHT: 3/9-1631.

Hvad der er på spil her, er et ganske interessant kulturhistorisk fænomen, en bæreprøve, som kunne forekomme i drabssager, hvor man enten manglede beviser eller var i tvivl, om der var tale om en ulykke. Bæreprøven gik ud på, at den mistænkte skulle lægge hånden på den afdøde, sværge og anråbe Gud om han var den skyldige. Såfremt den mistænkte var den skyldige, mente man, at liget ved gerningsmandens berøring ville give et tegn fra sig i form af blødning fra eventuelle sår eller ansigtsåbninger, f.eks. næse eller mund. Ligblødningen var således det springende punkt i bæreprøven. I datiden synes der at have været to årsagsforklaringer på ligblødningerne, som havde udspring i henholdsvis renæssancehumanismen og den lutherske teologi.

Humanismen havde i vidt omfang overtaget skolastikernes forkærlighed for de antikke tænkere, men søgte, modsat skolastikken, en primært naturvidenskabelig forklaring på fænomener som ligblødningen. Fra skolastikken overtog humanismen begrebet "livsånd" (spiritus), som var det, der kædede sjæl og legeme sammen, og levede i blodet på menneskene, og heri fandtes forklaringen på ligblødningen. Forklaringerne kunne have forskellig udformning, men hvad enten forklaringen var, at drabsmanden ved drabet overførte sin livsånd til den dræbte, og livsånden ved bæreprøven søgte tilbage til sit udgangspunkt, og dermed startede blødningen, eller at den dræbtes livsånd viste sin antipati overfor morderen ved at lade blodet flyde i dennes nærhed, så hentedes forklaringen i livsånden eller sagt på en anden måde: i forandringer i den dræbtes blod.²⁷² Modsat den humanistiske tolkning henviste den lutherske teologi direkte til Gud og til ligblødningen som et mirakel. Tegnet blev betragtet som Guds direkte indgriben i verden, og bæreprøven må i denne udformning betragtes som en gudsdømme. Reformationsteologien ønskede at gøre troen personlig og dermed overlade spørgsmålet om frelse til det enkelte individ. Til gengæld overvågede Gud personligt den enkelte, og kunne således også straffe for uret i denne verden.²⁷³

Selve bæreprøven fandt sted fredag den 23. september, og dagen efter blev der ved tingsamlingen optaget tingsvidne herpå. Seks synsmænd bevidnede, at liget havde de samme skader, som da Søren Hansen endnu var i live. Desuden bevidnede de: *"att Niells Mickellson i Saltum gick trende gange thill forne Søffren Hansønn och lagde haand paa hannom och bad, att Gud skulle gifffue ett tegn tilkiende, om hand var skyldig i hans død, och ingen tegn thillkiendegaffues"*. Sagen forsvinder herefter ud af tingbogen.

Denne relativt grundige gennemgang af sagen er foretaget, fordi sagen rummer flere interessante oplysninger, som, med forbehold for sagens usædvanlige karakter, gør det muligt at undersøge nogle af de overvejelser og rationaler, der gik forud for en egentlig sagsrejsning. Først

²⁷² Villads Christensen, 1900, 114-169.

²⁷³ Villads Christensen, 1900, 170-184.

og fremmest viser sagen os nogle interessante vekselvirkninger mellem værn og herskabspåtale. Her er det imidlertid nødvendigt, at se nærmere på drabslovgivningens påtaleregler, da bæreprøven som bevismiddel kun bragtes i anvendelse i sager, hvor man havde mistanke om drab. Jeg har allerede tidligere omtalt det påtalehierarki i drabssagerne, som blev fastslået i 1547, og efter hvilket drabsmandens herskab blev pålagt at påtale drabet. En pligt, der hvis herskabet fandt, at mistænkte var uskyldig, eller herskabet ikke formåede at påtale sagen, overgik til lensmanden, og endelig til den dræbtes værner, hvis heller ikke lensmanden ville eller kunne påtale drabet. 1547-bestemmelsens ordlyd gik stort set igen i 1558-recessen, dog er der foretaget en lille, men væsentlig tilføjelse, nemlig at adelen skulle sagsøge og straffe gerningsmanden – ”*naar the tilsigis aff Sagvolderen*”.²⁷⁴ Denne tilføjelse kan tolkes således, at indehaveren af hals- og håndsretten kun var forpligtet til at rejse sag mod gerningsmanden, såfremt den dræbtes slægtninge eller disses værner krævede sagen rejst. Af bæreprøvesagen fremgår det således, at Margrethe Banner agerede som sagvolder, hvorfor Aalborghusfogeden kommer på banen, da mistænkte var Aalborghusfæster. Imidlertid tilbød ridefogeden, at påtaleretten kunne overgå til den dræbtes værner, og at ridefogeden (og hans herskab) herefter ikke ville befatte sig videre med sagen. Tilbuddet er ganske interessant set i forhold til statsmagtens forsøg på at lægge en fast påtalestruktur ned over drabsforbrydelsen. I praksis havde man tilsyneladende en mere pragmatisk tilgang til påtalereglerne, således at hvis blot sagen blev påtalt, kunne herskaberne forhandle om, hvem der skulle påtale sagen. I den konkrete sag kunne sagens forløb dog tyde på, at Aalborghusfogeden mere end antydede overfor den dræbtes herskab, at man ikke mente, der var tale om drab og derfor ikke ønskede at forfølge sagen yderligere. Man tilbød dog for en sikkerheds skyld, at liget kunne genopgraves og synes igen. Da sagen som nævnt ikke blev rejst, fremgår det altså, at der forud for de retslige mekanismers igangsættelse fandt en førretslig vurdering og evt. forhandling af sagen sted, som kunne betyde forskydninger i påtalesituationen, således at værnet kunne komme i spil til trods for, at lovgivningen foreskrev herskabspåtale.

Som sagt antydede ridefogeden fra Aalborghus ved at tilbyde sagen til dræbtes værner, at man fra mistænktets herskabs side ikke mente, der forelå en forbrydelse, bl.a. fordi man tilbød at liget kunne graves op og synes igen. I udgangspunktet synes Aalborghusridefogeden at handle i overensstemmelse med lovgivningens krav om herskabspåtale ved at indstævne vidner. Imidlertid føres der kun vidner til fordel for Niels Mikkelsen. Dette er interessant set i forhold til, at såvel Margrethe Banners som Søren Hansens hustrus retorik med brug af ord som ”døds slagitt”, ”drebt” og ”ihiellslagett” mere end antydede, at der måtte være tale om en forbrydelse. I et lille lokalsamfund er det ligeledes umuligt at forestille sig, at en hændelse som

²⁷⁴ DKR: Reces af 1558 § 21.

denne ikke skulle give anledning til sladder og rygtedannelse, hvilket bl.a. fremgår af flere af ærekrænkelsessagerne, som f.eks. drejede sig om tyverygter, som man mere eller mindre effektivt forsøgte at mane i jorden.²⁷⁵ Sammenholdes dette med, at Niels Mikkelsen var kendt som en temperamentsfuld herre, der ikke holdt sig tilbage fra at overfuse og true medlemmer af herredets sociale elite, bl.a. præsten i Saltum.²⁷⁶, er det ikke desto mindre påfaldende, at der udelukkende føres vidner til Niels Mikkelsens fordel af herskabet på Aalborghus. Derfor kommer, hvad der på overfladen lignede indgangen til en sag med herskabspåtale, til at virke som et forsvar for Niels Mikkelsen og dermed defensivt værn. Tolker man ligeledes tilbuddet om, at få liget taget op og synet igen, på denne måde, må man fra Niels Mikkelsens værners side have kendt til risikoen for, at der kunne blive efterspurgt en bæreprøve fra modpartens side. Derfor må man formode, at herskabet regnede med, at en eventuel bæreprøve ville få et negativt udfald. Det virker derfor som om, at en del af strategien bag værnet af Niels Mikkelsen var at give modparten alle muligheder for at få ham dømt. Selve bæreprøven er i denne tolkning interessant, fordi Niels Mikkelsens herskab efter alt at dømme betvivlede dens reelle beviskraft, men omvendt regnede med at ingen andre, i hvert fald ikke bønderne, ville betvivle dens beviskraft. Denne tolkning udelukker ikke, at Søren Hansens herskab havde samme syn på bæreprøven, men at man som en sidste mulighed for at finde beviser mod Niels Mikkelsen tyede til bæreprøven. Tillagde herskabet omvendt bæreprøven beviskraft, og anså det for muligt, at liget ville begynde at bløde, hvis Niels Mikkelsen var gerningsmanden, bliver bæreprøven en prøve af vidneudsagnetenes rigtighed.²⁷⁷

I forbindelse med Margrethe Banners værnspåtagelse er det interessant, at den dræbtes søn Christen Sørensen blev spurgt, om han ønskede at forfølge sagen videre, end fru Margrethe havde gjort. Herved indikeredes overfor den værnede, at herskabet den 17. september ikke ønskede at forfølge sagen videre. Måske fordi man var blevet overbevist om, at der alligevel ikke var tale om en drabsdag. Hvis arvingerne ("eftermålsmandene") ville forfølge sagen yderligere, måtte det ske uden værnerens medvirken. Dermed kunne det se ud som om, den forurettedes familie i sidste instans kunne påtale forbrydelsen uden involvering af herskaber. I den konkrete sag betød det dog snarere, grundet aftalen mellem herskaberne, at sønnen kunne tilsige Niels Mikkelsens eget herskab, påtalehierarkiets første instans, der som lensmand havde en dobbelt forpligtelse til at rejse sagen. Den sidste tolkning synes bedst i overensstemmelse med det ideologiske grundlag bag drabslovgivningen. Grundlaget for drabslovgivningen var jo netop statsmagtens forsøg på at pacificere eller disciplinere bondestanden ved at regulere det fejdepotentiale, som lå i drabssager,

²⁷⁵ HHT: 25/4-1635, 9/5-1635, 16/5-1635, 6/6-1635, 1/8-1635 og 22/8-1635 (alle samme sag. De anførte indforsler retter sig direkte imod tyverygter. Sagen i sin helhed havde flere elementer, som ikke er med her.); 10/12-1631 og 12/5-1632.

²⁷⁶ HHT: 2/2-1633.

²⁷⁷ Denne tolkning af bæreprøven er inspireret af samtaler med Jeppe Netterstrøm, som bl.a. arbejder på en artikel om bæreprøver, hvor han bl.a. stiller sig kritisk overfor samtidens ubetingede tro på prøvens beviskraft.

ved at sætte godsejere og lensmænd ind som mellemmand mellem gerningsmanden og den dræbtes slægtninge. Derfor virker det selvmodsigende, hvis lovgivningen levede rum for, at den dræbtes slægtninge i sidste ende på egen hånd kunne retsforfølge drabsmanden. Las Laursens optrædener den 17. september virker som om, sagen var ”klappet af” på forhånd med drabsmandens herskab, og at enkens vidneudsagn ikke blev tillagt videre betydning. Dog fremsatte Las Laursen forespørgsel om en bårprøve for at få sat endeligt punktum i sagen.

Sagen viser således, hvordan de to herskaber gennem forskellige former for værnsudøvelse forsøgte at vinde definitionsretten over sagen – var der tale om en ulykke eller en drabssag? Herskabernes værnsudøvelse var vidt forskellig, hvor Margrethe Banners værnsudøvelse til forveksling ligner det middelalderlige forsvar af den dræbtes slægtnings interesser, så var værnet af Niels Mikkelsen langt mere implicit og taktisk præget, og viser hvordan samspillet mellem værn og herskabspåtale kunne være langt mere komplekst end hidtil erkendt, og at skellet imellem de påtalekategorier og -hierarkier, som lovgivningen fastsatte, i praksis var langt mere flydende, og derfor i bedste fald bør anskues som idealtyper. Nok så interessant er det at konstatere, at værnets og herskabspåtals mekanismer i lige så høj grad var knyttet til herskabernes førretslige vurderinger af sagen, som til en egentlig sag rejst på tinge. Mekanismerne trådte allerede i funktion i det øjeblik sagen kom til herskabets kendskab og kunne få afgørende betydning for sagens udkomme.

Proaktivt eller reaktivt værn? – initiativ og sagsrejsning

Som det er fremgået, kunne værnet allerede træde i kraft, før en egentlig sag blev rejst ved tinget. Men hvem sørgede for, at værnet trådte i kraft? I det følgende afsnit vil jeg belyse, hvordan initiativet til værnsudøvelsen som hovedregel var bøndernes ansvar.

Værnsforholdet var i sin natur snævert knyttet til retssystemets dominerende procesform, den akkusatoriske proces. Den akkusatoriske procesform forskrev, at der skulle være en krænket part, før der kunne rejses sag. Sagen kunne ligeledes kun rejses af den krænkede eller dennes værner på den krænkedes vegne. Værnsforholdet forudsatte således en konflikt mellem den værnede og en tredjepart, og som en logisk konsekvens af, at bønderne i langt de fleste sager selv løste deres konflikter og optrådte selvstændigt på tinge, måtte værnsudøvelsen kræve en henvendelse fra den krænkede bonde for at træde i kraft. Dette kan forklare, hvorfor værneren i såvel sager om bondens person, som ejendom ofte først optræder i løbet af sagen. I praksis ser det dog ud til, at værnerne ikke kun reagerede på den krænkedes parts henvendelser, men også i særlige tilfælde kunne opsøge den krænkede part, og tilbyde at værne denne.

I juli 1634 blev Peder Sørensens søn fundet død i klitterne ved Hune Torp. Af synsvidnet fremgår det, at drengen havde skader omkring højre øre, og at huden var revet af hans lænd og

skuldre. Drengen blev fundet af hans moder, Maren Jensdatter og en anden kvinde Maren Pedersdatter, da moderen hjalp denne med at lede efter et øg i klitten. De fandt drengen liggende død i en blodpøl i klitten ved en lille klitbæk med et tøj rundt om sig. Peder Sørensen, som var Sejlstrupfæster, blev nu på tinget spurgt af delefogeden, Jens Andersen i Tvilstedgård, som desuden havde foretaget stævninger i sagen, om han ønskede at anklage nogen for sønnens død eller kendte nogen, som kunne have forvoldt drengen skade, for i så fald ville *”husbond suare for hannom och gjøre saa vitt derved, som loff och rett kand medføre”*.²⁷⁸ Peder Sørensen ønskede imidlertid ikke at rejse sag mod nogen, og mente at den hest, han havde lånt af Børglumfæsteren Las Tøgersen i Hune, måtte være årsag til drengens død. Las Tøgersen bevidnede, at han ved flere lejligheder havde lånt Peder Sørensen en hest, som nu angiveligt havde kostet drengen livet.

Sagen har flere paralleller til den tidligere ulykkessag. Der er i begge tilfælde tale om alvorlige ulykker med dødsfald, hvorfor herskabet hurtigt er blevet informeret herom. I bæreprøvesagen hører vi imidlertid intet om baggrunden for, at Margrethe Banner vil forfølge sagen, mens vi i denne sag ser, hvordan værneren tilbød den afdøde drengs far at værne og føre sagen for ham. Da alt tydede på, at drengens død skyldtes, at han havde bundet hestens tøj om livet, hvorefter hesten var løbet løbsk og havde slæbt drengen efter sig, mistænkte faderen ingen personer for at være skyld i dødsfaldet, hvorfor han ikke ønskede at rejse sag. Desuden var der ingen vidner i sagen, der kunne kaste mistanke på nogen personer. I sagen ovenfor var der vidner på ulykken, ligesom afdødes slægt efter alt at dømme mistænkte Niels Mikkelsen. Den her behandlede sag viser, hvordan værneren kunne agere opsøgende i forhold til værnet, men viser også at værnets ikrafttræden var afhængigt af, at den krænkede part ønskede at blive værnet. Hvorvidt værnerens proaktive værnstilbud skyldes sagens alvorlige karakter, synes imidlertid ikke at være tilfældet, da fænomenet ses i mindre alvorlige sager, bl.a. fra en godsintern sag, hvor en Rævkærgårdfæster havde jagtet en anden fæsters tjenstedreng i og omkring gården Mejlholm. Her tilbød herskabets repræsentant Las Laursen ligeledes at svare for Niels Laursen, tjenstedrengens husbond, hvis han ønskede at rette anklage mod Jens i Lundbak, som havde jagtet tjenstekarlen. Imidlertid havde tjenstedrengen ikke lidt nogen skade, hvorfor Niels Laursen ikke ville rejse sag.²⁷⁹ Selvom der her er tale om en godsintern sag, som var en særlig kategori af sager, som efter alt at dømme havde mere til fælles med herskabspåtale, er det interessant, at mekanismerne tilsyneladende var de samme, og antyder en sammensmeltning mellem værn og herskabspåtale i visse situationer. De godsinterne sager behandles i øvrigt senere i afhandlingen i kapitel 6.

²⁷⁸ HHT: 12/7-1634, 19/7-1632.

²⁷⁹ HHT: 19/7-1634. Der er i materialet endnu et tilfælde, hvor en fæster tilbydes værn, hvis han har behov. Men hvad sagen i øvrigt drejede sig om fremgår ikke.

Det er interessant, at der kun er eksempler på, at værneren har ageret proaktivt i sager om bondens person, idet man måtte forvente et større incitament til netop dette i sager om ejendom, som ofte også vedrørte herskabet direkte. Imidlertid kan det skyldes, at konsekvensen af det dobbelte husbondforhold var, at værneren ikke behøvede en henvendelse eller et samtykke fra fæsteren, når det drejede sig om ejendomssager. I praksis må det dog nærmest have været umuligt for herskabet at blive opmærksom på skelovertrædelser, etc. uden en forudgående henvendelse fra den berørte fæster. Man kunne dog forestille sig en situation, hvor herskabet enten rejste sag eller blandede sig i en sag imod fæsterens ønske. I praksis har jeg imidlertid ikke fundet sådanne sager, da herskab og fæsters interesser i disse sager stort set altid var sammenfaldende. Hvilken fæster ønskede at andre overskred deres jordskel? Der findes dog en række sager i materialet, hvor en godsejer eller lensmand anklager andre herskabers bønder. Her er der efter alt at dømme tale om, at herskabet selv var den skadelidte, da der ikke er tydelige referencer til krænkede bønder, som ellers var normalen i hovedparten af værnsagerne. Det kunne tyde på, at det f.eks. drejede sig om skel eller skade på hovedgårdsjord.²⁸⁰

Samlet set tyder intet i det gennemgåede materiale på, at herskaberne værnede bønderne uden deres vidende.

Dokumentation af værnsretten og værners beføjelser

Hvilke implikationer medførte værnspåtagelsen for værner og bonde? Skulle værneren f.eks. kunne dokumentere sin ret til at optræde på en bestemt bondes vegne? Eller skulle bonden offentligt give sit samtykke til værnsudøvelsen? Kildematerialet giver ikke meget hjælp på dette område. Der findes f.eks. ikke nogen fast sprogbrug omkring den almindelige værnsudøvelse.²⁸¹ Ofte optrådte der bare en foged på vegne af en bonde uden nogen henvisning til værnet eller herskabet. Her er problemet åbenlyst, om man overhovedet kan tale om værn i disse tilfælde, eller fogeden blot udøver en form for prokuratorvirksomhed. Afklaringen af værnsituationen i sådanne tilfælde afhænger af informationer, som kan findes i jordebøger og skattemandtalslister eller som oftest i andre sager i tingbøgerne, hvor herskabsrelationen fremgår direkte.²⁸² Sidstnævnte understreger, at en tilbundsående undersøgelse af værnsforholdet kun kan foretages ud fra en systematisk gennemlæsning af tingbogsmaterialet. Andre gange fremgår

²⁸⁰ Se f.eks. HHT: 11/6-1631, 25/6-1631 og 2/7-1631; 23/7-1631, 6/8-1631, 13/8-1631, 20/8-1631, 3/3-1631 og 17/3-1631; 8/8-1635. Disse sager er naturligvis ikke medtalt som værn af bønder.

²⁸¹ Netterstrøm, 2003, 34-35.

²⁸² F.eks. sager om landgilderestancer (HHT: 4/2-1632; 25/2-1632; 8/12-1632; 7/4-1632), sager om hoveriforsømmelse (HHT: 27/8-1631; 29/10-1631 og 5/11-1631; 13/4-1633; 22/8-1635, 12/9-1635 og 19/9-1635) eller syn af gods, f.eks. i forbindelse med mageskifter (HHT: 11/6-1631 og 18/6-1631; 13/8-1631 og 3/9-1631; 11/10-1632 og 30/3-1633; 28/11-1635 og 5/12-1635).

herskabsforholdet mere direkte af formuleringer som f.eks. *"paa hans husbonds tieners vegne"*²⁸³, eller som i den tidligere omtalte kirkefredssag, hvor det hed: *"daa vil forne hans husbond suare for hannem..."*.²⁸⁴ Den arbitrære sprogbrug indikerer dog, at værneren ikke var forpligtet til at dokumentere eller kvalificere sin værnsret udadtil ved retshandlingerne. I hvert fald har tingskriveren ikke fundet det nødvendigt at dokumentere i tingbogen, hvilket understreger, at værnsforholdets magtstrukturer var en indgroet del af datidens samfunds- og retsopfattelse hos høj og lav i samfundet. Modsat værnsretten udadtil, som ikke skulle dokumenteres af herskaberne, fremgik det af forrige afsnit, at bønderne, enten i form af deres ansøgning om at blive værnet eller herskabets tilbud om værn, indirekte eller direkte skulle give deres samtykke til værnsudøvelsen fra sag til sag. I hvert fald når sagen angik bondens person.

Den almindelige værnsudøvelse var således afgrænset både af værners krav om kun at værne "til rette" og fæsterens accept af værnerens interaktion i sagen. Værnerens interaktionsmuligheder blev i samtiden sandsynligvis opfattet som så veldefinerede, at det tilsyneladende aldrig blev italesat i tingbøgerne. Dette støttes af en række sager, hvor værner tilsyneladende får udvidet sin fuldmagt af den værnedede bonde. Fælles for disse sager er, at fuldmagterne bliver givet efter, sagen er rejst ved tinget.

Den ene af sagerne drejer sig om et overfald på Mads Pedersen, der var møller i Albeck mølle, som hørte under Rævkærsgaard. Mads Pedersen var blevet overfaldet af to mænd fra Aalborg, som havde truet ham med kårder og sparket ham. Da det lykkedes Mads at flygte igennem møllen og ind i huset, havde mændene hugget i døren med deres kårder, hvilket blev bekræftet ved syn af døren. Mændene nægtede at have gjort Mads skade eller hugget i døren og beskyldte både Mads og hans kone, som havde vidnet mod mændene, for at lyve. Mændene mente desuden, at de burde indkaldes for deres rette værneting: Aalborg byting.²⁸⁵ Samme dag optog Las Laursen et tingsvidne på, at Mads Pedersen *"stod her i dag for retten och gaff sin husbond, E. och W. Fru Margrett Banner till Reffkiærgord, sin sag anlangendes den trett, som hand och Jørgen Poffuellsøn och Jørgen Niellson i Aalborg imellom er."* Lignende formulering findes også i sagen om brud på kirkefreden, hvor Mads Skomager *"gaff Baltzer all den sag, som Klemmed Jenson bedreff med hannom paa pintzdag."*²⁸⁶ Hvorvidt nuanceforskellen mellem overgivelsen af "sagen" og "al den sag" i praksis betød noget, er usikkert, men da Mads Pedersen selv optræder på tinge i sagen efter den yderligere befuldmægtigelse af herskabet, modsat Mads Skomager, kunne noget tyde på, at det handlede om, hvorvidt den værnedede selv trådte helt ud af sagen. Sagerne er dog for få til at afgøre, om der lå en reel kvalitativ forskel i værnet i denne nuanceforskelle. Den centrale pointe er, at

²⁸³ HHT: f.eks. 21/1-1632.

²⁸⁴ HHT: 7/7-1632.

²⁸⁵ HHT: 13/10-1632.

²⁸⁶ HHT: 9/6-1632.

formuleringerne indikerer, at værneren som udgangspunkt ikke havde bemyndigelse til at handle på bondens vegne i alle dele af sagen.

Der findes to lignende godsinterne sager, hvor parterne i begge tilfælde hørte under Birkelse. Hvor det ene tilfælde ligner de to ovenstående, udmærker det andet sig ved, at den ene part gav Sofie Brahe sagen mod Morten Skytte, som han anklagede for sår og skade. Det interessante er, at Sofie Brahe valgte at værne Morten Skytte i sagen.²⁸⁷ Herskabet havde altså mulighed for at afslå den yderligere befuldmægtigelse, men samtidig viser sagen også, at den yderligere befuldmægtigelse i de godsinterne sager, hvor herskabet skulle vælge side mellem sin undergive, kunne virke som et lokkemiddel til at sikre sig herskabets støtte. Altså må der have været en gevinst forbundet med den yderligere fuldmagt.

Jeppe Netterstrøm har i det senmiddelalderlige materiale fundet, at overdragelsen af ”al sagen” eksplicit blev koblet til den værnedes, dvs. den krænkedes del af bøden.²⁸⁸ At en lignende praksis endnu skulle være gældende i 1600-tallet tyder sagen om angrebet på Mads Pedersen på. Af 1558-recessen fremgår det af § 22, at der skulle bødes 15 mk. til kongen (eller indehaveren af hals- og håndsretten) og 15 mk. til den krænkede. Imidlertid var det tilsyneladende ikke Mads Pedersen, men Las Laursen, der på Margrethe Banners vegne, modtog 30 rigsort fra Niels Poulsen i Krogsgård, som havde tilbudt at betale sønnen, Jørgen Nielsen, og Jørgen Poulsens husfredsbøder. I hvert fald optog Niels Poulsen følgende tingsvidne: *”dett Las Laurson i Østrup paa Fru Margrett Banners vegne annamett paa for:ne Jørgen Poffuellsøn och Jørgen Niellsøns vegne 30 rix ortt, for huilcke 30 rix ortt for:ne Las Laurson vill haffue for:ne Niells Poffuellsøn paa Jørgen Poffuellsøn och Jørgen Niellsøns vegne for quitterett effter for:ne Fru Margrett henders fulldmactes indbolld.”*²⁸⁹ Det kan dog ikke afvises, at Margrethe Banner indkrævede bøden og siden gav hele bødebeløbet eller en del af beløbet til Mads Pedersen.

Hidtil har jeg vist, hvordan værneren både før og efter sagsrejsningen kunne føre den værnedes sag. En logisk konsekvens heraf må være, at værneren også værnedede bonden, når bøden skulle indkræves – også i tilfælde, hvor værneren ikke var begunstiget med yderligere fuldmagter. Imidlertid findes der i materialet fra Hvetbo kun ganske få eksempler på hvem, der sørgede for eksekveringen af krænkedes del af en eventuel bøde. Dog viser ovenstående tilfælde, at herskabet kunne blive inddraget i tvangsfuldbyrdelsen af sagen. Værnsudøvelsen betød nemlig ikke nødvendigvis, at herskabet skulle deltage i tvangsfuldbyrdelsen. I voldssagen mellem Jens Poulsen og Jens Mortensen, begge fra Hune, formåede Jens Poulsen uden sit herskabs hjælp, at få inddrevet den bøde Jens Mortensen idømtes.²⁹⁰ Jens Poulsens herskab deltog kun en enkelt gang

²⁸⁷ HHT: 27/6-1635.

²⁸⁸ Netterstrøm, 2003, 35.

²⁸⁹ HHT: 22/12-1632.

²⁹⁰ HHT: 18/8-1632, 25/8-1632, 6/10-1632 og 22/12-1632.

i begyndelsen af sagen, og havde intet med bødeopkrævningen at gøre. Det er ganske interessant, at bødeopkrævningen til forveksling minder om en gældssag. Jens Poulsen gav således Jens Mortensen varsel for dele, som ved opkrævningen af enhver anden gæld, men med direkte henvisning til dommen i stedet for et gældsbrev. Dog må det fastholdes, at værnet også må have omfattet bødeindkrævningen, selvom det ikke ud fra nærværende afhandlings materiale kan dokumenteres med sikkerhed, alene ud fra den betragtning at den endelige fuldbyrdelse/erstatning var selve formålet med sagsrejsningen. Andet vil forekomme ganske ulogisk.

Opsamling

Fælles for den danske bondestand var, at den i kraft af fæsteforholdet siden middelalderen havde stået under godsejerens retlige beskyttelse, eller været i godsejerens værn. I dette kapitel har jeg undersøgt, hvordan værnspraksis udfoldede sig i Hvetbo herred. På baggrund af Webers patrimoniale Herschafts-form har såvel Netterstrøm som Faye Jacobsen påpeget, at der heri både i perioden før og efter nærværende afhandlings undersøgelsesperiode, lå en udvidet husstandsforståelse, hvorunder godsejerens autoritet som husstandsoverhoved udstrakte sig til også i et vist omfang at omfatte de enkelte fæstegårde. I dette kapitel har jeg i særdeleshed taget udgangspunkt i Netterstrøms begreb ”det dobbelte husbondforhold”, og den heraf afledte skelnen mellem sager om bondens person og sager om ejendom. Hvor der i førstnævnte sager tilkom bonden en forrang til at rejse sagen, havde godsejeren omvendt forrang i sidstnævnte, da det ultimativt angik godsets ejendom.

Fordelt på de to ovennævnte sagsgrupper viser min analyse, at værnsniveauet var nogenlunde ens for kron- og adelsfæster, når det gjaldt sager om bondens person, mens kronfæsterne værnedes langt oftere end adelsfæstere i sager om ejendom. Den lille gruppe af selvejere udmærker sig ved aldrig at blive værnet, mens dette også gør sig gældende for gruppen af uidentificerede bønder.

En del af forklaringen skal findes i herredets særlige ejerskabsforhold. Herredet var præget af stor herskabsfragmentering på såvel kron- som adelsgoods. Særligt for krongodsets vedkommende medførte det efter alt at dømme en ganske hård intern ressourcekamp om krongodset, især mellem de to største lensbesiddere: Aalborghus og Sejlstrup, og gav sig udslag i en lang række værnssager, når deres fæstere tørnede sammen i ejendomssager. Kampen synes særlig intens i de sogne, som var domineret af krongods (Saltum og Ingstrup). En af forklaringerne på forskellen var den interne ressourcekamp mellem lensmændene, som bl.a. skyldtes, at krongodset ikke var så velarronderet, som de større godsejeres besiddelser, f.eks. Birkelse. En anden forklaring var, at adelsgodset var fordelt på rigtig mange hænder, hvoraf kun nogle enkelte havde reelle godsmæssige interesser at forsvare i herredet, og derfor fandt det

nødvendigt at opretholde en reel fogedstruktur, som magtede at varetage værnsudøvelsen. Imidlertid var der en reel forskel i lenenes og adelsgodsernes værnspraksis, bedst illustreret ved forskellen i Otte Skeels værnsudøvelse som lensmand og som privat godsejer.

Værnet synes i Hvetbo herred ikke at være knyttet til herskabets personlige tilstedeværelse, men snarere til de administrative strukturer og fogednetværk, som blev anvendt i godsadministrationen. Disse netværk synes generelt at være stærkere i lenene end i på de private godser, hvor det administrative netværks styrke og effektivitet ser ud til at være en funktion af størrelsen af jordbesiddelsen, hovedgårdens afstand til tinget og den heraf afledte godsmæssige interesse i fæstegodset.

Herredets bebyggelsesforhold synes også at have påvirket den geografiske spredning af værnsudøvelsen. Således koncentrerer værnsagerne ganske kraftigt i herredets nordlige sogne, hvor herskabspluralismen var mest fremherskende. Samtidig var det her man fandt de fleste tætbebyggede landsbyer, mens mindre landsbyer, enestegårde og hovedgårdsjord i højere grad prægede de sydlige sogne. Potentialet for konflikter mellem forskellige jordbesidderes bønder var med andre ord større i den nordlige del og kom til udtryk i langt flere værnsager.

De værnedes status havde tilsyneladende også en vis betydning for værnsudøvelsen. Således ser det ud til at det oftest var de jordbesiddende fæstegårdsmænd og bolsmænd, som blev værnet. Værnet kom tilsyneladende oftest i spil mod ligeværdige modstandere, dog dækker dette for gårdmændenes vedkommende over, at flertallet af værnsagerne af denne kategori var værn af præster, som angiveligt havde lettere tilgang til værnet. Husmandsklassen blev overvejende værnet, når husstandsoverhovedet var en kvinde. Kvindernes retslige umyndighed gjorde, at værneren i mangel af en værge måtte træde til og føre sagerne for kvinderne.

Værnet kunne i konkrete sager komme til udtryk i flere forskellige variationer, og havde betydning både før under og efter en retssag. Således blandede aspekter af det middelalderlige værn af en dræbt mands slægtninge sig med mere taktiske udfoldelsesformer. Fælles var dog, at begge former spillede sammen med (og var sat i relation til) lovgivningens krav om herskabspåtale. Virkelighedens problemstillinger åbnede således mulighed for, at værn og herskabspåtale ikke kom til at stå som to modpoler, men snarere smeltede sammen og udgjorde en helhed. Som udgangspunkt var værnet reaktivt, idet det var afhængigt af bondens henvendelse, men i særlige tilfælde kunne værneren også agere opsøgende og tilbyde at værne den krænkede, hvis han ønskede det. Det afgørende for værnets ikrafttræden synes dog at være bondens accept. Dette gjaldt naturligvis særligt i sager om bondens person, men synes til en vis grad også at gøre sig gældende for sager om ejendom. At værnet stadig var dybt forankret i samfundsforståelsen ses af, at værnsretten tilsyneladende ikke skulle dokumenteres udadtil, men udelukkende var et spørgsmål mellem værneren og den værnedede. Den værnedede kunne tilsyneladende, mod at

overdrage retten til sin egen del af bøden, overlade hele sagen til værneren, og derved selv trække sig ud af den, men principielt var værneren formentlig også forpligtet til at hjælpe den værnede med at få opkrævet eventuelle bødekraav.

Kapitel 5

Godsejeren som anklager af egne bønder

Indledning

I forrige kapitel blev godsejernes rolle som værnere og forsvarere af egne bønder undersøgt. Fokus var her på forsvaret af godsets bønder udadtil. I dette kapitel skal herskabspåtalen underkastes en grundig undersøgelse. Bag herskabspåtalen lå to på overfladen modsatrettede udviklinger: på den ene side statsmagts kriminaliserings- og disciplineringsbestræbelser og på den anden side adelens privilegering med hals- og håndsretten. Som det allerede er fremgået, gør nærværende afhandling sig imidlertid til talsmand for en snæver sammenhæng og intern afhængighed mellem disse to udviklinger.

Hals- og håndsretten gav ikke bare adelen ret til det fulde kongelige sagesfald af deres undergivne bønder, men gav dem også ret og i visse tilfælde pligt til at påtale forbrydelser begået af egne undergivne. Hals- og håndsretten overdrog med andre ord ”al kongelig ret” til adelen, og dermed også en række statslige øvrighedsfunktioner, f.eks. på det retslige område. Hals- og håndsretten kan på en gang anskues som kulminationen på adelens lange kamp for at få fulde retslige privilegier over deres undergivne og som løsningen på den stadig stærkere og mere centraliserede danske statsmagts mangel på en effektiv lokaladministration og lokal øvrighedsudøvelse. Gennem hals- og håndsretten ”udliciterede” statsmagten med andre ord øvrighedsudøvelsen til en gruppe private aktører, godsejerne. Allerede fra begyndelsen fremgår det, at statsmagten forsøgte at udnytte hals- og håndsretten til at pålægge adelen et vist mål af påtalepligt. Dette gjaldt fra starten drab og hor, som begge i 1537 blev belagt med dødsstraf. At statsmagten opfattede disse bestemmelser som omfattende en påtalepligt for adelen blev indskærpet i 1539 i Odenske Reces’ paragraf 1 og 3. Allerede i Odenske Reces mildnedes straffen for hor således, at man først i tredjegangstilfælde ifaldt dødsstraf, mens man første og anden gang blev straffet økonomisk på gods og formue. Dog var straffen anden gang ligeledes suppleret med en landsforvisning, og Dahlerup har derfor fremhævet det tvivlsomme i, hvorvidt tredjegangsforsøelser overhovedet forekom.²⁹¹ Imidlertid er det interessant, at recesbestemmelsen om hor indeholdt den tilføjelse, at *”Adellen udi lige Maade schulle være forpligtet till att straffe offver theris Thiennere, hwes Brysth saa er”*.²⁹² Om tilføjelsen udelukkende angik tredjegangstilfælde fremgår ikke tydeligt, men ville være i overensstemmelse med indskærpelsen

²⁹¹ Dahlerup, 1990, 400.

²⁹² DKR: Reces 1539 § 3, s. 192.

i manddrabssagerne. Gjaldt tilføjes derimod bestemmelsen som helhed pålagdes adelen her for første gang pligt til at sanktionere økonomiske straffe. Da andengangstilfældene involverede landsforvisning, og altså en form for fysisk forvisning er det ikke utænkeligt at tilføjes gjaldt for bestemmelsen som helhed.

Det tidsmæssige sammenfald mellem adelens privilegering med hals- og håndsretten, reformationen og recessernes dødsstraffe for drab og hor har bevirket, at en del historikere i større eller mindre grad har fortolket sidstnævnte som en direkte konsekvens af trosændringen og den konfessionaliseringsproces, der fulgte.²⁹³ Her fremhæves særligt reformationens reaktualisering af mosaik ret som afgørende. Heroverfor står en anden gruppe af primært middelalderhistorikere, som i højere grad peger på, at bl.a. ovenstående recesbestemmelser var led i en udvikling, som allerede var i gang før reformationen.²⁹⁴ Bl.a. påpeger Per Ingesman, hvordan man allerede i den verdslige lovgivning før reformationen; landskabslovene og i særdeleshed købstadslovgivningerne fra senmiddelalderen fastsatte strengere og strengere fysiske straffe for hor og andre seksuelle forseelser, da disse undergravede samfundets sociales strukturer. De seksuelle forseelser var samtidig også religiøse forseelser, og var derfor tillige underlagt kirkens jurisdiktion, hvor der også fandt en skærpelse af straffene sted i senmiddelalderen. De kirkelige straffe var modsat de verdslige kun af økonomisk karakter. Til gengæld kunne bøderne nå enorme størrelser. Ingesman konkluderer således, at skærpelsen af straffene på det seksuelle område ikke var en direkte konsekvens af trosskiftet, men snarere var en konsekvens af, at den verdslige magt efter reformationen overtog alle tidligere kirkelige strafferetsområder, og at *"straffene næppe var blevet så drakoniske, hvis ikke byøvrigheder og kongemagt igennem senmiddelalderen havde banet vejen herfor"*.²⁹⁵ Ingesman har gjort sig til talsmand for det standpunkt, at nok havde den nye reformatoriske ideologi og teologi betydningen for synet på de seksuelle forseelser, men at det først var sidst i 1500-tallet og i begyndelsen af 1600-tallet under Christian IV, at den egentlige religiøst-moralsk begrundede disciplinering af befolkningen for alvor satte sig igennem.²⁹⁶ Det er afslutningsvis vigtigt at påpege, at modstillingen mellem de to grupper af historikere her er sat lidt på spidsen, da man i vidt omfang anerkender den anden gruppes argumenter. Forskellen mellem de to retninger i historieskrivningen ligger derfor nok nærmere i vægtningen af argumenterne end i selve argumenterne. Langt hen ad vejen handler diskussionen om, om reformationen fik umiddelbar indvirkning på retsdannelsen eller først fik det på længere sigt.

²⁹³ Se f.eks. Tamm, Johansen, Næss og Johansson, 2000, 28-31; Tamm, 2002, 125-126 og Kofoed, 2008, 84-85.

²⁹⁴ Se f.eks. Dahlerup, 1990, 390, Ingesman, 2007, 331 og 358ff. og Netterstrøm, 2015, upubliceret.

²⁹⁵ Ingesman, 2007, 360.

²⁹⁶ Ingesman, 2006, 136-145 samt Ingesman, 2007, 331. Netterstrøm finder en tilsvarende udvikling angående manddrabsforbrydelsen (Netterstrøm, 2015 (upubliceret), 38-39.

Der kan ikke herske tvivl om, at det først er under den såkaldte Lutherske ortodoksi i 1600-tallet, at vi for alvor ser den lutherske teologi skinne igennem i lovgivningen, og at inspirationen fra mosaisk ret for alvor italesættes, som i f.eks. Kolding-præsten Anders Mikkelsens skrift fra 1605: *Verdslige Love oc Skicke, effter huilke Gud selff haffde befallit Israels Folck oc Menighed at styris oc regeris, uddragne oc tilsammenscreffne aff den hellige bibelske Scrifft*, hvis titel og indhold afslører, at Mikkelsen mente, at mosaisk ret burde være rettesnor for statens kriminalisering og straf af alle typer forseelser.²⁹⁷ Så bred blev anvendelsen af mosaisk ret imidlertid aldrig. Ifølge retshistorikeren Poul Johs. Jørgensen fandt mosaisk ret i realiteten kun anvendelse for en begrænset gruppe af forbrydelser, som, foruden manddrab og hor, omfattede trolddom, blodskam, omgængelse af naturen, dvs. *crimen bestialitatis* eller sodomi.²⁹⁸ Dette var forbrydelser, der i særlig grad påkaldte sig Guds vrede, da de udfordrede den herskende orden både i verdslig og religiøs henseende. Derfor var retsforfølgelsen af disse forbrydelser lagt i hænderne på besidderen af øvrighedsmyndigheden, hvad enten dette var lensmanden eller forbryderens eget herskab.²⁹⁹ Der tegner sig altså et billede af en begyndende offentlig retslig påtale af en række forbrydelser på bekostning af den privatretslige side. En bevægelse som allerede var startet i senmiddelalderen, hvor bl.a. købstadslovgivningens bestemmelser om seksuelle forseelser eksisterede sideløbende med den privatretslige side af sagen.

Efterhånden bredte den offentlige påtale sig til flere og mindre alvorlige brud på den samfundsorden staten forsøgte at opbygge. I 1617 udkom tre forordninger, udgivet i anledning af 100-året for Luthers 95 teser på kirkedøren i Wittenberg. Den ene forordning pålagde øvrighedspersoner at anklage og straffe troldfolk og deres medvidere, mens de to andre omhandlede forhold, som ikke var omfattet af mosaisk rets strenge fysiske straffe, men var belagt med bødestraf. Det drejede sig om lejermål³⁰⁰ og forbud mod overdreven luksus ved bryllupper og begravelser. De to sidstnævnte forordninger anviser to strategier, statsmagten kunne benytte for at sikre, at lensmænd og godsejere udøvede deres myndighed tilfredsstillende. Angående lejermålsforbrydelsen blev bøden, der skulle betales til herskabet i forordningen hævet væsentligt og kom til at omfatte begge køn, hvor det tidligere kun var manden der kunne ifalde bødestraf.³⁰¹ Incitamentet her var altså en økonomisk gulerod for herskabet. Omvendt truede

²⁹⁷ Jørgensen, 2007, 77-78.

²⁹⁸ Jørgensen, 2007, 79.

²⁹⁹ Trolddom er i den sammenhæng en ganske særlig størrelse, da forordningen fra 1617 om troldfolk og deres medvidere, udvidede trolddomsbegrebet til også at omfatte gavnende magi, og pålagde øvrighedspersoner at forfølge alle troldfolk de fik kendskab til. I praksis synes imidlertid kun den skadevoldende trolddom at være blevet retsfulgt, oftest af den skadelidte part, og således i overensstemmelse med det akkusatoriske princip om privat påtale, selvom loven fordrede offentlig påtale.

³⁰⁰ Samleje mellem to ugifte.

³⁰¹ CCD, bd. 3, nr. 471, s. 514-515.

luksusforordningen med, at lensmanden kunne ifalde samme bøde som den der overtrådte forordningen.³⁰²

Hvor pligtelementet i herskabspåalen i særlig grad var synligt i de forbrydelser, som var belagt med dødsstraf, var det mere nedtonet og implicit, hvis der overhovedet eksisterede en pligt, når det gjaldt forbrydelser belagt med økonomiske sanktioner. For på den ene side at disciplinere og afskrække befolkningen, og på den anden side samtidig motivere godsejerne til at sanktionere f.eks. brud på seksualmoralen, forsøgte staten gennem nye højere bødetakster at give godsejerne økonomisk incitament til at forfølge og straffe deres fæstebønder.

I dette kapitel undersøges godsejernes rolle som offentlig øvrighed i fire udvalgte sagstyper, som både blev og ikke blev behandlet ved Hvetbo herredsting i perioden 1631-35. Det drejer sig om fødsel i dølgsmål/spædbarnsdrab, blodskam, trolddom og lejermål – alle forbrydelser som tidens magthavere, under indflydelse af de teologiske meningsdannere, med alle midler ønskede at bekæmpe til samfundets bedste og Guds velbehag. Et væsentligt ”aber dabi” var, at godsejernes forvaltning af øvrighedsmyndigheden hele tiden stod i relation – og af og til i opposition – til den optimale og mest rentable godsdrift. Dette forhold jeg inddrage løbende i analysen, for ved kapitlets afslutning at diskutere, hvordan herskabspåalen i praksis forholdte sig til henholdsvis disciplineringsmotivet og det økonomiske motiv.

Herskabspåtale og påtalepligt i sager, som involverede dødsstraf

I det følgende skal det undersøges, hvordan godsejerne og lensmændene forvaltede herskabspåalen i de tre udvalgte forbrydelsestyper, hvor sanktionen var dødsstraf. De udvalgte forbrydelser giver ikke bare mulighed for at undersøge, hvordan herskabspåalen blev forvaltet, men også hvordan den virkede tilbage på retsdannelsen. Da hverken spædbarnsdrab/fødsel i dølgsmål eller blodskam endnu var detailreguleret på de tidspunkter, hvor de undersøgte retssager fandt sted, giver det mulighed for at sammenligne den faktiske praksis med den senere formulering af lovgivningen. Herved bliver det muligt at se, i hvilket omfang den senere lovgivning bør opfattes som kodificeringer af en allerede eksisterende retspraksis, og i den sammenhæng hvilken rolle, herskabspåalen spillede. I forhold til analysen af trolddom er forholdet vendt på hovedet, idet der siden 1617 havde eksisteret en trolddomsforordning, som ved indgangen til 1630'erne allerede havde sendt hundredvis af mænd og kvinder på bålet andre steder i landet, men som aldrig førte til hekseprocesser i Hvetbo herred, hverken før, under eller i tiden efter nærværende afhandlings undersøgelsesperiode. Derfor skal det bl.a. undersøges,

³⁰² CCD, bd. 3, nr. 472, s. 516.

hvorvidt herskabspåtalen og Hvetbo herreds strøgodsstruktur havde nogen betydning for fraværet af trolddomsprocesser i Hvetbo herred.

I forbindelse med de følgende analyser vil jeg forsøge at fremdrage flere forskellige forklaringsfaktorer på den uens forvaltning af herskabspåtale mellem de enkelte forbrydelser, men også inden for den enkelte forbrydelseskategori.

Fødsel i dølgsmål og spædbarnsdrab – lovgivning og straf

Der findes kun én enkelt drabssag, der pådømtes som sådan i de undersøgte årgange af Hvetbo herreds tingbog.³⁰³ Der er imidlertid ikke tale om en normal drabssag, men en sag om spædbarnsdrab i forbindelse med fødsel i dølgsmål. Bekæmpelsen af usædeligheden efter Reformationen medførte formentlig en stigning i antallet af omkomne spædbørn.³⁰⁴ Det fremgår bl.a. af et brev fra 1555, hvor kongen overfor en række købstæder befalede, at der skulle udnævnes nogle dannekvinder til to gange årligt at undersøge, om tjenestepiger og andre ugifte kvinder var gravide, således at man *”kan vaage over at Fosteret ikke forkommes.”* Baggrunden for brevet var, at kongen var blevet opmærksom på, at der var en stigning i unge kvinder, der lod sig beligge og efterfølgende enten dræbte eller efterlod barnet på kirketrappen. Brevet adresserer i særlig grad problematikken om spædbarnsdrab i forbindelse med fødsel i dølgsmål, da man i særdeleshed gik efter de ugifte kvinder. På baggrund af brevet er det imidlertid svært at sige andet om problemets omfang, end at det var kommet kongen for øre og derfor må have haft et vist omfang.

Selvom fødsel i dølgsmål allerede var et problem i 1500-tallet, og formentlig også tidligere, var det først i 1635, at området blev reguleret af lovgivning. Loven fastlagde, at hvis en kvinde fødte i hemmelighed, og barnet forsvandt eller var dødt, skulle hun straffes, som hvis hun havde slået barnet ihjel. Begrundelsen var, at hun ikke havde søgt det *”ordentlige af gud allermægtigste beskickedede middel, dennom som sig [kvinden] oc fosterit udi saadanne tilfælde kunde betiene.”*³⁰⁵ Kvinden blev altså dømt for ikke at have søgt den hjælp til fødslen, som enten kunne have sørget for at barnet overlevede eller bevidnet, at det var dødfødt, men i stedet skjult graviditet og fødsel. Med andre ord var det selve hemmeligholdelsen af graviditeten og fødslen, der kriminaliseredes. At anskue hemmeligholdelsen eller dølgsmålet som den kriminelle handling var imidlertid ikke nyt. Allerede i 1618 underkendte landstinget i Viborg en herredstingsdom fra Vandfuld herred i Vestjylland, hvor herredsfogeden og domsmændene ikke mente, at kvinden var hjemfalden til dødsstraf for at have født et dødfødt barn i dølgsmål og efterfølgende skjult liget. Ved

³⁰³ Desuden var der, som vi så i forrige kapitel et par ulykkestilfælde, hvoraf den ene indledningsvis blev betragtet som en drabssag, men grundet manglende beviser aldrig blev rejst som sådan.

³⁰⁴ KB: 18/10-1555, s. 404.

³⁰⁵ CCD, bd. 4, nr. 518, s. 633.

herredstinget havde man lagt vægt på, at barnet var ufuldkomment og ikke levedygtigt. For landsdommerne var det springende punkt imidlertid, at kvinden havde forsøgt at skjule både graviditeten og det dødfødte barn. Derfor underkendte de herredstingets afgørelse, hvilket betød at herredstinget skulle afsige en ny dom i overensstemmelse med landstingets anvisninger. Med andre ord en dødsdom.³⁰⁶ Blandt de adelsmænd der beklædte hvervene som landstingsdommere var det således allerede 17 år før den officielle kriminalisering af fødsel i dølgsmål holdningen, at det var hemmeligholdelsen af fødslen man skulle straffe. En holdning som afspejledes i landstingets retspraksis.

Ved at kriminalisere selve hemmeligholdelsen undgik man at skulle bevise, om kvinden bevidst havde slået barnet ihjel, eller det var dødfødt. Bevisproblematikken var netop akilleshælen i de beslægtede ihjelligelsessager, hvor det var stort set umuligt at bevise, om kvinden i søvne havde ligget barnet ihjel eller bevidst taget livet af det. I disse sager kunne man ikke henvise til hemmeligholdelseelementet, da barnet i ihjelligelsessagerne havde været levende og ofte døbt og almindelig kendt af lokalsamfundet. Da bevisbyrden således var sværere at løfte, var sanktionen i kirkeordinansen af 1537/39, at kvinden skulle stå åbenbart skrifte og betale en bod til de fattige, hvis hun uforsætligt var kommet til at ligge sit barn ihjel.³⁰⁷ Dette var en utilfredsstillende sanktion set i lyset af statsmagtens disciplineringsindsats overfor befolkningen, ligesom man ifølge tidens religiøse argumentation risikerede at nedkalde Guds vrede over riget, hvis ikke mordere blev straffet. Statsmagten var udmærket klar over, at en del af ihjelligelserne var overlagte drab på uønskede børn. Derfor indførte man i 1606 den bestemmelse, at hvis samme kvinde gentagne gange havde ihjelliget et barn, skulle hun straffes på sit liv. Her var det officielt den gentagne forsømmelighed, der blev straffet, men rationale var nok i virkeligheden snarere, at ingen var så ”uheldig” at ligge flere af sine børn ihjel.³⁰⁸

Sanktionen for fødsel i dølgsmål fremgår indirekte af den afsluttende passage i bestemmelsen, hvor det hedder, at den som ikke har søgt de ”beskikkede midler”, ”*skal det icke bedre actis end den, som sit foster med vilge hafver ombract.*” Sanktionen var altså i lighed med andre drabssager dødsstraf. I Christian IV’s ”Store Reces” fra 1643 blev det understreget, at dølgsmålssagerne skulle forfølges og straffes som almindelige drabssager. Her hed det, at såfremt præsten havde mistanke om at et barn af en ugift kvinde var blevet dræbt, da ”*forfølgis sagen af herskabet lovlig til tinge som andet drab*”.³⁰⁹ Som sagt var drab den forbrydelse, der mest eksplicit

³⁰⁶ RA Viborg B-024 Landstings dombog C 1618, 11/4 s. 139-143 (Scannet version via Statens Arkiver: <https://www4.sa.dk/ao/billedviser?epid=17044831#134598,37797539>).

³⁰⁷ KO, 1537/39, 201-202.

³⁰⁸ CCD, bd. 3, nr. 227, s. 201-202. Bestemmelsen gentages i forkortet form i Christian IV’s ”Lille Reces” i 1615 (CCD, bd. 3, 414 § 25, s. 442).

³⁰⁹ CCD, bd. 5, nr. 143, bog II, kap. 5, § 2, s. 253.

understregede drabsmandens herskabs pligt til at påtale forbrydelsen og eksekvere en eventuel dom.

Som jeg allerede kort har berørt med sagen fra Viborg Landsting, blev spædbarnsdrab og fødsel i dølgsmål allerede før 1635 straffet med døden. Kriminologen Beth Grothe Nielsen har fundet yderligere en række tilfælde af dødsstraf i perioden fra 1588-1635. Af hendes eksempler fremgår det imidlertid, at der var adskillige variationer i straffen for spædbarnsdrab. Der kendes både eksempler på, at kvinden er blevet brændt og halshugget, men også at hovedet og kroppen efter henrettelsen blev lagt på hjul og stejle. Variationerne skyldtes formentlig manglen på egentlig lovgivning på området. Den almindeligste straf synes dog at have været halshugning med sværd.³¹⁰

Spædbarnsdrabet i Bisgård: sagen mod Susanne Danielsdatter

Sagen om fødsel i dølgsmål og spædbarnsdrab fra Hvetbo herred fandt sted i 1633 og lå følgelig før 1635-forordningen, der omfattede bestemmelsen om fødsel i dølgsmål. Derfor giver sagen mulighed for at vurdere, i hvor høj grad 1635-forordningens bestemmelser afspejlede retspraksis på Hvetbo herred to år tidligere. Sagen var den absolut mest detaljerede i de gennemgåede tingbøger og med sin kompleksitet og høje detaljeringsgrad gør den det muligt at komme tæt på ganske mange af de retslige og sociale mekanismer som influerede på drabssager, men også på sager af mindre alvorlig karakter. Da sagen tillige indeholder et virvar af forskellige og modstridende vidneudsagn og tilståelser, vil jeg over de næste par sider give en grundig redegørelse for sagsforløbet. Sagen behandles kun ved to tingssamlinger på herredstinget, men det fremgår af en lang række tingsvidner, at der var gået et omfattende afhørings- og undersøgelsesforløb forud, som primært var foregået ved bytinget i Aalborg. I den forbindelse er retsakterne i Aalborg bytings tingbog også blevet undersøgt for at se om der her fremkom flere oplysninger, som kunne være interessante, men som ikke gengives i tingbogen for Hvetbo herred. Der viste sig imidlertid at være en høj grad af overensstemmelse mellem retsakterne fra Aalborg byting og gengivelserne ved Hvetbo herredsting, hvorfor jeg i det følgende blot vil forholde mig til retsakterne fra Hvetbo.³¹¹

Lørdag den 15/6 1633 stævnedes ridefogeden på Aalborghus, Poul Andersen, kvinden Susanne Danielsdatter og hendes lovværge angående et barn hun angiveligt skulle have født og dræbt i Bisgård i Jetsmark og siden begravet på Jetsmark kirkegård, hvor man 19/11 1631 havde fundet knoglerne af et barn. Da man fandt knoglerne, var Susanne rømmet og rejst fra landet, og

³¹⁰ Nielsen, 1982, 29.

³¹¹ RA Viborg B-037, Aalborg byfoged, justitsprotokol 1633 den 29/4 og 6/5.

knoglerne fremvistes derfor på tinget. Af de følgende vidneudsagn fremgår det, at Susanne var blevet arresteret og sad fængslet på Aalborghus slot i en periode op til den 15/6.

Første vidne var præsten ved Vor Frue kirke i Aalborg, David Jensen. Af hans brev som blev oplæst på tinget fremgik det, at Susannes havde gjort bekendelse overfor ham, da han i embedsmedfør var hos hende på Aalborg slot den 13/4 1633. Susanne bekendte at have avlet et barn med kaptajnen i Bisgårds søn, Hans Roggen. Barnet havde hun født hos sin søster i Thy og fået det døbt samme sted. Hun kunne dog ikke huske navnet på præsten, der døbte drengebarnet.

Efterfølgende vidner Aalborgborgerne Joen Jensen og Christen Klemendsen om den afhøring de havde foretaget af Hans Roggen, på vegne af en anden af Aalborghus' ridefogeder Søren Jørgensen. Hans Roggen havde fortalt, at Susanne i foråret 1630 var sejlet til Norge og havde været væk omkring 10 uger. Hun kom hjem omkring høsttid og her bekendte hun over for Hans, at hun var gravid før hun rejste til Norge. Senere på året havde Hans været i Thy, og da han kom hjem, gik der rygter om, at Susanne havde født et barn, men hvor hun fik det, og hvor hun havde gjort af det, vidste han ikke. Omkring samme tid fandt man et barnehoved og nogle knogler på Jetsmark kirkegård, hvorefter Susanne forsvandt. Siden havde han kun snakket med hende én enkelt gang på Vor Frue kirkegård i Aalborg. Ved denne lejlighed havde hun fortalt, at hun var bange og ikke vidste hvor hun skulle gå hen, da hun havde gjort en forfærdelig ugerning. Hans havde imidlertid ikke villet høre på hende, men havde forladt hende på kirkegården.³¹² En identisk bekendelse havde Hans givet ved Aalborg byting 13/5 1633, hvorfra et tingsvidne læstes op. Efterfølgende nægtede Susanne, at hun ved den lejlighed skulle have sagt til Hans, at hun havde gjort en ugerning.

Herefter oplæstes endnu et tingsvidne fra Aalborg byting, hvor Susannes fader, Daniel Skrædder i Jetsmark, redegør for datterens færden. Ifølge faderen havde Susanne tjent kaptajnen i Bisgård og dennes kone under besættelsen af Jylland under Kejserkrigen og endnu et år efter i 1630. Herefter var hun kommet i tjeneste hos sin onkel Christen Nielsen i Hedegård hen over sommeren, hvorefter hun havde tjent hos en Gertrud Niemers i Aalborg. Efterfølgende havde hun igen været hos kaptajnen, men efter nogen tid var hun rejst med et skib til Tromø i Nedenæs len i Norge, hvor hun havde tilbragt 14-15 uger. Da hun kom hjem, tjente hun kort hos kaptajnen nogle uger, hvorefter hun igen drog til Aalborg og endnu engang videre til Norge.

Endelig læstes et tredje tingsvidne fra Aalborg byting op. Tingsvidnet indeholdt vidneudsagn fra en række tjenere ved Aalborg slot, som havde overhørt præsten David Jensens afhøring af Susanne. De bemærkede, at Susanne efter sin bekendelse overfor præsten var blevet tavs, hvor hun tidligere ofte højlydt havde benægtet at have fået et barn. Tingsvidnet indeholdt

³¹² I tingbogen står der, at Hans *”slog ad hende med sin haand og ville intit høre”*. Hvorvidt dette skal forstås sådan, at Hans slog til eller efter hende eller (afværgende) slog ud med armen, er uklart.

desuden Susannes bekendelse for tingsdom fra den 29/4 1633. Hun bekendte at have avlet et barn med Hans Roggen, kaptajnens søn, som havde beliggende hende i hans faders gård, Bisgård. Da hun to år tidligere omkring Sankt Hans fortalte Hans, at hun var gravid, bad han hende rejse til Norge. Hun fulgte Hans' forslag og kom med et skib fra Blokhuset til Tromø, hvor hun kom i huset hos en mand ved navn Bjørn, hvor hun opholdt sig 6-7 uger. I løbet af denne periode fødte hun et levende drengbarn, som blev døbt Laurs af en præst ved navn hr. Søren. Barnet døde imidlertid efter 14 dage og blev begravet på Tromø kirkegård. Derefter rejste hun tilbage til Thy med en norsk skude og tog straks hjem til sin far. Sammen med ham var hun indlogeret på Lundergård et stykke tid for at sy klæder til godsejeren Niels Friis. Efterfølgende var de 14 dage i Bisgård for at sy for kaptajnens kone. Efter opholdet i Bisgård rejste Susanne efter et kort ophold hos Mathias Sergent i Aalborg endnu engang til Norge med en købmand ved navn Villum Engelst. I Norge kom hun i tjeneste hos præsten Hr. Bernt i Valle sogn i Tønsberg len.

Efter tingsvidnerne var blevet læst op, spurgte ridefogeden Søren Jørgensen Susanne, om hun ikke havde født det barn, som var blevet fundet på Jetsmark kirkegård. Hun svarede, at hun ikke havde født andre børn end det, hun fødte i Norge.

Efter Susannes svar fremlagde den anden Aalborghusridefoged, Poul Andersen, et tingsvidne fra Aalborg byting den 6/5 som indeholdt sagens kronvidne, tjenestepigen Else Jensdatters vidneudsagn. Else havde tjent hos kaptajnen to år tidligere, da Susanne første gang rejste til Norge. Else fortalte, at det i løbet af sommeren rygtedes, at Susanne var gravid, og at Susanne kort efter var rejst til Norge. Da hun kom hjem havde hun opsøgt kaptajnens kone i kirken for at låne et par karter. Hun var gået med kaptajnens kone hjem og opholdt sig i Bisgaard søndag og mandag. Om tirsdagen var Susanne stået tidligt op og havde meddelt, at hun ville besøge sin moster og onkel i Hedegård. Hun var kommet tilbage til Bisgård kort før solnedgang og havde bedt kaptajnens kone om at sælge hende en halv kande varmt øl. Efter at have drukket øllen lagde Susanne sig på bænken under vinduet i den store stue og hvilede sig. Siden gik hun ind i den lille stue og arbejde på en trøje til kaptajnens kone. Susanne tilbragte den næste uges tid i Bisgård, indtil hun ganske tidligt mandag morgen forlod stuehuset samtidig med, at Else skulle ud og malke. Susanne sagde, at hun ville besøge sin far i Kaas, og de tog afsked. Else så imidlertid Susanne smutte ind i kaptajnens lade. Det samme så kaptajnens kone fra døren, og hun gav Else besked på at følge efter Susanne for at se, hvad hun tog med sig fra laden. Else nåede ikke Susanne før kort før de nåede til kirkegården i Jetsmark, og da de slog følgeskab, spurgte Susanne Else, hvorfor hun så sig tilbage. Else svarede, at hun regnede med at se kaptajnen komme efter dem, men Susanne svarede, *”han tør ikke ved att komme effter, dett er hans egett, jeg gaar her med”*.³¹³ Else

³¹³ HHT: 15/6-1633.

spurgte, hvad hun gik med under armen, og Susanne svarede: *"dett er itt barn, jeg vill haffue i kierckegordenn"*. Else så barnet, som var svøbt i et stykke gammelt klæde. Samtidig kom en dreng gående imod dem med en skovl over skulderen, og Susanne skjulte det nøgne barn i grøften. Da drengen var passeret tog Susanne igen barnet op, og Else fulgtes med hende til kirkegården.

"Saa gick Susanna ind paa kierckegorden med samme barn och sagde hun ville begraffue det der, kom saa tilbage till Ellse igen och var aff med barnett. Daa sporde Else hende ad, naar hun fick dett barn. Daa suarede hun, att den tirsdagh hun sagde for dem, att hun ville gae till hendes mosters i Hiedgord, daa gick hun i Capteens lade paa itt høegullff och fick dett. Daa sporde Else hende ad, huo der var hos hende, der hun fick dett. Daa suarede hun, att der var ingen hoss hende uden Capteen selff, hand var hos hende tuende gange, engang før dett bleff fød, och engang effter dett var fød".³¹⁴

Herefter skiltes Else og Susanne. Else gik tilbage til kaptajnens gård, og Susanne bedyrede, at hun ville gå til Kaas.

Susanne benægtede højtideligt Elses vidneudsagn, og ligeledes benægtede kaptajnen at have haft noget med Susanne at gøre eller kende noget til hendes barn.

Så fremførte ridefoged Poul Andersen endnu et tingsvidne. Denne gang fra herredsfogeden i Hvetbo herred, Christen Nielsen i Kalsensgård. Herredsfogeden bevidnede sammen med 8 dannemænd, at der var gået rygter i herredet om, at Susanne Danielsdatter havde født et barn i Bisgård, myrdet det og siden begravet det på Jetsmark kirkegård, hvor man 19/11 1631 havde fundet et barnelig, som på nær nogle få knogler, var blevet ædt af hunde. Knoglerne var endnu i forvaring og fremvist på tinget.³¹⁵

Som sit sidste bevis fremførte Poul Andersen et forseglede brev fra mændene på Tromø i Norge. De var af deres lensmand, Palle Rosenkrantz til Ørup, blevet befalet at møde ved Forvig på Tromø, hvor de af øvrigheden var blevet spurgt:

"for dett første, om nogen aff os var vitterligtt, om nogen quindfolck var komen fra Judland forgangen S. Mickells dagh var ett aar, her till Thromøe, och skulle haffue gjortt barsell hos en mand ved naffn Biørn, for dett anditt, huad quindfolckets naffn var, 3. huorlenge hun var der, 4. om hun føde leffuendes barn, 5. huem der døbtte dett, 6. om dett var pige eller drengh, 7. huad dett bleff kalldit, 8. huo deres bekiende der var fader till dett, 9. huorlenge

³¹⁴ Ibid.

³¹⁵ Det er påfaldende, at der ikke er optaget noget tingsvidne på fundet af knoglerne i 1631. Det kunne man have forventet, da man formentlig havde en mistanke om, at barneknoglerne stammede fra en forbrydelse.

det leffde, 10. huor der begroff dett, 11. huor hun siden drog bortt. Huortill meenige allmue suarede att de alldelis intet forne poster var beuist, icke heller boer her nogen paa Tromø, som heder Biørnn”.³¹⁶

Kun en enkelt mand havde mødt Susanne, men hun var kun kort tid hos ham, før han sendte hende med et skib tilbage til Jylland. Siden havde han besøgt hendes faders hus, hvor hun også havde været.

På baggrund af den lange række vidneudsagn fremlagde Poul Andersen sin endelige skriftlige anklage mod Susanne Danielsdatter, hvori han lagde vægt på følgende fire punkter:

1. Susanne havde bekendt at have avlet et barn med kaptajnens søn, Hans Roggen, i kaptajnens gård, Bisgård, og siden overfor Hans bekendt at have gjort en ugerning på barnet.
2. Tjenestepigen Else havde udtrykkeligt vidnet, at Susanne havde båret barnet til Jetsmark kirkegård og lagt det under en tørv på en grav i hemmelighed og dølgsmål. En del af barnets knogler blev siden fundet på kirkegården og var til stede på tinget.
3. Det rygtedes, at hun var borttrømmet til Norge og havde været der indtil hun blev fængslet og ført tilbage til Aalborg slot.
4. Tromø-mændenes edssvorne benægtelse af, at hun skulle have været på Tromø og født et barn der hos en mand der hed Bjørn. Der boede ingen med det navn på Tromø. Desuden bevistes det med sognepræsten og kapellanens vidne, at der ikke havde været nogen kvinde ved navn Susanne Danielsdatter, der havde fået døbt og begravet et barn på øen.

Således begærede Poul Andersen det for bevist, at Susanne Danielsdatter havde født et barn i Bisgård i hemmelighed, dræbt det og begravet det i Jetsmark kirkegård under en tørv, således at hunde næsten havde ædt liget. Derfor burde hun straffes på sin hals. Herefter blev der afsagt dom i overensstemmelse med ridefogedens begæring.

I tingbogen findes der efterfølgende et tingsvidne optaget af herredsfogeden Christen Nielsen i Kalsensgård. Inden domsafsigelsen havde han tre gange spurgt de udnævnte domsmænd, om nogen ville være sættestemmer og afsige dom, da han selv havde vidnet i sagen. Ingen af domsmændene ønskede at afsige dommen, men svarede, at de ville stå last og brast med herredsfogeden efter domsafsigelsen.

³¹⁶ HHT: 15/6-1633.

Den 13/7 1633 skulle Susanne henrettes på herredstinget i Hvetbo. Hun var i mellemtiden blevet flyttet til fangekælderens på Hammelse, som lå tættere på tingstedet (retterstedet), men som bekendt også var ejet af lensmanden Otte Skeel. På tinget oplæste ridefogeden Poul Andersen en bekendelse som Susanne havde foretaget dagen før overfor præsterne hr. Niels i Jetsmark og hr. Christen i Vrensted. Hun bekendte at have avlet et barn med Hans Roggen, som havde opfordret hende til at rejse til Norge. Hun var vendt tilbage fra Norge og havde født barnet i bryggeriet i Bisgård. Barnet havde været dødfødt, og hun havde med hjælp fra Else begravet det i dølgsmål på kirkegården i Jetsmark. Siden havde Hans Roggen igen opfordret hende til at rejse til Norge, hvor hun opholdt sig indtil hun blev anholdt og ført til Aalborg slot. Bekendelsen var underskrevet af de to præster, samt Poul Andersen og ridefogeden på Hammelse, Anders Rasmussen.³¹⁷

Susanne blev formodentlig henrettet umiddelbart herefter, selvom det ikke fremgår af tingbogen. Men i Aalborghus' lensregnskab findes der bogført en række udgifter i forbindelse med sagen mod Susanne, og heraf fremgår det, at skarpretteren havde modtaget 6 rigsdaler for at henrette hende.³¹⁸

Afklaring af påtale- og eksekveringspligt og dommens præmisser

I selve retsforfølgelsen følger sagen det mønster, som Beth Grothe Nielsen har afdækket fra andre områder i 1600-tallet, nemlig at spædbarnsdrab blev straffet som drab. Da lovgivningen først eksplicit sidestiller drab og spædbarnsdrab i forbindelse med fødsel i dølgsmål i 1635 og 1643, er der grund til at tro, at der blot var tale om en kodificering af en allerede gældende retspraksis. Det er da også tydeligt, at Aalborghus' repræsentanter ikke alene følger 1547- og 1558-recessernes påtalepligt i forbindelse med drabssager, men også håndhæver den strafeksekveringspligt, der lå i hals- og håndsretten. Af disse bestemmelser fremgår det imidlertid også, at lensmanden havde en sekundær påtalepligt, såfremt drabsmandens eget herskab ikke ville eller evnede at fange og få den skyldige dømt. Derfor er det værd at undersøge om lensmanden agerede som herskab, eller i kraft af sin rolle som lensmand.

Susannes tilknytning til Aalborghus kan primært drages i tvivl pga. hendes noget løse tilknytning til Bisgård efter sit første norske eksil. Forinden havde Susanne været tjenestepige på Bisgård, som hørte under Aalborghus len, men da hun kom hjem fra Norge, havde hun, ifølge

³¹⁷ Man kan spekulere i om Susanne blev udsat for tortur for at få hende til at tilstå. Ifølge 1547-recessen måtte torturen først iværksættes når dødsdommen var afsagt. Imidlertid er det svært at se hvad formålet med tilståelsen i dette tilfælde skulle være ud over at cementere den allerede afsagte dom. Et vægtigt argument for, at der formentlig ikke var tale om tortur, var at alle udgifter i sagen er opført i lensregnskabet, og her er ingen udgifter til bøddelen for at have pint Susanne, som det normalt ville være tilfældet.

³¹⁸ Aalborghus lensregnskab 1632-33.

eget udsagn, rejst rundt og hjulpet faderen med at sy. Dermed var det ikke utænkeligt, at hun måtte regnes for at være i hans bestilling. Dog vidnede faderen, der var ugedagstjener under Lundergård, at Susanne efter sin hjemkost endnu engang havde tjent hos kaptajnen. Da sandhedsværdien i Susannes udsagn ikke var den største, må man med overvejende sandsynlighed gå ud fra, at hun var i kaptajnens tjeneste på Bisgård, både da barnet blev undfanget og da det blev født, hvorfor lensmanden på Aalborghus var Susannes rette herskab. Alternativt skulle faderens herskab, Niels Friis til Lundergård, have ført sagen mod Susanne. At Niels Friis var sig sine rettigheder som herskab bevidst, fremgår bl.a. en kontrovers mellem Niels Friis og Aalborghuslensmanden i forbindelse med retten til lejermålsbøder fra et par tjenestefolk. Her gik Niels Friis ikke af vejen for at hævde sine herskabsrettigheder, selvom de i den konkrete sag var tvivlsomme. Antages det, at Niels Friis var Susannes herskab, kunne en forklaring på, hvorfor han ikke rejser sagen være, at sagen var en økonomisk byrde. Niels Friis var trængt økonomisk i knæ, hvilket utallige gældssager og salget af Lundergård vidner om. Hvor lejermålsagerne generede en bødeindtægt, var påtalen og sanktioneringen af et spædbarnsdrab forbundet med udgifter til sagsomkostninger, fængsling, henrettelse, etc. Såfremt disse udgifter ikke kunne dækkes af den dømtes bo, var det en udgift, godsejeren selv måtte dække. I dette tilfælde var der tale om en fattig tjenestepige, som formentlig ikke ejede noget af værdi. Niels Friis havde med andre ord ikke økonomi til at føre sagen mod Susanne, hvorfor lensmandens påtale i sagen principielt set også kun være en følge heraf. Imidlertid må det faktum, at Susanne var i tjeneste på Bisgård på undfangelses- og fødselstidspunktet veje tungere end Niels Friis mere spekulative herskabsrettigheder, som for øvrigt på ingen måde italesættes i den ellers temmelig detaljerede sag. Desuden tyder alt på, at både lensmanden, hans fogeder og Susanne opfattede lensmanden som hendes rette herskab. Hvis Susanne havde ment, at Niels Friis var hendes rette herskab havde det været en central indvending i sagen. Da det ikke var tilfældet må der være tale om almindelig herskabspåtale i sagen.

Træder vi et skridt tilbage og ser på, hvilke argumenter der blev lagt til grund for domfældelsen, falder sagen fra Hvetbo ind i et tydeligt mønster, som ifølge den norske historiker Kari Telste var afgørende for domfældelse i tilsvarende norske sager: at barnet var dødt og at kvinderne havde været alene under fødslen. Andre beviser i sagen, så som landsbyrygter og vidneudsagn, var af sekundær betydning, men kunne være med til at styrke sagen mod kvinden, hvis de to første kriterier var opfyldt.³¹⁹ Et udbredt bevismiddel, som ofte anvendtes i sagerne, var malkning af kvindens bryster. Hvis der kom mælk af brysterne, var det bevis for, at kvinden havde født kort forinden. I sagen mod Susanne var dette imidlertid ikke en mulighed, da der var

³¹⁹ Telste, 1993, 204-205.

gået flere år mellem fundet af barnelaget og Susannes anholdelse. Derfor måtte man lægge andre beviser til grund, og som det fremgik af gennemgangen af sagen, var det netop fundet af laget, samt vidneudsagnene, der knyttede Susanne til det, der var afgørende. Susanne benægtede på intet tidspunkt at have født et barn, men da der ingen vidner var til fødslen i Bisgård, forsøgte hun at henlægge fødslen til både Thy og Norge, og herigennem implicit påstå, at der havde været vidner til fødslen. Hun forsøgte med andre ord at skjule, at hun havde født i dølgsmål og dermed var hjemfalden til dødsstraf efter den senere 1635-forordning. Det tyder altså på, at Susanne var bevidst om, at fødslen i dølgsmål var yderst problematisk for hende, og bestyrker argumentet for at 1635-forordningen blot var en kodificering af retspraksis. Helt afgørende for sagens opklaring var Elses vidneudsagn, der knyttede Susanne til det barnelig man fandt på kirkegården. Da Susannes egen tilståelse af at have født et dødfødt barn i dølgsmål først falder efter domsafsigelsen, kunne ridefogeden ikke lægge dette til grund for sin domsbegæring.

Lokalsamfundets hemmeligholdelse eller lensmandens opklaringsarbejde? Hvorfor rejstes sagen først efter to år?

Lokalsamfundets rolle i sagen er tvetydig. På den ene side var lokalsamfundets hjælp afgørende for opklaringen af sagen, men på den anden side blev sagen først rejst på tinget to år efter fundet af knoglerne på kirkegården. I al den tid havde både Hans Roggen, Else og formentlig det meste af lokalsamfundet kendt til Susannes brøde, men havde tilsyneladende ingen hast med at få sagen rejst.

I forhold til sagens opklaring var lokalsamfundet afgørende, da det var her man fandt vidnerne, og med hjælp herfra man sikrede beviserne, f.eks. knoglerne fra barnelaget. Sagen mod Susanne viser også tydeligt, hvor svært det var at holde en graviditet hemmelig. Rygterne svirrede hurtigt om, at Susanne var gravid og efter fødslen havde ombragt barnet. Derfor er det ikke så mærkeligt, at den unge kvinde ikke skulle have mange opfordringer til at flygte ud af landet. Den lokale diskurs blev repræsenteret ved herredsfogeden, Christen Nielsen i Kalsensgård, som bevidnede, at rygterne om Susanne havde været i omløb i flere år, og at man havde fundet laget på kirkegården to år tidligere. Men hvorfor gik der to år, før sagen blev rejst? Var lokalsamfundet tilbageholdende med at informere øvrigheden om sagen? Sympatiserede de med den unge pige, som var kommet galt afsted? Som tidligere nævnt blev fundet af knoglerne ikke tinglyst i 1631, men med Aalborghusfogedernes hyppige tilstedeværelse på tinget samt det faktum, at delefogeden var bosiddende i herredet, kan rygterne om Susannes graviditet, fødsel og fundet af knoglerne næppe være gået øvrighedens næse forbi. Hvis man ønskede, at sagen skulle hemmeligholdes, havde man formentlig ikke sladret så meget om den, da man vidste at det på et tidspunkt ville komme delefogeden eller ridefogeden for øre. Derfor kan man ikke umiddelbart

spore nogen sympati for Susanne i lokalsamfundet. Det fremgår ikke af sagen, hvornår lensmanden blev informeret, men intet tyder på, at lokalsamfundet skulle have forholdt lensmanden oplysninger om sagen, hvorfor forklaringen på, at sagen først rejses på tinget to år efter fundet af knoglerne i stedet skal findes hos lensmanden.

Som det vil fremgå af analysen af blodskamssagerne senere i dette kapitel, var det almindelig kutyme, at man rejste sager og fik mistænkte dømt, selvom de var rømmet. Denne praksis kendes også fra drabssager, hvor drabsmanden blev dømt fredløs, såfremt han blev dømt in absentia pga. rømning. Imidlertid indeholdt kravet om herskabspåtale i drabssagerne en forpligtigelse for lensmanden til at lade drabsmanden eftersøge på krongodset i lenet.³²⁰ I den konkrete sag gik man tilsyneladende endnu videre, idet lensmanden ikke blot eftersøgte Susanne inden for sit eget len, men eftersøgte hende i hele det dansk-norske kongerige. Dette forudsatte, at man havde information om, at Susanne var rejst til Norge efter fødslen og formentlig kunne findes her. Det har desuden taget tid at få opsporet Susanne, selvom hun tjente hos en præst, en af statens tjenere. Lensmanden Otte Skeel så altså på forbrydelsen med stor alvor og brugte både tid og relativt store ressourcer på at opklare sagen. Dette fremgår både af sagsakterne, men også af lensregnskabet's udgiftsposter på sagen. Bl.a. betalte man den norske foged, som havde anholdt Susanne for at eskortere hende til Aalborg. Dette var angiveligt sket på et af den tidligere Aalborgborgmester, Hans Sørensen Tolders skibe. I hvert fald modtog Hans Sørensen Tolder 9 sletdaler for transporten. Desuden sendte lensmanden en mand til Norge med bud til den stedlige lensmand om at afhøre eventuelle vidner, om Susannes påståede fødsel på Tromø. Dette affødte endnu en udgift, som ifølge skriveren var en direkte konsekvens af Susannes løgne. *"Och siden hun ebr bleffuen Anholden haffuer hun haffi atskillige ustadige och löynagtige mundheld. Iblandt andre at itt barn hun haffde født var paa Tromsø udi Norge, hos en Mand ved Nauffn Biörn, hvilked dog falerid.³²¹ och give en Bud Nauffnlige Jens Skotte som sandhed derom skulle forfare."*³²² Udgiften på 8 sletdaler var altså løn til Jens for at rejse til Norge og afhøre folk. De samlede udgifter til transport, fængsling, vidneafhøringer i Norge og henrettelse af Susanne beløb sig til over 28 rigsdaler, hvilket formentlig langt oversteg, hvad man kunne hente hjem i Susannes efterladte boslod. De mange udgifter i forbindelse med sagen mod Susanne indikerer, at opklaringsarbejdet i sagen havde været i gang over en længere periode, og støtter indirekte argumentationen for, at sagsrejsningens forsinkelse skyldtes lensmandens opklaringsarbejde.

Susannes skiftende forklaringer medvirkede også til at sinke den endelige retssag mod hende. Man kan ikke fortænke Susanne, der kæmpede for sit liv, i at forsøge at lede

³²⁰ DKR: Reces af 1547 § 16, s. 223-224.

³²¹ Falerid = falleret. Hendes påstand bristede/gik falit ved nærmere efterprøvning.

³²² Aalborghus lensregnskab 1632-33.

opklaringsarbejdet på vildspor. Hun havde først og fremmest ikke regnet med, at man ville eftersøge hende i Norge, og hun havde formentlig efter sin fængsling ikke forventet, at man ville ofre ressourcerne på at undersøge hendes påstande om at have født og fået begravet barnet i Norge. At man ofrede ressourcer på at få Susanne dømt viser, at, i dette tilfælde lensmanden på Aalborghus, tog sine øvrighedsforpligtelser, herunder påtale- og eksekveringspligten i drabssager, alvorligt. Sager om spædbarnsdrab og fødsel i dølgsmål havde yderligere den komplikation eller skærpene omstændighed, at kvindens ofte uønskede graviditet ikke sjældent var et resultat af en hor- eller lejermålsforseelse. Desuden var det et uskyldigt barns liv, der blev taget, før det nåede at blive døbt og dermed sikret en begravelse i indviet jord – og dermed frelse efter døden. Der var således tungtvejende argumenter for, at denne forbrydelse i særlig grad kunne vække Guds harme og vrede. Måske finder vi her baggrunden for, at lensmanden Otte Skeel, som var en af den lutherske ortodoksis fortalere i Rigsrådet, brugte store ressourcer og lang tid på at lade sagen mod Susanne efterforske.

Hans Roggen og kaptajnen går fri af anklage

Hvor lokalsamfundet og øvrigheden tydeligt tog afstand fra Susanne og hendes handlinger, er det påfaldende, at hverken Hans Roggen eller hans far, kaptajnen, blev tiltalt i sagen. Susannes udlæggelse af Hans Roggen som barnefader ville i normale lejermålssager have medført, at han var blevet pålagt en bøde. Det var imidlertid ikke tilfældet i denne sag til trods for, at ridefogeden i sine anbringender anførte, at Susanne havde udlagt Hans. En udlæggelse, som hun gentog i sin endelige bekendelse efter dommen.

En plausibel forklaring på, hvorfor Hans Roggen og kaptajnen gik fri, var, at Susannes troværdighed var minimal. Hun havde ikke alene mistet sin ære gennem sine handlinger, men hendes udsagn gennem hele sagen var igen og igen blevet tilbagevist af vidner. Susannes moralsk forkastelige forbrydelse og det medfølgende ærestab var formentlig afgørende for Hans Roggen og kaptajnen. I 1547-recessen blev det nemlig forordnet, at man ikke kunne lægge udædiske, uærlige personers vidneudsagn til grund for anklager imod andre.³²³ I bestemmelsen nævnes tyve og troldfolk, som eksempler på sådanne folk, men af sammenhængen fremgår det, at det blot er eksempler, og at bestemmelsen omfatter alle udædiske og uærlige personer. Til trods for at bestemmelsen først trådte i kraft i det øjeblik Susanne blev dømt, blev hun formentlig, grundet sagens forløb og vidneudsagnene, allerede på et tidligt tidspunkt betragtet som udædisk og uærlig. Det skal dog bemærkes, at bestemmelsen ikke diskvalificerede trolddomsdømtes udlæggelser af andre troldfolk – tværtimod bidrog sådanne udlæggelser væsentligt til, at de danske

³²³ DKR: Reces 1547 § 8, s. 218-219.

hekseprocesser i en årrække spredte sig som ringe i vandet. Susannes forbrydelse var imidlertid væsensforskellig fra trolddomssagerne. Man frygtede ikke Susanne på samme måde som troldfolkene, og anklagen mod Hans Roggen og kaptajnen var trods alt langt mindre alvorlig end en trolddomsanklage.

Hverken Susannes udsagn om, at det var Hans, der havde opfordret hende til at rejse til Norge eller kaptajnens kendskab til og eventuelle andel i hendes graviditet, blev taget til følge af retten. Begge benægtede nemlig pure faderskabet og kaptajnen sågar ethvert kendskab til graviditeten. Det virker imidlertid usandsynligt, at kaptajnen ikke kendte til graviditeten, når hele lokalsamfundet sladrede om det. Formentlig har kaptajnen og hans søn begge vidst, at sønnen havde gjort Susanne gravid, og måske havde de ligefrem sammen udtænkt planen om at sende hende til Norge for at fjerne mistanken fra sønnen. For hvordan fik Susanne overhovedet penge til at komme til Norge? Som det fremgår af lensregnskabet's udgiftsposter var det ikke gratis at komme med skib til Norge, og sandsynligheden for, at Susanne, en tjenestepige og datter af en fattig og forgældet skrædder, selv skulle kunne rejse det beløb, det kostede at komme med skib til Norge – ikke bare én, men hele to gange – virker ganske usandsynligt.³²⁴ Det var ikke et ukendt fænomen, at mænd med ressourcer forsøgte at sno sig uden om uønskede faderskaber ved enten at få andre til at påtage sig skylden eller ved at så tvivl om pigens udlæggelse af ham.³²⁵ Formentlig var kaptajnen også involveret anden gang Susanne rejste til Norge, da hun, efter at have født i Bisgård, en kort overgang kom i huset hos en af kaptajnens underordnede officerer, Sergeant Mathias i Aalborg, inden hun kunne komme med et skib videre til Norge. Kaptajnen har formentlig udnyttet sit embede og netværk til at få Susanne sendt af vejen efter fødslen, for at undgå at han selv og sønnen blev trukket ind i sagen.

Selvom der altså kan sættes alvorlige spørgsmålstegn ved Hans Roggen og kaptajnens roller i sagen, endte Susannes forbrydelse med at diskvalificere hendes anklager mod dem, således at de undgik videre tiltale. Desuden kan man undre sig over, at der ikke rejstes tiltale mod Else for medviden til forbrydelsen. Her spillede Elses afgørende vidneudsagn formentlig en rolle. Måske har hun betinget sit vidneudsagn af, at hun selv ville gå fri for straf?

Påtale- og retspraksis i blodskamssager

Opfattelsen af det incestuøse forhold eller blodskammen i den tidligmoderne periode adskilte sig væsentligt fra vores moderne opfattelse. Således var der sjældent tale om overgreb, hvor en nært

³²⁴ At Daniel Skrædders økonomi ikke var den bedste fremgår af nogle gælds og restancesager i tingbogen, jf. HHT: 19/5-1632, 26/5-1632 og 27/4-1634. Desuden fremgår det, at Daniel havde handlet med fjenderne og synet for dem under besættelsen af Jylland, jf. HHT: 19/11-1631. Dette var formodentlig medvirkende til at give ham et tvivlsomt ry i lokalsamfundet.

³²⁵ Appel, 1999, 183-185.

beslægtet voksen forgreb sig på et barn. Ofte var begge parter voksne og indgik frivilligt i relationen, ligesom de ikke nødvendigvis var biologisk beslægtede med hinanden.³²⁶ Baggrunden for denne noget bredere opfattelse af blodskam var først og fremmest religiøst bestemt. Incest og blodskam var nemlig på samme måde som drab på spædbørn blandt den håndfuld forbrydelser, der i særlig grad kunne vække Guds vrede. Derfor brugte man betegnelserne blodskam og kættereri synonymt i 14-, 15- og 1600-tallet og understregede dermed forbrydelsens særligt gudsanstødelige karakter. Forbuddet mod blodskam byggede på en fortolkning af 3. Mosebogs kapitel 18 og 20, som opregnede en række forbud mod seksuelle forhold mellem nært beslægtede. Straffen for brud på forbuddet var nådesløs. Ligesom andre forbrydelser, der tog udgangspunkt i mosaisk ret, var blodskam nemlig belagt med dødsstraf.³²⁷ Forbuddet mod seksuelt samkvem mellem nærbeslægtede var da heller ikke nyt. Siden 4. Laterankoncil i 1215 havde seksuelle forhold indenfor fjerde slægtsled været forbudt. Et forbud som uden de store ændringer blev videreført efter Reformationen i bl.a. ægteskabsordinansen af 1582, hvor man i øvrigt også henviste til den eksisterende henrettelsespraksis som straf for blodskam.³²⁸ Forbuddene gjaldt ikke blot slægtskabsled inden for egen familie, men omfattede også svogerskaber. Det var opfattelsen, at svogerskabet blev indstiftet ved ægteskabet. En af 1500-tallets store teologer, Niels Hemmingsen, formulerede det således i bogen *Vejledning i ægteskabsager 1572*:

”Tanken om svogerskabet er denne: Mand og hustru er ét kød; hermed kommer mandens slægtninge til at stå hustruen nær, og hustruens slægtninge kommer til at stå manden nær, så at én fra mandens slægt skal afstå fra at gifte sig med én fra kvindens slægt, på samme måde som han skal holde sig fra sin egen slægt, og omvendt. Thi de er nu forbundet i et nyt fællesskab, nemlig svogerskabet; og det er ikke ringere end slægtskab.”³²⁹

Dette udvidede kredsen af forbudte forbindelser betragteligt, og den største gruppe af henrettede for blodskam i de nordiske lande i 1600-tallet blev netop dømt på baggrund af en ulovlig svogerskabs-forbindelse, dvs. for en forbindelse uden reelt biologisk slægtskab.³³⁰

Af den teologiske litteratur og retspraksis fremgår det, at blodskam allerede i begyndelsen af 1500-tallet blev straffet med døden. Dog kom der ikke nogen klar lovgivning på området før 1637. Det skete på Christian IV's foranledning, da han den 23. marts 1635 sendte en klage til

³²⁶ Cronberg, 2002, 108. Per Ingesman har påvist, hvordan blodskamssagerne i 1500-tallet ofte var svogerskabsforbindelser, men har tillige fundet enkelte tilfælde af ”ægte” blodskam (Ingesman, 2007, 336 og 345).

³²⁷ Krogh, 2000, 158 og Jónsson, 2003, 101.

³²⁸ Jónsson, 2003, 103.

³²⁹ Hemmingsen, 1572 [1987], 81-82.

³³⁰ Cronberg, 2002, 108.

teologerne på Københavns Universitet, hvori han gav udtryk for, at det var kritisabelt, at der ikke fandtes klare danske retsregler på dette område. Han bad teologerne udarbejde klare regler på området, som skulle tage udgangspunkt i *"Guds Ord"*.³³¹ Resultatet, forordningen af 16. juni 1637, indeholdt således en lang liste over slægts- og svogerskabsled, inden for hvilke ægteskab og dermed seksuelle forbindelser var forbudt. Listen tog udgangspunkt i Moselovens personkreds, men inddrog tillige forbindelser, som Moseloven ikke omtalte, men som ud fra en logisk systematisk læsning heraf burde være forbudte. Resultatet blev en liste, der omfattede alle tænkelige forbindelser *"udi den op- och nedstiende linie, meden til er, och derboes i det første och andet led i sideslect som er med forældernis syskende, syskendis afkomme och deslige i blod och svogerskab"*.³³²

Der kan altså ikke herske tvivl om, at opfattelsen også før 1637 var den, at blodskam skulle straffes med døden. Umiddelbart finder man også samme holdning i de tre blodskamssager, der findes i tingbøgerne fra Hvetbo herred. I alle tre sager var det de tiltaltes herskab, der førte sagen imod dem, og i alle sagerne faldt der dødsdomme. Således stævnedede delefogeden for Aalborghus, Jens Tomsen, den 4/7 1635 på baggrund af to tidligere uendelige domme *"den første den 20. junij, den anden den 27. junij, begi udi eens meening och beslutning, forne Laurst Andersøns hallffue godtz med Kierstin Ibsdatters at ver Velb. Gunde Lange paa Kongl. Majest. Vegne tildomtt, och dem siden begi derforuden att fanges och straffes paa deris lifff for deris kietterske gierningh och blodskam, huor de kand betredes, och acter sig i dagh endeligh dom"*. Da Laurst og Kirsten var rømmet og derfor ikke mødt ved retten, afgjorde herredsfogeden sagen i få ord: *"Derfor tilldomtt forne Gunde Lange hallffitt deris godtz, och dem att straffes paa lifffuett och brendes"*.

En lignende dom faldt kort tid efter mod Rævkærgårdfæsteren, Oluf Sørensen, og dennes steddatter Mette Pedersdatter. Det er påfaldende, at to af blodskamssagerne blev ført og pådømt ganske få måneder efter, at kongen havde iværksat et stort lovgivningsarbejde, for at få bekæmpet det moralske fordærv, der efter hans mening herskede i riget. Er de to blodskamssager derfor et udtryk for, at statsmagten havde indskærpet over for lensmænd og godsejere, at blodskam var en grov forbrydelse, der skulle bekæmpes med alle midler? En rømningssag fra 1634 kunne i hvert fald tyde på en ændret praksis i Aalborghus len. Undervejs i rømningssagen kommer det nemlig frem, at Jens Andersen, der havde rømmet fra sin halvgård i Fårup, havde gode grunde til at rømme. En mand ved navn Søren Tomsen vidner i al fald, at *"der gick røct och tiende, at Jens Anderson skulle haffue lockett och beliggett sin egen fosterdatter, boendis i Sielland, och afflett barn med hender"*.³³³ Til trods for dette vidneudsagn lægges der i sagen ikke yderligere vægt på den mulige blodskam. Det var alene spørgsmålet om Aalborghus' krav på Jens Andersens efterladte boslod og gårdens avl,

³³¹ Jónsson, 2003, 101-104.

³³² CCD, bd. 4, nr. 599 § 2, s. 697-699 og Jónsson, 2003, 105-106.

³³³ HHT: 2/8-1634.

der blev taget stilling til i sagen. Sagen adskiller sig ikke betragteligt fra de to sager fra 1635, hvor der rejstes tiltale og faldt dom for netop blodskammen og ikke rømningen. Ændringen i praksis skyldes muligvis, at Gunde Lange i 1635 blev indsat som lensmand på Aalborghus efter at Otte Skeel var død omkring jul i 1634. Måske har Gunde Lange fået indskærpet at være opmærksom på bekæmpelse af moralsk forfald i sit len, og ligeledes indskærpet dette overfor godsejerne. Gunde Lange havde i sin tid som landsdommer i Viborg fra 1617-1623, da hekseprocesserne var på sit absolut højeste, vist sig som en nidkær administrator af Christian IV's moralske og religiøse lovgivningstiltag.³³⁴ Otte Skeel var på den anden side kendt for sit ortodokse religiøse sindelag, og så derfor formentlig heller ikke med milde øjne på blodskam. En forklaring på at Jens Andersen ikke blev forfulgt for blodskam til trods for, at det formentlig var baggrunden for hans rømning kunne være, at Otte Skeel den 23. juli samme år fik ordre til at rejse med rigskansler, Christen Thomsen Sehested, til Unionsforhandlinger med hertugen af Gottorp i Tyskland. Afrejsen skulle ske senest ved Mikkelsdag (29/9), men gerne før.³³⁵ Det fremgår ikke af det tilgængelige kildemateriale, hvorvidt afrejsen skete umiddelbart derefter, og dermed kunne forklare, hvorfor man ikke undersøgte blodskamsrygtet nærmere. Omvendt kunne der også være tale om en tilfældighed, og at netop blodskammen endnu ikke var sat på dagsordenen fra kongemagtens side, hvorfor den trods lensmændenes religiøse overbevisninger, ikke påkaldte sig Otte Skeels interesse. Hvad enten den manglende påtale skyldtes den ene eller den anden eller måske en helt tredje forklaring, så tyder det på, at kongens henvendelse til universitets teologer i 1635 markerede en skærpet indsats mod blodskam, som afsatte sig direkte spor i retspraksis på Hvetbo herredsting.

I blodskamssagerne var skyldsspørgsmålet relativt hurtigt afgjort, da de mistænkte rømning og manglende fremmøde i retten var at sidestille med en tilståelse. Grundet rømningerne blev kun én enkelt af dødsdommene eksekveret, nemlig den over Tomas Pedersen "ved Dammen" i Vester Hjerimitslev. Selve tiltalen og dommen over Tomas Pedersen findes ikke i tingbogen fra Hvetbo. Derimod findes en boopgørelse efter Tomas, hvoraf det fremgår, at han var blevet henrettet.³³⁶ Dette blev også senere ekspliciteret i et tingsvidne på forarmede skyldnere, der ikke var i stand til at yde Jens Hals arvinger deres skyld. Her hed det, at "*Thomas Pederson ved Dammen* [i Vester Hjerimitslev], *hand bleff hallshugett och hans godtz i kongens verd...*"³³⁷ I tingbogen fra naboherredet Jerslev finder vi imidlertid Tomas Pedersen i en indførsel fra den 6/9 1632. Nogle vidner forklarer, at Margrethe Jespersdatter, der tilsyneladende var rejst hjemmefra

³³⁴ Henningsen, 1992, 142: Henningsen antyder nærmest, at Gunde Langes særlige indsats var baggrunden for at hekseprocesserne toppede på dette tidspunkt. At Gunde Langes indsats som landsdommer skulle være den monokausale forklaring på, at hekseprocesserne toppede på dette tidspunkt, forekommer mig dog yderst tvivlsomt.

³³⁵ KB: 1634 23/7, s. 709f.

³³⁶ HHT: 9/2-1633.

³³⁷ HHT:15/2-1634.

i 1627, havde født et barn i Søren Simonsens hus i Allerup og ved samme lejlighed udlagt hendes stedfar Tomas Pedersen som den rette barnefader. Tomas Pedersen var formodentlig allerede fængslet på Sejlstrup slot, da vidneudsagnet blev ført ved Jerslev herredsting. Det fremgår nemlig af indførslen, at han blev stævnet i borgstuen på Sejlstrup slot. Af Tomas' vidneudsagn fremgår det, at han tidligere havde erkendt at være barnefaderen og derfor ikke kunne benægte det for retten.³³⁸ Herefter var det almindelig retspraksis, at Tomas Pedersen, i lighed med sagen mod Susanne Danielsdatter, skulle stævnes for sit eget værneting i Hvetbo for at sagen kunne pådømmes. Imidlertid er der en lakune i kildematerialet i forbindelse med, at man tog en ny tingbog i brug.³³⁹ Der mangler således indførsler fra 1/9 og 8/9 1632. Tomas blev formodentlig allerede stævnet, dømt og henrettet 8/9 1632, da sagen ikke føres senere i 1632, hvor tingbogen er fuldstændig bevaret.

Af boopgørelsen efter Tomas fra den 9/2 1633 fremgår det, at en række personers indestående i boet skulle trækkes ud, før boet kunne deles mellem herskabet og enken. Således skulle Søren Jespersen have 22 daler af sin fædrene arv, samt sin afdøde broders tilgodehavende på 15 mark og 4 skilling, mens Tomas Pedersens enke, Margrethe Sørensdatter og hendes børn modtog 13 daler, 1 mark og 6 skilling efter Jens Jespersen. Desuden skulle al øvrig skyld og sagsudgifter tages af boet. Til overs blev kun 26 daler, 3 mark, 2 skilling og 3 albus (hvid), som blev fordelt 50/50 mellem enken, Margrethe Sørensdatter og Sejlstruplensmanden. Baggrunden for Søren Jespersens udlæg i boet findes i et tingsvidne fra 1631, hvor Tomas Pedersen optog vidne på, at Jesper Jensens børn gav afkald på at få udbetalt deres arv og i stedet ville lade arven blive i boet hos Tomas.³⁴⁰ Margrethe Sørensdatter havde altså været gift tidligere og var enke efter Jesper Jensen. Det var således de overlevende børn fra dette ægteskab, der søgte at få deres fædrene arv ud af stedfaderens bo. Dette passede imidlertid ikke Sejlstrups defoged Jens Andersen i Tvilstedgård, som krævede, at børnenes værge, Las Jensen, fremviste et rigtigt skiftebrev med segl, så arvens størrelse kunne fastslås. Las Jensen havde imidlertid været jaget ud af sit hjem under besættelsen af Jylland, og fjendens soldater, som havde boet i hans hus, havde

³³⁸ Jerslev herreds tingbog: 6/9-1632.

³³⁹ Det var en udbredt praksis, at tingskriveren indleverede den udfyldte tingbog til lensskriveren, som udleverede en ny på vegne af lensmanden, jf. Ørberg, 1977, 212-213. Praksis i Hvetbo synes normalt at have været, at skriveren ved årets afslutning indleverede tingbogen for indeværende år og fik udleveret en ny tingbog til det kommende år, der var autoriseret af lensmanden eller ridefogeden på hans vegne, jf. HHT: 1634 og 1635. Dog kunne udleveringen af en ny tingbog også ske i løbet af året, såfremt alle sider var udfyldt, som det f.eks. var tilfældet i 1632. Tingskriveren har formentlig ikke været i Aalborg, men indsendt tingbogen, hvorefter der er gået et stykke tid før den nye bog er kommet. Af den nye tingbog fremgår det, at den er autoriseret 15/9 1632, og der er indførsler fra tingssamlingen samme dag. Pga. afstanden mellem Aalborg og Hvetbo herred må man formode, at tingskriveren har ført nedskrevet tinghandlingerne andetsteds og senere indført det i tingbogen. Derfor var de foregående to ugers tingshandlinger formodentlig også nedskrevet på løse ark, som siden er bortkommet. Skriveren har af ukendte årsager ikke indført tingshandlingerne fra de foregående to ugers ting i den nye tingbog, måske fordi disse handlinger forgik før tingbogens autorisationsdato?

³⁴⁰ HHT: 26/11-1631.

ødelagt eller taget hans papirer samt meget andet af hans gods, hvilket grander og naboer kunne bevidne.³⁴¹ Bl.a. vidnede fogeden fra Aalborg Hospital, Jens Madsen i Holmgård, at det skiftebrev der var skrevet mellem Tomas Pedersen og hans stedbørn lød på 80 sletdaler. Ydermere vidnede kapellanen ved Ingstrup kirke i et brev *"...jeg offruerverendes var, der Thames Pederson i Vester Hiermisloff bleff forligtt med sin fosterbørn effter deres salig fader Jesper Jensen om 80 slettedaller."*³⁴² Efterfølgende afsagde herredsfogeden dom i sagen. Ifølge dommen skulle Las Jensen have børnenes arv ud af boet, og delefogedens anbringender blev ikke taget til følge. Delefogeden var dog ikke til sinds at opgive sagen endnu. Han trak umiddelbart efter dommen blodskammen ind som argument i arvedelingen, idet *"Margrett Jespersdaters federne arffue bør hans husbond paa Kongens vegne at effterfølge, effterdi hun haffuer ladett sig bekrencke aff hendis stibfader."* Hertil svarede Søren Jespersen³⁴³, *"att hun [Margrethe Jespersdatter] nogle aar var død, førend den gierning bleff aabenbaret, och var under anden øffrighed, och hendis federne arv var skjiffit"*. Herefter afsagde herredsfogeden endnu en kendelse, hvori Jens Andersens anbringender afvist.³⁴⁴ Herefter opgav Jens Andersen at gøre yderligere indsigelser i sagen, og af sagefaldsregistret for Sejlstrup len fremgår det, at den konfiskerede del af Tomas Pedersens boslod svarede til rettens fordeling mellem herskabet og enken.³⁴⁵ Foruden dødsstraffen ser det således ud til, at praksis var, at det halve boslod tilfaldt herskabet, mens den anden halvdel tilfaldt den dømtes arvinger.³⁴⁶ Dog viser sagen om Tomas Pedersens boslod, at eventuelle kreditorer skulle sikres deres tilgodehavende af boet inden herskabet kunne gøre sit krav gældende. Baggrunden for at Søren Jespersen overhovedet kunne betragtes som kreditor var den skriftlige aftale, der var indgået med Tomas Pedersen om udbetaling af arven efter Jesper Jensen inden han blev dømt og henrettet for blodskam.

I forhold til påtaleretten i sagen er særligt Søren Jespersens argument, om at Margrethe Jespersdatter var under en anden øvrighed interessant. Søren Jespersen mente altså, at hvis nogen kunne gøre krav gældende i forhold til Margrethes arvelod, var det hendes daværende herskab og ikke Sejlstruplensmanden. Desværre lægger herredsfogedens dom kun vægt på, at Margrethe var død og at hendes fædrene arv allerede i 1631 var blevet skiftet. Men argumentet viser, at det var almen viden, at kun den tiltalte eget herskab kunne gøre krav på bøder og konfiskerede boslodder i denne type sager. Ligeledes er det interessant, at undfangelsestidspunktet fremhæves som afgørende for, hvilket herskab der kunne gøre krav gældende i sagen. Det samme princip,

³⁴¹ HHT: 6/10-1632.

³⁴² HHT: 27/10-1632.

³⁴³ Lidt pudsigt, at det ikke er dennes lovværge der udtaler sig på dennes vegne som hidtil i sagen.

³⁴⁴ HHT: 27/10-1632.

³⁴⁵ Sejlstrup lensregnskab 1632-33.

³⁴⁶ HHT: 9/2-1633; 4/7-1635; 12/9-1635.

som var gældende i sagen mod Susanne Danielsdatter, var altså også gældende i blodskamssagerne.

I de fire sager hvor blodskammen enten påtales eller forsøges bragt i spil, var der tale om mænd, der havde ligget i med deres steddøtre. Børn fra tidligere ægteskaber blev altså ved den tilbageværende forælders nye ægteskab regnet for den nye ægtefælles børn og blev i retslig henseende sidestillet med biologiske børn. I den forbindelse er det værd at bemærke, at det i 1637-forordningen hed, at *"saa frembt saadant blodskam er begaait baade med moder och datter, daa skal kroppen, naar de halsbugne ere, andre til saadan vederstyggeligheds afskye kastis paa en ild och forbrendis"*.³⁴⁷ Af den ovenfor citerede dom over Las Andersen i Ingstrup og hans steddatter Kirsten Ibsdatter fremgik det, at de efter henrettelsen skulle brændes. De øvrige sager og domme siger derimod intet om efterfølgende afbrænding af de henrettede, selvom sagerne var stort set enslydende. Det er påfaldende, at netop dommen over Gunde Langes undergivne omtaler bålstraffen. Selvom det ikke fremgår af tingbogsreferatet, at delefogeden Jens Tomsen skulle have begæret bålstraf efter henrettelsen, er det ikke utænkeligt, at det skyldes en forglemmelse eller et fravalg hos tingskriveren. Det var desuden ikke normalt, at herredsfogeden skærpede domme i forhold til anklagerens anbringender. Hvis dommen mod forventning afspejlede herredsfogedens normale praksis i disse sager, forekommer det underligt, at f.eks. Jens Andersen ikke blev brændt efter sin henrettelse, og at den anden dom for blodskam fra 1635 intet nævner om bålstraf. Da det fremgår af 1637-forordningen, at baggrunden for at henrettelsen skulle efterfølges af bålstraf var, at befolkningen skulle forstå Guds afsky ved netop dette forhold, bestyrkes mistanken om en forbindelse mellem Christian IV's skærpede opmærksomhed på bekæmpelse af blodskam i 1635 og Gunde Langes indsættelse som lensmand på Aalborghus. Gunde Lange havde, som tidligere nævnt, vist sin beredvillighed til at håndhæve statens disciplinerende tiltag, og det er ikke utænkeligt, at Gunde Lange ved sin indsættelse var blevet instrueret i særligt at slå hårdt ned på forhold mellem stedfar og steddatter. Hele fire kendte potentielle tilfælde af denne type forbindelser i Hvetbo herred tyder på, at sådanne forbindelser ikke var ualmindelige.³⁴⁸ En af hovedforklaringerne herpå skal findes i nogle af samfundets grundlæggende socioøkonomiske strukturer, nemlig sammenhængen mellem ægteskabet og fæsteforholdet.

I sin undersøgelse af Skast herred viser Hans Henrik Appel, hvordan fæstegårdssystemet fordrede, at man ofte gengiftede sig både to og tre gange, når ens ægtefælle døde. Samfundets indretning var bundet op på samlivet og samarbejdet mellem mand og kvinde, og ægteskabet var

³⁴⁷ CCD, bd. 4, nr. 599 § 2, s. 697. Denne bestemmelse er formentlig en fortolkning af 3. Mos, 20, v. 14, hvor det hedder: *"Hvis en mand gifter sig med en kvinde og hendes mor, er det en skamloshed. Både han og kvinderne skal brændes. Der må ikke være nogen skamloshed blandt jer."*

³⁴⁸ Dette afspejler sig ligeledes i Már Jónssons undersøgelse af de betænkninger Københavns Universitet blev udbedt at lave i forbindelse med blodskamssager i perioden 1692-1736. Ud af betænkninger om i alt 60 sager omhandlede hele 17 seksuelle forbindelser mellem stedfar og steddatter (Jónsson, 2003, 112).

den eneste legitime ramme for dette samliv. For kvinderne var et nyt ægteskab en måde at blive på fæstegården og fastholde den sociale og økonomiske position og sikkerhed, der var forbund med at være gårdmandskone. For de unge mænd kunne det omvendt være en billet til gårdmandstilværelsen at gifte sig med en ofte ældre enke. Dog kunne ældre mænd også gifte sig med yngre kvinder, f.eks. hvis et tidligere ægteskab ikke var blevet velsignet med børn.³⁴⁹ Essensen er, at der ofte var store aldersforskelle i ægteskabet. Ofte kunne den ene part have børn, der var på alder med eller endog ældre end ægtefællen. Der skal derfor ikke meget fantasi til at forestille sig, at en ung ægtemand eller -hustru kunne finde sin ægtefælles jævnaldrende datter eller søn mere seksuelt tiltrækkende. Man kan derfor med nogen ret hævde, at det var en til dels strukturelt betinget blodskam man ser antydningerne til bekæmpelsen af i Hvetbo herred. I denne bekæmpelse tyder noget på, at indsættelsen af en ny stiftensmand, Gunde Lange, havde en vis betydning.

”der gick røct och tiende”: baggrund, initiativ og tidspunkt for sagsrejsning

Retten til at rejse sagen tilkom de mistænkte herskab, men hvordan kom de mistænkte i herskabets søgelys? Med andre ord, hvem tog initiativ til at gøre herskabet opmærksom på retsbruddet, hvad var baggrunden herfor, og hvornår skete det? De tre reelle blodskamssager giver et indblik i forskellige sociale forhold, strategier og processer, som kunne gå forud for en angivelse.

Følgende passage fra sagen mod Oluf Sørensen og hans fosterdatter Mette Pedersdatter indrammer meget fint de sociale mekanismer, som kunne bringe sagen til øvrighedens kendskab:

”An Olluffster.³⁵⁰i Banghus vand, at det er hender vitterligtt i sandhed, det hendes husbond, forne Olluff Søffrensonn, hauffer beliget hendis datter Mett Pederster, som er hans foster datter, och hun er fructsommeligh, saa de for denne dereis blodskam och kietterske gierning er nu begi borttrømtt.”³⁵¹

Som i andre brud på seksualmoralen var et afgørende bevis på et illegitimt forhold graviditeten og fødslen af et barn uden for ægteskabet. Pigen havde herefter ikke andet valg end at udpege en fader til barnet. Under de skærpede omstændigheder det var, at graviditeten var et produkt af en seksuel forbindelse mellem pigen og hendes stedfader, må det have været normalt, at pigen angav en anden end den faktiske barnefader. Det er veldokumenteret, at falske udlæggelser var en

³⁴⁹ Appel, 1999, 161-162.

³⁵⁰ Ofte forkortes –datter med –ster, f.eks. som i tilfældet her.

³⁵¹ HHT: 29/8-1635.

bevidst strategi, som gårdmandsklassen benyttede sig af. Konsekvenserne af en horsag var økonomisk ruin eller potentielt en dødsstraf, så derfor betalte gårdmændene ofte pigerne for at udlægge en anden, ofte en ugift karl, som måske ligeledes modtog et beløb for at tage faderskabet på sig.³⁵² Når dette skete i sager, hvor parterne ikke var beslægtede, må incitamentet til at udlægge en anden som barnefader for begge parter have været endnu større, når de var beslægtede. Derfor må antallet af blodskamssager betragtes som et absolut minimumstal, idet mange forhold formentlig aldrig blev opdaget. Enten fordi pigen ikke blev gravid eller fordi det lykkedes at få udlagt en anden som barnefader.

Et andet ikke uvæsentligt element i netop disse sager mellem stedfader og steddatter var, at der for mandens vedkommende også var tale om ægteskabsbrud, hor. Således var der også en forsmået hustru, som i Anne Olufsdatters tilfælde bragte sagen for øvrigheden og vidnede mod mand og datter. En blodskamssag var imidlertid også potentielt socialt og økonomisk ødelæggende for hustruen, idet hun uden ægtemanden var økonomisk og socialt udsat og risikerede at måtte fraflytte gården. I den forbindelse er det ligeledes værd at bemærke, at Anne Olufsdatter først bragte sagen for øvrigheden, da manden og datteren var stukket af. Det er muligt, at hun ville have fortiet sagen eller løjet til fordel for manden og datteren, hvis de ikke var rømmet. Det kan dog ikke afvises, at vreden og hadet over at være blevet bedraget af ens nærmeste førte til udlæggelser.

Kirkehistorikeren Per Ingesman har med inspiration fra Heinz Schilling, beskrevet det danske landbosamfund i senmiddelalderen, som et samfund med en udbredt informel social kontrol. Man holdt øje med sine naboer og angav dem til øvrigheden, hvis de begik forbrydelser.³⁵³ Den informelle sociale kontrol var rodfæstet i det danske landbosamfunds grundstruktur, som forblev stort set uændret fra senmiddelalderen helt frem til 1800-tallets udskiftninger. Det tætte samliv i landsbyerne og i de udvidede husstande, som foruden fæstebonden og dennes kone og børn også talte et antal tjenestefolk, gav rig mulighed for at holde øje med naboer og bofæller. En af mest almindelige udtryksformer for denne kontrol var rygtedannelsen, som også spillede en central rolle i blodskamssagerne. Rygterne var et udtryk for en opbygget mistanke til bestemte personer, men var endnu ikke blevet til reelle angivelser. Rygterne blev taget ganske alvorligt af dem, de handlede om, fordi man kendte risikoen ved dem. I første omgang kunne man forsøge at mane rygterne i jorden ved at udlægge en anden som barnefader. Hvis dette ikke lykkedes, blev rygterne opfattet som så skadelige, at man ikke så anden udvej end at rømme gården og flygte for sit liv.

³⁵² Appel, 1999, 184-185.

³⁵³ Ingesman, 2007, 334.

Rygterne kunne nå herskaberne igennem forskellige kanaler, f.eks. ved deciderede angivelser eller henvendelser til fogederne. Fogedstrukturen i Danmark betød, at fogederne ofte var en del af lokalsamfundet, og dermed en del af den sociale og diskursive virkelighed, hvor disse rygter verserede. Fogederne indtog en særlig rolle, fordi de både var en del af lokalsamfundet og samtidig repræsenterede godsejere og lensmænd og den øvrighedsmagt, disse besad. Man kan derfor sige, at den informelle og en mere formel kontrol i form af lensmændenes og godsejernes øvrighedskontrol smeltede sammen i fogedens person. Men hvilken betydning havde dette i praksis? Påtalte fogederne disse alvorlige sager hårdt og nådesløst, når først et rygte nåde dem? De behandlede blodskabsager peger på, at det ofte ikke var tilfældet, hvilket umiddelbart står i kontrast til de hårde straffe, de mistænkte blev idømt.

Fogederne må ofte have kendt rygterne, og blev den kvindelige part gravid, var der ikke langt til anklagen for blodskam. De fleste sager blev formentlig rejst ganske kort tid efter fødslen, hvis ikke parterne nåede at rømme. Det faktum, at parterne i to af sagerne var rømmet inden sagen blev bragt for retten, indikerer, at parterne muligvis blev givet mulighed for at rømme inden sagen blev bragt for øvrigheden. Dette kan tolkes som et udtryk for, at bondesamfundet ikke delte statsmagtens syn på dødsstraffens nødvendighed, men nok så vigtigt, at fogederne der ofte var lokalt forankrede til en vis grad delte bondesamfundets opfattelse. Den respit, der angiveligt blev udvist, kan ses som en rest af det middelalderlige straffænomen, fredløshed. En person der blev dømt fredløs, fik efter dommen en frist til at flygte. Denne mulighed udvandedes efter Reformationen, hvor fredløshedsstraffen i højere grad blev en subsidiær strafform, som oftest kun kom i spil, i tilfælde af at den eller de anklagede for en forbrydelse belagt med dødsstraf var flygtet inden rettergangen, eller der var frygt for, at de flygtede inden dommens eksekvering. Ved at give de anklagede mulighed for at flygte, skånede anmelderen eller fogeden i første omgang deres liv, men opnåede de samme retsvirkninger, som hvis dødsdommen var blevet eksekveret. En mulig tolkning kunne være, at respitten bundede i en vis sympati for de anklagede, som det måske var tilfældet i sagen ovenfor, hvor det angiveligt var den bedragede hustru, der angav mand og datter til øvrigheden. Selvom hun gik en usikker fremtid i møde ved at angive manden, så kunne hun få boet opgjort og skiftet efter ham, og kunne komme videre med sit liv. Hvis denne antagelse skal stå til troende, må fogederne selv have praktiseret eller i hvert fald accepteret denne praksis, og ikke blandet sig i sagerne før de fik en reel anmeldelse af forholdet.

At fogederne må have forholdt sig passivt, kan også sluttes ud fra både sagen mod Tomas Pedersen i Vester Hjermitslev og rømningssagen mod Jens Andersen i Fårup, hvor det fremgår, at rygterne var gamle. Det er usandsynligt, at fogederne ikke kendte rygterne og kunne have reageret på dem, hvis de ville. En anden forklaring kunne være, at så længe der ikke var nogen, der turde eller kunne bevise forholdet, forholdt fogederne sig passivt. Ændringer i rygtets

troværdighed kunne f.eks. ske, hvis en karl, der havde påtaget sig at være barnefader, trak sin vedkendelse af barnet tilbage af den ene eller anden grund.

Rygter om blodskam kunne også bruges, hvis der opstod strid mellem den, rygтет angik og en anden part. I Jens Andersens tilfælde er det meget muligt, at hans rømning skal ses på baggrund af en sådan konflikt. I hvert fald er det påfaldende, at tre navngivne mænd efter Jens' rømning henter nogle køer fra Jens' gård, som lensmanden efterfølgende førte sag om at få leveret tilbage, fordi de uretmæssigt var blevet fjernet fra boet.³⁵⁴ Måske havde Jens og de andre mænd ligget i konflikt omkring køerne, og mændene havde truet med at gå til øvrigheden med blodskamsanklagen, hvilket fik Jens til at flygte for sit liv. Det fremgår af sagen, at steddatteren nu boede på Sjælland, så forseelsen var ikke begået for nylig. Måske var hun rejst, da hun fandt ud af, at hun var gravid? Det samme var formentlig tilfældet med Margrethe Jespersdatter, og kan forklare hvorfor sagens afgørende beviser skal findes ved Jerslev herredsting. Modsat Jens Andersens datter var hun formentlig ikke rejst langt nok væk i tide til at kunne dække over rygterne ved at udlægge en anden potentiel barnefader. Imidlertid havde Margrethes udlæggelse af sin stedfar som barnefader allerede i 1627, i første omgang ikke ansporet vidnerne til udlæggelsen til at gå til øvrigheden med oplysningerne. Baggrunden for dette kan vi kun gisne om, men måske havde de fattet sympati for den unge kvinde, der var kommet i ulykke? Måske stod vidnerne i venskab med Margrethes slægtninge eller Tomas Pedersen? Hvis venskabet siden blev brudt, var incitamentet til at dække over forholdet ikke længere tilstede. Den manglende anklage kunne dog også skyldes, at retsvæsnet for en stor dels vedkommende var sat ud af kraft under besættelsen af Jylland, og da retsvæsnet igen kom op at køre, tog det et par år før blodskamssagen igen dukkede op i folks hukommelse. Når sagen igen dukkede op kunne det skyldes, at den mistænkte kom i konflikt med nogle af sine grander.

Kort forinden Tomas Pedersen blev stævnet til Jerslev herredsting og erkendte sig skyldig i blodskammen, var han indblandet i en sag om nogle inddigede stykker jord, som angivelig var anlagt på Vester Hjerimitslevs fællesjord, og som formentlig gjorde ham upopulær i store dele af Vester Hjerimitslev. Delefogeden fra Aalborghus Tomas Jensen i Jonstrup havde således i maj *"steffntt Hiermisloff grander for sionsmend att tage aff tingett i dag till itt kost³⁵⁵ och plöining, som er kost neden Thames Pedersons gord i Hiermdsloff, och till ett kost vesten for dammen och plöiningh och gröfft och norden byen, att forfare om det kand vere prestgorden eller byen till skade eller ey."*³⁵⁶ Næste tingdag afsagde synsmændene deres vurdering. De vurderede, at kastene, som var lavet i byens fællesjord (fællig) var byen til stor skade. Tomas Pedersen mødte i den forbindelse og sagde, at han havde dyrket

³⁵⁴ HHT:19/7-1634, 2/8-1634, 30/8-1634, 4/4-1635.

³⁵⁵ Dialekt for "kast", som var et inddiget stykke jord.

³⁵⁶ HHT: 19/5-1632.

og pløjet sit kast i otte år. Den 16/6 1632 stævnedes delefogeden de personer, som havde inddiget og dyrket den jord som lå til byens fællig. Tomas Jensen begærede, at de skulle nedlægge dem, da de var byen til stor skade. Igen mødte Tomas Pedersen og nægtede at nedlægge kastet før det gennem retten blev ham og hans husbond fradømt. Tomas Pedersen holdt således stædigt på sin ret og forklaringen herpå får vi en lille måneds tid senere, hvor Aalborghus delefogeden igen krævede, at Tomas nedlagde sit kast. Imidlertid værnedes Tomas Pedersen ved denne lejlighed af Sejlstrups delefoged Jens Andersen i Tvilstedgård, som fremlagde Tomas' tidligere husbond Falk Gøyes brev på, at Tomas havde fået lov til at indhegne og dyrke kastet otte år tidligere. Da Tomas' gård siden var blevet solgt til kronen og lagt til Sejlstrup len, mente Jens Andersen ikke, at kastet kunne kræves nedlagt før hans husbond, lensmanden, var blevet retmæssigt stævnet i sagen, da det drejede sig om ejendom. Ligeledes anførte han, at en lang række andre kast burde nedlægges, såfremt Tomas' skulle nedlægges. Herredsfogeden dømte imidlertid, at alle kast skulle nedlægges og igen udlægges til fællig.³⁵⁷ Jens Andersens krav om, at alle andre kast skulle synes og nedlægges blev imidlertid taget til følge, og den 28/7 1632 tog Tomas Jensen i Jonstrup synsvidne på en række andre kast som også skønnes at være byen til skade.

Herefter forsvinder Tomas Pedersen ud af sagen, og allerede den 6/9 erkender han blodskammen. Muligvis har de to sager intet med hinanden at gøre, men det er ikke utænkeligt at Tomas' stædighed på bekostning af landsbyfællesskabet har gjort, at man har fundet anledning til at efterprøve de rygter, der formodentlig var baggrunden for, at hans steddatter i 1627 havde forladt gården i Vester Hjerimitslev. Måske har nogen haft kendskab til, at Margrethe dengang udlagde sin stedfar som barnefader. I hvert fald forekommer det mere end almindeligt tilfældigt, at blodskamsanklagen dukker op lige i slipstrømmen af Tomas Pedersens stædige opposition mod landsbyfællesskabet. Rygtet om blodskammen lå antageligt i landsbyens kollektive hukommelse og Tomas' kontroversielle optræden skabte ham fjender i landsbyen, som kunne trække det gamle rygte frem for at ramme ham.

At rygter kunne ligge latent i enten den enkeltes eller lokalsamfundets kollektive erindring i årevis for pludselig at komme op til overfladen, hvis en person med et blakket rygte tiltrak sig negativ opmærksomhed, er et fænomen der især kendes fra de samtidige trolddomssager.³⁵⁸ Den informelle sociale kontrol gav sig ikke nødvendigvis udslag i umiddelbare anklager mod en person. Der kunne gå år før anklagen faldt, og ikke sjældent skyldtes dette andre konflikter. Sagen viser, at herskabet ikke kunne sidde sådanne anklager overhørig, hvis koret af stemmer bag rygtet var troværdigt og anklagen alvorlig nok. Således ser vi, hvordan herskabet nærmest samtidig værnede Tomas med den ene hånd og anklagede ham med den anden. Vi så et lignende eksempel

³⁵⁷ HHT: 14/7-1632.

³⁵⁸ Johansen, 1991, 48-54.

i sagen om brud på kirkefreden, hvor herskabet også vendte sig mod Klemend Jensen til trods for, at han handlede efter ordre fra herskabet.

Fraværet af trolddomssager i Hvetbo herred

Det er bemærkelsesværdigt, at der ikke kendes nogen trolddomssager fra Hvetbo herred fra hele 1600-tallet. Af Jens Chr. V. Johansens optællinger af trolddomssager pådømt ved Viborg landsting fremgår det, at Hvetbo herred lå som en enklave omgivet af herreder, hvor trolddomssagerne rullede i stor stil.³⁵⁹ Johansen ser en overordnet tendens til, at processernes antal og omfang var langt større i Vestjylland, herunder også Vendsyssel, end i Østjylland. Johansen giver ikke nogen endelig forklaring på, hvorfor fordelingen så sådan ud, men hans hypotese om, at trolddomssagernes overrepræsentation i Vestjylland skyldtes marginale landbrugsjorde hvis chance for overskudsproduktion konstant var i fare grundet bl.a. naturfænomener som sandflugt, må afvises som generel forklaringsmodel alene ud fra den betragtning, at der i Hvetbo herred, der i høj grad var et marginalsamfund, ikke fandtes nogen trolddomssager. Hypotesen om at trolddomstroen var stærkere i de vestjyske marginalsamfund, kæder Johansen sammen med en lidt særpræget opfattelse af bebyggelsesstrukturen og dyrkningssystemernes betydning for muligheden eller viljen til at yde sine naboer hjælp.

”Mens dyrkningsfællesskabet i var udbredt i Østjylland, var Vestjylland karakteriseret af spredte enkeltgårde, hvilket kan have medført, at naboernes beredvillighed og mulighed for at træde hjælpende til i kritiske situationer var begrænset. I Vestjylland havde befolkningen simpelthen ikke råd til at have troldfolk, - de troldfolk, der eksisterede over hele Jylland, - gående frit omkring; derfor måtte de udryddes.”³⁶⁰

Hvor vidt man kan sige, at dyrkningsfællesskab var afgørende for solidariteten mellem bønderne, vil jeg tillade mig at stille mig tvivlende overfor. Det kunne i lige så høj grad være en kilde til konflikter, der kunne optrappes og til sidst eskalere. Men det er klart, at dyrkningsfællesskabet nok i højere grad gjorde folk afhængige af hinanden og gjorde et tæt samarbejde nødvendigt. Johansens dikotomi mellem bebyggelses- og dyrkningsformerne i henholdsvis Øst- og Vestjylland forekommer også meget generaliserende. I Hvetbo herred var der således både

³⁵⁹ Johansen, 1991, 67.

³⁶⁰ Johansen, 1991, 69.

dyrkningsfællesskab og enestegårde, hvilket også var tilfældet i en lang række andre vestjyske herreder. Blot bestod dyrkningsfællesskaberne i Vestjylland af færre gårde.³⁶¹

Pointen er, at Hvetbo herred ikke passer ind i Johansens forklaringsramme. Men hvor skal årsagen til de manglende trolddomssager i herredet så findes? Troen på hekse og andre overnaturlige fænomener var formentlig lige så stærk i Hvetbo herred som andre steder, ligesom herredet i høj grad var præget af den samme type konflikter og problemer som herreder, hvor der forekom trolddomssager. Således forekommer der flere eksempler på trusler, som under de rette omstændigheder i andre herreder førte til de såkaldte maleficum-processer, som handlede om skadevoldende trolddom.³⁶² Således svarede Johanne Madsdatter Niels Bertelsen, at hun ville lade en djævel hente en plag (unghest), de trættes om. Striden gik på, at Johanne mente, hun havde solgt plagen til Niels, mens han mente, han kun havde den på foder. Hesten havde imidlertid skab og døde i Niels' varetægt. Johannes trusler om at lade en djævel hente hesten, som efterfølgende døde var et klassisk eksempel på en situation der senere kunne føre til et trolddomsrygte eller en trolddomsanklage.³⁶³ At hesten ydermere angiveligt havde skab allerede inden Niels fik den på foder, og at den havde smittet hans andre dyr, tilføjer blot yderligere tyngde til sagen. Johanne Madsdatter blev imidlertid aldrig anklaget for trolddom.

Muligvis kan det være en forklaring på de manglende trolddomssager, at Hvetbo herred af en eller anden årsag undgik at blive en del af den første og kraftigste bølge af hekseprocesserne som fandt sted i årene omkring trolddomsforordningens udstedelse i 1617. Herved undgik man, at der blandt bondebefolkningen og de lokale fogeder blev skabt en praksis, hvor man angav hinanden for trolddom. De trusler og anklager, som andre steder førte til trolddomsprocesser, blev i Hvetbo løst uden inddragelse af herskabet og anklager om trolddom. En nylig undersøgelse af påtaleforholdene i trolddomsprocesserne ved Viborg landsting i perioden 1616-1626 viser, at 29 % af sagerne blev rejst og ført af adelige.³⁶⁴ Trolddomsforordningen pålagde ellers eksplicit adelen og andre øvrigheds personer at sørge for at påtale og få straffet alle troldfolk, de havde kendskab til. Alligevel blev hovedparten af sagerne altså ført af bønderne selv. Formentlig primært fordi bønderne, når der var tale om skadevoldende trolddom, var de umiddelbare skadelidte. Modsat var der ingen direkte skadelidte i f.eks. blodskamssagerne. Disse sager angik udelukkende den religiøse moral, som primært var et øvrighedsanliggende. Endelig adskilte sidstnævnte sager sig fra trolddomssagerne ved sjældent at indebære en risiko for modanklager

³⁶¹ Dam, 2010, 76-78. Samlet set var enkeltgårdsprocenten omkring 7 % højere i Vestjylland end i Limfjordsområdet, mens Vestjylland i langt højere grad end Limfjordsområdet bestod af landsbyer eller bebyggelser på under 10 gårde.

³⁶² Trusler med djævelen var almindelige i forbindelse med eder, når personer følte sig uretfærdigt behandlet, se f.eks. HHT: 30/7-1631; 13/12-1634 eller 27/6 1635.

³⁶³ Johansen, 1991, 59-60.

³⁶⁴ Munch Jensen, 2014, 91-95.

og ukontrollerbare udlæggelseskæder. Der var med andre ord ikke den samme risiko for, at man selv eller ens kære endte på anklagebænken i en blodskamssag som i en trolddomssag.

Inden for rammerne af denne afhandling er det ikke muligt at komme nærmere en forklaring på, hvorfor der aldrig blev ført hekseprocesser i Hvetbo herred. Hverken bønderne, fogederne eller godsejerne synes at have rejst egentlige trolddomsanklager ved herredstinget i Hvetbo. Selv lensmanden på Aalborghus, Gunde Lange, der i sin tid som landsdommer nidkært dømte folk til bålet i hobetal, rejste tilsyneladende ingen trolddomssager i Hvetbo herred i sin embedsperiode fra 1635-1648. Dog skal man passe på med at tolke fraværet af trolddomssager i Hvetbo herred som et udtryk for, at statsmagtens disciplineringsprojekt ikke havde fået fodfæste i Hvetbo herred. Det modbeviser sagen om spædbarnsdrab og blodskamssagerne. Det skal måske snarere tolkes som et udtryk for hvilke kriminalitetsformer, som havde statsmagtens bevågenhed på et givent tidspunkt, og hvorvidt man havde held til at få dannet præcedens i lokalsamfundet for at sådanne sager skulle påtales og straffes. Hvor trolddomssagerne havde toppet i den første 10 års periode efter 1617, havde blodskam, spædbarnsdrab/fødsel i dølgsmål netop statsmagtens opmærksomhed omkring midten af 1630'erne, hvilket de behandlede sager fra Hvetbo herred formentlig afspejler.

Herskabspåtale i sager med primært økonomiske sanktioner: sagefaldssager

Herskabspåtalen i sager med primært økonomiske sanktioner adskiller sig kvalitativt fra herskabspåtalen i de hidtil undersøgte sagstyper, da involveringen af herredstinget i princippet var unødvendig. Bødesanktionen krævede ikke forudgående dom, men var et internt anliggende mellem godsejeren og den skyldige. Herredstinget inddragedes ofte kun, når bønderne ikke betalte deres bøder. Modsat de sager der primært fordrede fysiske sanktioner, var der ikke de store økonomiske omkostninger forbundet med at føre sag om den skyldiges bøde. Bøden udgjorde tvært imod et økonomisk incitament for herskaberne til at sørge for, at bønderne blev straffet.³⁶⁵ Det var altså sagefaldsretten, der betingede eller var udgangspunktet for herskabspåtalen af bøde- eller sagefaldssagerne.

Sagefaldssagerne var på mange måder at sidestille med restance- og gældssager, da langt hovedparten af sagerne handlede om, at herskabet gjorde krav på betaling af bøden. De indkrævede bøder blev opført i såkaldte sagefaldsregistre i gods- og lensregnskaberne. Særligt to retsbrud, lejermål og vold, fylder i tingbøgerne og sagefaldsregistre fra Aalborghus og Sejlstrup len.³⁶⁶ Voldssagerne er allerede behandlet indgående i kapitel 4, grundet værnsaspektet i en del

³⁶⁵ Appel, 1995, 55; Krogh, 1987, 80-81 og Netterstrøm, 2003, 104.

³⁶⁶ Det var tilsyneladende et landsdækkende fænomen, at netop vold- og lejermålsbøder dominerede sagefaldsregistre (Jexlev, 1984, 166-167; Fussing, 1934, 213; Fussing, 1951, 63-65 og Appel, 1995, 56).

af sagerne. Derimod har sagefaldsspørgsmålet i voldssagerne endnu ikke været behandlet. Dette spørgsmål vil dog blive underkastet særskilt analyse i kapitel 6, da voldssagerne, modsat lejermaalssagerne, havde en privat skadelidt part, som kunne gøre bødekrav gældende, ligesom den særlige situation kunne opstå, at voldssagen var mellem to bønder under samme herskab og således i princippet både involvere elementer af værn og herskabspåtale på samme tid. Derfor er det udelukkende lejermaalsforbrydelsen, som er genstand for den følgende undersøgelse.

Lejermaal og forordningen om løragtighed af 1617

Lejermaal var den almindeligste sædelighedsforbrydelse og dækkede over samleje mellem ugifte. I middelalderen blev lejermaalet betragtet som en krænkelse af kvindens slægt, da kvindens ”værdi” på ægteskabsmarkedet blev forringet i det øjeblik hun ikke længere var jomfru. I sin ph.d.-afhandling har Helle Møller Sigh beskrevet lejermaalsforbrydelsens regulering i landskabslovene således: *”Retsbruddet var konstrueret som en ”privatretslig forbrydelse” udtrykt i moderne retlige termer, og det var kønsspecifikt, hvilket vil sige begået af en mand mod en anden mand. Derfor blev det betragtet som en krænkelse af den forurettede husbonds magt og ære og håndteret som et ”civilretsligt erstatningsspørgsmål”*.³⁶⁷ Sideløbende hermed hørte lejermaalet under den gejstlige jurisdiktion. Per Ingesmans har med sin undersøgelse af sagefaldsregistre fra Lundegård (1519-22) og Hammershus (1525-1540), som begge hørte under ærkebispesædet i Lund, påvist, hvordan biskoppen også oppebar bøder for seksuelle forbrydelser, herunder lejermaal.³⁶⁸ Ved Reformationen overførtes den kirkelige bødesanktion til den verdslige øvrighed. I Københavnske reces af 1537 hed det nemlig i artikel 9: at en jomfrukrænker foruden at yde kvindens rette værge 9 mark, også skulle yde *os*, dvs. kongen, 8 skilling grot, *”som tiilforne böttis tiill Biscop-Sag.”* Bestemmelsen om jomfrukrænkelse fra 1537-recessen gik igen i de følgende recesser fra 1547 og 1558, dog således at det kongelige *os* i 1537-recessen i de følgende recesser blev udskiftet med *herskab*, hvorved bestemmelsen sprogligt understregede adelens ret til det fulde sagefald, som var fulgt med privilegeringen med hals- og håndsretten allerede i 1536.³⁶⁹

I forhold til opkrævningen af den ”offentlige” bødesanktion fremgår det både af de førreformatoriske sagefaldsregistre fra de ærkebiskoppelige besiddelser Lundegård og Hammershus og de efterreformatoriske lensregnskabers sagefaldslistes, at de opkrævede bøder ikke fulgte bødetaksterne i landskabslovene eller recesserne. I stedet blev bødens størrelse udregnet efter den skyldige mands betalingsevne.³⁷⁰ Der var altså i princippet tale om en form

³⁶⁷ Sigh, 2012, 183.

³⁶⁸ Ingesman, 2007.

³⁶⁹ DKR: Reces af 1537 § 9, s. 178; Reces af 1547 § 42, s. 235 og Reces af 1558 § 60, s. 279-280.

³⁷⁰ Ingesman, 2007, 339-340 og Sigh, 2012, 185.

for aftingning. Baggrunden for at man indkrævede højere bøder var formentlig, at de 8 skilling grot allerede i de første årtier af 1500-tallet var forældet og blev betragtet som for lav en straf i forhold til den disciplinerende funktion, først kirken og siden staten mente bøden skulle have.

Bortset fra et par enkelte bestemmelser i Frederik II's gårdsret fra 1562, der i øvrigt indeholdt en del regler om lejemålsstraffen for adelige³⁷¹, var 1558-recessen at betragte som gældende ret frem til 1617-forordningen. Dog indskærpede ægteskabsordinansen fra 1582 kursen over for de mænd, som gentagne gange begik jomfrukrænkelser, idet de ved tredjegangsforseelser skulle straffes enten på livet eller anden streng straf, som kunne afskrække andre fra lignende adfærd.³⁷² Hvad der er nok så interessant, er, at vi også her for første gang får reguleringen af sædeligheden sat direkte i forbindelse med øvrighedens forpligtelse overfor Gud til at bekæmpe disse "*grofve synder och forargelse*".

Den hidtil beskrevne udvikling kulminerede i forordningen om løsagtighed, der var gældende ret i nærværende afhandlings undersøgelsesperiode, og udkom samtidig med troldomsforordningen i 1617. Forordningen markerede en opløsning af det "kønsspecifikke" retsansvar, som indtil da havde gjort manden til eneansvarlig i lejemålssagerne. 1617-forordningen ansvarliggjorde nemlig den kvindelige lejemålsbegænger på lige fod med den mandlige part.³⁷³ Foruden ansvarliggørelsen af den ugifte kvinde indeholdt forordningen også en kraftig forhøjelse af bødestraffene "*Eptersom skørlefnit och letferdighed daglig tiltager och forøgis och de bøder, som recessen for saadanne forseelser tilholder at udgifvis ere saa ringe, at mange deraf til synd och løsagtighed foraarsagis*".³⁷⁴ Forordningen fremhæver netop den hidtidige bødestraf i 1558-recessen som utilstrækkelig til at afskrække befolkningen fra den illegitime seksualitet. For mandens vedkommende hævedes straffen til hele 12 rigsdaler og for kvindens vedkommende var straffen det halve, seks rigsdaler. Såvel mandens som kvindens bøde skulle bødes til eget herskab.³⁷⁵ Det fulgte dog også af forordningen, at straffene efterfølgende kunne reduceres kraftigt såfremt parterne giftede sig med hinanden.

Forordningen afspejlede i sin motivering ligeledes den indflydelse, den lutherske ortodoksi havde på lovgivningen i perioden, og som man allerede i ægteskabsordinansen så ansatserne til. Statsmagten og kirken ønskede, at komme det moralske forfald til livs, som man mente befolkningen sank dybere og dybere ned i dag for dag. Til det formål fastsatte forordningen en

³⁷¹ Bl.a. blev adelige kvinder gjort ansvarlige, og dermed hjemfaldne til straf, hvis de frivilligt lod sig beligge. (Jørgensen, 2007, 363-366).

³⁷² CCD, bd. 2, del 4 § 5, s. 285.

³⁷³ Sigh, 2012, 190-191.

³⁷⁴ CCD, bd. 3, nr. 471, s. 514-515.

³⁷⁵ Troels Dahlerup tilskriver den voldsomme inflation i tiden forud for 1617 en del af forklaringen på den kraftige stigning i bødetaksterne (Dahlerup, 1990, 397). Dette kan imidlertid kun til dels være forklaringen i forhold til mandens bøde, men rækker ikke ved indtrykket af markant skærpet holdning overfor den ugifte kvinde, der ikke tidligere skulle bøde.

tvedelt sanktion. Foruden den verdslige bødestraf indeholdt lejermålsforordningen også et krav om at synderne skulle stå åbenbart skrifte for hele menigheden.³⁷⁶

I den forbindelse kan det undre, når Nina Kofoed kalder det åbenbare skrifte for en ”ny sanktion” i forbindelse med 1617-forordningen.³⁷⁷ Det åbenbare skriftemål spillede nemlig allerede en central rolle i den danske middelalderkirke i forbindelse med soning af en lang række åbenbare synder, bl.a. sex uden for ægteskabet. Naturligvis betød reformationen forandringer i det ideologiske og teologiske grundlag for det åbenbare skrifte, men af kirkeordinansen fra 1537/39 fremgår det, at det åbenbare skrifte stadig skulle anvendes i forhold til de samme synder som tidligere, ligesom det også ses anvendt i praksis i det sparsomme kildemateriale, der er overleveret fra sognepræsternes daglige virke.³⁷⁸ Der var således snarere tale om en høj grad af kontinuitet end brud med tidligere praksis, selvom det naturligvis kan diskuteres om anvendelsen af det åbenbare skrifte var så systematisk som det blev senere.

Hvad der imidlertid var nyt i 1617-forordningen, var koblingen af den verdslige og religiøse sanktion i verdslige ret. Efterhånden som den lutherske ortodoksi vandt styrke, oplødedes den klare adskillelse mellem det verdslige og åndlige regimenter i Luthers to-regimentelære og som tydeligt afspejles i omtalen af ”Guds Ordinans” og ”Kongens Ordinans” i det indledende kongebrev til kirkeordinansen.³⁷⁹ Kongens opgave var ifølge kirkeordinansen at sikre de rette rammer for den sande forkyndelse – ikke at blande sig i det teologiske indhold.³⁸⁰ Denne skelnen viste sig efterhånden svær at opretholde desto tættere stat og kirke blev knyttet sammen, og det er muligvis på denne baggrund, at 1617-forordningen skal læses. Med henvisning til samtidens store epidemier, krige og dyrtid rundt om i Europa, som udtryk for ”Guds vrede”, kunne kongen, med hjælp fra landets ledende ortodokse teologer, pludselig gøre sex uden for ægteskabet og andre forbrydelser til spørgsmål om rigets generelle sikkerhed, der fordrede en samlet verdslig og kirkelig sanktion.

Dette kommer, ligesom i ægteskabsordinansen, særligt frem i forbindelse med straffen ved gentagelsestilfælde. Ved gentagende lejermålsforseelser skulle manden straffes på sin yderste formue og på kroppen eller sættes i fængsel, fordi gentagelsen var særligt forargelig for Gud. For kvindens vedkommende var straffen for tredjegangsforseelse kagstrygning. Enkeltpersoners brud på moralen var altså i 1617-forordningen gjort til samfundets og fællesskabets problem – et problem der skulle bekæmpes med alle midler. I princippet er det en tilsnigelse at tale om en

³⁷⁶ CCD, bd. 3, nr. 471, s. 514-515.

³⁷⁷ Kofoed, 2008, 95.

³⁷⁸ KO, 1537/39, 185-186 og Bruun, 1989, 116-117. Det fremgår ligeledes af Nakskovpræsten Anders Pedersen Perlestikkers uddrag af hans forgængeres optegnelser, at det åbenbare skrifte allerede i 1570'erne var hyppigt i brug i forbindelse med soning af lejermål (PB, 1954, 37-38).

³⁷⁹ KO, 1537/39, 150-156, samt Laustsen, 1987, 43-45.

³⁸⁰ Laustsen, 1987, 44 og Christensen, 2007, 147-148.

kirkelig straf. Det åbenbare skrifte skulle i teorien genrejse og reintegrere synderen i de helliges samfund, menigheden, men havde i realiteten formentlig ofte den modsatte effekt. Den indsigt menigheden fik i disse mænd og kvinders syndige livsførelse, må alt andet lige have dannet grobund for sladder og skadet folks anseelse. Hvor bøderne kunne aftinges direkte med herskabet uden involvering af domstolene, slap parterne imidlertid ikke for det åbenbare skrifte og således heller ikke for fællesskabets bebrejdende blikke.

Som nævnt havde indgåelse af ægteskab en strafnedsættende effekt. Det hang sammen med, at ægteskabets gradvise ændring fra at være et slægtsanliggende til at blive samfundsanliggende. Denne udvikling skal ses i snæver sammenhæng med fremvæksten af den tidlige moderne stats disciplineringsprojekt. Det kristne ægteskab havde hele tiden udgjort samfundets vigtigste grundenhed, men efter Reformationen blev ægteskabet og husstanden centrale brikker i statsmagtens bestræbelser på at disciplinere og kontrollere befolkningen. Ægteskabet var den idealiserede norm, der skulle sikre samfundets stabilitet, som var Gud til velbehag. Det er bl.a. i den kontekst, at nedsættelsen af bøden ved efterfølgende ægteskab skal læses. Når parret indtrådte i ægteskabet, forsvandt den potentielle samfundsmæssige ustabilitet, den ukontrollerede illegitime seksualitet var et udtryk for. Med ægteskabet sonede parret deres synder overfor Gud, og samtidig accepterede de på symbolsk vis samfundets fundamentale grundstruktur. Efter denne soning ville en stor bøde true den genskabte sociale stabilitet, da ægteparret måske ikke havde råd til at fæste en ejendom og dermed danne hushold. Da det vigtigste for staten var samfundsmæssig stabilitet og konformitet, blev bøden nedsat, hvis parterne rettede ind og indgik ægteskab. Det åbenbare skrifte havde ikke samme ustabilitetsrisiko indbygget i sig, men kunne tværtimod indgå som en del af soningen med Gud og blev derfor fastholdt selvom parret blev gift.³⁸¹

De ideologiske ændringer, der affødte de lovgivningsmæssige stramninger, som er beskrevet i dette afsnit, gav sig også udslag i ændringer og forskydninger i det begrebsapparat, man anvendte om forbrydelsen.

Jomfrukrænkelse, beliggelse eller lejermål – diskurs og retsligt indhold

Begreberne ”jomfrukrænkelse”, ”beliggelse” og ”lejermål” stammer alle fra den middelalderlige retspraksis og dækkede over sex mellem ugifte. Hver for sig fremhæver begreberne dog særegne træk ved netop denne forbindelse, som bør undersøges for at fastslå om forskellighederne havde nogen betydning, og hvis de havde – hvilken? Begreberne opstilles og sammenlignes ud fra følgende tre parametre, der tager udgangspunkt i den måde begreberne anvendes sprogligt i kildematerialet: 1) Om begrebet rent sprogligt var kønsspecifikt, 2) om agens i begrebet var

³⁸¹ Kofoed, 2008, 95-99 og Sigh, 2012, 166-167 og 190-191.

kønnet og 3) hvor omfattende begrebet var i forhold til den samlede mængde af uægteskabelig seksualitet mellem mænd og kvinder.

	Køn:	Agens:	Omfang:
Lejermål	Kønsneutralt	Kønsneutralt	Omfatter al uægteskabelig seksualitet mellem ugifte, ubeslægtede mænd og kvinder.
Beliggelse	Kønsneutralt	Kønsspecifik: <ul style="list-style-type: none"> - Kvinde: passiv (lade sig beligge) - Mand: aktiv (beligger) 	Omfatter al uægteskabelig seksualitet mellem ugifte, ubeslægtede mænd og kvinder. (NB: da begrebet sprogligt er afledt af, at seksualakten ofte foregår liggende kan former af "beligge" forekomme i forbindelse med hor, incest, etc.)
Jomfrukrænkelse	Kønsspecifikt	Kønsspecifik: <ul style="list-style-type: none"> - Kvinde: passiv (den der krænkes) - Mand: aktiv (krænker) 	Omfatter kun tilfælde hvor kvinden er uberygtet, dvs. kun førstegangslejermål for kvinden. Begrebet kan således problemøst indgå i overbegreberne "lejermål" og "beliggelse"

Figur 1: Oversigt over forskelle og ligheder mellem begreberne "lejermål", "beliggelse" og "jomfrukrænkelse".

Hvor begreberne lejermål og beliggelse er kønsneutrale, er begrebet jomfrukrænkelse kønsspecifikt ladet og henviser til krænkelse af kvindens mødom. Desuden er lejermål ligeledes agensneutralt, da det ikke umiddelbart lader sig omsætte til verbalform. Modsat bliver verbalformerne af beliggelse og jomfrukrænkelse tydeligt kønnede i de sproglige sammenhænge, de indgår i. Her er kvinden altid den passive, den "beliggede", den "krænkede", mens manden er den aktive, "beliggeren" eller "krænkeren". Forholdet mellem de tre begreber kan på baggrund af figur 1 beskrives således, at "lejermål" og "beliggelse" langt hen ad vejen er synonyme. Indholdsmæssigt er de også de bredeste begreber og udgør en form for overbegreber i forhold til jomfrukrænkelse, der er et langt mere snævert, men som følge heraf, også et langt mere veldefineret begreb. Da lejermål ikke kan omsættes i verbalform, kommer verbalformen af beliggelse til at udfylde dette. Selvom begreberne på flere måder enten overlapper hinanden eller bruges synonymt, kalder særligt begrebet jomfrukrænkelse på yderligere udfoldelse, da det spiller en central rolle i forhold til både slægtens og kvindens egen status i lejermålssagerne.

Siden det kristne ægteskabs indstiftelse i Danmark i middelalderen havde kvindens jomfrudom ved ægteskabsindgåelsen og efterfølgende monogamt samliv mellem mand og kvinde udgjort ægteskabets grundlæggende normer. Ægteskabet var den legitime sociale grundenhed og dermed eneste legitime ramme for seksualiteten. Imidlertid synes landskabslovenes regulering af seksualiteten i højere grad at være et forsøg på at beskytte verdslige, materielle og sociale

interesser, end det handlede om at beskytte de religiøst definerede krav til jomfrudom og monogamt samliv. Bestemmelserne angående ægteskabsbrud og uægteskabelig seksualitet handlede grundlæggende om at beskytte mandens og slægtens ejendom og ære.³⁸² Det er derfor kendetegnende, at kvindens ærbarhed og dyd blev anset for afgørende – ikke i forhold til senere ægteskabsindgåelse – men i forhold til slægtens mulighed for at opkræve en bøde af den mand, der havde beligget hende. Såfremt kvinden gentagende gange lod sig beligge, blev hun betragtet som berygtet kvinde, som ikke kunne krænkes yderligere, og påførte dermed slægten et ærestab, der ikke kunne søges økonomisk kompensation for.³⁸³

Efter reformationen blev skellet mellem krænkelsen af en uberygtet eller berygtet kvinde yderligere sprogligt skærpet, idet betegnelserne ”jomfrukrænkelse” og ”jomfrukrænker” begyndte at gå igen i lovgivningen.³⁸⁴ I betegnelsen jomfrukrænkelse videreførtes ideen om, at sex med en jomfru var en krænkelse af både af kvinden og ikke mindst hendes slægt, idet kvindens værdi på ægteskabsmarkedet blev forringet. Den sproglige understregning af kvindens jomfrudom i sædelighedslovgivningen afspejler ifølge Nina Kofoed: *”ansatserne til definitionen af brud på en anden religiøst defineret ægteskabsnorm..., der blev et religiøst krav frem for et hensyn til slægten. Synet på jomfrudommen som et religiøst krav til den enkelte rummede også opfattelsen af kvinden som et selvstændigt retssubjekt.”*³⁸⁵ Foruden at pege i retning af kvindens ansvar for egen dyd kan ekspliciteringen af jomfrudommen imidlertid også læses som en begrænsning af slægtens ret til at opkræve bøder, mens øvrighedens ret til bøder tilsyneladende udvidedes. Således synes Poul Johs. Jørgensen at være af den opfattelse, at øvrighedsbøden i recesbestemmelserne om jomfrukrænkelse også omfattede sex med berygtede kvinder, således at der i princippet var tale om den bredere lejemålsforbrydelse. Dog skal det understreges, at det endnu kun var den mandlige part, der straffedes, hvorved den bredere kategori af lejemål endnu på dette tidspunkt havde en kønsspecifik sanktion. Jørgensen begrundet sit standpunkt med, at gejstligheden i sin forvaltning af øvrighedsbeføjelser i lejemålssagerne før reformationen også straffede sex med berygtede kvinder.³⁸⁶ Denne antagelse støttes af Per Ingesmans undersøgelse af gejstlige sagesfaldsregistre. Ingesman har kun identificeret to sikre sager om jomfrukrænkelse, mens de resterende angivelige lejemålssager ikke omtaler kvindens mødom, men blot konstaterer, at de var blevet beligget. Med forbehold for de store variationer i bøderne, forårsaget af aftingningen og vurderingen af synderens betalingsevne, synes der ikke at være synlige forskelle på bødesatserne mellem jomfrukrænkelse og de øvrige

³⁸² Kofoed, 2008, 81-82.

³⁸³ JL, II, 18; Sigh, 2011, 183 og Kofoed, 2008, 81.

³⁸⁴ DKR: Reces af 1539 § 9, s. 178; Reces af 1547 § 42, s. 235 og Reces af 1558 § 60, s. 279-280. Desuden vies jomfrukrænkelsen en hel sektion i ægteskabsordinansen fra 1582, som slet og ret kaldes *”Om jomfrukrænkerne”*. (CCD: bd. 2, nr. 291, del IV, s. 284-285).

³⁸⁵ Kofoed, 2008, 92.

³⁸⁶ Jørgensen, 2007, 361.

lejemålstilfælde. Desuden forekommer det usandsynligt, hvis ikke flere af de ikke nærmere definerede lejemålstilfælde dækkede over enkelte tilfælde af jomfrukrænkelse. Men da det ikke italesættes yderligere i registrene tyder det på, at der sjældent differentieredes mellem de to benævnelser før reformationen.³⁸⁷ Konsekvensen af Jørgensens tolkning er, at de post-reformatoriske recesbestemmelser om jomfrukrænkelse kan læses som en asymmetrisk sammensmeltning af landskabslovenes tilgodeseelse af slægtens erstatningsret, som var betinget af kvindens uberygtethed og den verdslige øvrigheds videreførelse af den gejstlige øvrighedssanktionering af den bredere lejemålskategori, som både omfattede lejemål med berygtede og uberygtede kvinder.

Den fulde konsekvens af de her udstukne tendenser omkring jomfrukrænkelsesbegrebet efter reformationen kulminerede i 1617-forordningen. Her blev kvinden gjort ansvarlig for sine seksuelle handlinger, og slægtens ret til compensation for kvindens mistede dyd forsvandt til fordel for øvrighedens ret til at tage bøder af både manden og kvinden. I ortodoksiens understregning af, at moral og sædelighed var direkte knyttet til Guds velvilje og dermed samfundets sikkerhed, var mand og kvinde blevet lige skyldige overfor Gud og skulle derfor begge straffes. Med slægten ude af billedet og skærpelsen af straffene for begge køn ved gentagelsestilfælde var ”jomfrukrænkelse” ikke længere et dækkende begreb for den forbrydelse lovgivningen regulerede. Selvom 1617-forordningens hovedindhold ikke nævner jomfrukrænkelse, så sniger begrebet sig alligevel ind i forordningens sidste paragraf. Her henvises der til, at jomfrukrænkere, og de som er i forbudne led, skal straffes efter loven, recessen og håndfæstningen. Da det strider mod forordningens øvrige indhold, hvis jomfrukrænkere skulle straffes efter 1558-recessen og dermed slippe med lavere straf, henvises der formentlig til Ægteskabsordinansens bestemmelse for gentagende jomfrukrænkelser, der i tredjegangstilfælde potentielt udløste dødsstraf.³⁸⁸ En sådan fortolkning gør 1617-forordningens § 3 til et tillæg til § 2, som omhandler straf for gentagne lejemålsforbrydelser, men peger samtidig på, at selvom jomfrukrænkelsen i langt fleste tilfælde de facto havde mistet sin betydning til fordel for det mere inkluderende lejemålsbegreb, blev det stadig betragtet som en særligt grov synd gentagne gange at beligge uberygtede kvinder.

Der findes i 1617-forordningen altså både elementer af brud og kontinuitet i forhold til 1500-talslovgivningen. Som bl.a. Nina Kofoed har vist, kan udviklingen i bekæmpelsen af førægteskabelig seksualitet betegnes som en overgang fra den kønnede jomfrukrænkelse til det kønsneutrale lejemål.³⁸⁹ Konsekvenserne var kvindens ansvarliggørelse og neutraliseringen af

³⁸⁷ Ingesman, 2007, 336-338, se bilag 1 og 2 i artiklen, hvor teksten fra sagefaldsregistrenes enkelte indførsler er gengivet, s. 365-376.

³⁸⁸ CCD: bd. 2, nr. 291, del IV § 5, s. 285.

³⁸⁹ Kofoed, 2008, 77-79.

slægtens erstatningskrav i forbindelse med krænkelser af et kvindeligt slægtsmedlem – konsekvenser der må betragtes som brud i forhold til den tidligere retsorden. Disse er i forskningen blevet tillagt stor betydning for synet på 1617-forordningen, men af mindst lige så stor interesse for nærværende afhandling ser det ud til, at rækkevidden af øvrighedens sanktionering allerede i 1500-tallet dækkede over lejermålsforbrydelsen i bred forstand.

Den sprogbrug, der anvendtes omkring lejermålsforbrydelsen på tinge i Hvetbo herred og i lensadministrationen, indikerer, at man i 1630'erne var midt i en konsolideringsfase efter skiftet fra en retstilstand til en anden, hvor store dele af begrebsbruget og -indholdet omkring førægteskabelig seksualitet var under omdannelse. I lensadministrationen indoptog man tilsyneladende hurtigere den nye retstilstands vokabularium, end man gjorde på tinge. I sagesfaldsregistre fra Aalborghus bruges udelukkende betegnelsen "lejermål" efter 1630, mens betegnelsen "beliggelse" brugtes i perioden før (fra regnskabsåret 1614-15). Omvendt var det endnu i 1630'erne begreberne "beliggelse" og "jomfrukrænkelser", der dominerede i tingbogen, selvom krænkelsermomentet i sagerne var stort set fraværende.

Kun i et enkelt eksempel fra materialet synes der at være reminiscenser af en krænket tredjeparts interesse i en lejermålsag. Således stævnedes ridefogeden på Børglum kloster, Tomas Brun, Peder Madsen i Hjermitselev for de bøder han var blevet idømt for at krænke Jens Klemendsen i Kvorum.³⁹⁰ Af tidligere indførsler fremgik det, at Anne Christensdatter, der tjente hos Jens Klemendsen, havde udlagt Peder som barnefader, og at begge parter var blevet stævnet for at betale deres respektive beliggelsesbøder.³⁹¹ Hvorvidt krænkelsen af Jens Klemendsen gik på, at hans hus var blevet krænket, fordi lejermålet havde fundet sted der, eller om han blev krænket, fordi kvinden var i hans brød, er uklart. Noget kunne dog tyde på, at lejermålet blev anset som en krænkelser af husstandsoverhovedet i den husstand, hvor lejermålet blev begået.³⁹² Krænkelsermomentet af kvindens husbond fik dog ingen betydning for bødeopkrævningen. Året efter sagen begyndte, stævnedes Peder Madsen og Anne Christensdatter nemlig for deres fulde lejermålsbøder, dvs. tilsammen 18 rigsdaler af herskabet på Børglum.

Grundet annulleringen af slægtens retskrav til fordel for herskabets i 1617-forordningen, afspejler retspraksis primært fogedernes brug af de forskellige begreber, da de som herskabets repræsentanter rejste sagerne om manglende bødebetalinger og udlæggelse af barnefædre. Det er derfor interessant at se, hvordan fogederne som repræsentanter for f.eks. lensmanden havde en tilsyneladende langt mere arbitrær brug af de tre begreber, end man gjorde brug af i

³⁹⁰ HHT: 21/4-1632.

³⁹¹ HHT: 3/3-1632.

³⁹² Logikken minder en del om den logik, der lå bag den territorielt definerede godspåtale, som slog igennem i Danske Lov og udfordrede herskabspåtalen. Dorte Lyngholm har bl.a. undersøgt forholdet mellem gods- og herskabspåtale i sin undersøgelse af retsudøvelsen ved Clausholm Birk i midten af 1700-tallet (Lyngholm, 2011, 60-63 og 118-120). Forholdet mellem herskabspåtale og godspåtale vil jeg vende tilbage til senere i dette kapitel.

lensadministrationen. På den ene side kan dette afspejle, at fogederne var lokalt forankrede og derfor også var forankrede i den lokale retslige diskurs, som stadig gjorde brug af begreber, der tilhørte en tidligere retstilstand. På den anden side kan det også afspejle en mere bevidst strategi, hvor fogederne hentede argumenter i både den ældre og den nye retstilstand og bragte dem i spil overfor hinanden. Et eksempel herpå var, at fogederne, uanset hvilket af begreberne de brugte for forseelsen, altid henviste til, at bøderne skulle ydes efter forordningen, dvs. 1617-forordningen.

Den konsekvente henvisning til lovgivningen var ret unik for sædelighedssagerne i Hvetbo herred og skyldtes givetvis, at der var tale om ny lovgivning, som på flere områder brød med tidligere tiders retstilstand. I andre sager henvistes der kun i sjældne tilfælde til den lovgivning, der dannede grundlag for tiltalen, idet disse havde fået karakter af sædvane.³⁹³ Herskaberne havde måske i højere grad brug for at slå deres hjemmel i lejermålssagerne fast, fordi befolkningen ikke nødvendigvis delte lovgivningens normer. Dette gjaldt måske i særlig grad i forhold til kvindens ansvarliggørelse og de stærkt forhøjede bødesatser. Modsat var f.eks. bestemmelserne om sår i Jyske Lov, som havde århundreder på bagen, dybt rodfæstet i befolkningens moral og adfærd. Det er i den forbindelse interessant at bemærke, at praksissen med at henvise direkte til forordningen synes at stoppe ved årsskiftet 1633-1634. Fra 1634 henvises der ikke længere til forordningen, men blot til bøder for beliggelse eller jomfrukrænkelse. Man skal nok ikke lægge for meget i denne bratte ændring, da forordningens indhold formentlig ikke var blevet sædvane fra den ene dag til den anden. Ændringen må nok snarere tilskrives en ændring i skriverens praksis.

Der foreligger naturligvis den usikkerhed ved tingbogsmaterialet om, hvorvidt sprogbrugen heri var udtryk for den faktiske sprogbrug på tinge, eller om der var tale om en diskurs, skriveren skrev retshandlingerne ind i. Uanset om det var det ene eller det andet, der var tilfældet, så viser diskursen, at fogederne og bønderne i 1630'erne stadig hentede legitimitet og måder at tale om lejermålsforbrydelsen på i en tidligere retstilstand. Modsat anvendtes i lensadministrationen den nye retstilstands vokabularium, hvilket peger på en forskel i lejermålsdiskursen mellem herskabernes lokale repræsentanter og herskaberne og deres nærmeste medarbejdere.

Når det er sagt, synes de tre betegnelser jomfrukrænkelse, beliggelse og lejermål dog at være blevet brugt og forstået synonymt og understreger, at den nye retstilstand i 1630'erne fungerede i samspil med de sproglige levn fra den gamle retstilstand.³⁹⁴ Dette kunne lade sig gøre, fordi lejermål som begreb reelt set næsten var synonymt med beliggelse, og fordi jomfrukrænkelsen

³⁹³ Kofoed, 2008, 97-99.

³⁹⁴ I flere sager anvendes både jomfrukrænkelse og beliggelse af både den stævnede og fogeden, og der synes ikke at være nogen logisk konsekvens i brugen af det ene eller det andet. Som eksempel på en sag med vekslende ordbrug se aalborghusdefoged Tomas Jensens sag mod Jens Olufsen i Saltum (HHT: 28/4-1632, 5/5-1632, 26/5-1632 og 2/6-1632).

begrebsligt kunne rummes inden for både lejermål og beliggelse. Selvom begrebet jomfrukrænkelse efter 1617-forordningen stort set blev tømt for retsligt indhold og betydning, kunne det tages i anvendelse og spille en argumentatorisk rolle i retshandlingerne.

Sammenfattende ser det ud til, at herskabernes fogeder i deres forsøg på at håndhæve den nye lovgivning hentede begreber og argumentation i den ældre retslige diskurs, som f.eks. krænkelseseksemplet kan ses som et udtryk for. En så omfattende retslig reform som forordningen om løsagtighed havde brug for en relativt lang indkøringsfase, hvor både herskaber, fogederne og bønderne skulle opbygge en ny retslig diskurs, som kunne sørge for indlejringen af den nye lov i befolkningens moralkodeks.

I det følgende skal jeg undersøge, hvordan og hvorvidt de af statsmagtens iværksatte initiativer til disciplinering og social kontrol af befolkningen i form af 1617-forordningen, i praksis blev omsat i godsejernes og lensmændenes retslige interaktion med deres undergivne.

Hvordan opstod og forfulgtes en lejermålssag?

Da der i lejermålssagerne i lighed med spædbarnsdrab/fødsel i dølgsmål og blodskam ikke var nogen umiddelbar skadelidt part, var herskabets kendskab til sagen afgørende for, om sagen blev rejst og satte sig spor i tingbogen. Hvordan blev forseelserne afsløret, og hvordan nåede informationen herom herskaberne? I det følgende vil jeg undersøge nogle af de informationskanaler, som var afgørende i Hvetbo herred.

Den almindeligste grund til, at et illegitimt seksuelt forhold blev opdaget, var, hvis kvinden blev gravid og fødte et barn. I mange år har det været et grundsynspunkt i forskningen, at kvindens graviditet var afgørende for at blive dømt i en lejermålssag efter reformationen.³⁹⁵ Dette synspunkt er dog ikke begrundet i lovgivningen. Først så sent som i et reskript fra 1759 blev graviditeten entydigt definerende for retsbruddet og dermed også for godsejerens sagesfaldsret.³⁹⁶ Bl.a. har Nina Kofoed argumenteret for, at denne udvikling ikke lå i intentionen bag Danske Lovs lejermålsbestemmelser, idet man flyttede det kriminelle forhold fra det illegitime seksuelle forhold til forholdets konsekvenser: den uønskede graviditet og fødslen af et uægte barn.³⁹⁷ Når det ikke lå i intentionerne bag Danske Lov, der i høj grad var religiøst forankrede, at graviditeten skulle være afgørende for sagsrejsningen, tør det formodes, at det i endnu mindre grad lå i intentionen bag 1617-forordningen mod løsagtighed. Ved at gøre graviditeten til det springende punkt overførtes forseelsen mere entydigt til kvinden, hvilket ikke bare var i strid med den hidtidige lovgivning, der placerede ansvaret hos manden, men også i strid med 1617-

³⁹⁵ Juul, 1965, 471 og Marcussen, 1985, 3-4.

³⁹⁶ Kofoed, 2008, 156-158.

³⁹⁷ Kofoed, 2008, 158.

forordningen, som netop for første gang gjorde både manden og kvinden ansvarlige for forseelsen. Derfor må det udelukkende henvises til den praksis, som udviklede sig, når Appel, på baggrund af sin undersøgelse af lejemålssagerne i Skast herred, konkluderer, *”at det tilsyneladende kun var i tilfælde, hvor de uægteskabelige forbindelser bar frugt, at herskabet havde ret til bøder.”*³⁹⁸ Graviditeten var i praksis det sikreste bevis på et begået lejemål, men det var den seksuelle forbindelse, der udgjorde den kriminelle handling. Kunne bevis fremskaffes ad anden vej, f.eks. ved en tilståelse eller ved, at parterne blev afsløret i akten kunne dette principielt også danne grundlag for et bødekrav. Var dette ikke tilfældet, ville det være umuligt at dømme den mandlige part, hvor parret ikke var blevet taget på fersk gerning. Nina Kofoed henviser ligeledes til, at det så sent som 1749 fremgår af en sag, som er gengivet hos Tyge Krogh, *”at det er den udenægteskabelige ”Beyschlaf” i sig selv og ikke besvangrelsen, der skal straffes.”*³⁹⁹

Ser man nærmere på de 35 lejemålssager fra Hvetbo herred bliver det dog hurtigt klart, at kvinden i så godt som alle tilfælde var gravid – eller havde været det. I enkelte sager står der intet om faderskab og graviditet, men omvendt er der heller ikke anført andre former for bevis, hvorfor man med nogenlunde sikkerhed kan antage, at skriveren har forudsat, at den kvindelige parts graviditet var en selvfølge. Bevisproblematikken i lejemålssagerne minder på mange måder om bevisproblematikken i sager om spædbarnsdrab og fødsel i dølgsmål. I forhold til dølgsmålssagerne blev det påvist, hvordan man først i retspraksis og senere i lovgivningen, kriminaliserede selve hemmeligholdelsen af graviditeten og fødslen. I lejemålssagerne blev det i realiteten selve graviditeten udenfor ægteskab, der blev kriminaliseret, om end denne praksis først blev kodificeret i 1759.

At graviditeten spillede en central rolle for om et rygte blev til en anklage kan f.eks. ses af sagen om bruddet på kirkefreden, som blev behandlet i forrige kapitel. Delefogeden Jens Andersen i Tvilstedgård og herredsfogeden Christen Nielsen i Kalsensgård fremsatte her i en bisætning til anklagen mod Mads Skomager, at *”hand holtt en hoere i sin bus och forjagett hans ecte quinde, som hand titt och offte var anklagett for.”*⁴⁰⁰ Hvis rygten talte sandt, gjorde Mads sig skyldig i hor, der som bekendt var en ganske alvorlig forbrydelse. Rygten var tilsyneladende alment kendt og havde angiveligt et vist hold i virkeligheden, da hverken Mads eller dennes herskab bestred det. En nærliggende forklaring på, hvorfor rygten aldrig blev til en anklage, var, at kvinden aldrig blev

³⁹⁸ Appel, 1999, 455. Appel bygger dette på en sag om åbenbart skrifte, som formentlig ikke er fundet i retsprotokollerne, men i kirkebogen fra Brøndum sogn (Appel angiver desværre ikke kildeoplysninger om sagen). Manden i sagen havde bekræftet at have beliggende kvinden, men nægtede at være barnefaderen. Præsten havde derfor diskuteret sagen med provsten og kom til den konklusion, at det var en måde at undgå bødekravet. Hvorvidt præstens konklusion kan tages til indtægt for gældende retspraksis synes relativt sandsynligt. I hvert fald godtgøres det, at det blandt befolkningen og statsmagtens repræsentanter ude i lokalsamfundene var almindeligt at lægge graviditeten til grund for sagsrejsningen.

³⁹⁹ Kofoed, 2008, 158 og Krogh, 2000, 498 (bilag B, 1749 nr. 4).

⁴⁰⁰ HHT: 16/6-1632.

gravid. Uden graviditet kunne det seksuelle forhold ikke bevises, og der kunne derfor ikke rejses sag herom. Omvendt bidrog horrygte om Mads til at svække hans almene anseelse og ære, og det var formentlig det delefogeden og herredsfogeden forsøgte at opnå ved at trække horrygtet ind i sagen. Rygtet indgik altså som en del af en større anklage imod Mads. Men samlet set synes retspraksis i Hvetbo herred altså at have fulgt samme linjer, som Appel fandt gældende i Skast herred.

Når graviditeten først var opdaget, var det almindelig kutyme, at kvinden blev udspurgt om, hvem der var far til barnet. Dette satte sig spor i tingbogen på to måder. Enten havde kvinden udlagt barnefaderen for herskabet, som efterfølgende optog tingsvidne på udlæggelsen med henblik på at rejse bødekrav imod manden, eller ved at hun blev stævnet til tinget for at gøre udlæggelse.⁴⁰¹ I en enkelt sag fra 1635 fremgår det, at kvinden kun ville udlægge barnefaderen overfor præsten, selvom hun var stævnet for tinget for at udlægge barnefaderen.⁴⁰²

At præsterne var tiltænkt en afgørende rolle i disciplineringen af befolkningen, fremgår mest eksplicit af den såkaldte ”kirketugtsforordning” fra 1629, hvor præsten sammen med to medhjælpere fik stillet i opdrag at bekæmpe befolkningens syndige, men ikke i verdslig forstand, strafbare laster.⁴⁰³ Desuden forestod præsterne den religiøse del af sanktionen mod lejermålsbegængerne: det åbenbare skrifte. I 1700-tallet var det pålagt præsterne at indberette til den lokale øvrighed, når de blev bekendt med et begået lejermål. Ikke overraskende skete dette, foruden ved det åbenbare skrifte, oftest i forbindelse med dåb af uægte børn.⁴⁰⁴ En lignende praksis kendes ikke fra nogen lovgivning fra undersøgelsesperioden eller før, og da det først blev et lovkrav at føre kirkebøger i 1645, er en undersøgelse af præsternes holdning til uægte børn i 1630’erne ikke mulig at foretage. Heller ikke en gennemgang af de første bevarede kirkebøger fra herredets sogne fra 1646-1656 har afsløret præsternes holdning til lejermålsforseelsen eller deres rolle i forbindelse med udlæggelsen af barnefædre. Kirkebøgerne er ganske kortfattede og giver ikke indtryk af, hvilke forseelser folk havde gjort sig skyldige i, når de f.eks. stod åbenbart skrifte.⁴⁰⁵ Kildernes tavshed til trods må man dog alligevel gå ud fra, at præsterne i 1630’erne også døbte uægte børn, og lige så vel som 1700-tallets præster var sig lejermålsforseelsen bag barnefødselsen bevidst. I sagen mod Susanne Danielsdatter så vi, hvordan præsten på Tromø

⁴⁰¹ For tingsvidne se f.eks. HHT: 23/7-1631; 14/7-1632 og 9/8-1634. For stævning for udlæggelse på tinget se f.eks. HHT: 3/3-1632; 25/8-1632 og 13/7-1633. Hvis kvinden enten ikke ville udlægge barnefaderen for herskabet eller ikke mødte på tinget, når hun blev stævnet, kunne man opsøge hende og afhøre hende, hvor hun nu befandt sig. Dette var tilfældet i en sag, hvor kvinden Gold Jensdatter ikke mødte på tinget for at udlægge hendes barnefader, som hun var stævnet til af Birkelsefogeden. I stedet udpegede denne to mænd fra kvindens landsby til at opsøge og forhøre hende og aflægge rapport på tinget (HHT: 16/6-1632, 30/6-1632 og 7/7-1632).

⁴⁰² HHT: 13/6-1635.

⁴⁰³ CCD, bd. 4, nr. 310, kap. 1, § 8, s. 453-454.

⁴⁰⁴ Kofoed, 2008, 162-163.

⁴⁰⁵ Gennemgangen er foretaget via Statens Arkivers digitale adgang til kirkebøgerne (http://www.sa.dk/content/dk/ao-forside/find_kirkeboger#).

blev spurgt, om han havde døbt Susannes barn. Susannes forsøg på at skjule identiteten på de forskellige præster, som i hendes skiftende forklaringer skulle have døbt barnet, kan ses som et udtryk for, at befolkningen ligeledes var bevidst om præstens rolle som informant. Dette skyldtes angiveligt for en stor dels vedkommende Kirketugtsforordningen af 1629. I centrum for lovkomplekset stod bestemmelsen om, at der i hvert sogn skulle udnævnes nogle medhjælpere til præsten, som i hemmelighed skulle overvåge moralske, religiøse og sociale forhold i sognene. Forordningens ordlyd afspejler statsmagtens hidtil mest omfattende overvågningsprojekt, idet medhjælperne skulle indrapportere allehånde brud på moralen til præsten, som igen skulle meddele oplysningerne videre opad i systemet. Overvågningen skulle bogstavelig talt rykke ud i folks stuer – ”*stundumb Huus fra Huus.*”⁴⁰⁶ Kirken og dens embedsmænd kom således til at være en central kontrolinstans i statens forsøg på at disciplinere befolkningen. I hvilket omfang kirketugtsforordningens bestemmelser blev fulgt i Hvetbo er svært at sige og ligger uden for denne afhandlings genstandsfelt at undersøge, men under alle omstændigheder var det intentionen, at præsterne i 1630’erne i stadig mere systematisk grad skulle virke som øvrighedens informanter.

Af tingbogen fra Hvetbo herred fremgår det imidlertid, at præstegårdene ikke var fredede for seksuelle udskejelser. Således tiltalte tjenestekarlen Tøger Christensen gentagende gange for at have beligget tjenstepiger i præstegården i Jetsmark, hvor han også selv tjente.⁴⁰⁷ Seksualmoralen i præstegården i Jetsmark lod i det hele taget meget tilbage at ønske i forhold statens idealisering af ægteskabet. Således blev selveste præsten hr. Niels i 1635 stævnet for at have smidt sin kone ud og givet gårdens nøgler til en ung kvinde fra Aalborg.⁴⁰⁸ Selvom det ikke fremgår direkte, ligger de seksuelle undertoner lige under overfladen i sagen. Hr. Niels’ kone, Mette Olufsdatter, som var enke efter den forrige præst og således var ”fulgte med embedet”, havde formentlig søgt hjælp hos kapellanen i Børglum, hr. Tomas Andersen. Denne fik i hvert fald optaget tingsvidne på Mettes ærlige rygte, samt fik tidligere tjenestefolk til at vidne, at Mette havde været både hendes afdøde og nuværende mand en ærlig hustru og husholderske. Dette rørte imidlertid ikke hr. Niels, som aflagde følgende skriftligt svar på tinget:

”Effttersom Her Thomas Andersøn, capellan i Børglum, haffuer ladett mig steffne i dagh den 14. novemb. for vidne at giffue till Huittbo herritz tingh, min hustru anlangende, saa suarer jeg saaledis, att hues mottvillighed, ulydighed och urett min hustrue och henders mig beuist haffr, skall nochsom bliffue tillkiende giffuett, neersomhelldst vor gunstige Her

⁴⁰⁶ DKL, III, 157 og Christensen, 2007, 156-157.

⁴⁰⁷ HHT: 14/7-1632, 21/7-1632, 14/2-1635 og 24/12-1636.

⁴⁰⁸ Husets nøgler symboliserede hustruens ret til administrere husholdningen, men var også forbundet med den intimsfæren mellem mand og hustru, hvor også seksualiteten havde sin plads.

Lensmand och min rett øffrighed lader migh fremkalde. Bedendis gierne, dett mitt skriffthlig suar i dagh paa tingett maa leses, paaskriffues och i forne vidne indføres. Ex Jetzmk. 1635 den 14. novemb. Niells Nillsøn, egen haandt.”⁴⁰⁹

Hr. Niels mente altså, at hans kone havde fortjent sin skæbne, men ville i øvrigt først komme ind på de nærmere detaljer, når lensmanden stævnedede ham. Det er i øvrigt påfaldende, at ingen ringere end Tøger Christensen, der på dette tidspunkt havde begået mindst to (måske tre lejermål), optrådte som sin husbonds fuldmægtig. Selvom sagen herefter forsvinder fra tingbogen, viser den, at ikke alle præster fremstod for menigheden som lysende eksempler på moralsk og anstændig livsførelse. Formentlig lå bekæmpelsen og kontrollen med lejermålsforbrydelsen heller ikke alle præster lige meget på sinde. Det var altså langt fra alle statens tjenere, der synes at have delt statsmagtens strenge syn på moral og sædelighed.

Foruden præstens hjælp til at opdage lejermålene var herskaberne i høj grad afhængige af bøndernes egne anmeldelser, når de fik kendskab til børn født udenfor ægteskabet. Den informelle sociale kontrol lokalsamfundet udøvede og som viste sig central for herskabets kendskab til f.eks. blodskamsforbrydelsen, var endnu tydeligere, når det kom til lejermålsforseelsen. Dette vil jeg forsøge at belyse med et par eksempler, som ligeledes viser, hvordan herskaberne opfattede befolkningens angivelsespraksis.

I en sag fra 1633 vidnede Jens Laursen i Trudslev, at der fem uger tidligere ved aftentide var kommet to kvinder fra Tårs sogn til hans hus og havde søgt logi. Den ene kvinde havde i løbet af natten født et barn, og Jens Laursens hustru og den anden kvinde havde været til stede ved fødslen. Da kvinden ikke ville fortælle faderens navn, havde Jens tilbudt at hente præsten for at få barnet døbt med det samme. Men kvinderne svarede, at de ville tage tilbage til deres hjemstavn og få barnet døbt, og få dage senere drog de bort.⁴¹⁰ Jens havde formentlig herefter anmeldt sagen til fogeden Niels Mørk, som ønskede at tage tingsvidne i sagen. Forløbet minder til forveksling om Margrethe Jespersdatters. Da hun blev gravid med sin stedfader, Tomas Pedersen, rejste hun bort og fødte på en anden egn, og det var netop et tilsvarende vidneudsagn fra hendes værtsfolk, der blev afgørende for, at Tomas Pedersen blev henrettet for blodskam. Forskellen var blot, at Margrethe havde udlagt Tomas som sin barnefader, da hun blev spurgt af sine værtsfolk. Det kunne derfor tyde på, at det var almindelig praksis, at man udfrittede ugifte kvinder om navnet på barnefaderen. Jens' omsorg for at få barnet hurtigt døbt kunne hænge sammen med, at mange børn døde som spæde, og dåben sikrede en kristen begravelse. Men nok

⁴⁰⁹ HHT: 14/11-1635.

⁴¹⁰ HHT: 23/3-1633.

så vigtigt blev barnet ved dåben formentlig registreret i en eller anden form for kirkebog, som kunne bruges som dokumentation i forhold til øvrighedens krav i sagen.

Det var heller ikke ualmindeligt, at husbond angav sine tjenestefolk for lejermål. Dette kunne enten foregå ved at henvende sig direkte til herskabet eller fogederne eller ved at optage tingsvidne på tinget. Anders Pedersen i Røgel optog i begyndelsen af 1633 et sådant tingsvidne på, at hans tjenestepige, Anne Pedersdatter, var blevet beligget i hans tjeneste. En del af forklaringen på Anders' tingsvidne var, at sagen skulle gøres offentlig kendt, således at herskabet kunne rejse sag.⁴¹¹ I Hvetbo herred, hvor de fleste herskaber boede langt borte, var tingsvidnet ofte en lettere løsning end at opsøge herskabet. Fogederne var endvidere ofte til stede på tinget, hvorfor tinget virkede som et oplagt sted at videregive information. Senere på året stævnedes den stedlige Hundslundrepræsentant Peder Olufsen i Limbergård da også Anne Pedersdatter for udlæggelse af hendes rette barnefader og for lejermålsbøder. Den udlagte barnefader, Las Mikkelsen, der tjente i Abildgård i Aaby sogn, blev efterfølgende også stævnet for sin lejermålsbøde af Peder Olufsen.⁴¹²

Det var imidlertid langt fra alle i herredet, der åbent udleverede deres tjenestefolk, hvis de var kommet galt af sted. Tværtimod ses flere eksempler på, at husbond ønskede at holde hånden over en tjenestekarl eller pige. Gårdmanden Christen Jensen i Kvorup hjalp således en gravid tjenestepige ved navn Johanne Tomasdatter til at flygte, før øvrigheden blev informeret om hendes tilstand. Da ridefogeden ad anden vej blev informeret om pigens graviditet, fik han Christen dømt to gange ved herredstinget til at skaffe pigen tilbage, så hun kunne blive forhørt hos herskabet på Børglum kloster.⁴¹³ Det blev her lagt til grund, at *"Christen Jenson icke, som dett sig bør, udi tide saadant for sin husbondtz fogett i den gode mandtz fraverellse haffuer till kiende giffuet, att der loffligen kunde paatales."*⁴¹⁴ Med andre ord blev det altså anset for, om ikke en pligt, så i hvert fald god skik, at en husbond straks tilkendegav overfor herskabet, når han fik kendskab til, at et medlem af husstanden havde begået lejermål. Christen havde tidligere taget tingsvidner på, at pigens rette barnefader var Niels Børgesen (Byrgisønn), som tjente på Børglum kloster. Men da denne ikke havde været stævnet efter loven, var det også en del af ridefogedens anklage mod Christen Jensen. Hvorfor Christen hjalp Johanne til at flygte, kan der være forskellige årsager til. Måske var det ud af sympati for pigen? Eller måske havde Christen selv en interesse i, at hun forsvandt efter at have udlagt Niels Børgesen som barnefaderen? Det var, som tidligere omtalt, ikke unormalt, at gårdmænd fik deres tjenestepiger til at udlægge falske barnefædre, hvis de selv

⁴¹¹ HHT: 12/1-1633.

⁴¹² HHT: 11/5-1633 og 25/5-1633.

⁴¹³ HHT: 21/3-1635 og 11/4-1635.

⁴¹⁴ HHT: 21/3-1635.

eller, som i tilfældet med kaptajnen i Bisgård, sønnen havde beligget en pige.⁴¹⁵ Christen frygtede måske, at Johanne alligevel skulle udlægge ham, hvis hun blev presset. Af sagen fremgår det nemlig, at Johanne skulle bringes til forhør på Børglum. Dette var dog nok snarere et udtryk for sagens omstændigheder, og det forhold at barnefaderen tilsyneladende tjente på selve klosteret, end det var udtryk for den almindelige praksis.⁴¹⁶ Under alle omstændigheder kunne et forhør på klosteret virke skræmmende for pigen, som måske kunne finde på at vende sig mod Christen. Udfaldet af sagen blev, at Johanne blev stævnet til tinget den 1/8 1635, og her udlagde hun igen Niels Børgesen som barnefader. Den 29/8 1635 blev hun ved en udeblivelsesdom dømt til at betale 6 rigsdaler i bøde for forseelsen.

I en lignende sag, hvor en tjenestepiges husbond havde undladt at informere herskabet om pigens lejermål, tydeliggøres det, at øvrigheden anså husbond som ansvarlig for husstandens moralske stade. I sagen blev Peder Jensen i Fruensgård nemlig stævnet for dom af en fuldmægtig for Birkelse, da *"hand i langsomelig [tid?] haffuer holtt och döllt och holldt itt uehristelig leffnit i hans hus, i det hand icke haffuer tilkiende giffuet, at hans tieniste pige saa er beligget."*⁴¹⁷ Peder havde altså ligesom Christen forholdt herskabet oplysninger om tjenestepigens tilstand og havde dermed gjort sig skyldig i "ukristelig" livsførelse. Husbonds ansvar som bindeled mellem staten og husstandens øvrige medlemmer var eksisterede allerede i middelalderen, men med Luthers husstandslære accentueredes denne rolle i særlig grad. Forvaltede husbond ikke denne pligt ved at anmelde pigen handlede han med andre ord mod Guds samfundsordning og dermed moralsk forkasteligt og gudsanstødeligt. Endelig fremgår det direkte af Christen Pedersens fuldmagt fra Aastrup lensmanden, Jørgen Orning, at Christen Pedersen, foruden at forsvare bønderne i stridigheder og gård og gods, skulle informeres *"hues jomfrukrenckellse och beliggelses bøder allerede er skeed eller effter ske kand, och andre sagfalld, som Velb. hans kiere husbond paa Kongl. Majest. vegne tilkommer, daa och att giffue Christen Pederson dett tillkiende, saafremt de icke vill straffes som ved bør"*.⁴¹⁸

Der kan altså påvises en vis diskrepans mellem statsmagtens sædelighedslovgivning, som herskaberne var sat til at administrere, og dele af lokalbefolkningens moral og sædelighedsopfattelse. I flere tilfælde forsøgte husbond at dække over tjenestepiger, der var kommet i uføre, og her må man, ligesom med antallet af lejermålssager generelt regne med, at der er tale om minimumstal, da ikke alle blev opdaget. For at holde pigens omstændigheder skjult kæmpede man imidlertid mod en mægtig fjende: den lokale sladder. Når først rygterne var begyndt at svirre i lokalsamfundet, nåede det formentlig også ret hurtigt godsejernes fogeder,

⁴¹⁵ Appel, 1999, 183-184.

⁴¹⁶ Ordet forhør optræder et par gange i forbindelse med udlæggelsessager, hvor kvinden ikke er mødt op på tinge, og indikerer, at disse kvinder må have været udsat for et ikke uvæsentligt pres for at udlægge en mand som barnefader til barnet.

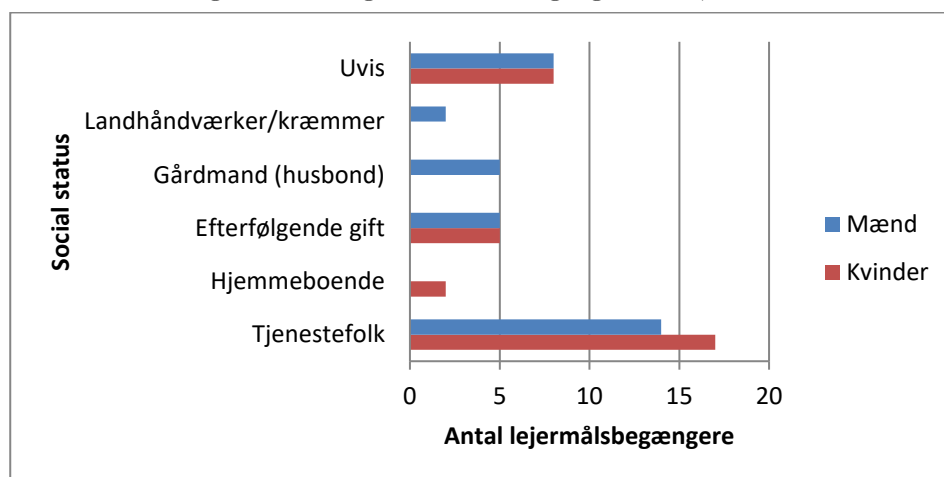
⁴¹⁷ HHT: 28/11-1635.

⁴¹⁸ HHT: 20/9-1634.

som det var tilfældet i sagen mod Christen Jensen i Kvorup. Her var det netop via det lokale rygte, at sagen nåede ridefogeden.⁴¹⁹ Til trods for, at nogle bønder forsøgte at hjælpe pigerne med at hemmeligholde graviditeten, må langt hovedparten af tilfældene være kommet herskabet for øre – om ikke andet så efter fødslen – hvorefter man kunne gøre bødekraft gældende. Herskaberne synes over en bred kam at have opfattet det som enhver husbonds pligt at anmelde deres tjenestefolks illegitime seksuelle forhold, og der henvistes der til, at det ligefrem var ukristeligt at se igennem fingre med sådanne forseelser og forholde oplysninger herom for herskabet. Men hvorvidt dette var et udslag af herskabernes genuine moralske standpunkt i sædelighedsspørgsmålet, er imidlertid uklart, da lovgivningen gav et væsentligt økonomisk incitament til at håndhæve de strenge regler. Muligvis kan en nærmere analyse af aftingningen og tvangsfuldbyrdelsen af herskabets krav bringe os nærmere herskabernes og ikke mindst fogedernes holdning til lejermålsforbrydelsen. Dette vil jeg vende tilbage til senere i kapitlet. I første omgang skal det undersøges nærmere, hvem der blev anklaget i lejermålssagerne.

Hvem blev anklaget? Lejermålsbegængernes økonomiske og sociale forhold

Det var de unge ugifte tjenestefolk, der udgjorde langt hovedparten af de stævnedes i lejermålssagerne i Hvetbo herred. Det er der i sig selv ikke noget overraskende i, da definitionen af lejermål jo netop var sex mellem ugifte. Andelen af ugifte tjenestefolk var formentlig endnu større end det fremgår af figur 2, da hovedparten af gruppen af stævnedes med uvis baggrund, og de, der efterfølgende blev gift, formentlig også var tjenestefolk.

Figur 2.: Social status for de involverede i lejermålssagerne i Hvetbo herreds tingbog 1631-1635.

Det var kendetegnende for landbosamfundet, at man først giftede sig, når man var i stand til selv at danne en husstand, dvs. fæste en gård eller et hus. Dette gav sig udslag i en relativt høj

⁴¹⁹ HHT: 21/3-1635.

gennemsnitsalder ved ægteskabsindgåelsen. Indtil da indgik man i andre personers husstande, enten som barn af husbond eller som tyende i en fremmed bondes udvidede husstand. I den udvidede husstand levede, arbejdede og sov gifte og ugifte op og ned af hinanden, og da seksualdriften i mennesket formodentlig var den samme før i tiden som nu, var betingelserne for illegitime seksuelle forbindelser ganske gode.⁴²⁰

Med 1617-forordningen skruede staten bødestraffene markant i vejret, men for at kunne vurdere, hvilken betydning dette havde i forhold til majoriteten af de stævnedes, de ugifte tjenestefolk, er det nødvendigt at undersøge disses betalingsevne. I en forordning af 16/11 1619 om tjenestefolk og løsgængere blev lønningsloftet for tjenestefolkene fastslået til 7 daler og 1 mark årligt med mulighed for, ud fra nogle i loven fastsatte omregningsfaktorer, at få udbetalt lønnen i naturalier. Dog skulle tjenestefolk i områder der, grundet produktionen og andre forhold, ikke havde så højt lønningsniveau tage til takke med det sædvanlige lønniveau og ikke kræve højere løn. Et sådant krav medførte straf.⁴²¹ Forordningens formål var i et vist omfang at undgå, at unge mennesker flyttede fra en egn, hvor der var arbejde at få, men lave lønninger, til en anden egn med bedre lønninger, men mindre arbejde at få, hvorved de unge risikerede at ende som subsistensløse løsgængere.⁴²²

Det præcise lønningsniveau i Hvetbo herred kendes ikke. Grundet den omfattende sandflugt og den generelt dårlige forfatning, besættelsen af Jylland under Kejserkrigen i slutningen af 1620'erne havde efterladt herredet i, må det dog formodes, at lønningsniveauet lå lavere end forordningens maksimumsløn. De få eksempler vi kender fra tingbøgerne, der angik tjenestefolkenes lønninger, er fra sager, hvor tjenestefolkene eller deres lovværger stævner for resterende løn hos en tidligere husbond. Det fremgår kun af en enkelt sag, at der var tale hele karlens årsløn. Således stævnedes hans tidligere husbond for i alt 15 skæpper byg, som omregnet i forhold til forordningens højeste omregningsfaktor⁴²³ gav omkring 5 daler i årsløn.⁴²⁴ Da alle andre sager drejer sig om mindre beløb, lå 5 daler formentlig i den høje ende.⁴²⁵ Dog må lønningsniveauet have været nogenlunde jævnt, da en tjenestekarl i 1631 betingede sin tjeneste for det næste år med, at husbond ville betale ham det samme, som han kunne tjene andre steder.⁴²⁶ Selv hvis tjenestefolkene tjente den maksimale årsløn svarede mandens fulde bøde for lejermål næsten til to årslønninger. For kvinderne er lønniveauet endnu sværere at få et indtryk

⁴²⁰ Ingesman, 2007, 333-334.

⁴²¹ CCD, bd. III, nr. 540 s. 592-598.

⁴²² Krogh, 1987, 60.

⁴²³ Denne omregning gjaldt, når der var tale om såsæd, som allerede var plantet på husbonds mark. Det var således afkastet af det relevante skæpper såsæd, der var lønnen.

⁴²⁴ HHT: 25/2-1632.

⁴²⁵ Se f.eks. HHT: 18/10-1634, hvor der stævnes for 3 sletdaler løn for en karl og 21/3-1635, hvor der fordeles for piges løn på 10 mark.

⁴²⁶ HHT: 13/8-1631.

af, men de tjente formentlig mindre end mændene, hvorfor lejermålsbøden for langt de fleste overgik en årsløn. Ud fra de få oplysninger, der findes om lønniveauet i Hvetbo herred, var tjenestefolkenes betalingsevne her forholdsvis dårlig. Herskabernes gentagne stævninger for bøderne kan altså ses som et udtryk for de begrænsede muligheder, tjenestefolkene havde for at betale bøderne. Tjenestefolkenes relative fattigdom må altså have begrænset herskabernes muligheder for at søge bøderne tvangsfuldbyrdet.

At tjenestefolkene havde mere end svært ved selv at betale lejermålsbøderne synes evident. Helt tilbage fra senmiddelalderen kendes eksempler på, at familien trådte til og betalte bøder for seksuelle forseelser, deres sønner og døtre begik.⁴²⁷ For kvindernes vedkommende fortsatte denne praksis visse steder i landet.⁴²⁸ Dette synes imidlertid ikke at være tilfældet i Aalborghus len. Her kendes kun enkelte tilfælde fra begyndelsen af 1630'erne, og det var ikke fra Hvetbo herred.

Det var ikke enestående, at husbond betalte bøder for sine tjenestefolk, især ikke hvis disse indgik ægteskab. Således ”tog” Peder Christensen i Ingstrup ”i hånden” for sine tjenestefolks lejermålsbøder, som han tidligere havde lovet herskabet at betale på deres vegne. Af bødестørrelsen på 9 rigsort fremgår det, at parterne må have giftet sig.⁴²⁹ Der var formentlig tale om et lån, men ved at husbond tog ansvar for sit tyendes handlinger, blev han også garant for deres soning gennem ægteskabet. Det var tilsyneladende almindelig praksis, at mændene lovede at betale kvindernes bøder, hvis de indgik ægteskab.⁴³⁰ I exceptionelle tilfælde ses husbond også helt eller delvis at betale langt højere bøder. Igen kan Tøger Christensen tjene som eksempel. I sagesfaldsregisteret fra Aalborghus len i 1636-37 regnskabet står han registreret for at have aftinget en bøde på hele 28 rigsdaler for lejermål – et beløb han som tjenestekarl umuligt selv kunne udlægge. En sandsynlig forklaring på dette var, at Tøgers husbond hr. Niels havde ydet ham et lån og udlagt pengene til bøden. Tøger nød tilsyneladende sin husbonds ubegrænsede gunst, bl.a. efterlyste hr. Niels i et tingsvidne fra 1636 en fæstegård til Tøger og hans trolovede.⁴³¹

I de situationer, hvor pigerne var blevet beligget af deres husbond, stævnedes herskaberne i enkelte tilfælde denne for kvindens del af bøden. Dette var således tilfældet med Las Terkildsen i Holmgård, der blev stævnet for både sin egen og tjenestepigens bøde. Af argumentationen i sagen fremgår det, at man lagde vægt på, at Las som hustrandens overhoved havde taget initiativet til forseelsen og havde ”*lockett*” tjenestepigen. Lignende formuleringer findes i to af sagerne om blodskam, hvor det ligeledes var husstandsoverhovedet, der blev anset for initiativtageren.⁴³²

⁴²⁷ Ingesman, 2007, 340.

⁴²⁸ Jexlev, 1984, 166, Marcussen, 1985, 35-38.

⁴²⁹ HHT: 23/3-1633 (Indgår også i figur 2 under ”efterfølgende gift”).

⁴³⁰ Sker i alle fem tilfælde af ægteskab.

⁴³¹ HHT: 24/12-1636 (RA: B-031C)

⁴³² HHT: 19/7-1634 og 20/6-1635.

Formentlig fandt herskabet det mere sandsynligt at søge kvindens bøde betalt af hendes husbond, men samtidig er der også reminiscenser af det kønsspecifikke retsansvar, som 1617-forordningen havde gjort op med. Imidlertid nægtede Las pure at betale kvindens bøde, men hvorvidt herskabet frafaldt kravet på kvindens bøde imod ham, ved vi ikke. Men det kan konstateres, at Las generelt ikke formåede eller nægtede at betale herskabet, hvad han skyldte. I forlængelse af lejermålssagen blev han nemlig fradømt sin fæstegård pga. restancer til herskabet.⁴³³

I forskningen har det været diskuteret, hvorvidt unge kvinder benyttede sex før ægteskabet og den potentielle mulighed for at blive gravid som en bevidst strategi til at opnå et passende ægteskab og måske endda opnå social opstigning ved at forpligte manden på ægteskab.⁴³⁴ Det ser imidlertid ud til, at initiativet i sagerne, der involverede en husbond i høj grad fra herskabernes side blev placeret hos husbond og ikke hos kvinden. Det er naturligvis en mulighed, at tjenestepigen havde forført Las med henblik på, at han eventuelt ville gifte sig med hende, men intet i Las ageren tyder på dette. I de tilfælde hvor to tjenestefolk havde begået lejermål med hinanden kunne en bevist strategi kun have gang på jord, hvis tjenestekarlen eller pigen kom fra en gård, hvor det var en reel mulighed for at overtage fæstet efter forældrene. Omvendt var det ikke ualmindeligt, at unge mænd, ja selv præster, giftede sig med ældre enker for at komme ind på fæstegårdsmarkedet. Dog er det vanskeligt at sige noget om dette for Hvetbo herreds vedkommende, da vi ikke kan undersøge ægteskabsmønstrene i kirkebøgerne, men må forlade os på de oplysninger, som tingbogen kan give os. Ser vi på de lejermålssager, der endte i et efterfølgende ægteskab, bliver billedet ikke meget klarere. Jens Olufsen i Sønder Saltum var således den eneste, der med sikkerhed kan konstateres at have fæstet egen ejendom, da lejermålsbøden blev opkrævet. Det kan dog konstateres, at der med ægteskabet fulgte en forventning om hurtigst muligt at få egen husstand, som eksempelsvis hr. Niels' efterlysning af et ledigt fæste til Tøger Christensen illustrerer. Hvordan dette kunne lade sig gøre, fremgår af et andet eksempel. Her var Christen Madsen flyttet ind med sin kone på hans faders gård uden at have fæstet den af herskabet. Dette blev påtalt af Sejlstrups delefoged, og Christen svarede, at han blot gik sin fader, der var gammel og fattig, til hånd, men at han gerne ville overtage fæstet og stille husbonden tilfreds.⁴³⁵ Mere eller mindre legitim overtagelse af forældres fæste var således en løsning på problemet, som formentlig ofte blev ordnet med en form for aftægtsaftale med forældrene. Det er altså mere end svært at finde antydningen af nogen form for bevidst strategi bag lejermålsforbrydelserne for hverken den mandlige eller kvindelige part.

⁴³³ HHT: 23/36-1633 samt HHT: 15/6-1633 og 13/9-1633.

⁴³⁴ Se f.eks. Appel, 1999, 174-184 og 203-204.

⁴³⁵ HHT: 18/4-1635. Appel når på baggrund af en sag i Skast herred materialet til samme konklusion (Appel, 1999, 179).

Geografisk fordeling af lejermålsbegængerne

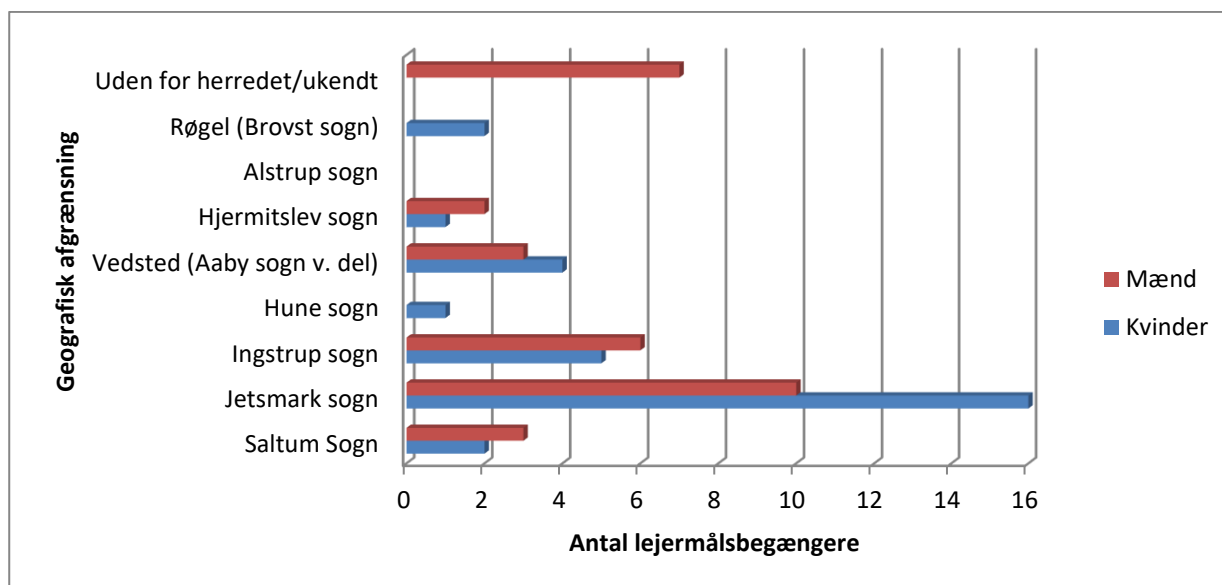
I forrige kapitel påviste jeg, hvordan værnsudøvelsen var koncentreret i herredets nordlige sogne, mens Jetsmark og Vedsted sogne havde væsentligt færre sager. I de fire nordlige sogne var bebyggelsesstrukturen præget af landsbyer af varierende størrelse og var på ejersiden præget af omfattende herskabspluralisme. De tre sydlige sogne, Hune, Jetsmark og Vedsted, adskilte sig på forskellig vis markant herfra. Hune sogn havde kun ganske få egentlige gårde, men bestod primært af klynger af jordløse huse. Herskabsmæssigt dominerede lenene. I Jetsmark sogn var der ligeledes en række landsbyer, men omkring 40 % af gårdene i sognet var enestegårde. Herskabspluralismen var i dette sogn på niveau med de nordlige sogne. Endelig bestod Vedsted sogn udelukkende af små landsbyer og én enkelt enestegård. Afgørende for det relativt lave antal værnsager i sognet var formentlig, at Birkelse ejede stort set alt bøndergods i sognet, hvorfor eventuelle stridigheder kunne ordnes internt på godset.

Ser man på den geografiske fordeling af påtalte lejermålsforseelser, er billedet det stik modsatte af værnsagerens fordeling. Jetsmark sogn var således kraftigt overrepræsenteret i forhold til både mandlige og kvindelige lejermålsbegængere og havde næsten lige så mange lejermålsbegængere som de øvrige sogne til sammen. I det følgende skal et par mulige forklaringer på denne skæve fordeling undersøges nærmere.

I sin undersøgelse af den geografiske fordeling af seksualsager på Bornholm før reformationen fandt Per Ingesman, at det ikke var afstanden til Hammershus, der var afgørende for antallet af rejste sager, men snarere var det enkelte sogns befolkningsmæssige størrelse, der var den bestemmende faktor.⁴³⁶ Det er klart, at det befolkningsmæssige grundlag havde en betydning for antallet af lejermålssager. Jo større befolkning, desto større antal potentielle lejermålsbegængere. Argumentet synes dog ikke at kunne klare en nærmere efterprøvning på Hvetbo-materialet. Ganske vist havde Jetsmark det næststørste antal ejendomme og brugere i 1662-matriklen, men Saltum sogn, der havde både det største antal ejendomme og brugere, havde kun fem lejermålsanklagede, hvoraf der kun rejstes sag mod de fire. I den anden ende af skalaen havde Røgel og Vedsted relativt mange lejermålstilfælde i forhold til deres størrelse.⁴³⁷ Der må altså være flere forklaringsfaktorer i spil.

⁴³⁶ Ingesman, 2007, 340-342.

⁴³⁷ Klitgaard, 1906, 95.

Figur 4: Geografisk fordeling af identificerede lejermålsbegængere fordelt på sogn og køn 1631-1635.

En mulig forklaring kan søges i godsets arronderingsgrad. Herredets nordlige sogne var som nævnt karakteriseret ved mere omfattende strøgods og herskabspluralisme end godset i især Vedsted sogn og Røgel, hvor Sofie Brahe til Birkelse ejede majoriteten af godset. Desuden lå godset tæt på hovedgården og var derfor under en relativt stærk herskabskontrol. Dette billede støttes af figur 5, som viser, at Birkelse ikke overraskende tiltalte flest lejermålsbegængere i de to områder.

	Saltum sogn		Jetsmark sogn		Ingstrup sogn		Hune sogn		Vedsted (Aaby sogn v. del)		Hjermitslev sogn		Alstrup sogn		Røgel (Brovst sogn)		Udenfor herredet/ukendt opholdssted		Tiltalte i alt
	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	
Aalborghus len			7	5			1											1	14
Sejlstrup len	1	1	1	1	2	1													7
Borglum kloster len			2			3 ⁴³⁸					1								6
Dueholm kloster len					1														1
Birkelse			2	1					4	2	1*	1			1			1	13
Hammel-mose	1*	1																	2
Lundergård			2	1															3
Bjørnkær									1										1
Hundslund														1				1	2

⁴³⁸ En husbond, som stævnes lejermål hans tyende har begået med hinanden.

Rævkær- gård				1															1
Høgholt					2	1													3
Ukendt herskab						1													1
I alt	2	2	14	9	5	6	1		4	3	1	2			2			3	54

Figur 5: Geografisk fordeling af de lejermålstilfælde fordelt på køn og herskab 1631-1635 (*= efterfølgende ægteskab, hvor manden stævnes for egen og hustrus bøde).

I Jetsmark sogn var herskabsforholdene mere fragmenterede, hvilket afspejler sig i antallet af herskaber, der opkrævede lejermålsbøder. Foruden de tre største len opkrævede de tre lokale godser, Birkelse, Lundergård og Rævkærgård, også lejermålsbøder i sognet. Kendetegnende for disse herskaber var, at de enten havde hovedparten af deres godstilliggende i sognet eller var blandt de største jordbesiddere i herredet som helhed og dermed havde en fungerende fogedstruktur. Dette billede bestyrkes af, at kun 11 herskaber ud af de minimum 26 identificerede jordbesiddende herskaber i herredet stævnedes for lejermålsbøder, og at der med undtagelse af Lundergård og Hundslund var sammenfald mellem de herskaber, som påviseligt udøvede værn og de herskaber, der udøvede herskabspåtale. Der synes altså at være to til dels overlappende sammenhænge, som havde betydning for påtalen af lejermålssager. På den ene side synes der at være en sammenhæng mellem et gods eller lens samlede godsmængde i et område og omfanget af herskabspåtale af lejermålsforseelser, og på den anden side synes hovedgårdens og dermed herskabets nærhed også at have en betydning. I den forbindelse er det interessant, at der er væsentlig forskel på de to store konkurrerende lens påtale af lejermålsforseelser. Således førte Aalborghus dobbelt så mange lejermålssager som Sejlstrup, og hvor Aalborghus' sager næsten udelukkende var koncentreret i Jetsmark sogn var Sejlstrup sager fordelt over tre sogne. Af figur 6 i kapitel 2 fremgik det, at Aalborghus ejede markant flere ejendomme i Jetsmark end Sejlstrup, hvilket til dels kan forklare Aalborghus' markant flere sager. Imidlertid kan ingen af disse tendenser forklare, hvorfor antallet af både identificerede lejermålsbegængere og egentligt tiltalte er så meget højere i Jetsmark end i de øvrige sogne.

Som det tidligere er fremgået, var præstegården i Jetsmark centrum for op til flere lejermålsskandaler, og præsten hr. Niels var formentlig ikke en af sin stands strengeste moralprædikanter. Men dette kan næppe heller forklare Jetsmarks overrepræsentation. Spørgsmålet er, hvorvidt bebyggelsesstrukturen havde betydning for antallet af lejermål? Rent hypotetisk er det muligt, at der i landsbyerne var større informel social kontrol, end der var i områder med enestegårde. Dette kunne få to modsatte konsekvenser: 1) enten ville det føre til flere tiltaler i de nordlige herreder eller 2) afskrækkede det folk fra at indgå i illegitime seksuelle forbindelser, at man viste at der blev holdt øje med en. I dette tilfælde skulle det så være sidstnævnte, der slog igennem. Imidlertid afspejler en undersøgelse af fordelingen af

lejemålstilfældene fra landsbyer og enestegårde i Jetsmark sogn nogenlunde den procentmæssige fordeling af gårdene i landsbyer og som enestegårde (60/40). Desuden synes der heller ikke at være noget mønster i, om lejemålsbegængerne var i tjeneste på en større eller mindre gård. Dog må man gå ud fra, at områder med mange huse, hvor man kun sjældent havde tjenestefolk vil have en mindre sandsynlighed for lejemålssager. Denne antagelse støttes af, at der kun er registreret en enkelt lejemålssag i Hune sogn, som i særlig grad var domineret af huse.

Endelig kunne en forklaring være, at lejemålsbøderne oftere blev betalt i de nordligere sogne end i de sydlige, således at der blev rejst færre sager om herskabets bødekrav i disse områder. Rationalet skulle i så fald være, at den bedre landbrugsjord gjorde det mere almindeligt, at husbond eller forældre betalte lejemålsbøderne for de skyldige, da jeg i forrige afsnit sandsynliggjorde, at tjenestefolkenes løn var nogenlunde den samme i hele herredet. Hvis denne hypotese er rigtig, har det, som det vil fremgå at næste afsnit, ikke afsat sig spor i sagefaldsregistrene for Sejlstrup og Aalborghus, og man må derfor enten afvise hypotesen eller sandsynliggøre, at bøderne aldrig nåede lensmændenes lommer.

Da det således ikke er muligt at komme nærmere en eller flere plausibel verificerbare forklaringer på Jetsmarks voldsomme overrepræsentation i fordelingen af antallet af lejemålssager, må man nøjes med at konstatere sognets dominans. Herudover kan det konkluderes, at der er et sammenfald mellem herskaber, der udøvede værn, og de der udøvede herskabspåtale. Dette skyldtes formentlig, at disse herskaber, grundet omfanget af deres bøndergods i herredet, havde en fungerende fogedstruktur. Desuden synes herskabets og godsets geografiske nærhed til herredet også at have spillet en vis betydning.

Sagefald, aftingning og tvangsfuldbyrdelse

Af de 35 lejemålstilfælde registeret i tingbøgerne, behandler kun fire af disse tilfælde udelukkende udlæggelsen af barnefaderen og indeholder ingen direkte referencer til nogen bødekrav, da disse formentlig var aftinget uden problemer. I de yderligere 18 sager, hvor barnefædre udlagdes, fulgtes det op af bødekrav enten mod manden, kvinden eller begge parter. De resterende 13 sager forholdte sig kun til bødekravet.

Kendte tilfælde	Udlæggelse af barnefader	Udlæggelse af barnefader og bødekrav	Udelukkende bødekrav
35	4	18	13

Figur 6: Antal af lejemålssager og deres indhold 1631-1635

Bødekravet stod altså klart i centrum, når lejemålssagerne rejstes på tinget. Grundet muligheden for at aftinge bøden uden at rejse sagen på tinget har man i tidligere undersøgelser af andre

sagefaldsregistre fundet ganske mange poster, som ikke kunne genfindes i tingbøgerne.⁴³⁹ Sammenligner man imidlertid Hvetbo herreds tingbog med de tilgængelige sagefaldsregistre fra undersøgelsesperioden, er det overraskende, at mens Aalborghus og Sejlstrup len kan dokumenteres at have ført henholdsvis ni og fire lejermålssager, findes der kun to sagefaldsposter for lejermål fra hele perioden 1631-35, begge fra Aalborghus len i 1632-33. Begge disse poster stammer fra sager, som blev ført på tinge og behandlet i tingbøgerne.⁴⁴⁰ Sejlstrup len havde altså i samme periode slet ingen sagefaldsposter for lejermål fra Hvetbo herred.

Selvom mørketallet er stort, da vi kun har sagefaldsregistre fra de to omtalte len, peger tendensen i herredet ikke desto mindre i retning af, at man enten ikke opkrævede sagefaldet eller, at bødebeløbene ikke indgik i lenenes officielle regnskaber. Formentlig lå sandheden et sted midt imellem, idet det fremgår af de utallige forarmelsesvidner i tingbogen, at mange var ganske fattige og hverken formåede at yde landgilde eller skat. Omvendt måtte man forvente alternative sanktionsformer, hvis kun ganske få var i stand til at betale. Jeg vil vende tilbage til denne diskussion løbende.

For at kunne sætte sagefaldsposterne fra Hvetbo ind i en kontekst er det nødvendigt først at se lidt nærmere på de øvrige sagefaldsposter fra Aalborghus len. I alt blev der betalt 57 bøder for almindeligt lejermål til Aalborghus len i perioden 1631-35, og hovedparten af disse bøder lå mellem 8 og 12 rigsdaler for mændenes vedkommende og 2 og 6 rigsdaler for kvindernes vedkommende. Fordelingen af bødebeløbene indikerer et klart mønster i aftingsningspraksissen. For mændenes vedkommende var en reduktion af bøden på enten to eller fire rigsdaler. For kvinderne synes tendensen, trods de mindre tal, at have været nogenlunde den samme. Skulle bøden sættes markant ned, skulle parterne gifte sig. De syv bøder på 2 rigsdaler og derunder stammer da også alle, på nær én enkelt, fra sager, hvor manden senere giftede sig med kvinden og derfor fik den lovfæstede reduktion i bøden. De fire bøder, der var højere end den i lovgivningen fastsatte strafferamme, hidrørte formentlig fra sager, hvor personen tidligere var dømt for lejermål, således at der var tale om gentagelsestilfælde, selvom det ikke fremgår af posterne. Foruden de 57 bøder for almindeligt lejermål var der en lille håndfuld ret høje bøder for hor og lejermål i forbudne led.⁴⁴¹

⁴³⁹ Appel, 1999, 462-463. Dette kan også forklare, hvorfor der i nogle tilfælde efter udlæggelsen af barnefaderen kun rejses sag mod den ene part.

⁴⁴⁰ Regnskabsåret 1632-33 er det eneste, hvor der er bogført sagefald fra Hvetbo herred. Først i regnskabsåret 1636-37 bogføres igen sagefald fra Hvetbo, og den ene lejermålsbøde er betalt af Tøger Christensen og hidrører formentlig fra dels lejermålssagen med Anne Jensdatter, som rejses på tinget i 1635, dels lejermålet med Karen Eriksdatter, som Tøger blev forlovet med i 1636. Foruden bøden fra Tøger Christensen indeholdt sagefaldsregisteret endnu en post for lejermål, nemlig fra Jens Mortensen i Hune, hvis lejermålssag fra 1636 senere også bliver inddraget i analysen.

⁴⁴¹ I begge sager om lejermål i forbundne led fremgår det, at der er tale om kongelig benådning for dødsstraf. Dette understreger endnu engang, at blodskam var belagt med dødsstraf, selvom der ikke fandtes konkret lovgivning på området, men at det også var muligt at opnå benådning og strafnedsættelse, hvor dødsstraffen i stedet afløstes af en bødestraf.

	1-2 rdlr.	2 rdlr.	3 rdlr.	4 rdlr.	5 rdlr.	6 rdlr.	7 rdlr.	8 rdlr.	9 rdlr.	10 rdlr.	11 rdlr.	12 rdlr.	over 12 rdlr.
Mænd	4	3	1	1		3	1	20	1	5		5	3
Kvinder		2	2	3		2				1			

Figur 7: antal bøder fordelt på bødestørrelse for mænd og kvinder i Aalborghus sagefaldsregister 1631-1635.

Sammenligner vi sagefaldsposterne fra Hvetbo herred med Aalborghus lens øvrige sagefaldsposter, fremgår det eksplicit af bogføringen, at bødebeløbene som hovedregel var aftinget. Med bødestørrelser på henholdsvis 8 og 10 rigsdaler lå de to bøder fra Hvetbo fint i tråd med Aalborghus' generelle aftigningspraksis.

Ser vi lidt nærmere på de to poster og sammenligner dem med oplysningerne fra tingbøgerne, kan vi komme lidt nærmere aftigningsprocessen og tiltagene til tvangsfuldbyrdelse. De to sagefaldsposter på 8 og 10 rigsdaler fra Hvetbo herred var betalt af henholdsvis Peder Andersen i Kvorup og vor ven, Tøger Christensen, der tjente i Jetsmark præstegård. Af tingbogen fremgår det, at delefogeden Tomas Jensen i 1632 udtog fordelingsdom over både Tøger og Peder samtidig.⁴⁴² Imidlertid synes det ikke at have været tilstrækkeligt til at få dem til at betale. For endnu i begyndelsen af 1633 var det nødvendigt for delefogeden på tinget at kræve deres lejermålsbøder og fogedpenge betalt.⁴⁴³ Dette hjalp formentlig. I hvert fald figurerer deres bøder i sagefaldsregisteret fra regnskabsåret 1632-1633. Hans Henrik Appel har i den forbindelse påvist, at retsforfølgelsen for manglende bødeindbetaling i Skast herred i flere tilfælde først fandt sted efter bødebeløbet var bogført som indtægt i sagefaldsregisteret. Ikke just en bogføringsform, der ville få rentekammerets revisorer til at klappe i hænderne, hvis de kendte til den. Risikoen var jo, at bøden aldrig blev betalt, og at der dermed opstod et underskud i regnskabet, som lensmanden formentlig måtte dække med sin egen del af lenets indtægter. Praksis i Aalborghus len fulgte imidlertid et mere retvisende mønster, hvor retsforfølgelsen og tvangsfuldbyrdelsen af bødekravet, i hvert fald i Hvetbo herred både i 1632-33 og 1636-37, fandt sted før bøderne blev bogført som indtægter i regnskabet.

Konsekvensen af aftigningsfænomenet var som sagt, at lejermålssagerne kunne aftinges, før sagen blev rejst ved tinget. For at dette rent praktisk skulle kunne lade sig gøre, må lejermålsbegængerne være blevet gjort bekendt med, at herskabet havde kendskab til deres brøde og agtede at rejse krav imod dem. I tingbogen hører vi af naturlige årsager intet til, hvordan dette foregik, men man kan forestille sig, at kvindens graviditet fik nogen til at gå til bekendelse og stille sig i herskabets minde, fordi herskabet før eller siden ville finde ud af deres brøde. Som sagt

⁴⁴² HHT: 15/12-1632. Det var ikke unormalt at herskaberne samlede flere bødekrav i samme sag. Her skinner lejermålssagernes lighed med almindelige gælds- og restancesager klart igennem.

⁴⁴³ HHT: 16/2-1633.

ser det ikke ud til, at der er foregået nogen officiel aftingning af lejermålssager, som ikke først var rejst på tinget i Hvetbo herred, men omvendt er det også muligt, at de aftingede bøder simpelthen blev holdt ude af regnskabet. Dette er i særdeleshed et problem i forhold til lensmændene, da de uvisse udgifter indgik i lensregnskaberne sammen med de øvrige indtægter. Da de uvisse indtægter varierede fra år til år, var lensmændene ofte berettiget til en bestemt andel af de uvisse indtægter. Andelen kunne dog variere i størrelse fra len til len og fra lensmand til lensmand. F.eks. havde Otte Skeel ret til halvdelen af de uvisse indtægter, mens både Reinhold Heidenstrup og Niels Friis begge kun havde ret til 1/10 af de uvisse indtægter af Sejlstrup.⁴⁴⁴ Der kunne således være en økonomisk gevinst for lensmanden ved at holde de uvisse indtægter ude af regnskabet. Der var dog en risiko forbundet med konsekvent at holde disse indtægter ud af regnskabet, da det ville fremstå enten, som om at man ikke forvaltede sine øvrighedsbeføjelser tilfredsstillende eller simpelthen snød kronen for indtægter. Derfor måtte ”snyderiet” have et moderat omfang. En anden mulighed var, at fogederne i vidt omfang selv beholdt bøderne. Fogederne fik i forvejen 10 % af sagefaldet i fogedpenge, hvilket betød, at aftingningen også ramte deres del af bøden. Måske kunne det anspore dem til selv at beholde hele eller dele af bøden?⁴⁴⁵ Det er ud fra det undersøgte materiale ikke muligt at komme et svar nærmere, men det forekommer under alle omstændigheder besynderligt, hvis de mange rejste bødekra v i tingbøgerne ikke udmøntede sig i flere bødeindtægter end de to, der blev opgivet i sagefaldsregisteret. Funktionen med at rejse sagen ved tinget var jo netop at bekræfte bødekra vets legitimitet, hvorefter en mere intensiv tvangsfuldbyrdelsesproces fra herskabets side kunne iværksættes. På den måde mindede logikken i lejermålssagerne meget om logikken i gældssager. Som Appel formulerer det: *”Konklusionen synes at være, at man ikke betalte sine lejermålsbøder, fordi man var blevet dømt på tinge, men man blev dømt på tinge, fordi man ikke havde betalt sine bøder.”*⁴⁴⁶

Til trods for muligheden for helt at undgå involveringen af tinget peger de fleste sager i tingbogen på, at herskaberne benyttede tinget til at gøre de skyldige bekendt med, at man havde kendskab til sagen. Som konsekvens blev de fleste sager, der kom for tinget, rejst før de skyldige havde forsøgt at aftinge deres bøder. Det er således karakteristisk, at langt de fleste bødekra v, der blev rejst, var på det fulde bødekra v, dvs. henholdsvis 12 rigsdaler for mænd og 6 rigsdaler for kvinder. Dette fremgik enten eksplicit eller ved en henvisning til forordningens bødesatser. Stævningen for den fulde bøde kunne netop være en måde for herskabet at komme i dialog med den skyldige og få afklaret deres melle mværende. Flere lejermålssager endte da også med, at

⁴⁴⁴ Erslev, 1885, 29 og 40.

⁴⁴⁵ Netterstrøm har fremhævet et eksempel fra Herlufsholm Birk, hvor skoleforstanderens fuldmægtig øjensynligt stak en række opkrævede bøder i egen lomme og tilsidesatte allerede foretagne aftingninger, da han var utilfreds med den formindskelse af fogedpengene, det medførte (Netterstrøm, 2010, 54-55).

⁴⁴⁶ Appel, 1999, 463.

tiltalte lovede at stille husbond tilfreds og aftinge deres bøde.⁴⁴⁷ At aftingningen og bødebetalningen alligevel ikke altid fandt sted trods den anklagedes løfter, fremgår af sagen mod Jens Olufsen i Sønder Saltum. Hans første løfte om at stille husbond tilfreds blev tilsyneladende ikke indfriet, hvorfor han endnu engang blev stævnet for sin egen og hustruens lejer målsbøder og igen lovede at stille husbond tilfreds.⁴⁴⁸ Jens Olufsen havde tilsyneladende gentagende muligheder for at sone sin bøde med herskabet. Af og til støder man på en udvidet formulering, hvor stævnedede forpligter sig til at stille husbond tilfreds eller lide dom og dele.⁴⁴⁹ Her kædes manglende aftingning eller indfrielse af det aftingede beløb direkte sammen med, at herskabet derefter kunne udtage dom over den tiltalte. Sagen mod Jens Olufsen er også interessant, idet han var fæster under Hammelmose, dvs. Otte Skeels private gods, men blev stævnet for lejer målsbøden af Aalborghus' delefogeden.⁴⁵⁰ Otte Skeels fogeder i lenet og på hans private besiddelser synes af og til at have overlappet herskabsgrænserne, hvilket forekommer ganske pragmatisk. Det samme kan ses hos Børglummanden, Just Høgh, som konsekvent havde lenets fogeder til at forvalte sine 4-5 private gårde i herredet.

Tilbage ved aftingningerne fremgik det dog, at bøderne kunne aftinges enten undervejs i sagen eller før bødekravet overhovedet blev rejst. Således var Tøger Christensens bøde på et tidligt tidspunkt i sagen blevet nedsat. Allerede i november 1632 stævnedes Tøger for dom for en bøde på 10 rigsdaler og hertil kom 1 rigsdaler i fogedpenge, men pengene var, som vi så, endnu ikke faldet i 1633.⁴⁵¹ Tøger havde derfor muligvis allerede aftinget bøden på dette tidspunkt. Var dette tilfældet, betød det, at aftingningen formentlig ligesom en dom ikke var tilstrækkeligt til, at bøden blev betalt. Ved aftingningen kunne herskaberne eller deres fogeder udvise nåde og velvilje overfor den undergivne og har formentlig betinget sig, at bøderne blev betalt inden et bestemt tidspunkt. Faldt betalingen ikke, kunne man forvente, at aftingningens resultat ville bortfalde, og man igen opkrævede den fulde bøde. Derfor er det overraskende, at Tøger, der tilsyneladende ikke overholdt betalingsaftalen, kun står opført for 10 rigsdalers bøde i sagefaldsregisteret. Peder Andersen, der på samme måde som Tøger ikke overholdt betalingsfristen, betalte kun 8 rigsdaler i bøde.

Fra Birkelse kendes et lignende eksempel, hvor fogeden fandt det nødvendigt at stævne to mænd for beliggelsesbøder på 10 sletdaler hver.⁴⁵² Bøderne i denne sag var formentlig også aftinget på forhånd. I en anden sag mod to Børglum tjenere blev kvinden dømt til at betale 6 rigsdaler i bøde, da hun udeblev fra tinge. Imidlertid stævnes hun igen tingdagen efter for et beløb

⁴⁴⁷ F.eks. HHT: 5/5-1632; 9/8-1634 og 6/6-1635.

⁴⁴⁸ HHT: 5/5-1632, 26/5-1632 og 2/6-1632.

⁴⁴⁹ Se f.eks. HHT: 6/6-1635.

⁴⁵⁰ Jens Olufsens fæsteforhold fremgår af en landgilderestance til Hammelmose fra 1632, jf. HHT: 25/2-1632.

⁴⁵¹ HHT: 3/11-1632.

⁴⁵² HHT: 5/10-1633.

på kun 2 rigsdaler, igen uden at hun mødte op på tinget.⁴⁵³ Da kvinden ikke mødte på tinget nogen af tingdagene, havde hun formentlig heller ikke aftinget bøden i den mellemliggende periode. Dette kunne indikere, at herskerne på eget initiativ kunne nedsætte bøderne, hvis de vurderede, at der ingen mulighed var for at inddrive hele bøden. Under alle omstændigheder var herskabet og fogedernes vurdering af syndernes betalingsevne et helt centralt parameter for udfaldet af aftingningen og tvangsfuldbyrdelsen af bødekravet.

I den omtalte sag mod to Birkelsetjenere gik der ca. fire måneder fra mændene blev udlagt som barnefædre til kravet om betaling af beliggelsesbøderne blev ført på tinge. Der kunne altså tilsyneladende være en respitperiode efter udlæggelserne, hvor lejermålsbegængerne kunne aftinge deres bøder. Hvis de herefter ikke blev betalt, kunne herskabet til enhver tid rejse bødekravet og udtage dom. Der var dog store variationer i længden på den respit, herskerne gav deres undergivne, og de har formentlig været aftalt individuelt mellem herskabet og parterne. Særligt i de sager, hvor parterne efterfølgende giftede sig, synes relativt lang respit at være almindelig. Således henvises der i alle tilfælde til, at parterne nu var gift, så respitten må i al fald have været så lang, at vielsen kunne foretages.⁴⁵⁴

Som det fremgik af 1617-forordningen, medførte efterfølgende ægteskab, at lejermålsbøden blev kraftigt reduceret. Mere præcist henvises der til, at der skulle bødes efter recessen. Dette fremgik ligeledes af en stævning i tingbogen, at Christen Svendsen på Liis og hans kone Maren Pedersdatter skulle bøde "*effter recessen, effterdi di er ectefolck nu*".⁴⁵⁵ Ved ægteskabsindgåelse kunne parterne altså nøjes med at bøde efter 1558-recessen, dvs. 8 skilling grot til herskabet.⁴⁵⁶ Imidlertid omfattede bødekravet efter 1617 både manden og kvinden, ligesom kvindens værge i 1617 ikke længere tilkom den bøde, 1558-recessen omtaler. Poul Johs. Jørgensen gør sig imidlertid til talsmand for, at der udviklede sig en praksis, hvor herskerne i stedet for de 8 skilling grot opkrævede de 9 mark, som oprindeligt skulle være tilfaldet kvindens værge. I et åbent brev om sagemarkens⁴⁵⁷ beregning fra 26/11 1578 blev sagemarken fastsat til "*en ort*⁴⁵⁸ *af en gammel daller, som er 8 sk. Efter, som mynten nu gaar.*"⁴⁵⁹ Jørgensen påviser, med eksempler fra udvalgte lensregnskaber og retspraksis, hvordan der langt ind i enevældens tid var præcedens for at herskabet opkrævede 9 mark eller 9 ort (2,25 rigsdaler), hvis lejermålet fulgtes op af ægteskab.⁴⁶⁰ Jørgensens tolkning støttes af retspraksis fra Hvetbo herred, hvor bødebeløbet i to

⁴⁵³ HHT: 6/6-1635 og 13/6-1635.

⁴⁵⁴ HHT: 12/11-1631; 25/6-1632; 25/1-1634 og 9/8-1634.

⁴⁵⁵ HHT: 3/11-1632.

⁴⁵⁶ DKR, Reces 1558 § 60, stk. 2 s. 280.

⁴⁵⁷ Sagemark = sagefaldsmark, dvs. en regulering af det beløb, som skulle betales i bøde, som tog forbehold for ændringer i mønternes værdi over tid.

⁴⁵⁸ En ort = ¼ daler.

⁴⁵⁹ CCD, bd. 2, 139, s. 120.

⁴⁶⁰ Jørgensen, 2007, 244-246 og 361-363.

af tre sager, hvor bødebeløbet fremgår, var præcis 9 rigsdaler. Samtidig viser sagefaldsposterne fra alle herrederne under Aalborghus len, at bøderne lå mellem 1,5 og 2 rigsdaler for lejermål, der blev fulgt op af ægteskab.⁴⁶¹ Ud fra Jørgensens egen omregning af de 8 skilling grot, som bygger på Osterssøn Veylles omregning, svarede 8 skilling grot til 1,5 rigsdaler, hvilket stemmer overens med de laveste bøder i lensregnskabet. Det kan tolkes enten som et udtryk for en manglende konsekvens i, om det var de ni mark eller de 8 skilling grot i 1558-recessen, herskabet lagde til grund for sit bødekrav, eller – formentlig mest sandsynligt – at de lavere bøder var et udtryk for, at man også aftingede de i forvejen kraftigt reducerede lejermålsbøder. Dette støttes bl.a. af, at det i enkelte af disse sagefaldsposter eksplicit står, at bøden var aftinget. Desuden svarer den forholdsmæssige reduktion af bøden for lejermål efterfulgt af ægteskab stort set til de almindeligste reduktioner af de regulære lejermålsbøder, nemlig ca. 1/6 eller 1/4. Dette understreger endnu tydeligere en vis standardisering af aftingningspraksissen i Aalborghus len. Hvordan praksis var for den store gruppe af bøder, som aldrig blev opført i sagefaldsregistre, kan man af naturlige grunde kun gisne om. Men de få indikationer, man kan finde i tingbogen, tyder på en nogenlunde tilsvarende reduktionspraksis.

Det er således det generelle indtryk, at strafferammen for førstegangsljermål sjældent blev anvendt fuldt ud, når bøden skulle betales. Oftest var bøden nedsat efter aftingning. Var der derimod tale om gentagelsestilfælde, kunne straffen imidlertid være væsentligt højere. Her skal vor gamle kending, Tøger Christensen, endnu engang tjene som eksempel. I 1636-37 aftingede han som nævnt igen for lejermål, og denne gang var bøden hele 28 rigsdaler. Selvom det ikke fremgår af posteringen, skyldtes det formentlig, at der var tale om gentagelsestilfælde. Faktisk havde Tøger gjort sig skyldig i minimum tre lejermålsforseelser. I 1635 blev han således udlagt af Anne Jensdatter som hendes rette barnefader,⁴⁶² og i en indførsel fra juleaften 1636 bevidnes det, at Tøger hele tre gange havde stået åbenbart skriftet. Foruden Maren og Anne havde Tøger også skriftet for lejermål med en kvinde ved navn Margrethe Torkildsdatter. Dette lejermål må have fundet sted før undersøgelsesperiodens start. De mindst tre lejermålsforseelser betød, at Tøger ifølge lovgivningen, ud over straf på sin yderste formue, kunne straffes på kroppen eller med fængsel, men som i så mange andre situationer blev en mindelig løsning foretrukket. Af indførslen fremgår det nemlig, at Tøger var blevet trolovet med en fjerde pige, Karen Eriksdatter. Hvorvidt denne var gravid fremgår ikke, men forhistorien taget i betragtning er det ikke utænkeligt. Måske havde herskabet eller fogederne stillet Tøger et ultimatum i forbindelse med den sidste lejermålssag? Enten indgik han ægteskab med pigen og betalte en stor bøde, eller også

⁴⁶¹ HHT: 9/6-1632 og 23/3-1633.

⁴⁶² HHT: 14/2-1635.

skulle han straffes fysisk. Stillet over for dette ultimatum valgte Tøger altså angiveligt den første løsning.

Hidtil har fokus mest rettet sig mod de mandlige lejermålsbegængere. Men hvad skete der med de ansvarliggjorte kvinder? Det er misvisende for kvindernes andel af bødesagerne, at kvinderne i sagesfaldsregistrene fra Aalborghus len i undersøgelsesperioden kun tegnede sig for knap 20 % af bøderne og slet ingen i Hvetbo herred. Således blev 19 kvinder stævnet for lejermålsbøder i tingbogen i den undersøgte periode, mens antallet af mænd kun var en smule højere, nemlig 21. I flere af sagerne tiltaltes manden og kvinden side om side. I udgangspunktet så det altså ikke ud til, at herskaberne tog hensyn til syndernes køn, når de stævnedes for ubetalte bøder. Det erindres tillige i den forbindelse, at det tidligere blev påvist, hvordan herskaberne retsforfulgte de bønder, der forsøgte at dække over tjenestepiger eller døtre, som var kommet galt afsted.

Af et par sager som allerede er behandlet ret detaljeret, fremgår det, at i særdeleshed lensmændenes fogeder ikke gik af vejen for at true kvinderne med løsagtighedsforordningens fulde sanktionspotentiale. Således udtog delefoged Tomas Jensen på Otte Skeels vegne følgende stævning og dom over Inger Jensdatter i Purkær og Maren Andersdatter, som havde udlagt henholdsvis Peder Andersen i Kvorup og Tøger Christensen som deres rette barnefædre:

”... deres krenckellses bøder effter forordningen, formeente, de samme bøder inden 15 dage burde att betale, hellers hues det icke skier, om de icke daa bør att straffes till kagett eller paa deres krop. Saa er de icke møtt heller nogen dem att undskyllde. Effter slig leilighed vidste fogden icke retter, end de jo bør att vere udi deres øffrigheds naade och wnaade der for, som dett sig bør.”⁴⁶³

Allerede et par uger efter blev en lignende dom afsagt over kvinderne.⁴⁶⁴ Kvinderne blev altså truet med fysisk afstraffelse i form af kagstrygning, hvis ikke de var i stand til at betale deres bøder. Af dommen fremgår det, at kvindernes straf var overladt til deres øvrigheds (lensmandens) nåde. Selvom begrebet ”nåde” både i løsagtighedsforordningen og i praksis tilsyneladende særlig knytter sig til fysisk afstraffelse,⁴⁶⁵ har nåde og benådning som analytiske begreber, som nævnt tidligere i afhandlingen, med rette spillet en væsentlig rolle for fortolkningen af aftingningen i den

⁴⁶³ HHT: 20/10-1632.

⁴⁶⁴ HHT: 3/11-1632.

⁴⁶⁵ Samme ordvalg bruges i en dom over Sejlstrupstjeneren Margrethe Olufsdatter, som også trues med kagstrygning (HHT: 23/11-1632). I løsagtighedsforordningen hedder det, at kvinderne ved tredjegangslejermål ”uden ald naade straffis til kaget.”

danske historiografi.⁴⁶⁶ I kraft af hals- og håndsretten og den fulde sagefaldsret blev nåden, både i form af økonomisk og fysisk nåde, administreret af herskabet. Der kan heller ikke herske tvivl om, at aftingningen af en bøde var en forhandling, hvor bonden kunne appellere til herskabets nåde, hvorefter herskabet kunne vælge at udvise nåde ved at sænke bøden. Men som det flere gange er blevet antydnet i dette afsnit, kunne initiativet til aftingning også udgå fra herskabet uden, at den tiltalte havde stillet sig i herskabets minde. Dette udvander i nogen grad det primært rituelle og symbolske i nådeshandlingen i aftingningsituationen og peger på, at økonomiske overvejelser også spillede en central rolle i aftingningen. Selvom kvinderne i eksemplet gentagende gange blev truet med fysisk afstraffelse, tyder sagens afslutning på, at økonomiske ”cost-benefit”-overvejelser var afgørende for, at Aalborghus lensmanden fandt nåde for kvinderne. Således tyder intet i hverken tingbøgerne eller lensregnskaberne på, at kvinderne blev straffet. Tværtimod fremgik kvindernes skæbne af et tingsvidne fra 1635, hvor navngivne vidner bevidnede:

”att Maren Andersdatter, der bleff belliggett aff Tøger Christensen, er borttdragett aff landet, huis bøder skulle haffue verit udlagdt for 1632 och till 1633. Saa derfor er intett att bekomme. Vand de och, att Ingierd Jensdatter, som bleff beligett aff Peder Andersøn, er saa fattige, att hun tigger sitt brød... Item An Jensdatter, som ochsaa bleff beliggett aff forne Tøger Christensen, vand de och, at hun intet formaar dett ringiste att udgiffue.”⁴⁶⁷

Selvom truslerne om kagstrygning formentlig virkede meget reelle for kvinderne og må formodes at være årsagen til, at Maren Andersdatter var flygtet fra landet, så fremgår det af tingsvidnet, at herskabets hovedinteresse var bødestraffen. Da Maren var flygtet måtte bødekravet mod hende opgives, mens de to andre kvinder var så fattige, at de intet kunne yde. Herskabet havde altså fundet nåde for kvinderne trods delefogedens trusler. Formentlig anså herskabet gevinsten ved at straffe de to fattige kvinder fysisk som mindre end udgiften til bøden, der forestod kagstrygningen. Truslen om fysisk afstraffelse kan derfor tolkes som en yderligere skærpelse af presset på kvinderne i et forsøg på at få dem til at betale deres bøder. Muligvis havde historien været en anden, hvis kvinderne gentagne gange var fundet skyldige i lejermål, da løsagtighedsforordningen i tredjegangstilfælde forskrev kagstrygning af kvinden uden mulighed for nåde. Men da sådanne eksempler ikke findes i det undersøgte materiale, må spørgsmålet stå åbent.

⁴⁶⁶ Se bl.a. Appel, 1999, 320-322 eller Lyngholm, 2011, 25-26. Den danske inspiration stammer primært fra den engelske historiker, Douglas Hays undersøgelser af hvordan nåden synes at være det bærende princip i 1700-tallets engelske retspraksis (Hay, 1975, 17-63).

⁴⁶⁷ HHT: 13/6-1635.

Efter denne komparative undersøgelse af tingbogsmaterialet og sagefaldslisterne fra Aalborghus står man tilbage med spørgsmålet: ”Hvad der blev af bøderne”? Det er naturligvis ikke muligt at sige noget med sikkerhed om de adelige godsers sagefaldsposter, da sådanne ikke er bevaret. Dog finder jeg det i nærværende analyse godt gjort, at adelens og lensmændenes forvaltning af herskabspåtalen og sagefaldsretten formentlig i vidt omfang var sammenfaldende. Flere steder er det blevet antydnet, at en mulig forklaring på, at bøderne ikke genfindes i sagefaldsregistrene, for en dels vedkommende skal søges to steder: 1) i de tiltaltes sociale status og deraf afledte betalingsevne og 2) hos fogederne. Undersøgelsen af lejermålsbegængerens sociale status viste, at langt hovedparten af disse var tjenestefolk, og at der var et tydeligt misforhold mellem tjenestefolkenes lønniveau og betalingsevne og de forhøjede lejermålsbøder, 1617-forordningen introducerede. I dette misforhold finder man formentlig en væsentlig del af forklaring på, hvorfor der tilsyneladende i praksis ikke blev opkrævet særlig meget sagefald.

Bøde til rette herskab?

Som det turde være fremgået, rettede bekæmpelsen af den førægteskabelige seksualitet sig i særlig grad mod de unge; de ugifte bondesønner og -døtre og tjenestefolkene. For tjenestefolkenes vedkommende var det karakteristisk, at de var relativt mobile og kunne skifte husbond uden de store problemer. Arbejdskraftens behov for mobilitet kunne imidlertid give problemer i forhold til at fastslå hvilket herskab, der kunne gøre bødekrav gældende.

Til at illustrere problemet vender vi endnu engang tilbage til Tøger Christensen. Tøger og Maren Andersdatter, der ligeledes havde tjent i præstegården i Jetsmark, blev i juli 1632 stævnet af delefogeden fra Aalborghus, Tomas Jensen i Jonstrup, for deres lejermålsbøder, efter at Maren på tinget ugen før, havde udlagt Tøger som sin rette barnefader.⁴⁶⁸ Da præstegården lå under Aalborghus, var det en naturlig følge, at lensmanden derfor kunne gøre bødekrav gældende. Imidlertid var både Maren og Tøger kommet i tjeneste på Lundergård hos Niels Friis, som derfor mente sig berettiget til sagefaldet af Maren og Tøgers forseelse og således bestred lensmandens bødekrav.⁴⁶⁹ Sagen blev afgjort, da herredsfogeden, Christen Nielsen i Kalsensgård afsagde følgende dom den 18/8 samme år:

”Daa effter tiltale, giensuar och den sags leilighed, saa effterdi Niells Friis icke beuiser, att same gierning er giord i hans brød och tieniste, men her befindis, att Maren Andersøn [Andersdatter?] haffuer giort barsell 41 uger effter S. Mickells dag och nogle dage dereffter,

⁴⁶⁸ HHT: 21/7-1632.

⁴⁶⁹ HHT: 28/7-1632.

ved jeg icke, at den bøder bør att følge Niells Friis, men Otto Skell paa Kongl. Majest. vegen, som det sig bør.”

Herredsfogedens afgørelse lagde altså vægt på undfangelsestidspunktet som afgørende for, hvilket herskab, der kunne gøre bødekrav gældende i sagen. I et lignende tilfælde fra 1635 faldt sagen imidlertid ikke ud til Aalborghuslensmandens fordel. Her havde delefogeden, Tomas Jensen, ifølge Høgholtfogeden, Klemend Tøgersen, uretmæssigt stævnet Anders Laursen i Ingstrup for jomfrukrænkelse. Klemend ville fremføre bevis for, at både Anders Laursen og Anne Klemendsdatter, som Anders havde beligget, var i hans brød, da forseelsen skete. Så mødte ridefogeden Poul Andersen og svarede, at hvis Klemend svor på, at det var hans fæstefolk, så måtte det forholde sig sådan. Ved den følgende tingsamling bevidnede Anders Laursen både at have haft seksuelt samkvem med Anne, og at det var sket, mens de begge var fæstet i tjeneste hos Klemend. Da dette var godtgjort, ønskede Poul Andersen ikke længere at forfølge sagen.⁴⁷⁰

Hypotetisk kunne sagen mod Anders Laursen tolkes således, at lensmanden synes at have haft en sekundær påtalepligt, som trådte i kraft, hvis ikke den skyldiges eget herskab rejste sag. I så fald ville det være en analog overførsel af påtalereglerne fra drabslovgivningen, som havde sneget sig ind i retspraksis. En sådan hypotese kan ikke udelukkes, da Poul Andersen tilsyneladende ikke er sikker på om de tiltalte er fæstet det ene eller andet sted. Omvendt lægges der i sagerne i højere grad vægt på retten til sagesfaldet end på sikringen af, at synderen rent faktisk blev straffet.

Problemstillingen er også interessant i forhold til de lejermålsager, hvor parterne efterfølgende indgik ægteskab, idet manden ved ægteskabsindgåelsen blev konens lovværge. Da det af forrige afsnit fremgik, at manden herved som hovedregel hæftede for både sin egen og konens bøde, er det spørgsmålet, om det havde betydning for herskabets ret til at opkræve bøder, hvis parterne havde to forskellige herskaber på gerningstidspunktet? En sag ført af Lundergård peger på, at dette ingen betydning havde. I sagen blev Karen Laursdatter stævnet for sin lejermålsbøde, der som følge af hendes efterfølgende ægteskab kun var på 3 rigsort. På den følgende tingdag blev Karens mand, Morten Nielsen i Sønderby, imidlertid fordelt for hendes lejermålsbøde, som han to år tidligere havde forpligtet sig til at betale til herskabet på Lundergård.⁴⁷¹ Sagen illustrerer, at den i udgangspunktet kollektive bøde kunne opsplittes i henholdsvis mandens og kvindens del, hvorved der kunne bødes til de respektive herskaber på gerningstidspunktet. Det er imidlertid interessant, at kvindens ansvar og dermed bøde flyttes over på ægtemanden. Ægteskabet og det deri indlejrede magthierarki mellem mand og kvinde gjorde

⁴⁷⁰ HHT: 4/4-1635 og 11/4-1635.

⁴⁷¹ HHT: 25/1-1634 og 1/2-1634.

på en måde igen sanktionen for lejermål kønsspecifik. Det er i øvrigt værd at bemærke, at mandens bøde, hvis man går ud fra, at den maksimale samlede bøde var 9 rigsort, var dobbelt så stor som kvindens, hvilket svarer forholdsmæssigt til manden og kvindens fulde bøde.

Det bærende princip var altså, at lejermålsbøderne skulle følge de respektive parterers herskaber på tidspunktet, hvor forseelsen blev begået. At dette princip også blev lagt til grund i alvorligere seksualseger, fremgik af efterspillet om den afdøde Margrethe Jespersdatters boslod i en tidligere omtalt blodskamssag, hvor stedfaderen Tomas Pedersen blev henrettet. De fleste herskaber synes at have accepteret princippet, når det blev dokumenteret. Princippet om herskabstilhøret på undfangelsestidspunktet blev imidlertid bragt i tvivl i en lejermålssag fra 1636.⁴⁷² I sagen anførte ridefogeden Christen Jensen fra Børglum kloster, at Jens Mortensen fra Hunes lejermålsbøder skulle gå til Børglum kloster, da forseelsen var begået på Børglums gods. Dette blev bestredet af Aalborghus' ridefoged, da Jens, der boede hos sine forældre i Hune, var fæstet til Aalborghus.⁴⁷³

Børglumridefogeden gjorde sig i denne sag til repræsentant for en territorielt defineret påtaleret, hvor det var herskabet på gerningsstedet, der havde ret til at påtale forseelsen og dermed opkræve bøden. I sin undersøgelse af påtalereglerne i Danske Lov viser Dorte Kook Lyngholm, hvordan den territorielt definerede "godspåtale" opstod som opposition til den traditionelle herskabspåtale, samt hvordan godspåtalen i midten af 1700-tallet af den enevældige centralmagt blev opfattet som den primære påtaleform på bekostning af herskabspåtalen.⁴⁷⁴ Appel finder også, at godspåtalen var det bærende princip i Skast herred, men hvorvidt dette også var gældende før Danske Lov fremgår ikke af Appels tekst.⁴⁷⁵ Jeg har hverken i lovgivning eller retspraksis kunnet finde belæg for at føre Dansk Lovs princip om godspåtale tilbage til den forudgående periode, hvorfor Appels upræcise påstand forekommer problematisk.

Tværtimod fremgår det af sagesfaldsregistret fra Aalborghus fra regnskabsåret 1636-1637, at bøderne blev opkrævet af og betalt til Jens Mortensens eget herskab. Børglumfogedens påberåbelse af godspåtale må altså være blevet underkendt, men sagen viser dog, at der i gods- og lensadministrationerne allerede i 1630'erne cirkulerede ideer om en påtaleform, som knyttede sig til gerningsstedet, og i højere grad så godsejeren som offentlig myndighed end som husbond og herskab. Tankerne fik dog først for alvor fodfæste senere og blev optaget i den enevældige stats lovkompleks, Danske lov i 1683.

Til trods for disse nye tanker om godspåtale står det klart, at herskabspåtalen endnu i 1630'erne sammen med værnet udgjorde de legitime påtaleformer for herskaberne. Imidlertid var

⁴⁷² Sagen indgår ikke i optællingen af sager fra undersøgelsesperioden, men skal her alligevel kort inddrages som eksempel.

⁴⁷³ HHT: 9/7-1636 (RA: B-031C).

⁴⁷⁴ Lyngholm, 2011, 60-63 og 95-98.

⁴⁷⁵ Appel, 1999, 462.

tjenestefolkenes herskabsforhold ikke altid lette at holde styr på. Da relativt korte tjenesteperioder var ret almindelige, skiftede herskabsforholdene for denne gruppe ofte. Dog blev det igen og igen fastslået i retspraksis, at det var herskabsforholdet på gerningstidspunktet, som var afgørende for hvilket herskab, der kunne rejse bødekrav i sagen.

Herskabspåtale: disciplinerende eller økonomiske motiver?

Afslutningsvis vil jeg diskutere nogle af de hovedmotiver og strategier, som lå bag udøvelsen af herskabspåtalen i Hvetbo herred. Var der generelt tale om, at herskabernes hovedformål var at tjene eller var sammenfaldende med statens projekt: disciplinering af befolkningen? Eller var der tale om klarere økonomiske motiver bag forvaltningen af herskabspåtalen, der i lige så høj grad var et udtryk for en styrkelse og udnyttelse af de godsinterne magtstrukturer? Forud for en sådan diskussion er det væsentligt at gøre sig klart, at disciplinerende og økonomisk motiverede handlinger og sanktioner ikke nødvendigvis var væsensforskellige og skarpt adskilte størrelser. Bødeopkrævning kunne i mange tilfælde have en mindst lige så disciplinerende effekt som fysiske straffe. Omvendt kunne det økonomiske motiv for herskabets involvering i sagen være så tydeligt, at det disciplinerende element trådte mere i baggrunden.

Der kan ikke herske tvivl om, at bekæmpelsen af usædeligheden var statsmagtens mest omfattende disciplineringsprojekt, da det berørte hele befolkningen. Samtidig var tæmningen af befolkningens seksualitet et projekt, der i vid udstrækning overlappede med og forgrenede sig til bekæmpelsen af andre former for kriminalitet, f.eks. trolddom og visse former for drab, men også et projekt der brød med den privatretlige side af brud på de seksuelle normer. Projektet var først og fremmest båret af et ønske om at ensrette samfundet efter kongemagten og de toneangivende teologers strengt ortodokse samfundsmoral. Det er derfor svært at argumentere imod, at der fra statsmagtens og lovgivers side var tale om et disciplineringsprojekt, der skulle omsættes til praksis gennem de øvrighedsbeføjelser, adelen gennem hals- og håndsretten var blevet forlenet med, og som på de fleste områder sidestillede de adelige godsejere med kronens lensmænd. I den statslige kriminalisering af sex uden for ægteskabet var herskabspåtalen det centrale instrument. Modsat statsmagtens motiver var godsejernes og til dels lensmændenes motiver ikke udelukkende drevet af ønsket om at disciplinere befolkningen. Der var også andre langt mere jordnære interesser, der skulle plejes, hvis adelen som stand til syvende og sidst skulle overleve. I første omgang drejede det sig om økonomi, og om forholdet mellem godsdrift og retsforvaltning.

Alle de behandlede sager i dette kapitel havde, med undtagelse af behandlingen af de fraværende trolddomssager, deres udgangspunkt i brud på sædeligheden, men kunne indeholde forskellige skærpende elementer, som havde betydning for herskabernes syn på forbrydelsen,

retsfølgelsen og straffen. Ser vi på herskabspåtaalen i sagen om spædbarnsdrab, var udgangspunktet, at barnet var undfanget ved et simpelt lejemål. At kvinden valgte at føde i dølgsmål, formentlig dræbe barnet, begrave det i hemmelighed på kirkegården, flygte ud af landet og forsøge at sløre sandheden ved falske vidneforklaringer, var alt sammen skærpende omstændigheder, som herskabet måtte slå hårdt ned på ud fra rent disciplinerende hensyn. Man var nødt til at statuere et eksempel, uden at den økonomiske gevinst i form af kvindens boslod kunne stå mål med sagens omkostninger til rejser, transport, fængsel og bøddel. Sagen var med andre ord af en så moralsk anstødelig og samfundsfarlig karakter, at denne skulle straffes uanset omkostningerne.

Entydigheden i motivet bag påtaalen af og straffen for forbrydelsen synes allerede at være sløret betydeligt i sagerne om blodskam. I to af de tre sager omhandlede en stor del af sagens indhold herskabets fordring på det halve boslod efter de dømte. Selv om der blev afsagt dødsdom i alle tre sager, endte kun én af sagerne med henrettelse, da parterne i de to øvrige sager var rømmet inden sagerne blev rejst på tinge. Tilsyneladende blev der i disse sager, i modsætning til sagen om spædbarnsdrab, ikke gjort nogen videre indsats for at finde de rømmede med henblik på at eksekvere dødsdommene. Dette til trods for at dommene ekspliciterede, at misæderne skulle fanges og straffes. Det er i den forbindelse bemærkelsesværdigt, at lensmanden på Aalborghus forholdt sig passiv i blodskamssagerne, mens han havde spillet en særdeles aktiv rolle i eftersøgningen, arrestationen og bevisførelsen mod Susanne Danielsdatter. Nok blev dødsstraffen eksekveret i et af tilfældene, men en væsentlig forklaring herpå var, at den dødsdømte Tomas Pedersen ikke var flygtet, men var i Sejlstruplensmandens varetægt, da dommen faldt. Der synes heller ikke at være nogen synlig forskel på, hvordan lensmændene og den private godsejer, som påtalte en blodskamssag, forholdt sig til sagernes indhold. Der foreligger naturligvis den mulighed, at herskaberne iværksatte initiativer til at fange misæderne, som tingbøgerne ikke informere os om. En eventuel eftersøgning kunne selvfølgelig mislykkes, men selv med gode kort på hånden til at eftersøge og fange de dømte, synes initiativet til at iværksætte en anholdelse at udeblive. I rømningssagen mod Jens Andersen i Fårup fremgår det af vidneudsagn, at rømningen angiveligt skyldtes blodskam, som Jens skulle have begået med sin fosterdatter. At Aalborghusfogeden forholdt sig passiv i forhold til denne oplysning, er endnu mere påfaldende, idet vidnerne angav, at Jens' fosterdatter boede på Sjælland og derfor må formodes at være lettere at finde end Susanne Danielsdatter, der var flygtet til et ukendt sted i Norge. Aalborghusfogederne synes udelukkende at fokusere på at gøre lensmandens fordring på hele Jens Andersens boslod gældende – og vel at bemærke bosloddet i den tilstand det var, da han rømmede. Her synes altså i højere grad at være tale om et økonomisk motiv fra lensmandens side. Det fremgår også tydeligt af efterspillet efter henrettelsen af den blodskamsdømte Tomas

Pedersen, at Sejlstrupdelefogeden forsøgte med alle midler at sikre så stor en del af den henrettedes boslod som muligt, men til sidst måtte acceptere tingets afgørelse angående fordelingen af dette.

Hensynet til de fysiske sanktioner i lejemålssagerne spillede tilsyneladende en endnu mindre rolle end i blodskamssagerne. I undersøgelsesperioden blev ingen straffet fysisk for manglende betaling af lejemålsbøder. Nok blev flere kvindelige lejemålsbegængere truet med kagstrygning, men selvom tinget dømte kvinderne til at være i herskabets nåde, blev ingen af dem tilsyneladende straffet.⁴⁷⁶ Den fysiske afstraffelse som disciplinerende foranstaltning synes altså i lejemålssager i Hvetbo herred udelukkende at være anvendt som trussel. Angiveligt for at lægge pres på kvinderne med henblik på at få dem til at betale deres bøder.

Den praksis, der kan påvises på baggrund af tingbogsmaterialet, peger på, at herskabspåtaalen primært blev brugt i forbindelse med bødestraffe og andre økonomiske sanktioner. Dette kunne naturligvis have en disciplinerende effekt, men bøndernes mulighed for at forhandle om bødestørrelsen gennem aftingningsinstitutionen styrkede måske snarere herskabsrelationen mellem godsejer og fæster og sikrede i de fleste tilfælde godsejeren et vist mål af økonomisk gevinst, end den virkede aktivt i statsmagtens disciplineringsprojekt. Kun ved særligt skærpede omstændigheder, hvor forseelsernes karakter med Appels ord, *"i særlig grad kunne nedkalde Guds fortørmelse"*, men måske i lige så høj grad passede ind i herskabets agenda, gjorde man brug af lovgivningens muligheder for fysiske sanktioner.⁴⁷⁷

I sin disputats argumenterer Appel for, at alle menneskelige relationer i tidlig moderne landbosamfund blev gjort op i penge og lægger således op til en meget bred forståelse af gældsbegrebet, som helt naturligt både rummer gæld mellem bønder i form af f.eks. handelsgæld eller gæld for tjenesteydelser og gæld mellem herskab og bønder som f.eks. landgilde og bøder!⁴⁷⁸ Når bøderne her sidestilles med enhver anden økonomisk relation, som har sin forankring i den ene eller den anden menneskelige relation, bliver det vanskeligt at tolke bøden som et disciplineringsinstrument. Bønderne opfattede nok den forhøjede lejemålsbøde som en straf eller "prisen" for en bestemt handling eller adfærd, men hvorvidt bøden blev opfattet som et disciplineringsinstrument, der skulle afskrække andre fra lignende handlinger, som det var intentionen i løsagtighedsforordningen, er tvivlsomt. Dette hænger formentlig sammen med bøde- og erstatningssanktionen gennem århundreder havde været det absolut bærende sanktionsprincip i såvel retslige som alment menneskelige relationer. Nærværende studie peger altså på en ikke uvæsentlig uoverensstemmelse mellem statsmagtens disciplineringsprojekt og

⁴⁷⁶ HHT: 13/6-1635.

⁴⁷⁷ Appel, 1995, 68.

⁴⁷⁸ Appel, 1999, 206-207.

lensmændenes og godsejernes praktiske forvaltning af den lovgivning, der skulle realisere dette projekt. Dette skyldtes ikke mindst to forskellige strafideologiske standpunkter. På den ene side stod statens strenge religiøse hævn og afskrækkelsesideologi, hvor de strenge fysiske straffe spillede en central rolle. På den anden side stod godsejernes og lensmændenes langt mere pragmatisk-egennyttige standpunkt, hvor man kun forlød de økonomiske sanktioner til fordel for de fysiske ved de allerværste forbrydelser. Men selv her ser det ud til, at herskerne i flere tilfælde selv havde en interesse i at statuere et eksempel eller ved henrettelsen har haft udsigt til en økonomisk gevinst.

Spørgsmålet om godsejernes og lensmændenes økonomiske incitamenter til at deltage i retsudøvelsen har affødt den sejlivede anskuelse, at herskabernes sagefaldsopkrævnings- og aftingningspraksis afspejlede de generelle økonomiske konjunkturer og bøndernes betalingsevne, som til dels også har fundet støtte i lovgivningen. Denne konjunkturafhængighed bevirkede i vidt omfang, at herskabernes involvering i retsplejen var en underskudsforretning. Som en videreudvikling af dette standpunkt har Tyge Krogh plæderet for, at godsejerne kun rejste sager, der så økonomisk rentable ud, specielt i relation til retsforfølgelsen af de besiddelsesløse. Herremanden skulle som minimum have dækket sine omkostninger, før sagen blev rejst, og den logiske konsekvens blev, at der ikke rejstes tiltale mod folk, hvor man på forhånd vidste, at de ikke kunne betale bøderne. Krogh anvender argumentationen til at sætte adelen i opposition til statsmagtens disciplineringsprojekt og dermed også i opposition til lensmændene.⁴⁷⁹

Min analyse har i nogen grad taget udgangspunkt i disse antagelser om den retsøkonomiske side af herskabspåtaalen. Undersøgelsen har dog i højere grad, end de just præsenterede standpunkter, taget udgangspunkt i en sammenligning af retspraksis og sagefaldsregistre og heri fundet, at en del bødekrav blev rejst på tinge uden, at det i sidste ende førte til bogførte indtægter i lens- og godsregnskaberne. Hvis en stor del af bødebetalingerne blev holdt uden for regnskaberne udelukker det ikke, at bøderne var afhængige af bøndernes betalingsevne, men det udfordrer i høj grad antagelsen af herskabspåtaalen som en underskudsforretning. Aftingningen af bødestørrelserne havde også en anden og mere ideologisk funktion end den rent økonomiske, nemlig at reproducere magtbalancen mellem herskab og fæster. I Webers optik var aftingningen en ritualiseret accept og fornyelse af den patrimoniale Herrschafts-relation.⁴⁸⁰ I forhold til Tyge Kroghs oppositionelle opstilling af adelens involvering i retsudøvelsen og statsmagtens disciplineringsprojekt er det værd at bemærke, at der ikke spores nogen kvalitativ forskel i lensmændenes og godsejernes forvaltning af deres retslige privilegier og pligter. Faktisk ser det på baggrund af Hvetbo-materialet ud til, at lensmændene i mindst lige så høj grad som godsejerne

⁴⁷⁹ Krogh, 1987, 44-46 og 80-81.

⁴⁸⁰ Lyngholm, 2011, 125-126.

ikke gjorde sig de store anstrengelser for at udnytte strafferammen for brud på sædeligheden fuldt ud. Kun i særligt exceptionelle tilfælde blev de fysiske straffe anvendt som mere end bare en trussel.

Imidlertid kan det være givtigt ganske kort at berøre den hidtidige forsknings resultater omkring 1617-forordningens betydning for udviklingen i bekæmpelsen af usædeligheden. 1617-forordningen om løstgighed udløste sammen med trolddomsforordning, hvad der af mange er blevet betegnet som et veritabelt moralsk panikudbrud. For lejermaalssagerne vedkommende har bl.a. Thelma Jexlev påvist en voldsom forøgelse i antallet af bøder i bl.a. sagefaldsregistre fra Roskildegård og Koldinghus.⁴⁸¹ Denne tendens støttes delvis af Appels undersøgelser af Skast herred, men antyder, at forordningen blot støttede en udvikling, der allerede havde været i gang i nogle år.⁴⁸² I sin opposition til Appels disputats underbygger Alex Wittendorff Appels hypotese om, stigningen i sædelighedssagerne snarere skal dateres til ortodoksiens endelige sejr inden for den danske statskirke i 1614. Stigningen i lejermaalssagerne i Jexlev og Appels undersøgelser kæder Wittendorff således direkte sammen med indsættelsen af ortodokse biskopper i Ribe og Sjællands stifter.⁴⁸³

Det kunne være interessant at sammenligne med udviklingen i Aalborghus sagefaldsregistre. Aalborghus lå nemlig under Aalborg stift, hvor Christen Hansen Riber, der hørte til den kryptocalvinistiske fløj og var blandt Hans Poulsen Resens fremmeste modstandere ved kirkemødet i 1614, sad som biskop fra 1610-1642. En sådan undersøgelse ligger dog ud over denne afhandlings rammer, og jeg vil her i stedet nøjes med at sammenligne sagefaldsposterne fra undersøgelsesårene. Her er det værd at bemærke, at der i Aalborghus regnskabet er hele 57 sagefaldsposter, mens der kun er tilsvarende 24 i Riberhus len.⁴⁸⁴ Det bør i den forbindelse bemærkes, at tallene stiger mærkbart, fra 10 lejermaalssager i regnskabsåret 1631-32, hvor Otte Skeel tiltrådte som lensmand, til de næste to regnskabsår, hvor antallet ca. fordobles til henholdsvis 22 og 18 poster i 1632-1633 og 1633-1634, for igen at falde i regnskabsåret 1634-1635, hvor Otte Skeel døde og blev afløst af Gunde Lange.

Otte Skeel var, som allerede omtalt, en af Christian IV's nærmeste rådgivere og var blandt ortodoksiens verdslige støtter. Han var, sammen med bl.a. Just Høg, lensmanden på Børghlum kloster, blandt de råder, som i 1628 blev udpeget til en kommission, der skulle overveje, hvordan den kirkelige disciplin og gudsfrygtigheden kunne styrkes. Kommissionen bestod foruden en håndfuld rigsråder af teologiske professorer fra Universitet og biskopper fra alle landsdele,

⁴⁸¹ Jexlev, 1984, 178-179.

⁴⁸² Appel, 1999, 467-468.

⁴⁸³ Wittendorff, 1999, 223.

⁴⁸⁴ Appel, 1999, bilag CD-rom tabel 10.3 s. 65, jf. figur 2, s. 468 i bogen, hvor bødeposterne er vist udregnet som årlige gennemsnit.

heriblandt også den lutherske ortodoksis hovedarkitekt, Sjællands biskop, Hans Poulsen Resen. Kommissionsarbejdet mundede ud i den såkaldte ”kirketugtsforordning” fra 1629.⁴⁸⁵ Otte Skeels ortodokse gudstro og involvering i bekæmpelsen af usædeligheden kan meget vel have betydet, at han i Aalborghus len har håndhævet forordningen om løsagtighed strengere end de øvrige lensmænd og godsejere. Omvendt ser det ud til, at Gunde Lange i højere grad end Otte Skeel forfulgte blodskamssager. Denne observation kan muligvis forklares ud fra samme rationale som stigningen i sædelighedssagerne omkring 1617. Netop omkring Gunde Langes tiltrædelse var Christian IV særligt optaget af at få udarbejdet lovgivning, som satte helt konkrete rammer for blodskamssagerne. Både i forhold til fødsel i dølgsmål og blodskamssagerne gjorde det sig gældende, at man allerede før man fik egentlig lovgivning på områderne, betragtede dem som kriminelle. Stigningen i antallet af sager i årene omkring lovenes udstedelse afspejler formentlig, at man intensivt bekæmpede denne forbrydelse i en kort periode, hvorefter statsmagtens fokus forrykkede sig, og praksis fandt et ”normalt” leje. Hertil kom naturligvis, at enkelte personers personlige overbevisning kunne have indflydelse på den måde, man forvaltede sine øvrighedsbeføjelser på, som f.eks. i Otte Skeels tilfælde.

Opsamling

Hvorvidt man skal fortolke herskabernes udøvelse af herskabspåtaalen i Hvetbo herred som udtryk for en direkte udøvelse af statsmagtens disciplineringsiltag overfor befolkningen, eller som udtryk for de herskaberne privatøkonomiske interesser, er svært at afgøre fuldstændigt. Måske er en væsentlig pointe, at de to forhold ikke kan skilles ad, men skal ses som en helhed, hvor begge hensyn var i spil, og hvor herskaberne fra sag til sag kunne afgøre, om man anlagde den ene eller den anden vinkel – eller en blanding af begge dele. Sagen om fødsel i dølgsmål og spædbarnsdrab er det klareste eksempel på, hvordan lensmanden fulgte lovgivningen helt til dørs ved både at reje påtale og få eksekveret dødsstraffen over den skyldige. Derimod indeholdt blodskamssagerne en væsentlig spredning i sanktionens alvor. Her varierede indsatsen fra en eksekveret dødsstraf til fuldstændig forbigåelse af sanktioneringen af afsagte domme. Der kan dog ikke herske tvivl om, at disciplinerings- og afskrækkelselementet i herskabspåtaalen i de alvorligste sager, som var belagt med dødsstraf, var tydeligere end f.eks. lejermålssagerne, selvom sigtet med løsagtighedsforordningen fra statsmagtens side var disciplinerende. Imidlertid var sanktionen for lejermål, modsat de øvrige undersøgte forseelser, primært økonomisk og videreførte derfor en del af det gamle middelalderlige retssystemets erstatningstankegang. Dog

⁴⁸⁵ CCD, bd. 5, nr. 310, s. 446ff.

adskilte lejermålssagerne i 1600-tallet sig ved, at de nu blev påtalt og sanktioneret af en ”offentlig” øvrighed, hvor det før var den skadelidte slægt og kirken, der havde opkrævet bøder.

Bødestraffene åbnede også mulighed for aftingning af bødestørrelsen. Her ser det ud til, at der i Aalborghus len havde udviklet sig en helt klar aftingningspraksis, hvor bøderne oftest blev nedsat med to eller fire rigsdaler. Samme forholdsmæssige nedslag gjorde sig gældende i de tilfælde, hvor parterne giftede sig, og understreger at aftingningen var sat i system. Desuden synes initiativet til aftingningen ikke kun at være udgået fra den skyldige, men også herskabet kunne tage initiativ til at nedsætte bøden eller i yderste konsekvens helt opgive bøden, hvis man vurderede, at det var umuligt at indkræve den uden at risikere at den skyldige blev en byrde for lokalsamfundet (tigger). Som konsekvens af, at langt de fleste lejermål var mellem ugifte tjenestefolk, som var relativt mobile og dermed kunne skifte herskab forholdsvis hurtigt, blev det igen og igen fastslået, at det var herskabet på det tidspunkt lejermålet fandt sted, der havde ret til sagesfaldet.

For at opnå kendskab til forbrydelserne var herskaberne afhængige af information fra lokalsamfundet. Der eksisterede en omfattende informel social kontrol i de små bondesamfund, hvor sladder hurtigt kunne opstå og qua fogedernes lokale forankring også hurtigt nå herskaberne. I lejermålssagerne var det den almindelige opfattelse blandt herskaberne, at enhver, som fik kendskab til begåede lejermål, havde pligt til at informere fogeden eller herskabet. Hvis de forholdt herskabet oplysninger, var de selv hjemfaldne til straf, da de havde dækket over ukristelig livsførelse. Netop på dette område afslører materialet fra Hvetbo i flere tilfælde, at bønderne holdt hånden over deres tjenestefolk, når de havde begået lejermål. Dette kan enten være et udtryk for, at bønderne havde god grund til at dække over deres undergivne, f.eks. i tilfælde hvor husbond selv havde gjort tjenestepigen gravid, men kan også være et udtryk for, at visse dele af befolkningen ikke delte den strenge seksualmoral, som blev formidlet i løsagtighedsforordningen.

Udøvelsen af herskabspåtalen begrænsede sig i Hvetbo herred til de herskaber, som havde en eksisterende fogedstruktur, og der er således klare sammenfald med de herskaber, som udøvede værn af deres undergivne. Forudsætningen for, at herskaberne kunne have fogedstrukturer, var, at man ejede tilstrækkeligt bøndergods til, at det var rentabelt at have en foged til at administrere det. Desuden havde det også betydning, hvorvidt herskabet prøvede at udnytte godset optimalt. Hvis herskabets godsmæssige fokus lå andre steder, som for Hundslunds vedkommende, kunne såvel forvaltningen af værn og herskabspåtale være ganske mangelfuld, selvom man havde relativt meget gods i herredet. Der synes altså med andre ord at være en gradueret udøvelse af herskabspåtalen, som var afhængig af godsmængde og det enkelte herskabs interesse i godset. Særligt de tre største len samt godset Birkelse håndhævede

herskabspåalen i væsentligt omfang. Birkelses håndhævelse af herskabspåalen indikerer tillige, at også arronderingsgraden af godset havde en betydning. Den godsinterne herskabspåale synes således at være afhængig af de samme variabler, som den godseksterne beskyttelse, mens ejerstrukturen i det enkelte sogn var afgørende for, om man påtalte indadtil eller forsvarede udadtil. Desto mere velafgrænset og veldefineret de enkelte herskabers gods var i de enkelte sogne, desto større sandsynlighed var der tilsyneladende for, at herskabet udøvede herskabspåale. I Jetsmark sogn ejede Aalborghus langt den største del af krongodset, hvorimod Sejlstrup udgjorde en central konkurrent i f.eks. Ingstrup og Saltum sogn, hvilket gav sig udslag i markant flere værnssager her.

Kapitel 6

Godsinterne sager: værn eller herskabspåtale?

Indledning

I de foregående to kapitler er de to hovedformer, godsejernes retslige interaktion over for deres fæstebønder kunne antage (hhv. værn og herskabspåtale), blevet undersøgt og diskuteret. I det følgende skal to særlige problemstillinger underkastes yderligere undersøgelse. Først og fremmest skal betydningen af sagefaldsretten i ”strafferetslige” sager, hvor der var en privat modpart, f.eks. voldssager, herunder fredsbrud, undersøges. I disse sager var godsejeren, som det fremgik af kapitel 4, som udgangspunkt principielt værner for egen bonde, men i det øjeblik, der etableredes et bødekrav mod bonden, havde den principielle værner tillige krav på øvrighedens del af bøden fra selvsamme bonde, han kunne have forsvaret. Med andre ord forandredes herskabets rolle i disse sager fra godsekstern forsvarer til godsintern anklager, såfremt bonden blev idømt en bøde, og derfor er praksis omkring sagefaldsopkrævningen i disse sager af særskilt interesse. I denne sammenhæng skal aftingningsinstitutionens rituelle betydning for herre-tjener-forholdet endnu engang diskuteres, da voldssagerne fremdrager andre aspekter og perspektiver i aftingningen end lejermålssagerne.

Herefter skal sager, hvor begge parter hørte under samme herskab, undersøges nærmere, da herskabet i disse sager principielt var værner for begge parter i sagen. Som jeg tidligere kort har berørt, har bl.a. Anders Bøgh og Jeppe Netterstrøm argumenteret for, at der i værnsforholdet lå en uofficiel domsmyndighed hos godsejeren i sager, hvor to af hans undergivne var kommet i konflikt, da godsejerens støtte ofte var afgørende for sagens udfald. Ikke mindst fordi godsejerværnet, som omtalt i kapitel 4, var ideologisk begrænset af hensynet til ret og billighed. I materialet er der da heller ikke fundet nogen eksempler på, at godsejere har værnet undergivne, som var åbenlyst skyldige. Der skal i det følgende argumenteres for, at der med hals- og håndsrettens overdragelse af det fulde sagefald allerede ved sagsrejsningen sker en sammensmeltning af påtaleformerne, idet værn af en skadelidt samtidig fremstod som herskabspåtale af skadevolderen. Her bliver Cederholms påvisning af sammensmeltningen mellem værn og herlighedsbegreberne med andre ord endnu tydeligere end i det tidligere omtalte skift mellem værn udadtil og anklage indadtil i voldssager, hvor parterne hørte under forskellige herskaber.

Vold og herskabspåtale

I kapitel 4 blev herskabernes forsvar (eller mangel herpå) af deres egne fæstere i bl.a. voldssager undersøgt. Voldssagerne er netop interessante, fordi de havde et værnsaspekt, som var rettet udad. Hvis den værnede imidlertid blev dømt, var det selvsamme værner, der havde krav på øvrighedens sagesfald på samme måde, som vi så i forrige kapitel om herskabspåtale. Voldssagerne er således interessante, fordi herskabets rolle i forhold til fæsteren ændrer sig i forskellige faser af sagen. Imidlertid fremgik det med al ønskelig tydelighed af kapitel 4, at herskaberne aldrig værnede deres undergivne i sager om vold, hvis de vurderede skyldsspørgsmålet som entydigt ved sagens indgang eller et evt. forlig markerede en erkendelse af skyld. Derfor er skellet mellem de to roller, herskabet kunne indtage i voldssagerne mere principiel end reel – i hvert fald i det her undersøgte materiale. Det betød imidlertid ikke nødvendigvis, at sagesfaldsopkrævningen ikke også kunne være influeret af herskabets principielle dobbeltrolle i voldssagerne. I det følgende vil jeg undersøge, hvordan det bødekraft en voldssag udløste mellem voldsmanden og dennes herskab blev behandlet i praksis. Først vil jeg dog se lidt nærmere på den lovgivning, der udløste bødestraffen.

Ikke-dødelig vold og slagsmål havde ikke på samme måde som bl.a. drabsforbrydelsen og de seksuelle forbrydelser været i lovgivernes søgelys efter reformationen. Derfor var det stadig landskabslovenes regler, der var gældende på dette område. Jyske lov indeholdt en række bødetakster, der tog udgangspunkt i skadens art og omfang, samt hvordan skaden var forårsaget.⁴⁸⁶ F.eks. skulle voldsmanden bøde tre mark for sår, hvor der ikke var hugget ind til knoglen, men seks mark, hvis der var. På samme måde blev det fastslået, at der for sår synlige steder på kroppen, f.eks. i ansigtet eller på hænderne, skulle bødes dobbelte sårbøder.⁴⁸⁷ Foruden at betale en bøde til skadelidte, som en form for erstatning, skulle den skyldige tillige yde en

⁴⁸⁶ JL, 3. bog §§27-32.

⁴⁸⁷ I litteraturen har det, foranlediget af den norske historiker Erling Sandmos forsøg på at integrere begrebet skam i diskussionen af voldssagerne, været debatteret, hvorvidt f.eks. bestemmelsen om, at man skulle bøde dobbelt for synlige sår skulle tolkes således, at det var skamfuldt at få bank. De synlige sår blev altså synlige manifestationer af skammen, hvorfor den der var påført skammen kunne rejse sagen med krav om en større erstatning for at hævne og overføre skammen til gerningsmanden, mens han selv blev fri af skammen og reintegreret i samfundet. Sandmos argumentation kommer imidlertid i knibe, fordi voldssagerne i sidste halvdel af 1700-tallet, som hans undersøgelse bygger på, i vidt omfang ikke rejstes af den krænkede, men af det offentlige. Denne kritik er først og fremmest blevet formuleret af Hans Henrik Appel (Appel, 1999, 272-273). I 1600-tallets Danmark var det dog almindeligt, at voldsfret eller dennes herskab selv rejste sagen. Jens Chr. V. Johansen har fremsat den hypotese, at det var i selve sagsrejsningen, at overførslen af skammen fra offer til voldsmand skete, hvilket kan forklare de relativt få domfældelser i voldssager (Johansen, 1995, 42-43). Denne tolkning finder også støtte i materialet fra Hvetbo, hvor kun tre ud af 22 voldstilfælde fører til domfældelse. I to af disse sager drejer det sig om brud på kirke- og husfreden, som blev betragtet som ganske alvorlige forbrydelser og blev også som de eneste afgjort ved nævningeting, selvom Jyske Lov opererer med disse forskellige nævn i de fleste voldsbestemmelser. Appel problematiserer imidlertid Johansens tese om, at bank medførte skam, idet både Appel selv, og senere Jeppe Netterstrøm, har påvist eksistensen af socialt acceptable voldsformer (Appel, 1999, 273 og Netterstrøm, 2010, 47-50). Her var det afgørende, at man holdt sig inden for de socialt accepterede spilleregler for disse voldsformer, og man kunne forestille sig, at brud på ”spillets regler” medførte skam for voldsmanden. Der er endnu ikke blevet ført overbevisende argumenter for den rette sammenhæng mellem skam og voldssagerne, og en sådan afklaring ligger uden for denne afhandlings genstandsfelt.

tilsvarende bøde til sit eget herskab. Bødetaksterne i den godt 400 år gamle lovgivning var naturligt nok ikke i trit med den inflation, den politiske og økonomiske udvikling af samfundet havde forårsaget. Taksterne blev derfor med jævne mellemrum revideret og omregnet til de såkaldte sagemark, som fulgte den generelle kursudvikling nogenlunde tæt.⁴⁸⁸ I relation til godsejernes opkrævning af sagefaldet spillede aftingsningsfænomenet ligesom i lejermålsagerne en central rolle.

Aftingning i voldssager

Som det allerede fremgik af forrige kapitel, var der kun indført sagefald for Hvetbo herred i Aalborgshus' lensregnskab i regnskabsåret 1632-33, og regnskabsårene 1632-33 og 1633-34 for Sejlstrups vedkommende. De manglende opkrævninger af hvad der må betragtes som ofte forekommende forseelser som lejermål og slagsmål synes at være generelle for hele Aalborgshus len, men formentlig også for Sejlstrup len.⁴⁸⁹ Således viser en undersøgelse af sagefaldsregistrene af alle herrederne under Aalborgshus len i perioden 1625-37, at det ikke kun var Hvetbo herred, som flere år slet ikke indgik i registreret. Antallet af poster i de enkelte herreder kunne ligeledes variere voldsomt i antal fra år til år. Det betyder, at der kun findes tre voldsbøder fra Hvetbo herred i de to lens sagefaldsregistre. Ser man på stævningerne for sagefald i tingbogen, er de ligeledes ganske få, men ganske typisk for sammenligninger af tingbøger og sagefaldsregistre var der ikke tale om fuld overensstemmelse mellem antallet af sager i tingbogen og antallet af poster i sagefaldsregistrene. Dette hang, som vi så i kapitel 5, på den ene side sammen med, at herskabet kunne opkræve bøder uden at sagen skulle retsforfølges, og på den anden side, at ikke alle bødekrav fra tingbøgerne nåede at blive opført i sagefaldsregisteret, enten fordi bøden var blevet eftergivet eller af den ene eller anden grund aldrig blev indført i sagefaldsregisteret.

	Aalborgshus: antal stævninger for sagefald for vold i tingbogen	Aalborgshus: antal poster for voldsbøder i sagefaldsregistre	Sejlstrup: antal stævninger for sagefald for vold i tingbogen	Sejlstrup: antal poster for voldsbøder i sagefaldsregistre
1631-35	3	1	1	2 ⁴⁹⁰

Figur 1: Stævninger for sagefald for vold i tingbogen sammenlignet med poster i sagefaldsregisteret.

⁴⁸⁸ Den seneste regulering af sagemarken var sket i 1578 (CCD, 26/11-1578), da der efter en kursregulering i 1572 (CCD, 16/6-1572) var opstået strid om, hvordan sagemarken skulle udregnes. Heraf fremgår det at en sagemark blev fastsat til kun otte skilling. Altså et eksempel på reaktion på den inflation, som prægede Europa i sidste fjerdedel af 1500-tallet.

⁴⁸⁹ Modsat Aalborgshus lens sagefaldsregistre var Sejlstrup lens registre ikke tydeligt opdelt i sagefald fra de enkelte herreder, men ført fortløbende i ét samlet register, hvilket gør det stort set umuligt, geografisk at placere de enkelte poster, da mange stednavne var almindeligt forekommende.

⁴⁹⁰ Her er medtalt bøden for bruddet på kirkefreden i 1632.

For Aalborghus' vedkommende er det interessant, at ingen af de personer, der stævnes for sagefald i tingbogen figurerer i sagefaldsregisteret. Dette til trods for at to af sagerne faktisk er fordelingsdomme, mens den sidste stillede *"sig ind for hans husbond heller hans fuldmægtig, och for samme bøder tog i haanden."*⁴⁹¹ At "stille sig ind for husbond eller herskab" var den almindelige sprogbrug i Hvetbo herred, for det som Appel identificerede som "husbonds minde" i Skast herred.⁴⁹² Begge former dækker over, at bonden ønskede at aftinge bøden med herskabet. En anden variant som kunne forekomme i Hvetbo herred, ses i sagen der har efterladt den eneste voldsbødepost i Aalborghusregisteret. Her tog delefogeden, Tomas Jensen i Jonstrup, tingsvidne på, at *"Las Laursen i Østrup tog i haanden till i dag 8 dag att stille Poffell Anderson i Huillsbøygord till freds paa sin husbonds vegne for bordag, hans søn gjorde med Christens dreng i Jonstrup."*⁴⁹³ Der var således tale om, at selvejerer Las Laursen selv tog initiativ til at aftinge sagen – men ganske interessant, ikke aftinge den med herskabet, men med ridefogeden, Poul Andersen! Hans Henrik Appel har understreget, at der var en kvalitativ forskel i forholdet mellem foged og fæster og herskab og fæster, som i særlig grad blev synlig ved aftingningen. Med inspiration fra den engelske forsker Douglas Hay ser Appel aftingningen som en ritualiseret nådeshandling, som kun herskabet administrerede og kunne udøve, og som igen og igen reproducerede og legitimerede herre-tjener forholdet.⁴⁹⁴ Gennem aftingningen blev samfundets orden genoprettet, og i denne orden havde herre og tjener hver deres plads, og *"netop derfor var det dog nok vigtigt, at det var for herskabet personligt og ikke bare en tilfældig bondefoged, man gav sig i minde."*⁴⁹⁵ Teorien om aftingningen som en ritualiseret udøvelse af nåde, med henblik på at genoprette samfundets rette orden, er tillokkende og formentlig også rigtig et stykke af vejen – ikke mindst som ideal. I virkeligheden var man dog ofte nødt til at afvige fra idealet.

Appel indrømmer selv, at det ikke var umuligt, at der kunne aftinges med en foged. Men kun i tilfælde hvor det ikke var muligt at aftinge med herskabet. Det er givet, at fogeden kunne aftinge i herskabets fravær, og Otte Skeel var ofte fraværende i rigets tjeneste. Hvorvidt Otte Skeel var bortrejst den 17/3 1632 vides ikke med sikkerhed, men to dage senere modtog han kansler Christen Thomsen Sehesteds segl af kongen. Mens kansleren var optaget af forhandlinger i udlandet, skulle Otte Skeel vikariere som rigets kansler, hvilket uden tvivl har fordret hans tilstedeværelse ved hoffet. Men hvordan skulle en bonde, der boede 30 kilometer fra lenslottet vide, om lensmanden var på slottet eller ej? I den forbindelse er det værd at lægge mærke til, at det er Las Laursen selv, der ønsker at aftinge med ridefogeden. Det er altså ikke en mulighed,

⁴⁹¹ HHT: 28/7-1632.

⁴⁹² Appel, 1999, 320.

⁴⁹³ HHT: 17/3-1632.

⁴⁹⁴ Appel, 1999, 320-326.

⁴⁹⁵ Appel, 1999, 322.

han stilles over for af hverken lenets delefoged eller ridefoged, som må forudsættes at vide mere om lensmandens færden. I det hele taget forekommer det ikke særlig sandsynligt eller rentabelt for nogen af parterne, at bønderne skulle rejse særlig langt for at aftinge med herskabet i disse sager, hvor bødesatserne ikke var særlig store. Som bekendt var Hvetbo herred præget af strøgods, hvis ejere ofte residerede langt borte. Her giver aftingningen i voldssagerne som institution kun mening, hvis den kunne foretages af godsejernes repræsentanter i nærområdet. Med andre ord kan man sige, at aftingningen teoretisk og formelt var bundet op på det personlige foretræde for herskabet, men i praksis var man nødt til at finde pragmatiske løsninger for at sikre, at systemet kunne fungere.

Af sagesfaldsregistret fremgår det, at Las Laursen betalte tre ort⁴⁹⁶ penge for hans søns slagsmål. Betegnelsen ort blev oftest brugt i forbindelse med rigsdaler, og beløbet svarede i så fald til $\frac{3}{4}$ rigsdaler eller tre mark.⁴⁹⁷ Det fremgår af synet på Christen Christensens skader, at der var tale om et åbent sår på inder- og yderside af venstre hånd, hvor sener og årer var skåret over.⁴⁹⁸ Der var altså formentlig stukket igennem hånden. En sådan alvorlig skade måtte være påført med en skarp genstand, f.eks. en kniv, og da såret var synligt på hånden, faldt forseelsen altså under Jyske Lovs tredje bog §§ 29 og 30, hvorefter en sådan skade takseredes til en dobbelt 6 marks bøde. Det er derfor oplagt, at den halverede bøde i sagesfaldsregisteret var et eksempel på, at bøden var blevet aftinget. Muligvis skyldtes det, at Las Laursen selv opsøgte ridefogeden for at aftinge og herigennem viste sin velvilje overfor herskabet og dennes repræsentanter. Muligvis havde det også en betydning, at Las Laursens søn påberåbte sig, at såret ikke var bevidst forårsaget, men var vådesværk. I hvert fald blev parterne ved samme lejlighed forliget ved tinget, hvorfor partsanliggendet i sagen var afgjort.⁴⁹⁹

Det fremgår dog også af sagen mod Las Laursen, at herskabets bødekrav ikke blev berørt, når parterne indgik forlig. Dette ses måske endda endnu tydeligere af en anden sag, hvor det efter forliget tilføjes, at husbonds sag skulle forblive ”*uforkrænket*”.⁵⁰⁰ Det betød, at herskabets sagesfaldsret eksisterede uafhængigt af sagens øvrige forløb. Når parterne indgik et forlig, var der med andre ord tale om en accept af skyldsspørgsmålet både fra offer og gerningsmands side, men forliget afklarede kun mellemværendet mellem sagens parter. Da gerningsmanden så at sige havde tilstået voldshandlingen, bestod bødekravet fra dennes herskab uafhængigt af forliget. Der var således tale om to uafhængige forhandlinger om bødestørrelserne, som den skyldige bonde stod overfor.

⁴⁹⁶ Ort = 1/4 daler.

⁴⁹⁷ Jørgensen, 2007, 244-246: her redegøres for omregningsforholdene i forbindelse med sagesfald.

⁴⁹⁸ HHT: 14/1-1632.

⁴⁹⁹ HHT: 28/1-1632.

⁵⁰⁰ HHT: 28/6-1634 .

Vender vi os mod Sejlstrup len, eksemplificerer de to poster fra lenets sagefaldsregistre tydeligt, hvordan sagefaldet og aftingningsinstitutionen kunne bruges til, på den ene side, at vise nåde, men, på den anden side, og nok så vigtigt, til at afstraffe fæstere.

Den første sag mod Klemend Jensen i Liis er allerede behandlet indgående i kapitel 4, hvor det bl.a. fremgik, at fremtidig værnsudøvelse var snævert forbundet med Klemends betaling af sin bøde og forsikring om at være godsejeren og dennes fuldmægtige ”hørig og lydige”. Bødebetalingen og dermed de facto aftingningen kædedes altså udadtil eksplicit sammen med genoprettelsen af balancen i forholdet mellem godsejer og fæster. Ved eksplicit at irettesætte Klemend ved tinget og henvise til herskabets ret til det sagefald, der var en konsekvens af bruddet på kirkefreden, sendte lensmanden, men måske i lige så høj grad hans delefoged, et tydeligt signal om magtforholdet mellem herskab og tjener til omverdenen. Klemend skulle tilbage på sin rette plads, og det skulle herskabet og dets repræsentanter nok sørge for, at han kom.

Ser vi imidlertid på det beløb Klemend Jensen betalte i bøde, lever sanktionen ikke op til delefogedens bombastiske udmeldinger på tinge. Lovgivningen tilsagde, at voldsmanden foruden voldsbøderne, sanktioneret i Jyske Lov, tillige skulle yde 10 lod sølv⁵⁰¹ til sit herskab,⁵⁰² men Klemend stod kun opført for en bøde på 1,5 rigsdaler og 16 skilling. Altså kun omkring en 1/3 af den i lovgivningen foreskrevne bøde. Indadtil valgte lensmanden eller fogeden altså at vise nåde over for Klemend. Formentlig fordi Klemend blot havde handlet efter delefogedens ordre, om end på en noget klodset måde, men måske også fordi Klemend, som blot var husmand, ikke kunne erlægge hele bøden uden at blive ruineret. Vi ser her, hvordan aftingningen kunne bruges i et strategisk spil, hvor herskabet og fogeden udadtil ønskede at vise, at man straffede retsbrud hårdt, og dermed bevarede sin anseelse og værdighed, mens man indadtil viste større mildhed.

Den anden sag fra Sejlstrup mellem Niels Pedersen i Fårup og Mathias Bertelsen i Ejersted viser imidlertid, hvordan aftingningsinstitutionen også kunne have den modsatte funktion. Sagen er samtidig en af de forholdsvis få godsinterne sager, dvs. sager hvor begge parter i sagen har samme herskab og vil derfor blive behandlet i det følgende afsnit.

Godsinterne sager – godsejeren som uofficiel dommer?

Som jeg tidligere kort har berørt, har bl.a. Anders Bøgh og Jeppe Netterstrøm argumenteret for, at der i værnsforholdet lå en uofficiel domsmyndighed hos godsejeren i sager, hvor to af hans undergivne var kommet i konflikt. I denne situation, hvor godsejeren principielt var værner for begge parter, måtte han derfor i sin førretslige vurdering afgøre skyldsspørgsmålet i sagen. I kapitel 4 og i de foregående afsnit så vi, hvordan værneren aldrig værnede imod ret og billighed,

⁵⁰¹ To lod sølv = 1 rigsdaler.

⁵⁰² DKR, Reces af 1558 § 23, s. 264-265: Hvis der var tale om stik og sår, så blodet løb, var bøden 20 lod sølv til herskabet.

dvs. aldrig forsvarede en undergiven han vurderede var skyldig. Tilsvarende gjorde sig ikke overraskende også gældende de godsinterne sager, hvor godsejeren principielt set var værner for begge parter i sagen. I den situation hvor begge parter hørte under samme godsejer, skete der tilsyneladende en sammensmeltning af påtaleformerne, idet værn af en skadelidt samtidig fremstod som herskabspåtale af skadevolderen. Disse særlige godsinterne konflikter kunne i princippet lige så godt afklares uden involveringen af tinget, idet godsejeren reelt set afgjorde konflikten og egenhændigt afgjorde størrelsen på øvrighedens del af bøden. Det var jo godsejeren, der valgte hvilken part, han ville støtte og ikke mindst hvilken part, han iværksatte sanktioner over for. Det er en logisk forudsætning for den godsinterne konfliktløsning, at den oftest forekom på velarrunderede godser, da de fleste konflikter opstod i nærmiljøet i landsbyen eller sognet. Nærværende afhandlings undersøgelsesområde, Hvetbo herred, var, som bekendt, præget af omfattende strøgods, hvorfor mulighederne for at lade en konflikt løse af en fælles værner har været relativt begrænsede. Det er derfor ikke overraskende, at to ud af fire af de godsinterne sager stammer det meget velarrunderede Birkelsegods, mens en anden stammer fra Saltum sogn, hvor de to store lensbesidder dominerede, Sejlstrup endda i særlig grad. Derimod er det overraskende, at vi overhovedet finder sager i tingbogen, hvor den involverede godsejer er herskab for begge parter, da disse sager lige så godt kunne afgøres udenom tinget.

I sagen om Niels Pedersens angreb på budfogeden,⁵⁰³ Mathias Bertelsens dreng Oluf Nielsen, har vi et illustrativt eksempel på, hvorfor disse sager alligevel kunne finde vej til tingbøgerne. Episoden udspillede sig i foråret 1632, hvor budfogeden Mathias Bertelsen i Ejersted havde sendt sin dreng Oluf Nielsen for at stævne Jens Jensen og Niels Pedersen til at gøre ægt. De skulle køre en vogn fra Fårup til landsbyen Bonderup i naboherredet, Han herred. Niels Pedersen viste sig uvillig til at foretage ægten, og da Oluf sagde, at det var en ordre fra Mathias på herskabets vegne, kvitterede Niels Pedersen ved at slå Oluf med sin fork. Sagen blev herefter rejst af Jens Andersen i Tvilstedgård, delefogeden på Sejlstrup.⁵⁰⁴

Umiddelbart virker Niels Pedersens reaktion noget voldsom, men den efterfølgende tingdag indvies man imidlertid i baggrunden for Niels' reaktion. Tilsyneladende var voldshandlingen kulminationen på en længere strid mellem Niels og Mathias.⁵⁰⁵ I hvert fald vidnede Niels' kone, Maren Christensdatter: "*att Niells Pederson i Forup og Jens Jensønn kiorde fem reiser imod 3 de andre deres medtjienere kior der i byen.*" Da Peder Nielsen, formentlig Niels Pedersens søn, vidnede det samme, følte Mathias sig kaldet til at komme med et modsvar for tinget. Mathias

⁵⁰³ Budfogeden tilsagde fæstebønderne til hoveriarbejde for herskabet.

⁵⁰⁴ HHT: 28/4-1632.

⁵⁰⁵ Det var et udbredt fænomen, at tjenestefolk blev trukket ind i deres husbonds konflikter, og ikke så sjældent måtte lægge krop til en eskalerende konflikt, jf. f.eks. HHT: 16/6-1632, samt Appel, 1999, 276-277.

svor, *"att dett var aabenbarlig løgn, de vand."*⁵⁰⁶ Overfaldet var efter alt at dømme konsekvensen af, at Niels følte sig uretfærdigt behandlet og forfulgt af budfogeden. Niels Pedersen søgte herefter støtte hos sin grande Jens Jensen, idet han spurgte ham, om han i øvrigt havde været truende den dag ved ploven. Jens vidnede, at Niels aldrig havde gjort ham andet end godt.

Jens' svar havde angiveligt til formål at styrke indtrykket af, at Niels var blevet behandlet uretfærdigt. Efter dette tidspunkt hører vi ikke mere til voldsaspektet i sagen, som var dét, herskabet interesserede sig for. Derimod fortsatte striden mellem Niels og Mathias, og Mathias følte sig den 26/5 1632 nødsaget til at tage tingsvidne på sin fogedvirksomhed. Således vidnede en række navngivne Sejlstruptjenere, *"att de icke viste andet med forne Mattis Bertillsøn end alt gott, och icke hand haffr tagett gunst eller gaffn aff dem, men heller boddett dem att kiøre ligesom de tillkom."* Dette stoppede imidlertid ikke Niels Pedersen, som efterfølgende svarede, *"att Matties Bertillsøn bar hannom it bad till, for hand engang loffuit hannom en hallff tønd fhynder, den tid hand skød harer i Forup."* Herefter fulgte en lang række vidneudsagn og beskyldninger frem og tilbage omkring episoden om haren.

Der var altså et dybere fjendskab mellem Niels og Mathias, som angiveligt bundede i en krybskytterianklage. Krybskytteri blev betragtet som en alvorlig forbrydelse, da kun godsejeren og dennes skytte havde ret til at jage vildt.⁵⁰⁷ Uanset herskabets sympati i sagen var det tydeligt, at konflikten var opstået i den tætte kontakt i lokalsamfundet. Imidlertid synes lensmanden ikke at have lagt fjendskabet til grund for sit syn på sagen, men alene forholdt sig til voldsepisoden og den manglende ægt. Her skal baggrunden for, at sagen overhovedet blev rejst ved tinget angiveligt også findes.

Niels har formentlig følt sig uretfærdigt behandlet i lensmandens afgørelse af sagen og ikke følt, at hans argumenter om, at Mathias Bertelsen skulle have forfulgt ham pga. gammelt fjendskab, blev hørt. Dette bevirkede formentlig, at Niels nægtede at acceptere herskabets afgørelse. Af sagesfaldsregisteret fremgår det imidlertid, at Niels Pedersen aftingede sin bøde for overfaldet på Oluf Nielsen. Dette kunne tyde på, at Niels trods alt kom på bedre tanker, da først sagen rullede. Niels' optræden synes dog at have skadet hans mulighed for aftingning, idet han er noteret for en bøde på 12 rigsdaler. En enorm bøde set i forhold til Jyske Lovs strafferamme. Herskabet har altså tilsyneladende kun lagt vægt på angrebet på Oluf og anfægtelsen af at foretage ægt for herskabet, mens den forudgående konflikt mellem Olufs husbond, Mathias Bertelsen, og Niels Pedersen tilsyneladende ikke vægtes. Muligvis opfattede lensmanden Niels' adfærd som direkte opsætsig, og det faktum at Oluf gik herskabets ærinde, da han blev angrebet, betød, at Niels indirekte havde angrebet herskabets autoritet. Dette er formentlig den vigtigste årsag til, at

⁵⁰⁶ HHT: 5/5-1632.

⁵⁰⁷ Se de behandlede krybskytterisager i kapitel 7.

Niels Pedersen straffes så hårdt. Den hårde straf er også et eksempel på den indflydelse godsejerne havde på afgørelsen af de godsinterne sager. Niels kunne have bestridt bødens størrelse med henvisning til Jyske Lovs bestemmelser, men valgte ikke at gøre det. Måske fordi han frygtede endnu hårdere sanktioner fra herskabet?

En anden sag involverede ligeledes vold mod tjenestefolk, men denne gang var det drengens egen husbond, der blev anklaget for volden. I denne sag havde drengens far klaget direkte til herskabet på Rævkærgård over Mikkel Poulsen, der angiveligt skulle have slået hans dreng. Fogeden Las Laursen rejste sagen, som imidlertid blev bestridt af Mikkel Poulsen, der mente, at drengen selv havde påført sig såret på benet, da han *"kom løbendis ind med en kniff i haanden."*⁵⁰⁸ Hvorvidt denne passus skal fortolkes sådan, at drengen løb efter Mikkel og denne havde forsvaret sig selv, eller om drengen var væltet og havde stukket sig selv er uklart, og sagen forsvinder herefter.

De to sidste sager er begge fra Birkelse. Som allerede omtalt var Birkelses besiddelser i det sydlige Vedsted sogn herredets bedst arronderede gods. Derfor er det ikke underligt, at vi her kan finde godsinterne konflikter, men det er af de samme årsager lige så overraskende, at hele to sager finder vej til tinget. I begge sager tilbydes herskabet at overtage "al sagen", men mens der i sagen mellem Søren Andersen og Peder Hellesen ikke er tvivl om skyldsspørgsmålet, var skyldsspørgsmålet ikke entydigt i den anden sag mellem Morten Skytte og Anders Madsen i Røgel. I den første sag overdrog Søren Andersen hurtigt "al sagen" angående træppen med Peder Hellesen til husbond, der efterfølgende førte sagen og gav varsel for dele for sårboeder for den skade, Peder havde gjort Søren Andersen, og som Peder tidligere havde lovet at aftinge med husbond.⁵⁰⁹ Herskabets indblanding i sagen begrænser sig således til udelukkende at dreje sig om opkrævningen af bøden. Selvom der henvises til Søren Andersens sår, må hovedinteressen for herskabet være sagefaldet.

Hvorfor denne sag, der lige så godt kunne være løst uden om tinget, alligevel rejses på tinget, skyldes muligvis at Søren Andersen selv starter sagen og at den derfor føres videre her. Muligvis kan Peder Hellesens manglende sagefaldsbetaling også forklare, hvorfor sagen ikke forsvinder efter herskabet overtog sagen.

I forhold til den anden sag mellem Anders Madsen fra Røgel og Morten Skytte blev det i undersøgelsen af værnerens beføjelser i kapitel 4 påpeget, at Anders Madsen forsøgte "at købe" herskabets sympati ved netop at overdrage herskabet "al sagen". Udfaldet blev imidlertid det modsatte. Dette skyldtes angiveligt, at slagsmålet var med godsets skytte, samt det faktum at modparten Anders Madsen tidligere på året i 1635 var blevet dømt som medvider i en sag om

⁵⁰⁸ HHT: 28/8-1632.

⁵⁰⁹ HHT: 26/1- 1633 og 17/11-1632.

krybskytteri, som Morten Skytte havde været med til at opklare. Anders Madsens ry var altså noget blakket på tidspunktet, og herskabets sympati for ham kunne formentlig ligge på et meget lille sted. Anders og Morten var kommet i slagsmål, da Anders havde tilbudt at hjælpe Morten, da en hammel til hans vogn knækkede. Morten havde ifølge Anders afslået hjælpen med ordene: *”Du tiff og skellm. Jeg vill giffue digh en dieffuell.”*⁵¹⁰ Henvisningen til den tidligere krybskytterisag var altså slet skjult. Morten på sin side hævdede, at både Anders Madsen og hans søn Mads Andersen tilføjede ham sår og frarøvede ham det gods han transporterede på sin vogn. Der skal ikke meget fantasi til at forestille sig, hvordan Mortens kommentar sikkert antændte Anders Madsens vrede, og at han derfor, med hjælp fra sønnen, havde taget Mortens vogn i besiddelse. Selve skyldsspørgsmålet i den isolerede voldssag er ikke umiddelbart særlig klart, og det er ganske tydeligt, at begge parter vidneudsagn er voldsomt tendentiøse. Udfaldet var under alle omstændigheder, at herskabet entydigt støttede deres skytte, uanset at hans fornærmelse af Anders Madsen muligvis udløste episoden. Godsejernes og fogedernes reaktioner i de godsinterne sager kunne således også have andre dybereliggende årsager end blot spørgsmålet om skyld. Det er tydeligt i denne sag, at Anders’ tidligere dom i krybskytterisagen, der ligeledes var begået på Birkelses jord, havde sat ham i et dårligt lys hos herskabet. At slagsmålet var med den skytte, der havde været med til at fælde Anders i krybskytterisagen, bidrog kun yderligere til herskabets mistænksomhed og mistro til Anders.

Godsinterne sager: værn eller herskabspåtale?

Det er som nævnt karakteristisk for de godsinterne sager, at værns- og herskabspåtale tilsyneladende smelter sammen. Umiddelbart synes det ikke muligt at skelne mellem de to påtaleformer i de godsinterne sager. Imidlertid kan en nærmere undersøgelse af, hvad det er herskabet egentlig forfølger bringe os nærmere en afklaring af forholdet mellem værns- og herskabspåtale. Et fællestræk mellem de godsinterne og de godseksterne voldssager, som endnu ikke i dette kapitel er blevet fremhævet, er herskabets principielle økonomiske interesse i sagefaldet. Som det er fremgået, var bøderne imidlertid ofte så små grundet både lovgivningens lave bødesatser og aftingningsfænomenet, at kun få voldssager satte sig spor i sagefaldsregistre, ligesom der kun er få eksempler på, at der stævnes for sagefald i godseksterne voldssager. Ser vi imidlertid på de godsinterne sager, ser det ud til, at herskabet i særlig grad er gået efter sagefaldet. Dette ses bl.a. af sagen mellem Søren Andersen og Peder Hellesen.

Det er imidlertid tydeligt, at der i sagerne mod henholdsvis Niels Pedersen og Anders Madsen var andet og mere på spil end blot bøden. Foruden bøden synes sagerne nemlig at have

⁵¹⁰ HHT: 27/6-1635.

et disciplinerende aspekt. Baggrunden var måske, at der var tale om angreb på to af godsernes funktionærer? Niels Pedersen havde angrebet på budfogedens dreng, da denne tilsagde Niels til tjeneste, hvilket formentlig blev tolket som et angreb på herskabets ret til at kræve ægt og arbejde af sine fæstere. Dette fremgår bl.a. af den usædvanligt høje bøde, Niels betalte. Sagefaldsretten og aftingningen kunne altså bruges som disciplinerende værktøjer for herskabet. Noget lignende synes at have gjort sig gældende i sagen mod Anders Madsen. Her afvises Anders Madsens tilbud om ”al sagen” tilsyneladende for at støtte godsets skytte. I begge sager var der en forudgående konflikt mellem godsejeren eller dennes repræsentanter og den tiltalte, som tilsyneladende fik konsekvenser for påtalen og bødekravet i sagen. Godsejernes ensidige interesse i saget og de disciplinerende aspekt i sagerne skal formentlig ses som et udtryk for, at det i højere grad var straffen af voldsmanden og ikke værnet af ofret, der var godsejernes fokus i de godsinterne sager.

Et andet argument for, at der var tale om herskabspåtale, er forbundet med baggrunden for, at sagerne overhovedet rejses på tinge. Det lurer under overfladen i et par af sagerne, at den ene part ikke har villet acceptere og imødekomme herskabets førretslige afgørelse af konflikten. Ved at modsætte sig denne afgørelse risikerede den anklagede dobbelt straf både i form af bøde og det tab af ære, der var forbundet med at blive dømt.⁵¹¹ Da ingen af de godsinterne sager ender i dom, er det nærliggende at fremhæve Johansens hypotese om, at det var sagsrejsningen, der var afgørende for overførslen af skam mellem offer og voldsmand.⁵¹² Antager man, at sagsrejsningen var forbundet med en overførsel af skam til den anklagede, kan sagsrejsningen i de godsinterne sager alene betragtes som en disciplinerende og straffende sanktion fra herskabets side. En sanktion, som anklagede, hvis han havde været imødekommende og accepteret godsejernes førretslige konfliktløsning, kunne have undgået. Argumentet for, at sagen overhovedet rejses, hænger altså her snævert sammen med den disciplinerende dimension, som kun fandtes i herskabspåtalen. Ud fra det her undersøgte materiale, må man derfor slutte, at herskabspåtalen var herskabets fokus i de godsinterne sager. Samtidig viser såvel de godsinterne sager som de øvrige sager, hvor parterne havde forskellige herskaber, på tydeligste vis netop den sammensmeltning mellem værnet og herlighedsretten, som bl.a. omfattede sagefaldsretten, som Mathias Cederholm har påpeget. Altså med andre ord en sammensmeltning mellem det godseksterne magtsystem og godsinterne magtsystem. Det godseksterne magtsystem omslutter så at sige det godsinterne, som dog vedbliver at spille en rolle, hvor herskabet finder det ret og billigt.

⁵¹¹ Sandmo, 1992, 124-125.

⁵¹² Johansen, 1995, 42-43.

Opsamling

Opdelingen i opkrævningen af voldsbøder mod egne bønder i sager, hvor modparten hørte under et andet herskab, og de såkaldte godsinterne sager, hvor begge parter hørte under samme herskab er mere principielt end praktisk begrundet. Udfoldelsen af retspraksis viser nemlig, at herskaberne reelt set forvaltede disse sager ens. Da herskaberne aldrig værnede deres fæstere, hvis skyld de enten vurderede som entydig eller blev indrømmet af fæsteren, f.eks. gennem indgåelse af forlig, optrådte de derfor entydigt som anklager af egen bonde, qua retten til sagesfaldet. Det samme gjorde sig gældende i de godsinterne sager. Her optrådte herskaberne ligeledes altid entydigt på den krænkede parts side.

Undersøgelsen af sagesfaldspraksis i voldssagerne fra Hvetbo herred påviser de samme uregelmæssigheder som undersøgelsen af lejermålsagerne, dog er der ikke fuldstændig overensstemmelse mellem sagerne i tingbogen og posterne i sagesfaldsregisteret i voldssagerne. Imidlertid tillader voldssagerne os at kaste et mere nuanceret blik på aftingningsfænomenet. Først og fremmest er det tvivlsomt, hvorvidt fænomenet i praksis udelukkende kunne foretages mellem herskab og fæstere. I hvert fald peger meget på, at både fogeder og bønder fandt det naturligt at aftinge med hinanden. Den lange afstand til de fleste herskaber, der besad gods i Hvetbo herred gjorde, at aftingning med herskabets stedfortræder, fogeden, var en langt mere pragmatisk løsning. Samtidig kan det være med til at forklare, hvorfor kun så relativt få bøder endte i sagesfaldsregistrene. Ydermere giver voldssagerne et mere nuanceret billede af, hvilke faktorer som kunne påvirke herskabets villighed til at aftinge bøder. I et enkelt tilfælde så vi endda, hvordan sagens omstændigheder gjorde, at bonden måtte betale en langt højere bøde end lovgivningen foreskrev.

Der er tidligere i forskningen, med udgangspunkt i senmiddelalderen, blevet argumenteret for, at værnsforholdet og sagesfaldsprivilegier i forening de facto betød, at godsejeren i sager hvor begge parter hørte under samme herskab reelt set kunne agere ”dommer” i sagen, da deres støtte var afgørende for sagens udfald, ligesom de afgjorde bødens størrelse i aftingningssituationen. Disse godsinterne sager blev derfor oftest ordnet uden at sagen blev rejst på tinget. Enkelte sager fandt dog alligevel vej til tinget i Hvetbo herred. Baggrunden herfor kunne variere, men det ser ud til, at fæsternes manglende accept af herskabets afgørelse i sagen, samt herskabets generelle syn på fæsteren kunne være afgørende og endog skærpene i forhold til sanktioneringen i sagen. De godsinterne sager fra Hvetbo herred støtter formodningen, at sådanne kun fandt sted på forholdsvis velarronderet bøndergods. Således findes der kun sådanne sager fra det velarronderede gods Birkelse og den ene af de to store lensbesiddere, Sejlstrup. Begge i sogne hvor netop disse herskaber var godsmæssigt dominerende.

De godsinterne sager er interessante, fordi de i særlig grad sætter fokus på mødet mellem værnsforholdet og herskabspåtalens. Jeg har i det foregående argumenteret for, at herskabernes ageren i disse situationer peger på, at herskabspåtalens fokus på disciplinerende sanktioner og egennytte fra herskabets side i form af sagefaldet er mere fremherskende i disse sager end forsvaret af en krænket fæster, selvom det ud fra et principielt synspunkt ikke er muligt at skelne mellem de to funktioner. Dermed synliggør voldssagerne med andre ord, uanset om parterne hører under samme godsejer, sammensmeltningen mellem herlighedsretten og værnet eller mellem det godsinterne og det godseksterne magtsystem.

Kapitel 7

Sager mellem herskab og fæstebonde – fæsterelaterede sager

Indledning

I de foregående kapitler har jeg beskæftiget mig dels med godsejernes retlige forsvar af deres fæstere, og dels med de øvrighedskompetencer godsejerne var forlenet med af kongemagten. I dette kapitel rettes fokus mod de retslige konflikter, hvor godsejeren selv var part i sagen. Det drejer sig først og fremmest om sager, der knyttede sig til landbosamfundets sociale, retslige og økonomiske grundstruktur, fæsteforholdet, men handler også om brud på en række adelige monopoler, der knyttede sig til ejerskab af jorden og omfattede bl.a. skovhugst og jagtret.

Fæsteforholdet var i sit udgangspunkt en lejekontrakt, hvor bonden fæstede en gård og dens jord af godsejeren mod at yde godsejeren en bestemt årlig afgift af gårdens produktion, landgilden. Der var imidlertid ikke bare tale om en simpel lejekontrakt, men en langt mere kompliceret relation, som indeholdt en række gensidige forpligtelser og forventninger, der bandt fæsterne og godsejeren til hinanden.

Konflikterne der angik adelens særlige monopoler drejede sig i første omgang om retten til godsets naturlige ressourcer eller herligheder, som f.eks. retten til fiskeri, jagt og skovens øvrige ressourcer. Foruden retten til de naturlige ressourcer var adelens monopol på okse- og studehandel uden for byerne også af central betydning i Hvetbo herred.

Kapitlets hovedfokus vil på den ene side være at undersøge og blotlægge, hvordan og i hvilken grad parterne anvendte retten med henblik på at løse konflikter og problemstillinger, som vedrørte fæsteforholdet. På den anden side kan konflikterne også bidrage til at give en mere generel beskrivelse af fæstevæsnets indhold i Hvetbo herred, som yderligere klargør ejerforholdenes, godsstrukturernes samt det patrimoniale herre-tjener-forholds betydning for den retslige interaktion. Undersøgelsen vil tage udgangspunkt i fire centrale problemstillinger, som alle kunne føre til, at godsejerne rejste sag mod deres fæstere på tinge. Det drejer sig om tilfælde af: 1) manglende indgåelse af fæsteforhold, 2) restancer, 3) misligholdelse af fæstegården og 4) hoveriforsømmelser. Det skal bl.a. undersøges, hvordan godsejerne retsligt forholdt sig til disse problemstillinger, der blev betragtet som brud på fæsteforholdet, samt hvilke retslige sanktioner de medførte. Særlig interesse samler sig om udbredelsen og sanktioneringen af den hårdeste straf for brud på fæsteforholdet, nemlig ophævelsen af fæsteforholdet eller fæstefortabelse, som afslutningsvis behandles. Endelig analyseres to udvalgte brud på godsejersmonopoler: ulovlig hugst og krybskytteri. Disse undersøgelser vil i vidt omfang være

centreret omkring godset Birkelses behandling og sanktionering af disse retsbrud, da herredets eneste kratbevoksning fandtes på Birkelses gods i Vedsted sogn og i Røgel.

Hans Fussings disputats fra 1942 vil i de følgende analyser fungere som primær referenceramme og diskussionspartner, da disputatsen stadig står som hovedværket om fæsteforholdets retsvirkninger mellem godsejere og fæstebønder i dansk historiografi.

Rammerne for fæsteforholdet: det lovgivningsmæssige grundlag for de retslige konflikter

Ved indgåelse af fæsteforholdet indgik godsejeren og fæsteren i en form for privatretlig kontrakt, som ikke bare angik lejen og brugsretten af en gård med tilhørende jord, men også var afgørende for en lang række retslige relationer, hvoraf jeg tidligere har behandlet godsejernes retslige værns- og øvrighedsfunktioner. I det følgende skal jeg udelukkende koncentrere mig om de primært økonomiske relationer, der lå i fæsterelationen, nemlig de afgifts- og arbejdsydelse i form af landgilden, vedligeholdelse og forbedring af gården og hoveriet, som udgjorde fæsterens kerneydelser.

Fæsteforholdets grundlæggende spilleregler blev nedfældet i Frederik I's forordning fra 1523, hvor det forordnedes, at så længe bonden:

”...bygger och forbedrer szamme gaardt och redelig wdtgiffuer skyldt, landtgiillde, gesterii, saghefallt och andre smaa rettszelle, och er szin haasbwndt høriig och lydiigh och icke sidder hannwm offwerhøriig for met egtt, inder och arbetet, och ey hellder forhugger skowenn vskellig eller leier och festter fraa gaardenn ager eller eing eller fiiskerii, tha skall handt icke festtis aff szin gaardt och ey ther aff vdtwiiszes, then stunndt hand hollær forne artticler.”⁵¹³

Bestemmelsens formål var, at begrænse adelens mulighed for vilkårlig opsigelse af fæsteforholdet og udvisning af deres fæstere. 1523-forordningen definerede med andre ord, hvornår fæsteren kunne idømmes fæsteforholdets strengeste sanktion: fæsteforholdets ophør og udvisning af gården.⁵¹⁴ Således var tre af de fire ovenstående opstillede problemstillinger direkte afledt af forordningen. Desuden fremgår det også, at uhjemlet skovhugst og udlejning af fiskerettigheder

⁵¹³ FR, 14. maj 1523, s. 4.

⁵¹⁴ 1523-forordningen er i primært den ældre historieforskning blevet anset for hjemmel for livstidsfæste, dvs. fæste der varede indtil fæsterens død, såfremt han ikke forbrød sig mod bestemmelsen. Bl.a. har Fussing i sin disputats, som i høj grad danner rammen om min egen analyse, gjort sig til talsmand for dette synspunkt. Synspunktet blev modsagt af Benito Scocozza i 1981 i en debatartikel i *Fortid og Nutid* og blev over de næste år genstand for en heftig debat, primært ført i *Fortid og Nutid*. Diskussionen skal ikke berøres yderligere i denne afhandling, da dens relevans for afhandlingens resultat er minimal.

var omfattet af forordningen, hvorfor det giver mening at undersøge brud på herskabets monopolrettigheder i sammenhæng med fæsteforholdet.

Bestemmelsen gik igen i stort set uændret form i flere recesser frem til 1558-recessen, som udgjorde retsgrundlaget på området i 1600-tallets første halvdel.⁵¹⁵ I 1547-recessen blev bestemmelsen desuden kædet sammen med fejdeforbuddet, idet en fæster, der havde forbrudt sit fæste, ikke måtte fejde sin efterfølger.⁵¹⁶ Imidlertid blev sikringen mod vilkårlig udsættelse udfordret i de selv samme recesser, som gentog 1523-forordningens bestemmelser. Udfordringen bestod i, at adelen blev tildelt samme ret som kongen til at gøre sig sit gods så nyttigt som muligt, hvilket i forbindelse med dette kapitels problemstilling bl.a. dækker over godsejernes ret til suverænt at kunne fastlægge hoveriets omfang.⁵¹⁷

Manglende indgåelse af fæsteforhold

Ved indtræden i fæsteforholdet fik bonden på den ene side ret til at bruge og nyde avlen af fæstegården mod en årlig afgift, landgilden, og på den anden side indtrådte bonden i den retslige relation som foruden de juridiske bindinger, der var knyttet til gård og jordleje, omfattede, at fæsteren kom under godsejerens juridiske beskyttelse, værnsforholdet, men samtidig også var underlagt hans hals- og håndsret. Det forekommer derfor som en selvfølge, at man ikke måtte bruge en gård eller et stykke jord uden godsejerens samtykke.

Som omtalt i kapitel 5 kunne situationer om manglende indgåelse af fæste forekomme i forbindelse med generationsskifte på gårdene. For at et legalt generationsskifte kunne finde sted, måtte den nye fæster altså betale indfæstning og løse fæstebrev hos herskabet. Ikke sjældent var sønners overtagelse af forældrenes gårde forbundet med en form for aftægtsaftale med forældrene.⁵¹⁸ Ind imellem støder vi dog på eksempler på bønder, der tilsyneladende har taget ejendomme i besiddelse og boet der i årevis uden at være blevet konfronteret af herskabet. Det var f.eks. tilfældet med Niels Mikkelsen i Saltum, som måtte gennemgå en bæreprøve for at bevise sin uskyld i Søren Hansens død. Under bæreprøvesagen agerede Aalborghus, som om Niels Mikkelsen havde fæstet sit hus retmæssigt. Da der kunne gå flere år, før ændringer i fæsteforholdene på de enkelte ejendomme blev registreret i jordebøgerne, skulle der ofte tilfældigheder til før man blev opmærksom på uregelmæssigheder, så længe landgilde og huspenge blev ydet af ejendommen. En sådan tilfældighed opstod, da Niels Mikkelsen på tinget blev stævnet for en stedsmålsrestance af Sejlstrupdelefogeden, Jens Andersen.⁵¹⁹ Niels Mikkelsen var altså formentlig i virkeligheden Sejlstrupfæster, men havde på en eller anden måde også taget en

⁵¹⁵ DKR: Reces 1551 § 9 og Reces 1558 § 42

⁵¹⁶ DKR: Reces 1547 § 36, se evt. også Fusing, 1942[1973], 319.

⁵¹⁷ DKR: Reces 1547 § 18 og 22 og Reces 1558 § 2 og 34.

⁵¹⁸ HHT: 18/4-1635.

⁵¹⁹ HHT: 28/4-1632.

ejendom, der hørte under Aalborghus, i brug. En ejendom som han aldrig formelt havde fæstet eller betalt stedsmålsafgift for. Det fremgår af tingbogen, at Aalborghus' delefoged også optrådte på tinget, den dag Niels Mikkelsen blev stævnet for stedsmålsrestancer, og han må derfor have undret sig over, at Niels, som delefogeden, måtte formodes at kunne huske fra dødsulykken og den efterfølgende bæreprøve, pludselig blev stævnet som Sejlstrupfæster. Ansporet heraf undersøgte Tomas Jensen sagen nærmere og spurgte for sig i lensadministrationen, og et par måneder senere stævnedes han Niels Mikkelsen for forbud mod at bo i huset i Saltum, som hørte til Aalborghus. Begrundelsen var, at Niels havde *"sted og fest paa en anden mands staffn"*.⁵²⁰ Niels Mikkelsen mente imidlertid, at han havde vundet hævde på stedet, desuden lovede han ugen efter at bevise, at han retmæssigt havde fæstet huset af den tidligere Aalborghus ridefoged, Jacob Vognsen.⁵²¹ Tilsyneladende har Niels Mikkelsen ikke kunnet fremlægge tilstrækkeligt bevis, for i begyndelsen af februar året efter stævnedes han endnu engang, denne gang af ridefogeden, Poul Andersen. Han begærede dom over Niels Mikkelsen, da han ikke var indskrevet i jordebogen, men i flere år ulovligt havde brugt og boet i det omtvistede hus. Niels hævdede stadig, at have fæstet huset af en af Aalborghus' fuldmægtige. Sagen blev herefter opsat i tre uger, og vi hører ikke mere til sagen ud over, at huset senere samme år synes og findes brøstfældigt.⁵²²

Sagen blev formentlig forligt, idet Niels Mikkelsen stadig i 1635 boede i Saltum. Dog vides det ikke, hvor den ejendom, Niels Mikkelsen havde fæstet af Sejlstrup, lå. Det kan derfor ikke udelukkes, at den også lå i Saltum. Sagen tematiserer en central problemstilling i forbindelse med i særdeleshed lensadministrationen. De relativt hyppige udskiftninger af lensmændene og de tilknyttede lensadministrationer åbnede mulighed for, at nogle bønder kunne tage ejendomme i brug uden at fæste dem. Den manglende ajourføring af jordebøgerne gjorde det vanskeligt for en ny lensmand at vide, om en given bonde havde løst fæstebrev og betalt stedsmaal. På adelsgodset må problemet dog formodes at være det samme i forbindelse med de mange mageskifter og godshandler, men der findes ingen konkrete eksempler i Hvetbomaterialet.

Forbuddet mod at fæstebønder måtte udleje ager og eng genfindes i en hel række konkrete forbud, som adskillige herskaber tinglyste på Hvetbo herredsting i undersøgelsesperioden.⁵²³ De enkelte godsejeres forbud var formentlig en konsekvens af, at bønderne ofte brød forbuddet, og godsejerne derfor fandt det nødvendigt at påminde fæsterne herom. Det grundlæggende problem med udlejningen var, at det fra godsejerens synspunkt forringede fæstegårdens værdi, underforstået at risikoen for, at udlejeren ikke kunne betale den fulde landgilde blev forøget. Oftest handlede sagerne om, at fæsteren mod betaling, bag herskabets ryg, havde givet en anden

⁵²⁰ HHT: 16/6-1632.

⁵²¹ HHT: 18/8-1632.

⁵²² HHT: 2/2-1633 og 9/3-1633. Brøstfældig = forfalden, dårlig tilstand.

⁵²³ F.eks. HHT: 11/1-1634.

lov til at tilså en del af sin jord. Af og til kunne fæsterne mene sig i deres gode ret til at lade andre tilså jorden, ja ligefrem mene de gjorde herskabet en tjeneste herved. Mads i Mejlholm svarer således, da han blev stævnet af sit herskab Margrethe Banner til Rævkærgård:

”att hand giffuer och gjør den gode Frue hendis rettighed aff hans jord, och dersom hand haffuer saad nogett till hallffs med nogen, daa gjør hand dett i hans store trang, effterdi hand bleff aff fienderne fornedrett och var icke mand for sellff att saa saa vitt som hand gierne villde, och formeener derfor icke att haffue giord wrett i dett, att hand haffuer saad med nogen.”⁵²⁴

Af citatet fremgår det, at der ikke var tale om decideret udlejning af jorden, men snarere om et samarbejde, hvor fæsteren lod en anden bonde tilså nogle agre, mod at de delte udbyttet heraf. Denne variant af udlejning eller tilgrænsende forhold omtales ofte som ”ulovlig sæd”.⁵²⁵ Mads mente altså tydeligvis, at hans chancer for at kunne yde landgilde blev betydeligt forøget ved, at andre også havde tilsået hans jord. Og da det også kom herskabet til gode mente han ikke at have brudt fæstekontrakten. Det var dog som altovervejende hovedregel godsejerens standpunkt, at sådanne ”kompagniskaber” hvor udbyttet blev delt mellem fæsteren og den der havde sået, ikke kunne tolereres, da godsejeren ikke fik landgilde af den ulovligt såede sæd. Dog har Fussing fundet enkelte eksempler på, at godsejerne, netop under indtryk af kejserkrigens ødelæggelser, tillod at man såede i andre fæsteres jord for at holde gård og jord i drift.⁵²⁶

Sanktionen overfor de, der havde sået ulovligt, var ofte, at godsejeren, i forbindelse med et forbud mod at afføre avlen, tilbød frøgæld, dvs. erstatning for den sæd, der var sået uretmæssigt på fæsterens jord, mens den der havde udlejet jorden potentielt stod til at få sit fæste forbrudt.⁵²⁷ I tingbøgerne fra Hvetbo kendes begrebet frøgæld imidlertid ikke. Man taler i stedet om ”frugtæld”, som umiddelbart henviser mere til udbyttet end til såsæden. Alle kendte sager om frugtæld er fra juni måned, hvor kornet var vokset op, og høsten, der som regel fandt sted i august måned, nærmede sig. Det virker ikke umiddelbart logisk, hvis godsejerne skulle tilbyde erstatning for udbyttet, som godsejeren i øvrigt selv beholdte. I så fald ville der ingen ”straf” eller tab være forbundet med at så i andre folks jord – tværtimod. Ud fra sagernes indhold er en mere nærliggende forklaring, at frugtæld var en lokal udgave af frøgæld eller simpelthen skyldtes en konsekvent fejlskrivning hos tingskriveren. Af flere sager fremgår det nemlig, at frugtæld blev

⁵²⁴ HHT: 11/8-1632.

⁵²⁵ Fussing, 1942 [1973], 337.

⁵²⁶ Fussing, 1942 [1973], 342.

⁵²⁷ Fussing, 1942 [1973], 335.

tilbudt for den sæd, som var sået og netop ikke for udbyttet.⁵²⁸ Problemet var så almindeligt, at de store lensbesiddere og godsejere af og til udstedte generelle tilbud om frugtæld for den sæd, der måtte være sået uretmæssigt i deres fæsteres jord.⁵²⁹ Tilbuddene om frugtæld virker derfor i flere tilfælde ret mekaniske.

Antallet af sager om ulovlig udlejning af enge var noget mindre end sager om agerjord og udgjorde ikke meget mere end en lille håndfuld. Bl.a. stævnedede Birkelses defoged Anders Mortensen i Vedsted for at have videreudlejet nogle enge, han selv havde lejet af herskabet og ladet andre folk slå hø derpå. Anders stillede sig straks i husbonds minde, og sagen hører vi ikke mere til. Sanktionen over for dem, der havde lejet engene var formentlig oftest, at de skulle tilbagebetale deres udbytte af engen til godsejeren, mens den udlejende fæster skulle betale herskabet de lejeindtægter, han måtte have fået, ligesom han desuden risikerede at få sit fæste forbrudt.⁵³⁰ Samme sanktioner må formodes i tilfældene omkring udlejning af agerjord. I sagen, der her refereres til, havde udlejeren aftinget sagen med herskabet, og havde her formentlig også aftinget for lejerens indtægt af engen, hvorfor udlejeren kunne rejse krav for en del af den indtægt, lejereren havde haft af engen. I det omfang udlejning overhovedet lovligt kunne lade sig gøre, krævede det som minimum godsejerens tilladelse. Muligvis var en sådan tilladelse baggrunden for, at Jens Jensen i Brødslev kunne rejse sag mod to andre bønder om manglende betaling af engleje.⁵³¹

Restancer

Som det fremgår af Frederik I's forordning udgjorde restancer til herskabet et af de brud på fæsteforholdet, som kunne føre til bondens fæstefortabelse. Imidlertid var denne sanktion ikke så ofte taget i brug, da restancernes omfang var enormt. Stort set alle bønder oplevede på et eller andet tidspunkt at være i restance til herskabet, og det var derfor ikke i herskabets interesse at søge den strengeste sanktion i hvert enkelt tilfælde. Hvis en bonde ikke ydede hele sin landgilde til tiden, som regel Mortensdag den 10. november, var han i restance.⁵³² Langt det hyppigste i Hvetbo herred var, at fæsterne blev sagsøgt for betaling af deres restancer, hvorefter sagen blev løst enten mindeligt eller gennem tinget på forskellige måder, som undersøges nærmere nedenfor. Restancerne kunne principielt hidrøre fra alle økonomiske relationer mellem godsejer og fæstebonde, men i det følgende skal udelukkende restancer vedrørende manglende betaling af de faste landgildeindtægter og de varierende indtægter fra f.eks. sagefald, indfæstningsafgift

⁵²⁸ F.eks. HHT: 29/6-1633 og 29/6-1633. Tolkningen finder desuden støtte hos Ostersson Veylle, s. 305.

⁵²⁹ HHT: 28/6-1634; 27/6-1635; 27/6-1635 og 27/6-1635.

⁵³⁰ HHT: 1/8-1635, 15/8-1635, 22/8-1635 og 3/10-1635.

⁵³¹ HHT: 29/11-1634.

⁵³² Fussing, 1942 [1973], 110. Enkelte persiller kunne dog have andre datoer for indbetaling.

(stedsmål) og husbondhold behandles⁵³³, mens skatterestancer udelades, grundet særlige opkrævningsregler og -procedurer. Selvom sagesfaldsindtægterne allerede er blevet behandlet flere gange i de foregående kapitler pga. deres strafferetslige betydning, fremgår det imidlertid også af retspraksis, at godsejere og lensmænd ofte behandlede restancer vedrørende både visse og uvisse indtægter under ét.⁵³⁴ Dette indikerer, at de forskellige indtægtstypers oprindelse og særtræk fra et godsejersynspunkt ikke spillede nogen betydelig rolle. Det centrale var for godsejeren muligheden for at udnytte/opkræve disse indtægter.⁵³⁵

I undersøgelsesperioden blev der ved Hvetbo herredsting i alt rejst 159 restancesager, hvor herskaberne sagsøgte deres undergivne fæstere enkeltvis eller i større grupper for deres tilgodehavende. Ikke overraskende korresponderer antallet restancesager de enkelte herskaber førte, med mindre variationer, til dels med omfanget af det enkelte herskabs gods i herredet samt hovedindtrykket af den herskabelige interaktion med fæstebønderne, som er blevet undersøgt i de forgående kapitler. Logisk set må risikoen for restancer vokse proportionelt med jordegodset omfang, da alle bønder betalte landgilde og derfor potentielt kunne komme i restance. Dette argument kan imidlertid ikke stå alene, da restancerne i høj grad også var afhængige af andre parametre som jordens beskaffenhed, landgildetrykket på det enkelte gods, bøndernes betalingsevne og dygtighed og ikke mindst naturens luner. Kombinationen af misvækst, sandflugt og højt landgildetryk kunne bringe selv den dygtigste bonde økonomisk i knæ. Derfor afspejler de største godsbesidderes dominans også den pointe, jeg tidligere har fremført, at der skulle en vis mængde gods til i et givet område, for at man kunne opretholde en effektiv godsadministration, der kunne tage sig af godsets retslige og økonomiske interesser.

	Antal restancesager	Tingets kendelser			Forlig/minde
		Fordeling	Dom	Frifindelse	

⁵³³ I datidens godsadministrative terminologi omtales disse som henholdsvis visse og uvisse indtægter (Berntsen, 1650-53, II. Bog, 78-81).

⁵³⁴ Dog behandles sagesfald og sagesfaldsrestancer særskilt i forbindelse med de respektive sagstyper de stammer fra.

⁵³⁵ Schacke, 2007, 81.

Herskaber:					
Aalborghus	36	15	2		7
Sejlstrup	15	7			
Børglum kloster	18	2	3		1
Dueholm kloster	3	2			
Aastrup	3	3			
Aalborg hospital	11	7			
Ingstrup kirke	1	1			
Birkelse	14	5	5		1
Hammelse	19	10	1		
Hundslund	10	3	1		
Rævkærgård	2		1		
Høgholt	4	2	1		
Bjørnkær/Oxholm	7	2	1		2
Lundergård/Bratskov	6	2	2		
Hjermitslevgård	2	1			
Jacob Grubbe	2				2
Lundbæk (Ingeborg Parsberg)	2			1	
Mogens Høgh	1				
Uidentificeret herskab	5	2	1		
I alt	159	62	17	1	13

Figur 1.: Antal restancesager, herunder tingets afgørelser, samt forlig og mindelige aftaler mellem godsejer og fæstere.

Imidlertid er der også enkelte i øjnefaldende afvigelser sammenlignet med forvaltningen af værnet og herskabspåtalen. Det er f.eks. i øjnefaldende, men ikke muligt at forklare nærmere, at antallet af restancesager ført af Sejlstrup var under halvt så stort, som det antal Aalborghus rejste. Mens Hundslund, som aldrig optrådte som værner og kun i minimalt omfang synes at have interesseret sig for sagefaldssagerne, i langt højere grad synes at have være interesseret i landgilderestancerne. Måske fordi den retslige påtale af landgilderestancerne var langt mere mekanisk og ligetil end værns- og sagefaldssagerne? Måske var Hundslunds foged eller fuldmægtige i Hvetbo herred kun udstyret med en fuldmagt til at rejse sager omkring godsets indtægter?

Kendetegnende for restancesagerne i Hvetbo herred var, at de ofte blev rejst kollektivt mod to eller flere – ja ofte alle et gods eller lens restanter.⁵³⁶ Således var godt 62 % af restancesagerne kollektive søgsmål, mens de resterende sager var individuelle søgsmål. I knap halvdelen af de kollektive restancesager blev fæsterne tiltalt og fordelt eller dømt som et ikke nærmere specificeret kollektiv af f.eks. ”Aalborghus tjenere” eller ”Birkelse tjenere”, hvorfor de enkelte restancer heller ikke

⁵³⁶ Modsat Fussing, 1942 [1973], 134-135, der mener at kollektive stævninger, som omfattede alle godsets bønder, først for alvor blev almindelige efter det i 1639 blev lovpligtigt for husbond at indstævne restancepligtige bønder årligt.

var specificeret. Dette skyldes givetvis for en del tilfældes vedkommende tingskriverens praksis (eller dovenskab om man vil), idet den enkelte restances eksistens og størrelse skulle bevises for at godtgøre kravet. Der henvises da også ofte til restancelister, som blev forelagt på tinge, men som ikke blev gengivet i tingbogen. Med enkelte undtagelser var det kun de absolut største godsbesiddere i herredet, der fik deres sager opført på denne måde, hvilket afspejler, at disse til tider bragte omfattende restancesager for tinget, hvor tingskriveren af tids- og pladsnød værgede sig for at gengive alle restanter og beløb, da tingbogen jo formelt skulle føres under tingets forhandlinger. I de øvrige kollektive tiltaler specificeres det enten allerede ved sagsrejsningen, ved fordelingen eller dommen, hvilke bønder der var stævnet og hvilke konkrete restancer der var tale om. I denne gruppe var både godsbesiddere med store og små besiddelser i herredet repræsenteret.⁵³⁷

At der eksisterede en sammenhæng mellem ”den gode godsadministration” og restanceopkrævninger tematiseredes i et søgsmål på vegne af Ingeborg Parsberg, der i kraft af sit ejerskab af hovedgården Lundbæk ejede nogle få ejendomme i herredet. Hendes repræsentant Niels Jensen i Hjermitslev stævnedes således Gertrud i Klostergård og hendes lovværge for dom for restancer på 6 daler til herskabet. Gertruds lovværge, Niels Andersen fra Tårup i Gislum herred mødte og krævede fremlagt bevis for restancen i form af et regnskab eller håndskrift, hvorefter sagen blev opsat. En måneds tid senere stævnedes Niels Jensen igen Gertrud for dom, og igen bad Niels Andersen om at få fremlagt bevis, hvilket Niels Jensen imidlertid nægtede. Desuden *”spurde Niells Anderson och formeentte, att dett burde att specificeres huad den rest skall vere, eller for huad aar dett var.”* Da Niels Jensen heller ikke imødekom dette, frikendte herredsfogeden Gertrud for restancekravet, da det ikke kunne bevises.⁵³⁸ I eksemplet understreges kravet til bevis og specificering af restancerne, som det påhvilede herskabet og dets repræsentanter at løfte. Det sandsynliggøres ydermere, at manglen på bevis skyldes en svag administration af Ingeborg Parsbergs gods i herredet, at Niels Jensen tilsyneladende ikke havde de rette evner eller besad nok kendskab til den retslige procedure til at fremskaffe de nødvendige beviser, selvom der var en måned mellem de to stævninger. Formentlig har administrationen af den fjerne og ubetydelige mængde strøgods i Hvetbo herred været prioriteret lavt i Ingeborg Parsbergs enorme samlede godsbesiddelse, der i 1638 omfattede 2075,5 tønder hartkorn.⁵³⁹ En stor samlet godsmængde var derfor ikke ensbetydende med en effektiv administration af hele denne godsmængde.

Kravet til bevis gik imidlertid også modsatte vej, så bønder der blev forestillet en specificeret restance skulle bevise med kvittering, at man havde betalt. At bønderne kunne fremvise

⁵³⁷ Skriveren, Knud Pedersen Degn, der førte tingbogen i hele undersøgelsesperioden varierede generelt meget i sin skriverpraksis mht. til detaljerigdom. Kendetegnende for gælds- og restancesagerne var dog at de ofte var ret kortfattede.

⁵³⁸ HHT: 24/8-1633 og 28/9-1633.

⁵³⁹ DM: 5:1, 1887-89, 186-187

kvittering, ikke bare på restancebetalinger, men også på ydet landgilde, var ligeledes i herskabets interesse, da det netop var med til at sikre en god og effektiv godsadministration. Dette ønske illustreres på bedste vis i et brev fra slotsskriveren på Aalborghus, Rasmus Jensen Holst, som blev læst højt på tinget 17/8-1633:

”Hellsen forsendt med Gud. Wide maa I meeenige bønder och allmuffue udi Huetboherritt, saa mange som yder skyld och landgielld till Aalborghus, att I hereffter skall vere till fortenckt att annamme seddell paa Eders landgielld, huilcke seddeler I skall tage med Eder och derpaa lade affskriffue, effterhaanden som I yder, paa dett en huer kan vere foruarett for hues, hand i saa maade paa Kongl. Majest. vegne udgiffuer, huicke seddeler Eder skall meddeles uden nogen bekostningh, huorfor alle och en huer kand vide sig effter att rette, som for sitt landgielld vill vere quitterett och kraffuesløs.”⁵⁴⁰

Pointen med fortløbende afskrivning på hver fæsters landgildeseddel var, at alle – både fæsterne og lensmandens ansatte – vidste nøjagtigt, hvilke restancer – om nogen – den enkelte fæster havde. Som tilskyndelse til at få kvitteringer udleveredes afskrivningssedlerne desuden gratis til bønderne. Normal praksis var ellers, at bønderne betalte skriverpenge for at få udarbejdet dokumenter, hvilket antageligt afskrækkede eller afskar nogen fattige bønder fra at få en kvittering. Der findes desuden en række eksempler på, at bønderne har fået udstedt tingsvidner på både betaling af landgilde og restancer.⁵⁴¹

Restancesagen mod Ingeborg Parsbergs fæster var den eneste i Hvetbo materialet, der entydigt blev afgjort til fæsterens fordel. Ser vi på herredstingets øvrige praksis i restancesagerne fremgår det, at omkring halvdelen (80) af de rejste søgsmål fik en retslig afgørelse, mens der i 13 tilfælde eksplicit fremgår, at der blev indgået forlig eller bønderne stillede sig i herskabets minde.⁵⁴² De resterende sager fik aldrig en retslig afgørelse, og må derfor være bragt ud af verden uden yderligere problemer.

Langt hovedparten af herredsfogedens afgørelser var såkaldte fordelingsafgørelser. Af gældsforordning fra 1623 fremgik det, at kun sager under tre daler kunne fordeles, medmindre der tidligere var faldet dom i sagen. Alle beløb over tre daler skulle altså afgøres ved dom.⁵⁴³ Poul Meyer fastslog, modsat tidligere retshistorikere, at fordeling henviste til det rent processuelle forhold, at den sagsøgte ikke mødte til gensvar mod fordringen. Hvis den sagsøgte mødte og gjorde indsigelser, skulle sagen realitetsbehandles. Da domssager også kunne afgøres ved

⁵⁴⁰ HHT: 17/8-1633.

⁵⁴¹ HHT: 25/4-1635; 9/5-1635; 23/5-1635 og 23/5-1635.

⁵⁴² Fire af disse 13 sager var sammenfaldende med hhv. tre fordelinger og en dom.

⁵⁴³ CCD, bd. 4, nr. 73, kap. 7, 88-89.

sagsøgte udeblivelse, en såkaldt udeblivelsesdom, var der reelt ikke nogen processuel forskel på fordeling og dom. Det var alene afhængigt af fordringens størrelse.⁵⁴⁴

Kun i et enkelt tilfælde henvises der direkte til gældsforordningens ordlyd. Her søgte Hundslunds fuldmægtig herskabets restancer inddrevet og stævnedes for dom for beløb over tre daler og gav varsel for dele (tredje ting) for beløb under tre daler.⁵⁴⁵ Forskellen på dom og fordeling står opført som et *nota bene* (NB) i tingbogen, hvilket enten kan tolkes som skriverens kommentar, eller som en oplysning der sjældent fremgik af restancesagerne, som skriveren derfor gør særligt opmærksom på. På det efterfølgende ting hører vi imidlertid kun, at de Hundslundtjenere, der fik tredje ting, blev fordelt for restancer, mens vi ikke høre mere til dem, der var stævnet for dom.⁵⁴⁶ Sagen er den eneste, der konsekvent henviser til de tre daler som skellet mellem fordeling og dom, men som hovedregel synes herskabernes forvaltning af doms- og fordelingssager, at overholde skellet på de tre daler. Hertil kom dog enkelte undtagelser. Bl.a. fordelte Hammelsefogeden, Niels Mørk nogle bønder for restancebeløb på mellem to og 30 rigsdaler i september 1631.⁵⁴⁷ Samme fremgangsmåde fandtes i en sag mod Hundslundfæstere i 1633.⁵⁴⁸ Muligvis kunne fæsterens vedkendelse af restancerne have betydning. Jens Christensen i Brogård i Jetsmark sogn forpligtede sig således overfor sit herskab Dorte Buddes fuldmægtig til ”att affbetale effterne restantz inden i dagh 14 dagh heller derfor tale minde, heller och daa att lide dom eller deell.”⁵⁴⁹ Da Jens ikke formåede at betale det ret store restancebeløb inden de 14 dage, fordelte fuldmægtigen ham den 26. september, efter at han ugen forinden havde givet ham tredje varsel for dele.⁵⁵⁰ Det var således fordeling og ikke dom, herskabets repræsentant tyede til, da Jens ikke betalte rettidigt. Dette kunne formentlig lade sig gøre, fordi fordringen, qua Jens’ citerede udsagn, ville stå uimodsagt.

Fordelingen af Jens kan også tolkes som et skridt i retning af tvangsfuldbyrdelse af det restancekrav herskabet havde mod ham, og som han havde vedkendt sig. Appel har i den forbindelse rejst spørgsmålet om fordelingen havde en dømmende eller tvingende funktion? Bl.a. spekulerer han i, at domsafsigelsen gav ret til at gøre udlæg, ”men at den ikke i sig selv udløste konsekvenserne af retsnægtelsen (nemlig indskrænkninger i den fordeltes egen retshabilitet),”⁵⁵¹ hvilket fordelingen modsat gjorde. Appel vakler selv i denne antagelse og ender da også med at konkludere, at der ikke var vandtætte skodder imellem fordelings- og dommens funktioner,

⁵⁴⁴ Appel, 1999, 591-593.

⁵⁴⁵ HHT: 25/4-1635.

⁵⁴⁶ HHT: 2/5-1635.

⁵⁴⁷ HHT: 17/9-1631 og 24/9-1631.

⁵⁴⁸ HHT: 8/6-1633 og 15/6-1633.

⁵⁴⁹ HHT: 12/9-1635.

⁵⁵⁰ HHT: 26/9-1635.

⁵⁵¹ Appel, 598.

eller at der i hvert fald ikke kan opsættes et entydigt skel mellem de to på baggrund af det kildemateriale, han har til rådighed.⁵⁵² Hvetbo materialet bidrager ikke yderligere til en afklaring – snarere tværtimod. Dette eksemplificeres på bedste vis af de ovenfor omtalte restancer Hammelmosefogeden i 1631 fik fordelt nogle af godsets fæstere for. Fordelingen var tilsyneladende ikke nok til at få restancerne inddrevet, for i december 1632 stævnedes fogeden de selv samme fæstere for dom for de samme restancebeløb. Bønderne blev på den efterfølgende tingdag dømt til at betale inden 15 dage eller lide udlæg i deres gods.⁵⁵³ Vi har altså her den omvendte situation, hvor fordelingen følges op af en dom. Det er ikke muligt her at nå til en endelig afklaring af forholdet mellem dom og fordeling, men det skal blot konstateres, at fordelings- og domsprocedurer var de retslige værktøjer herskabet kunne benytte sig af, når man ønskede at forfølge restancekrav hos fæstebønderne.

Som det fremgik af det sidste eksempel, kunne godsejerne søge deres tilgodehavende i de stævnedes bo. Det fremgår tillige af en række udstedte forbud, at herskabernes tilgodehavende i en restants bo skulle udredes, før andre kreditorer kunne få deres.⁵⁵⁴ Som nævnt skulle restancer kunne bevises, helst med restanceregistre eller tingsvidner, for at der kunne gøres krav gældende og rejses søgsmål. Dette gjaldt alle restancekrav uanset kravets alder. Ikke før 1639 var der nogen principiel forældelsesfrist på restancer, når blot der var bevis for dem. Det medførte da heller ikke de store problemer i den daglige praksis i Hvetbo herred, hvor der er talrige eksempler på flere år gamle restancer, som uden problemer blev gjort til genstand for søgsmål på tinget. Selv hvis noget gods blev solgt eller bortmageskiftet, bestod det gamle herskabs restancekrav stadig, selvom bonden nu var underlagt et nyt herskab. Hundslunds fuldmægtig, Peder Munk, stævnedes i 1632 de tidligere Hundslundfæstere, herredsfoged, Christen Nielsen i Kalsensgård, samt Niels Andersen, Søren Tomsen og Christen Laursen, alle tre fra Saltum, for restancer for 1625-26 og 1626-27. Fæsternes gårde havde i mellemtiden indgået i et mageskifte mellem kronen og Hans Lindenov til Hundslund i august 1626, og lå i 1632 til Aalborghus.⁵⁵⁵ Restancekravet bestod således uafhængigt af, om fæsterelationen fortsat bestod.

Når bønderne lovligt forlod et fæste og tiltrådte et andet, kunne det nye herskab overtage det tidligere herskabs restancekrav ved at indfri kravet på fæsterens vegne, uden at fæsterne nødvendigvis blev gjort opmærksomme herpå. Dette fremgår af Baldser Hansens stævning af to bønder i Kaas for landgilderestancer på vegne af Dorte Budde i foråret 1635. Bønderne mente ikke Dorte Budde havde restancekrav fra årene 1632 og 1633, da de først havde fæstet deres nuværende gård i 1634, hvilket de kunne bevise med en seddel fra deres tidligere husbond,

⁵⁵² Appel, 1999, 597-600.

⁵⁵³ HHT: 8/12-1632 og 22/12-1632.

⁵⁵⁴ Se f.eks. HHT: 15/2-1634 og 31/10-1635.

⁵⁵⁵ KS: 4/8-1626, 432-33.

Margrethe Rosenkrantz til Hundslund. Baldser Hansen beviste imidlertid med et andet brev fra herskabet, at Dorte Budde havde indfriet bøndernes skyld hos deres tidligere herskab.⁵⁵⁶ Overtagelsen af et restancekrav, der stammede fra en gård bønderne ikke længere havde i fæste og ikke var ejet af det nye herskab, kan have haft flere årsager eller funktioner. En årsag kunne være, at overtagelsen af et tidligere herskabs restancekrav øjeblikkeligt satte de nye fæstere i et økonomisk afhængighedsforhold til det nye herskab, og dermed kraftigt understregede herretjener relationen i det nye fæsteforhold. En anden forklaring kunne være, at det var lettere at opkræve restancerne, så længe parterne stod i relation til hinanden gennem fæstet. Ved at overtage restancer fra tidligere herskaber, må det nye herskab også have overvejet, hvilke muligheder den nye fæstegård gav fæsteren for at betale restancen. Hvis ikke det nye fæste med nogenlunde sikkerhed kunne generere et overskud, der var stort nok til at dække restancen, kunne overtagelsen ende med at blive en underskudsforretning.

Foruden de rejste søgsmål anvendte herskaberne tinget til at påminde deres fæstere om kommende landgildebetalinger og supplerende information i forbindelse hermed, som f.eks. hvor en bestemt persil skulle ydes.⁵⁵⁷

Misligholdelse af fæstegårdens bygninger og jord

Misligholdelse af bøndernes fæstegårde – eller bygfæld som det også kaldtes – var en af de forsømmelser, som ifølge 1523-forordningen og 1558-recessen kunne føre til fæstefortabelse. Desuden skulle gårdens jord også dyrkes og ”være i ordentlig drift”, som det hed. Egentlig var bønderne forpligtede til at forbedre deres ejendom, men i Hvetbo herred synes det i 1630’erne i højere grad at handle om, at bygningerne og jorden blev holdt ved lige, hvis man havde fæstet en nogenlunde velfungerende ejendom, mens forbedringer i større stil kun forventedes, hvis man overtog en øde eller nedbrudt gård. Dette skal naturligvis ses i lyset af den tilstand herredet var i efter besættelsen af Jylland, samt den omfattende sandflugt, der hærgede særligt herredets vestligste dele. Det var forhold, der i enkelte tilfælde også motiverede bønderne til selv at få synet deres ejendomme for at få bevidnet, at ejendommens tilstand ikke skyldtes deres forsømmelse, men forhold uden for deres kontrol. Antallet af syn på ejendommens tilstand foranlediget af bønderne selv var væsentligt lavere end antallet af syn som godsejerne iværksatte og udgjorde kun syv sager. Synet kunne være første skridt imod at ansøge godsejeren om hel eller delvis afgiftsfritagelse. Disse afgiftsreguleringer eller afkortninger kunne enten være permanente eller midlertidige, indtil fæsteren igen fik ejendommen på fode igen.⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ HHT: 2/5-1635.

⁵⁵⁷ HHT: 15/2-1634; 25/10-1634 og 21/12-1633.

⁵⁵⁸ Se f.eks. HHT: 2/7-1631; 27/7-1632; 6/4-1633 og 13/4-1633.

I modsætning hertil rejste herskaberne hele 62 synssager af fæstebøndernes ejendomme, hvoraf de 31 var syn af ødegods, samt tre generalsyn der også omfattede ødegods. Ødegods forekom over hele herredet, men havde de størst permanente konsekvenser i de vestlige kystnære områder, fordi sandflugten sine steder gjorde det umuligt at drive landbrug. Ødegodset i disse områder var stort set umuligt at få genbesat og kunne stå øde i årevis.⁵⁵⁹ Særligt synes husmandsstederne at være overrepræsenteret blandt ødegodset.⁵⁶⁰ Formålet med synene på ødegodset fremgår ikke direkte af tingbøgerne, men fra herskabets side var det formentlig at få tingsvidne på, at disse ejendomme ikke kunne yde skat.

Formentlig var det ofte på de lokale fogeders foranledning, at der blev foretaget syn af bøndernes gårde. Kunne en foged se, eller fik han mistanke om, at en ejendom blev misligholdt, fik han ejendommens tilstand vurderet ved et offentligt syn, som principielt skulle foretages af otte synsmænd, som blev udnævnt på tinge, men som i Hvetbo herred ofte var et lavere antal. Disse synsmænd aflagde så den efterfølgende tingdag syn på ejendommens tilstand, og evt. hvor meget skaden ville koste at udbedre. I enkelte tilfælde blev der, som nævnt, også foretaget større ”generalsyn”, når godsejerne og lensmændene ønskede en vurdering af tilstanden på alt deres gods i herredet.⁵⁶¹ Større syn kunne også forekomme i forbindelse med mageskifter og pantsættelser, som det var tilfældet, da Hundslunds repræsentant fik taget syn på det Bjørnkærgods, Dorte Budde havde pantsat for et større pengebeløb til Magrethe Rosenkrantz.⁵⁶²

Den normale konsekvens af en synet mangel eller skade på en ejendom var, at fæsteren blev påbudt at udbedre skaden. Forudsætningen for at herskabet kunne kræve dette, var, at ejendommen havde været i ordentlig stand ved fæsteindgåelsen. Fussing har sandsynliggjort, at gårdenes tilstand skulle synes, når der kom ny fæster på en gård, således at eventuel bygfæld senere kunne påvises.⁵⁶³ Hvem det påhvilede at få foretaget dette syn, fremgår imidlertid ikke tydeligt hos Fussing. Hans eksempel peger dog på, at det formentlig var godsejerens hovedpine at få gården synet. Hvetbomaterialet peger derimod på, at det snarere påhvilede den fraflyttende fæster at kunne påvise, at gården var ved magt ved fraflytningen. Således stævnedes Jens Madsen i Holmgård på vegne af Aalborg hospital, Jens Jakobsen i Trudslev for at tage synsmænd af tinget til at syne det hus han fraflyttede. Men da synet først skete et stykke tid efter, at Jens var fraflyttet huset, dømtes han til at stå til rette for den brøstfældighed synsmændene havde vurderet til 10 sletdaler. Selvom Jens mente, at han ikke havde forringet huset, og at den nye fæster Jens Laursen, der var flyttet ind, inden han selv var flyttet ud, havde godkendt huset og taget det ”i haand och

⁵⁵⁹ HHT: 14/4-1632: hus i Ejersted stået øde i 30 år; HHT: 6/4-1633: Morten Thybos hus, ligeledes i Ejersted, havde stået øde i over 40 år.

⁵⁶⁰ HHT: 18/2-1632 og 9/2-1633: Ud af i alt 30 øde ejendomme var der fire gårde og to bol, mens resten var huse.

⁵⁶¹ HHT: 18/6-1631 (Hundslund) og 3/9-1631 (Børglum).

⁵⁶² HHT: 10/11-1632 og 30/3-1633.

⁵⁶³ Fussing, 1942 [1973], 325.

heff”, kunne han ikke bevise det med noget tingsvidne.⁵⁶⁴ Det var formentlig den nye fæster Jens Laursen, der forsøgte at få Jens Jakobsen hængt op på brøstfældigheden på huset. Eksemplet viser, at bøndernes private aftaler omkring en ejendoms tilstand ved et fæsterskifte ikke havde gyldighed mod herskabets anklager, hvis ikke begge parter vidnede det samme eller man havde fået taget tingsvidne på aftalen, og det understreger igen tingsvidnets afgørende betydning som bevis.

Ligeledes kunne en tiltrædende fæster sikre sig ved at optage tingsvidne på gårdens tilstand ved fæsteovertagelsen. Jens Andersen i Fårup⁵⁶⁵ optog således tingsvidne på gårdens tilstand ved fæsteindgåelsen, formentlig fordi flere bygninger var brøstfældige ved overtagelsen.⁵⁶⁶ Det tyder altså på, at herskabet i princippet kunne gøre både den tidligere og den nye fæster ansvarlig for en ejendoms brøstfældighed, såfremt de ikke sikrede sig de rette beviser i form af syn af gården ved hhv. fraflytning og tiltrædelse. Det forekommer dog, at fæsteren af en gård senere optog tingsvidne på dens tilstand. Således tog Christen Poulsen i Nør Saltum i 1633 tingsvidne på, at den gård han fæstede i 1632 var øde, da han fik den i fæste, hvorfor avlen i 1632 var ganske ringe, og indkomsten var brugt på at forbedre gården, og sådan ville det være endnu et par år, da jorden var udslidt og ugødet efter i flere år at have ligget øde.⁵⁶⁷ Det var almindeligt, at man fik et eller flere års afgiftsnedsættelse eller -fritagelse, hvis man fæstede ødegods.

Selvom det efter alt at dømme var fæsternes ansvar at bevise, at en ejendoms brøstfældighed ikke skyldtes deres forsømmelse, betød det ikke nødvendigvis, at godsejerne gik efter at få fæsteren dømt fra fæstet, hvis de ikke kunne bevise deres uskyld. Både godsejere og fæstere var nemlig som oftest interesseret i, at der blev fundet en mindelig løsning, således at bonden fortsat kunne blive på gården, så han ikke stod uden fæste og godsejeren stod med en ødegård. Det kan muligvis forklare, hvorfor fæsterne ikke optog flere syn på ejendommene end de gjorde. Måske følte man ikke risikoen for fæsteforbrydelse var så stor. Der var dog omvendt også enkelte eksempler på, at bønderne optrådte ganske proaktivt ved at love forbedringer. ⁵⁶⁸ Måske fornemmede de, at de risikerede en påtale for misligholdelse? Mere sandsynligt er det dog nok, at fogeden havde påtalt bygfælden overfor fæsteren, uden at der rejstes sag ved tinget. Godsejerne strakte sig altså ganske langt for at undgå at stå med en ødegård. Denne tendens var formentlig yderligere forstærket i Hvetbo herred, idet de ejendomme der blev øde, ofte var de ringeste i områder plaget af sandflugt. Selv i tilfælde af temmelig grov misligholdelse var det oftest i herskabets interesse at få fæsteren til at udbedre skaden og fortsætte i fæstet. På samme måde

⁵⁶⁴ HHT: 27/6-1635, 18/7-1635 og 14/11-1635.

⁵⁶⁵ Jens Andersen rømmede senere samme år, da det rygtedes, at han havde fået barn med sin steddatter.

⁵⁶⁶ HHT: 1/3-1634.

⁵⁶⁷ HHT: 16/2-1633.

⁵⁶⁸ HHT: 18/5-1633.

blev et efterfølgende forlig også ofte foretrukket, frem for de sanktioner en tidligere afsagt dom åbnede for. I 1633 havde husmanden, Christen Jensen i Lille Pandrup nedrevet sit hus og ”bortstjålet” materialerne og var efterfølgende rømmet uden lovligt at have opsagt sit fæste. Derfor rejste hans herskab, fru Margrethe Banner til Rævkærgård, sag imod ham, og han dømtes til at stå i rette over for hende for rømning og bygfæld.⁵⁶⁹ Senere, efter at Fru Margrethe havde forbudt nogen at huse Christen Jensen indtil han ville stå til rette hos hende, lovede Christen Jensen at flytte tilbage til Lille Pandrup og genopbygge huset. Desuden ville han udføre det hoveri, han tidligere havde forsømt og aldrig rømme uden tilladelse igen. Det var formentlig denne løsning herskabet håbede på, for fogeden Las Laursen optog efterfølgende et tingsvidne, hvor han på fru Margrethes vegne erklærede dommen over Christen for magtesløs, såfremt han genopbyggede huset og i al fremtid var hørig og lydig overfor herskabet.⁵⁷⁰ Dommen blev altså tilsidesat til fordel for parternes forlig, dog således at den blev gjort betinget, sådan at hvis bonden senere ikke overholdt forligsaftalen, trådte dommens potentielle retsvirkninger igen i kraft. På den måde kunne dommene virke som et pressionsmiddel – som en trussel der hele tiden lå og lurede bag forliget. Dommene var dog relativt sjældne og kunne enten blot gå ud på, at fæsteren skulle erstatte godsejerens tab ved misligholdelsen eller udbedre brøstfældigheden, men kunne i ekstreme tilfælde medføre fæstefortabelse. Sidstnævnte tilfælde behandles senere i kapitlet. Hovedparten af synene må altså enten have resulteret i forlig uden om tinget, eller i at der blot ikke blev gjort mere fra herskabets side, hvis bygfælden blev vurderet til at være ubetydelig.

Jeg vil nu kort vende mig mod dyrkningen af jorden og gårdens drift. Overraskende nok findes der i Hvetbo materialet kun en enkelt sag, hvor misligholdelse af agerjorden er en del af herskabets anklage. Den tidligere omtalte Kaptajn i Bisgård stævnes således for ”6 *siønnsmend att tage aff tingett till att see och siøne, huorledis Bispgord er hollden ved mact med tømer, tag och leer, saa ochsaa att see marken, huorledis den haffr <veret> pløitt och saaed, och huijs affuell der kand findis i laden, disligest gordsens eng, huorledis den kand verre opgraffuet.*”⁵⁷¹ Imidlertid fremkommer der videre i sagen ingen oplysninger om synet af agerjorden, hvilket formentlig skyldes, at nogle få sider af tingbogen er ganske dårligt bevaret fra denne tingdag. Vi har imidlertid kaptajns svar på de syn, der blev afhjemlet på gårdens bygninger og tørvegravningen i hans eng. Gården var tilsyneladende ganske brøstfældig, og der var gravet ulovligt i engen. Dette mente kaptajnen dog var sket, da fjenderne var i landet, hvorfor han begærede at være uden skyld. Han lovede dog at forbedre gården fremadrettet.⁵⁷²

⁵⁶⁹ HHT: 30/3-1633 og 27/4-1633.

⁵⁷⁰ HHT: 20/7-1633.

⁵⁷¹ HHT: 3/9-1631.

⁵⁷² HHT: 3/9-1631 og 24/12-1631.

Stridighederne om agerjorden var således næsten udelukkende mellem bønder, der var uenige om skel, havde pløjet, sået eller høstet hinandens jord, eller havde brugt landsbyens fællesjord til egen vinding og den øvrige bys skade. I disse stridigheder optrådte herskaberne udelukkende i værnerollen, hvorigennem de også kunne varetage deres egne interesser i bondejorden. Direkte påtaler af egne bønder for misligholdelse af agerjorden findes stort set ikke.

Forklaringen på fraværet af sager om misligholdelse af jorden kan være mange. Muligvis skyldtes det, at der simpelthen generelt var færre af denne type sager end sager om misligholdelse af gårdens bygninger? Dog kan en mere lokal forklaring muligvis gemme sig i det fremherskende dyrkningssystem og de særlige naturforhold i herredet. På baggrund af Karl Erik Frandsens undersøgelser af dyrkningssystemerne i Danmark kan det nemlig konstateres, at Hvetbo herred var præget af helt eller delvist alsædebrug i kombination med græsmarksbrug.⁵⁷³ Dette dyrkningssystem forudsatte, at græsning skulle ske uden for bymarken, som til gengæld dyrkedes intensivt, dvs. uden hvileperioder, og derfor var afhængig af tilførsel af gødning fra de græssende dyr. Dette dyrkningssystem var særegent for Limfjordsområdet, særligt Thy, Hanherrederne og det vestlige Vendsyssel – herunder også Hvetbo herred.⁵⁷⁴ Frandsen fandt, at den største mængde alsædejord fandtes i de byer, der stødte op til Store Vildmoses enorme græsningsareal i øst. Dette fremgår bl.a. af en kartografisk rekonstruktion af landsbyen Brødslev i Ingstrup sogn, der havde delvist alsædebrug. Her lå alsædejorden samlet øst for landsbyen, mens den hvilende jord i højere grad lå mod vest.⁵⁷⁵ I vest havde man ligeledes de største problemer med sandflugt, der ødelagde agerjorden, hvorfor herskaberne måske ikke har været så strikse med opsynet med dyrkningen. Det betød, at det brugbare dyrkningsareal i herredet var relativt lille, hvorfor bønderne måtte udnytte det til bristepunktet for at overleve. Derfor var agerjorden sjældent uudnyttet, da der var kamp om ressourcerne, og det kan forklare, hvorfor vi heller ikke finder nogen sager om misligholdelse af agerjorden. Samtidig kan det være med til at forklare, hvorfor bønderne, som det blev konstateret tidligere i kapitlet, af og til såede i hinandens jord – med eller uden tilladelse.

Det kan altså konstateres, at sager om mislighold af fæstegodset næsten udelukkende knyttede sig til fæstegårdenes og -husenes bygninger, mens sager om misligholdelse af driften af jorden kun yderst sjældent forekom – muligvis pga. dyrkningssystemet. Samtidig bevirkede sandflugten formentlig, at herskaberne så med mildere øjne på svingende høstudbytte.

⁵⁷³ Dyrkningssystemerne i Danmark var generelt ret stabile, og var stort set de samme som i middelalderen. Først med landboreformerne i 1700-tallet skete der markante ændringer (Dam, 2010, 56-57).

⁵⁷⁴ Frandsen, 1983, 250-251, 254-255, samt fig. 51 s. 259, samt Dam, 2010, 57-58.

⁵⁷⁵ Frandsen, 1983, 246.

Ægt og arbejde – hoveriet i Hvetbo herred

Hoveriet var fællesbetegnelsen for den arbejds- og kørselsforpligtelse, den enkelte fæster qua fæsteforholdet havde over for sin godsejer. Udnyttelsen af bøndernes arbejdskraft spillede en afgørende rolle for den udvidelse af hovedgårdsdriften, som fandt sted over det meste af landet i løbet af 1500-1600-tallet. Hoveriet var nemlig modsat landgilden ikke en fast defineret størrelse, men var i princippet ubegrænset. Udvidelsen af hovedgårdsdriften havde dog en indbygget naturlig begrænsning. Udvidelsen fordrede nedlæggelse af bøndergods og pålagde bønderne en større arbejdsbyrde, samtidig med at redueringen af bøndergodset gjorde arbejdsstyrken mindre. Overudnyttelse af bønderne medførte, at fæstegårdens produktion blev påvirket negativt, og bønderne kunne få svært ved at svare landgilde og skatter. Dermed risikerede godsejeren, at bonden var nødt til at forlade gården, og han selv ville stå med en ødegård på hånden.⁵⁷⁶ Derfor var hoveriets størrelse i praksis fastsat i forhold til gårdens størrelse, således at helgårde ydede dobbelt så meget som halvgårde, etc. Hoveriets omfang var ydermere tilpasset det enkelte gods' behov på et givent tidspunkt, således at den enkelte bondes hoveribyrdede kunne variere fra år til år, men bondens andel af godsets samlede hoverimængde forblev den samme. Formentlig bestræbte man sig på, inden for det enkelte gods, at skabe forholdsvist ensartede hoveriydelser for hovbønderne, dog under hensyntagen til differentieringen efter gårdsstørrelsen.⁵⁷⁷

Limfjordsområdet oplevede ikke den samme udvidelse og intensivning af hovedgårdsdriften som andre dele af landet, men var fortsat i 1600-tallets første halvdel et udpræget fæste- og strøgodsområde.⁵⁷⁸ Dette gjaldt i særdeleshed for Hvetbo herred, hvor hovedgårdsjorden fra de to små hovedgårde, Lundergård og Rævkærgård, til sammen kun udgjorde 30 tdr. htk. i 1662.⁵⁷⁹ I alt rejstes der 53 hoverirelaterede sager ved herredstinget i Hvetbo. Disse sager fordelte sig ca. 50/50 mellem arbejde i hovmarken og ægtkørsel, men mens sagerne om hovarbejdet involverede otte forskellige herskaber, var spredningen på herskaber væsentligt større for ægterne, hvor sagerne var fordelt på 13 forskellige herskaber.

Denne forskel i spredningen af de to hoverityper skyldes givetvis først og fremmest afstanden til hovedgårdsjorden. Var afstanden til hovedgårdsjorden for lang, var det hverken rentabelt for fæsterne eller godsejerne at aflægge eller kræve fast regelmæssigt arbejde i hovmarken. Dette arbejde blev i stedet varetaget af de bønder (ugedagstjenere), der boede nærmest hovedgården. Lettere var det at udnytte strøgodssets bønder til ægtkørsler, der ofte involverede en eller anden form for transport af gods eller personer til eller fra bondens

⁵⁷⁶ Schacke, 2007, 82-83.

⁵⁷⁷ Fussing, 1942 [1973], 194-195.

⁵⁷⁸ Jensen, 1983, 259.

⁵⁷⁹ Matr. 1662 s. 44 (Lundergård: 20 tdr. htk.) og 688 (Rævkærgård 10 tdr. htk.). Matriklens hartkornsangivelser for hovedgårdene er mere usikre end bøndergårdenes, da man ikke havde jordebøgenes landgildefastsættelse at gå ud fra.

nærområde. Ægternes længde kunne imidlertid variere ganske meget – fra nogle få kilometer til over 100 kilometer. Ægterne var fordelt således, at de korte ægter ofte var forbeholdt ugedagstjenerne, mens de længere ægter var forbeholdt de fjernere boende fæstere. Fordelen ved de længere ægter var, at de ikke fordrede bondens arbejde en eller flere dage hver uge, men lå med længere intervaller imellem. Til gengæld kunne de, alt efter ægtens længde, vare flere dage, endda uger.⁵⁸⁰

Selvom ægterne formentlig var en bedre metode til at udnytte fjerntboende fæsternes hoveriforpligtelse, betalte de bønder, der hørte under de fjernest beliggende hovedgårde, formentlig ofte hel eller delvis hoveriafløsning. I tingbogen omtales imidlertid kun ganske få restancesager om hoveriafløsning i form af arbejds- eller gerningspenge, som derfor angiveligt ikke var så udbredt et fænomen i herredet. Én forklaring herpå er naturligvis, at bønderne betalte afløsningsafgiften til tiden, så der ikke var grund til at rejse sag, men med de temmelig mange restancesager in mente virker dette ikke overbevisende. En anden, og for så vidt mere plausibel forklaring, er, at den svage godsadministration, som mindre samlinger af strøgods i herredet led under, også betød, at hoveriudnyttelsen eller indkrævningen af afløsningsafgifter ikke var særlig højt prioriterede hos de godsejere, der kun havde få gårde i herredet. Udgifterne forbundet med en bedre udnyttelse af strøgodsfæsternes hoveri var for nogle godser formentlig større, end de indtægter en bedre udnyttelse kunne generere. Heller ikke af de to store lensbesiddelser Aalborghus' eller Sejlstrup's jordebøger eller regnskaber fremgår det, at der skulle være betalt nogen hoveriafløsningsafgifter fra kronfæsterne i Hvetbo herred, til trods for at Aalborghus lå over 30 km. væk. Tværtimod understreges behovet for hoveriet af, at lensmanden på Aalborghus, Gunde Lange, i 1635, under indtryk af de udflydende grænser mellem selvejere og fæstebønder, krævede, at *"alle sielffeier bønder her udi i herredett skall rette dem effter den(ne) dagh att gjøre ect och arbeid med agen och andett till Aalborgh Slott ligesom andre slottens tienere."*⁵⁸¹ Derfor er det hovedindtrykket, at langt de fleste bønder udførte hoveri i større eller mindre grad.⁵⁸²

Sagerne om hovarbejdet på hovedgårdsjorden involverede de tre store lensgodser, Aalborghus, Sejlstrup og Børghlum samt Aalborg hospital, de to i herredet beliggende hovedgårde og endelig Birkelse og Hammelse, hvis hovedgårdsjorde grænsede op til herredet. Altså alle herskaber med en godsmæssig interesse i herredet samt enten lokal tilstedeværelse og/eller en veludviklet lokal fogedstruktur. Der kunne imidlertid være forskel på det arbejde, bønderne blev brugt til. Mens stort set alle herskaberne anvendte fæsterne til avlsrelateret hoveri, særligt i

⁵⁸⁰ Fussing, 1942 [1973], 197-198 og 255-258. I sagen mod Sejlstrupfæsteren Niels Pedersen hører vi, at Fårupmændene udførte mellem tre og fem årlige "rejser" eller langægt.

⁵⁸¹ HHT: 26/9-1635.

⁵⁸² Se f.eks. HHT: 30/3-1633: hvor en række Hjermitlevgård fæstere stævnes for restancer på bl.a. arbejds- og tærskpenge, samt HHT: 10/3-1632 og 15/6-1633, hvor navngivne fæstere hos Aalborg hospital stævnes for gerningspenge, der også var synonym med hoveriafløsning.

forbindelse med de arbejdsintensive sånings- og høstperioder, synes Børglum kloster, der lå godt 11 km. fra tingstedet og dermed var det nærmest beliggende lensgods, også at have krævet, at lenets fæstere i Hvetbo herred skulle udføre skel- og anlægsarbejder på hovedgårdsjorden, bl.a. til opbygningen af en fold i sten.⁵⁸³

Det avlsrelaterede hoveri omfattede som sagt bl.a. sånings- og høstarbejde samt høslet på de stor engarealer, men særlig møgkørsel, dvs. spredning af husdyrgødning på hovedgårdsjorden, fandt bred anvendelse på såvel lensgodset som de private godser, hvilket fremgår af en række stævninger for manglende udførelse af disse gerninger.⁵⁸⁴ Tilførslen af husdyrgødning var, som tidligere nævnt, helt centralt for alsædebruget. Et særligt problem i relation til hovedgårdsdriften kunne opstå på de meget små hovedgårde, der lå i herredet. En logisk konsekvens af de små hovedgårdsjorde var et relativt lille behov for hovarbejde i hovedgårdsmarken uden for de arbejdsintensive sånings- og høstperioder. Arbejdet kunne i disse perioder varetages af de ganske få ugedagstjenere, der var i hovedgårdssognene, men for Lundergårds vedkommende betød godsets begrænsede fæstegods, at man i høstperioderne manglede arbejdskraft, som måtte hentes udefra.⁵⁸⁵ Så selvom hovedgårdsdriften var minimal, var der alligevel et misforhold mellem hovedgårdsjordens størrelse og antallet af godsets hoveripligtige fæstere. Senere skal vi se, hvordan Lundergårds ejer, Falk Gøye forsøgte at kompensere for dette misforhold ved at udnytte de hoveripligtige bønder til det yderste.

Ægterne omfattede, som allerede nævnt, alle mulige former for transport. På krongodset var det særligt korntransport enten i form af transport af landgilde fra strøgodsområder til lenslottet eller transport af korn til Aalborg, hvorfra det blev udskibet, der dominerede.⁵⁸⁶ Derudover anvendte man ofte ægtekørslerne til persontransport både af lensmændene, deres familier og ridefogederne.⁵⁸⁷ Særligt transporten af ridefogederne er interessant, idet bl.a. Aalborghus ridefogeden, Poul Holst, skulle køres til Jerslev herredsting for at repræsentere lensmandens interesser på tinget.⁵⁸⁸ Bøndernes hoveriforpligtelse blev altså anvendt til at sikre, at herskabets repræsentanter kunne være til stede på tinge uden, at ridefogeden eller lenet havde udgifter forbundet hermed. Rejserne med fogederne kunne dog være så lange, at det blev pålagt flere bønder i fællesskab at dække omkostningerne for rejsen, som det var tilfældet, da Hundslunds foged skulle køres til Lillebælt. Her blev hele syv bønder givet varsel for dele for

⁵⁸³ HHT: 3/11-1632.

⁵⁸⁴ HHT: 5/10-1633; 5/10-1633; 25/7-1635; 15/6-1633 og 8/3-1634.

⁵⁸⁵ HHT: 23/5-1635. Ladefogeden havde af flere omgange været nødt til at gå til Bratskov, som også tilhørte Falk Gøye, for at låne folk til højbjergning, etc.

⁵⁸⁶ HHT: 22/3-1634; 11/1-1634 og 17/1-1635.

⁵⁸⁷ Se f.eks. HHT: 9/3-1633, hvor en Sejlstrup fæster både havde nægtet køre lensmandens kone til Sejlstrup og Sejlstrups ridefoged til Aalborg.

⁵⁸⁸ HHT: 31/10-1635.

deres anpart i rejsen, som herskabet formentlig selv havde været nødt til at bekoste, da bønderne ikke var mødt op.⁵⁸⁹

På de private godser blev ægterne ofte anvendt til at transportere byggematerialer og andre varer til hovedgårdene. Således blev f.eks. en række Birkelsefæstere fordelt for ikke at have kørt de sten til Birkelse, som de var tilsagt til at gøre.⁵⁹⁰ Til visse usædvanlige ægter havde herskaberne vist nok behov for bøndernes accept af tilsigelsen. Således fremgår det af en sag, der rejstes mod en række Birkelsefæstere angående manglende kørsel af sten til Aaby kirkegårdsdige, at fæsterne tidligere havde *"vidtagett"* at køre stenene til kirken. Da de nu ikke havde udført den vedtagne kørsel, kunne herskabet fordele dem for manglende kørsel.⁵⁹¹ Det skal dog understreges, at sådanne sager hørte til undtagelserne.

En særlig kategori var ydelsen *"løb"* eller *"bud"*, som bestod i at bringe et brev eller drive kreaturer fra et sted til et andet. Ofte påhvilede denne ydelse husmænd, som ikke havde heste og vogne til at udføre almindelig ægt.⁵⁹² Interessant er det, at løb ser ud til at være en hoveriydelse særligt godsejere, der ikke boede i umiddelbar nærhed af herredet og som kun havde relativt begrænset gods i herredet, benyttede sig af.⁵⁹³

En af de væsentligste forudsætninger for, at bønderne kunne udføre hoveriet var, at de blev tilsagt. Dette kunne enten foregå som generelle påbud eller stævninger af alle godsets tjenere, men til den enkelte opgave blev bønderne tilsagt af en såkaldt budfoged. Budfogeden var oftest en husmand, som til gengæld for en reduktion i landgilde eller som en del af eget hoveri var ansvarlig for rettidig tilsigelse af bønderne til ægt og arbejde. Budfogeden var derfor en afgørende person, når herskaberne rejste sag mod bønderne for hoveriforsømmelse og ulydighed. Budfogeden var herskabets garant for, at bønderne var tilsagt rettidigt og optrådte således ofte som vidne i disse sager.⁵⁹⁴ Derfor faldt det også tilbage på budfogeden, hvis bønderne hævdede ikke at være tilsagt rettidigt, som det var tilfældet, da budfogeden Niels Christensen i Fårup blev stævnet for ulydighed af Sejlstrupsfoged. Niels havde ikke tilsagt Sejlstrupsfæsterne til at høste rettidigt, hvorfor høsten nu var blevet forsinket og delvis forsømt.⁵⁹⁵ Funktionen som budfoged blev opfattet som særlig type hoveri, men retsvirkningerne ved forsømmelse var de samme som *"almindelig"* hoveriforsømmelse, hvorfor budfogeden også straks lovede at stille husbond eller hans fuldmægtige tilfreds. De samme mekanismer var på spil, når stævningsmænd ikke udførte de stævninger, de var tilsagt at gøre. Funktionen som stævningsmand lå dog formentlig et sted

⁵⁸⁹ HHT: 5/12-1635.

⁵⁹⁰ HHT: 15/2-1634 og 22/2-1634.

⁵⁹¹ HHT: 13/12-1634 og 20/12-1634.

⁵⁹² Fussing, 1942 [1973], 198-199 og 275-277.

⁵⁹³ HHT: 13/4-1633 (Kølskegård); 18/1-1634 og 25/1-1634 (Høgholt) og 21/11-1635 (Jakob Grubbe)

⁵⁹⁴ Se f.eks. HHT: 29/10-1632; 9/3-1633 og 17/1-1635.

⁵⁹⁵ HHT: 28/9-1633.

mellem retsligt ombud og hoveri, da bønderne også benyttede sig af stævningsmænd, når de selv rejste sag på tinge. Da Aalborghusfæsteren Anders Mikkelsen i Purkær imidlertid blev stævnet for ulydighed, da han ikke havde stævnet Kaptajnen i Bisgård, som han var tilsagt til, blev manglende stævning på herskabets vegne betragtet som et brud på fæsteforholdet, der kunne straffes herefter. Derfor måtte Anders ligeledes love at stille husbond eller dennes fuldmægtige tilfreds.⁵⁹⁶

Baggrundene for at bønderne af og til valgte ikke at adlyde hovbuddet kunne være mange. Af en hel del af sagerne fra Hvetbo herred får man indtrykket, at bønderne følte sig udnyttede af herskabet, eller at fogederne og budfogederne udnyttede deres positioner til at chikanere andre bønder, de var raget uklar med. I en sag ført af Birkelse stævnedes en af Birkelses tjenere for med overlæg at være kørt i Lindholm å med en vogn, så det gods han transporterede blev ødelagt.⁵⁹⁷ Hvorvidt bonden kørte i åen af modvillighed, som anklagen gik på, er ikke til at vide, men bonden må have værget sig for at udføre transporten, siden der fokuseres på dette i stævningen.

Modvillighed og utilfredshed var ikke bare forbeholdt Birkelses fæstere, men kom også til udtryk blandt kronfæsterne. I 1631 imødekom delefogeden på Børglum, Anders Mortensen, formentlig en ulmende utilfredshed med Børglums fogeder og budfogeder blandt fæsterne, ved på tinge at spørge alle klosterets tjenere, *"om nogen aff dem var forurettett aff fogderne eller bodderne med vbillig arbeit eller kioren till Børglumkloster, att de dett nu ville giffue tillkiende, saa skall der føres anden raad dertill. Disligest, om nogen var forurettede och icke bleff suaret for till tingett som dett sig bør."*⁵⁹⁸ Imidlertid var der ingen, der for tinget turde klage over den behandling, de havde fået.

Situationen var en anden i sagen mellem Niels Pedersen i Fårup og budfogeden Mathias Bertelsen i Ejersted. Da sagen er detaljeret behandlet i tidligere kapitler, skal det her blot konstateres, at fæsterne ikke nødvendigvis efterkom godsejerne og deres repræsentanters hovbud, såfremt de fandt dem åbenlyst urimelige. Modvilligheden gik i dette tilfælde så langt, at den resulterede i en håndfast korporlig reaktion fra Niels Pedersens side, da han gik løs på budfogedens dreng. Muligvis havde reaktionen været endnu kraftigere, hvis Mathias Bertelsen selv var mødt op for at tilsige ham til ægt. Måske var det dét Mathias forsøgte at foregribe ved at sende sin dreng i stedet? Omvendt opfattede Niels Pedersen det sikkert som en provokation, at Mathias Bertelsen ikke selv havde mod til at møde personligt op, men sendte en dreng i hans ærinde. En lignende voldsom reaktion ses i en sag, hvor to Hammelmosebønder overfaldt et par pantemænd, da de tog en vogn i pant for manglende dagsgering til Hammelmose.⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ HHT: 22/9-1632. For lignende tilfælde se 26/11-1631.

⁵⁹⁷ HHT: 28/11-1635.

⁵⁹⁸ HHT: 1/10-1631.

⁵⁹⁹ HHT: 23/7-1631.

I sagen mellem Niels Pedersen og Mathias Bertelsen endte budfogeden med at trække det længste strå, og Niels Pedersen måtte betale en relativt høj bøde på 12 rigsdaler for at have slået budfogedens dreng – og måske implicit for at have ageret modvilligt overfor herskabets ægttilsigelse. Imidlertid var der også eksempler på, at bønderne var i deres gode ret til at sidde hovbud overhørig, men måtte gå rettens vej for at overbevise herskabet.

Særligt illustrativ i den henseende er endnu en sag, der involverede en Sejlstrupfæster. Den 9. marts 1633 stævnedes delefoged Jens Andersen Las Jensen i Kaas for ulydighed, da han gentagne gange havde siddet budfogedens tilsigelser til ægt overhørig. Las Jensen mødte imidlertid selv på tinge og mente, at han, med henvisning til kirketugtsforordningens bestemmelser om hoverifritagelse for kirkeværger og præstens medhjælpere, var i sin gode ret til ikke at have ydet hoveri siden jul.⁶⁰⁰ Las mente altså at have retten på sin side, hvilket blev endnu tydeligere, da Jens Andersen ved en senere tingssamling spurgte Las, om han havde svoret over for lensmanden, at han var præstens medhjælper. Las svarede temmelig nedladende hertil, hvad det kom delefogeden ved, og ville kun svare, hvis han blev ordentligt stævnet til at svare på spørgsmålet.⁶⁰¹ Las udfordrede i den grad delefogedens autoritet foran hele tingforsamlingen, men det lykkedes delefogeden at bevare roen. Han spurgte nemlig efterfølgende, om Las havde kørt møg på Sejlstrups hovedgårdsjord. Hertil svarede Las, at han kørte møg som andre bols mænd, men at mølleren i Sejlstrup mølle havde kørt hans møg.

14 dage senere begærede Jens Andersen på lensmandens vegne dom over Las Jensen for forsømmelse. Las Jensen henviste herefter direkte til kirketugtsforordningens kapitel 2, hvor det hed, at krontjenere, som fungerede som kirkeværger eller præstens medhjælpere, skulle være forskånet for ægt.⁶⁰² Efterfølgende fremlagde Las Jensen sit skriftlige forsæt for tinget. Heraf fremgik det endnu en gang, at han med henvisning til kirketugtsforordningen burde være forskånet for ægt. Præsten i Jetsmark, hr. Niels havde, pudsigt nok sammen med Jens Andersen selv og en række andre sognemænd, valgt ham til kirkeværge og præstens medhjælper på skt. Hans dag året før. Han havde endda afløst Jens Andersen i begge funktioner på dennes opfordring, hvorfor Jens burde være opmærksom på ægtfritagelsen. Desuden appellerede han til, at det ville være imod lensmandens interesse, hvis han – en fattig mand – som var valgt til præstens medhjælper og Jetsmark kirkes kirkeværge, også skulle udføre ægt, når man andre steder i landet blev fritaget helt for ægt, hvis man varetog de kirkelige tillidshverv som præstens medhjælper og kirkeværge. Desuden understregede han uretfærdigheden i at selv gårdmænd, der

⁶⁰⁰ HHT: 9/3-1633.

⁶⁰¹ HHT: 30/3-1633.

⁶⁰² DKL, bd. 3, nr. 148, kap. 1 § 2, s. 143

skulle yde dobbelt så meget hoveri som han, der var bolsmand, andre steder blev helt fritaget for ægt.

I den efterfølgende dom fulgte herredsfogeden Las Jensens begæring om frifindelse for anklagen med henvisning til kirketugtsforordningen. Las Jensen skulle som krontjener være forskånet for ægt, så længe han forvaltede embederne som kirkeværge og præstens medhjælper, og skulle dermed ikke fradømmes sit fæste, med mindre højere retsinstanter dømte anderledes.⁶⁰³ Sagen sluttede imidlertid ikke der, for delefogeden greb igen fat i spørgsmålet om møgkørslen på hovedgårdsjorden, som han mente Las havde siddet overhørig. Møgkørslen blev altså af fogeden ikke betragtet som ægt, men som hovarbejde, som kirketugtsforordningen ikke gav fritagelse for. Ligeledes var Las i restance med landgilden, som han var blevet fordelt for, hvorfor delefogeden begærede dom. Las forklarede endnu engang, at han havde betalt Sejlstrups møller for at køre møg for ham. Desuden havde han ydet langhalm samtidig med alle andre, dog havde han ingen kvittering herpå. Samtidig med ydelsen af langhalm havde han forsøgt at yde de resterende småredsler han var i restance med, men man havde ikke villet tage imod det på Sejlstrup, hvorfor han mente sig fri af anklage.⁶⁰⁴ Herefter forsvinder sagen, som man derfor må formode fandt en mindelig løsning.

Statsmagtens øgede fokus på disciplinering og overvågning i form af oprettelsen af nye embeder, der skulle varetage disse funktioner, gik altså ind og tilsidesatte godsejerne og lensmændenes hoverikrav. I dette tilfælde var det principielt statens egen tjener, der blev sat til at varetage andre opgaver end dem, der traditionelt knyttede sig til hoveriet, men reelt set var det forringelse af den enkelte lensmands samlede indtægt.

Påtog bonden sig først den opgave, herskabet havde udstukket til ham, var han også ansvarlig for, at den blev udført tilfredsstillende. Som vi så indebar dette i forbindelse med ægt ansvar for, at det gods man transporterede ikke led skade. Dette fremgår måske endnu tydeligere af endnu en sag fra Birkelse, hvor nogle bønder blev fordelt for erstatning af nogle tagsten, de var sendt til Sundby for at hente. En del af tagstenene gik nemlig i stykker under transporten, da bønderne på vejen hjem havde kørt om kap, og disse skulle bønderne naturligvis erstatte.⁶⁰⁵

Som det var tilfældet med de øvrige brud på fæsteforholdet var den ultimative straf, at bonden fik forbrudt sit fæste og blev sat ud af gården. Imidlertid var sanktionerne også for hoveriets vedkommende ofte mildere end dette. Der kunne f.eks. være tale om erstatning for det arbejde bonden skulle have udført, eller det tab godsejeren havde lidt ved at arbejdet ikke blev udført. Endnu en sanktionsmulighed, som kort er berørt, var pantning. I 1631 blev en gruppe

⁶⁰³ HHT: 14/4-1633.

⁶⁰⁴ HHT: 27/4-1633.

⁶⁰⁵ HHT: 22/8-1635 og 29/8-1635.

Hammelmosebønder pantet, da de ikke havde udført deres hoveriforpligtelser. Dette fik sindene i kog hos et par af de pantede bønder, der overfaldt pantemændene og tog deres pantede gods tilbage. Senere i sagen fremgik det, at en af pantemændene havde fået ordre af Poul Andersen i Hvilshøjgård på ikke at tilbagelevere pantet, før de pantede havde udført deres arbejde.⁶⁰⁶ At ordren netop kom fra Poul Andersen, der var ridefoged i Aalborghus len er blot et blandt flere eksempler på, at Otte Skeel blandede lensadministrationen og administrationen af sine private godser sammen.⁶⁰⁷

Samlet set er det indtrykket, at hoveriet var et væsentligt element i herre-tjener relationen inden for den patrimoniale retsorden. Hver gang en bonde udførte hoveri, cementeredes godsejerens position som herre over for fæsterne. Ved at adlyde hovbuddet tilsidesatte bonden sine egne interesser for at tjene godsejerens, og på den måde reproduceredes den sociale, patrimoniale orden kontinuerligt. At tjene godsejeren gik forud for alt andet i bondens tilværelse. Sågar var det at være i husbonds forfald eller tjeneste en af de få lovlige undskyldninger for ikke at møde på tinge, når man var stævnet.⁶⁰⁸ Det kan dog konstateres, at statsmagtens tiltagende behov for arbejdskraft til at varetage tillidshverv medførte indgreb i herskabernes dispositionsret over deres fæstere. Overordnet set var enhver hoveriforsømmelse dog stadig i princippet et angreb på den bestående samfundsorden, som var centreret om herre-tjenerforholdet mellem godsejer og fæstebønder. Men som vi har set, var brud på fæsteforholdets grundpiller langt fra lig med sikker fradømmelse af fæstet. I langt de fleste tilfælde fandt konflikterne og søgsmålene en langt fredeligere og mere pragmatisk løsning. Ofte var en stævning nok til, at problemet blev løst, men var det ikke nok, kunne der også afsiges dom og fordeling i sagerne, som ofte indeholdt en eller anden økonomisk kompensation af herskabet. Ind imellem søgte herskaberne dog at udnytte den strafferamme fuldt ud og stævnedes bønderne for at få dem fradømt deres fæste og sat fra gården.

Omfanget af sanktioneringen af forbrudt fæste

I de foregående afsnit skulle det gerne være tydeliggjort, at de konflikter mellem godsejere og fæstebønder, der knyttede sig direkte til fæsteforholdet, ganske ofte endte på tinge. Imidlertid var det kun i relativt få tilfælde, at fæsterne blev stævnet for fæsteforbrydelse, fradømt deres fæste og udsat af gårdene. Selv hvis fæsterne blev dømt fra deres fæste, var det langt fra sikkert, at de blev

⁶⁰⁶ HHT: 23/7-1631 og 29/10-1631.

⁶⁰⁷ I en anden sag, der også angik hoveriforsømmelse, dømtes to Aalborghusbønder for kun at have kørt det ene af de to læs hø, de var tilsagt at køre fra Hammelmose til Aalborghus. Sagen rejstes af Aalborghus' delefoged, men afsluttes på herskabets vegne af delefogeden fra Hammelmose, Niels Mørk, HHT: 3/3-1632 og 14/4-1632.

⁶⁰⁸ F.eks. HHT: 10/3-1632 eller 9/3-1633. Fogedgerningen var i øvrigt også lovligt forfald, HHT: 30/6-1632 eller 18/7-1635.

tvunget til at forlade gården. I alt blev der rejst 25 sager ved herredstinget, hvor herskaberne begærede, at fæsterne burde havde forbrudt deres fæste. Men når disse sager rejstes, endte hovedparten i domfældelse. Hele 19 af de 25 rejste sager endte således med domfældelse, men kun en lille håndfuld af disse domfældelse førte til reelle skridt mod udvisning af bonden.

Restancer	5
Ulydighed/hoveri	6
Mislighold	4
Ulovlig eng- og agerudlejning/brug af jord	3
Medvider til krybskytteri	1
I alt	19

Figur 2: Baggrund for domfældelser i sager om forbrudt fæste (hver sag kan omfatte flere bønder).

Som det fremgår af figur 2 var baggrundene for fæstefortabelse alle, på nær et enkelt tilfælde, i direkte overensstemmelse med Frederik I's forordning og 1558-recessens § 42. Kun sagen om fæstefortabelse i forbindelse med en krybskytterisag i Røgel falder umiddelbart uden for. I sagen havde Birkelsefæsteren Jens Christensen i Røgel gjort sig skyldig som medvidere i en krybskytterisag, da han havde givet Anders Madsen lov til at lave et hul i hans ladevæg, som han ville skyde ræve igennem om natten. Da Jens ikke mødte på tinget og svarede for sig, dømtes han i to uendelige domme til, foruden en bøde på tre mark, at have forbrudt sit fæste.⁶⁰⁹ Fæstefortabelsen skyldtes formentlig, at medvideriet blev tolket som ulydighed og bedrag overfor herskabet, som Jens ved fæsteindgåelsen havde lovet at være hørig og lydig. Desuden var ladebygningen blevet beskadiget, da man havde lavet hul i væggen. Denne skade var dog imidlertid så minimal, at man næppe ville have rejst sag om misligholdelse. Sagen behandles mere indgående senere i kapitlet.

Hvor restancer i Skast herred synes at være hovedmotivet for fæsteforbrydelse, var det målt i antallet af dømte bønder ulydighed i Hvetbo herred.⁶¹⁰ Som det fremgår af en sammenligning af figur 2 og 3 var det almindeligt at grupper af bønder kollektivt blev fradømt deres fæste i samme sag.

Restancer	8*
Ulydighed	35*
Mislighold	5
Ulovlig eng- og agerudlejning /brug af jord	5
Medvider til krybskytteri	1
I alt	54

Figur 3: bønder dømt fra fæstet 1631-1635. (*= minimumstal, da en sag i hver gruppe med uspecificeret antal dømte bønder).

⁶⁰⁹ HHT: 7/3-1635 og 14/3-1635.

⁶¹⁰ Appel, 1999, 341 (figur 2).

Imidlertid er kildematerialet fra Hvetbo herred i forbindelse med optællingen i de kollektive fradømmelser af fæstet behæftet med ret væsentlige usikkerheder, da to af sagerne drejer sig om domme over to grupper af unavngivne kronfæstere. I det ene tilfælde stævner Børglumfogeden, Anders Mortensen, ”*alle Børglum klostets tiener for dom*” for ulydighed, mens Aalborghusdefogeden, Tomas Jensen i den anden sag stævnedes ”*Aalborg Slotz tiener for dom*”, da de ikke havde ydet landgilde.⁶¹¹ Vi har altså her to store, men ikke specificerede, grupper af kronbønder, der fradømtes deres fæste. Mens formuleringen omkring Aalborghus ikke indikerer noget antal, var det tilsyneladende *alle* Børglumtjenere, der blev dømt. I det følgende vil jeg illustrere, hvordan formuleringen *alle* imidlertid kunne betyde vidt forskellige antal.

I 1631 blev der afholdt syn på Børglums bøndergods i Hvetbo herred. I alt blev der taget syn på 40 personers gårde og huse, hvorfor antallet af Børglumfæstere i herredet i denne sammenhæng var minimum 40.⁶¹² Dette antal var betydeligt højere end i en anden domfældelse om hoveriforsømmelse i 1632. Selvom det endnu engang var *alle* Børglumtjenere i herredet, der blev stævnet for spørgsmål og dom angående manglende arbejde på en fold ved klosteret, som de var tilsagt til at udføre, fremgår det, at det drejede sig om 24 bønder. Da arbejdet på folden ikke blev udført, dømtes de fra deres fæste.⁶¹³ De to sager illustrerer, hvordan uspecificerede gruppebetegnelser er problematiske at arbejde med. Lægges tallene sammen med tallene fra figur 3, bliver det samlede antal dømte for fæsteforbrydelse pga. ulydighed omkring 60-75 personer.

Trods de store usikkerheder viser tallene, at herskaberne, også når det gjaldt fæsteforbrydelse, kunne stævne og udtage dom mod store kollektiver af bønder på en gang, især når det drejede sig om hoveri og restancer. Det er dog værd at bemærke, at det udelukkende var lensmændene, der benyttede sig af denne praksis. Især Børglumlensmanden og dennes repræsentanter fremstod særligt aggressive i forbindelse med hoveriforsømmelser, idet en ret stor gruppe Børglumfæstere, usikkerhederne til trods, må være blevet fradømt deres fæste to gange samme år i de to omtalte hoveriforsømmelsessager. En dom for fæsteforbrydelse betød altså ikke nødvendigvis, at fæsteren blev smidt ud af gården.⁶¹⁴ Hovedparten af de bønder, der dømtes til fæstefortabelse vedblev således at bo på deres gårde. Risikoen for at blive sat fra gården faldt formentlig, jo større gruppen af bønder, der blev dømt, var. Det er ganske utænkeligt, at lensmanden på Børglum ville udsætte alle lenets fæstere i Hvetbo herred, da alle lenets gårde

⁶¹¹ HHT: 24/12-1631 og 4/2-1632; HHT: 7/12-1633 og 11/1-1634.

⁶¹² HHT: 3/9-1631. Der tages forbehold for ændringer i ejerforholdene i perioden mellem de to sager.

⁶¹³ HHT: 3/11-1632, 17/11-1632, 22/12-1632. Foruden de allerede nævnte sager får Børglum fogeden dømt yderligere ni fæstere i samme sag for manglende ægt, jf. HHT: 26/4-1634, 10/5-1634, 14/6-1634 og 2/8-1634.

⁶¹⁴ Desuden fradømtes fire fæstere, Peder Sørensen i Kvorup, Christen Poulsen i Kiedgård, Jens Nielsen i Nør Saltum og Christen Andersen i Sønderby, formentlig deres fæste hele tre gange, da de blev dømt for hoveriforsømmelse i de to sager angivet i note 616 og formentlig også var en del af den ikke nærmere specificerede gruppe, der i 1631-32 fradømtes deres fæste for ulydighed.

herefter ville stå uopdyrkede og ubesatte og dermed ikke generere nogen indtægt for lenet. Hvorvidt en dom medførte udsættelse afhang således i høj grad af de økonomiske konsekvenser.

I de resterende sager, som domineres af de private godsejere, blev bønderne stævnet enkeltvis eller i mindre grupper. Sofie Brahe til Birkelse opnåede i hele otte sager dom for fæstefortabelse over i alt 14 fæstere. Birkelse førte som det eneste herskab fæstefortabelsessager inden for alle de undersøgte sagskategorier, men synes særligt at være fokuseret på restancer og ulovlig brug og udlejning af enge. Birkelses kørte således en konsekvent kurs overfor sine fæstere. Det styrker indtrykket af en effektivt styret administration af fæstegodset, som havde hånd i hanke med bøndernes forpligtelser og havde midler til at sætte aktivt ind overfor de bønder, der ikke opfyldte deres forpligtelser.

Så vidt det overordnede kvantitative indtryk af fæstefortabelsessagerne. I det følgende vil jeg uddybe konsekvenserne af en dom for fæstefortabelse yderligere. Det er karakteristisk for dommene for forbrudt fæste, at der i de fleste tilfælde var tale om uendelige domme, dvs. domme som var betinget af, at sagen ikke kunne løses i mindelighed. Således hed det i tillæg til en del af dommene, at fæsterne foruden at være fradømt deres fæste nu var i *"husbonds minde"*. Da fæsteforholdet var en privat kontrakt mellem godsejeren og fæsteren, var det til syvende og sidst op til godsejeren, om han ville sanktionere domfældelsen. Fussing var faktisk af den opfattelse, at godsejeren ikke behøvede at udtage dom for at udvise bonden, da udvisning kunne ske ved brud på de i 1558-recessens § 42 nævnte forhold.⁶¹⁵ Dette standpunkt støttes indirekte af Knud E. Korff, som i sin behandling af sagerne om forbrudt fæste i Aasum herred anfører, at der angiveligt var et stort antal sager om fæsteforbrydelse, som aldrig blev ført i retten, men som foregik i andre fora og dermed udgjorde et mørketal.⁶¹⁶ Hans Henrik Appel har imidlertid kritiseret Fussing for at tillægge godsejerne for vidtgående beføjelser i forbindelse med fæsteforbrydelse. Appel argumenterer for, at det ikke giver logisk mening, at godsejerne førte sager om forbrudt fæste, hvis dommen ingen betydning havde for muligheden for at udsætte fæsteren. Derfor mener Appel, at dommen var en minimumsbetingelse for, at godsejerne kunne opnå udsættelse af fæsteren. Desuden rejser Appel spørgsmålet om, hvorvidt, i hans tilfælde, restancedomme automatisk medførte fæstefortabelse? Ud fra endnu et logisk ræsonnement finder Appel *"det mest sandsynligt, at der i en lang række af domme, hvor skriveren omhyggeligt har tilføjet en præcisering af dommens almindelige retslige konsekvenser, også ville være tilføjet formuleringen »og deres fæste dermed at være forbrudt«, hvis dette reelt havde været tilfældet."*⁶¹⁷ Jeg må på begge punkter stille mig på linje med Appel, da skrivernes praksis i Hvetbo ligeledes tilsiger, at domme for fæsteforbrydelse

⁶¹⁵ Fussing, 1942 [1973], 321-322.

⁶¹⁶ Korff, 1997, 109.

⁶¹⁷ Appel, 1999, 340.

kun blev afsagt, såfremt herskaberne eksplicit rejste søgsmål herom. Langt hovedparten af sagerne havde, som påvist i det foregående, ikke så alvorlige retsvirkninger, men søgte blot at få f.eks. en restance inddrevet eller mislighold udbedret. Dommen for fæstefortabelse var, på samme måde som sagesaldssagerne, et instrument, herskaberne kunne benytte sig af i magtspillet med bønderne. I de fleste tilfælde gik der formentlig en privat forhandling mellem godsejeren og bonden forud for sagsrejsningen. Næste skridt i sagens optrapning var så en stævning – ikke nødvendigvis for fæstefortabelse, men langt oftere for bondens indfrielse af sin arbejdsforpligtelse, restance, etc. overfor godsejeren. Kun i 25 sager i løbet af fem år fandt herskabet det nødvendigt at markere sagens optrapning yderligere ved at rejse sag om fæstefortabelse. ”*Truslen mod den forsømmelige fæster blev langt mere reel, hvis det var klart, at nu var der tale om noget mere end bare almindelig forsømmelse, som jo var overordentlig udbredt.*”⁶¹⁸

Baggrunden for at en sag endte med forbrudt fæste, kunne være flere ting, f.eks. sagens alvor, konfliktens omfang eller herskabets ønske om at statuere et eksempel og demonstrere sin magt. Således synes Lundergårds nye ejer, Falk Gøye, kort tid efter sit køb af Lundergård i 1633, at ville statuere et eksempel overfor sine nye fæstere, som under den tidligere ejer, Niels Friis, der var i svære økonomiske vanskeligheder, formentlig havde lempeligere vilkår. Desuden har jeg tidligere i forbindelse med hoveriet været inde på, hvordan netop Lundergårds fæstebønder tilsyneladende ikke kunne opfylde godsets arbejdskraftsbehov i høsttiden. Dette bidrog ligeledes til, at Falk Gøye ønskede at understrege, at han krævede det fulde hoveri af sine fæstere og intet mindre. I sagen blev de to Vestrupbønder, Christen Sørensen og Søren Tomsen, tiltalt for at have siddet hovbud overhørig, hvilket bevidnedes både af budfogeden og ladefogeden. Selv mente bønderne ikke, at deres forseelse var så stor, at det godtgjorde en dom for fæstefortabelse, da de havde ydet, hvad der svarede til 16 dages arbejde i høsten og var stillet med fire vogne i tre dage. Endvidere havde de med bud forsøgt at få sagsrejsningen opsat indtil de kunne få talt med Falk Gøye, men uden held.⁶¹⁹ Bøndernes skriftlige petition kaster yderligere klarhed over bøndernes brøde og påviser samtidig nogle af godssystemets magtmekanismer, samt den måde magtrelationen mellem godsejer og fæster blev opfattet og italesat:

”Efftersom vores gunstige hosbond haffuer os laditt steffne till tinge for dom, och os beskylder, att vi skall haffue siddet offuerhørig en dag, formeenendes vores feste dermed att haffue forbrutt, saa er her till vores suar, att vi forseer oß alt gott till den gode mand, och fordi vi icke tror, att vor gunstige husbond skulle saa strenge med oß, thi miener os ingen aarsag att haffue giffuett den gode mand dertill, mens miere anseendes, att den første

⁶¹⁸ Appel, 1999, 343.

⁶¹⁹ HHT: 5/10-1633.

uge vi bleff den gode mands tiener, daa haffuer vi giortt till Lundergord sexten dags arbeid med folck, och herforuden udi samme uge haffuer vi holdit der udi 3 dage, huer dag med 2 vogne, endnu haffuer Søffren Thamsøn hafft en dreng hen att steffne 1 dag i for:ne uge, huilckett arbeid er alt sammen giortt i den første uge, som os beskylldes for att haffue siddet en dag offuerhørigh, och icke vi miener vores wlempe skall kand befindes, det vi i nogen maade vores feste effter recessen skall haffue forbrutt, forhaaber, fordi vores gunstige husbond tager alting i den beste meening, effterdi vi fattige mend befunder ingen forseellse her udi med rette, er derfor gierne begierendes, att dett vores suar mott leses och paaskriffues och indføres udi hues for rettenn affsiges. Actum Vestrup denn 8. novemb. 1633.⁶²⁰

Man fornemmer tydeligt, at bønderne appellerer til, at Falk Gøye skal vise nåde og mildhed og omtaler ham i ærbødige vendinger, mens de fremstiller sig selv som fattige underdanige tjenere. Der er således ingen tvivl om, at bønderne var fuldt bevidste om herre-tjener relationen og retorisk spillede på magtstereotyper, der lå indlejret heri, alt imens de i mere neutrale former påpegede uretfærdigheden i anklagen mod dem. Men lige meget hjalp det. Bønderne blev efter petitionens oplæsning, uden yderligere opsættelse, dømt til at have forbrudt deres fæste, da de ikke beviste, at de have ydet den sidste dags arbejde. Det kan umiddelbart undre, at bønderne brugte så mange ressourcer på at undgå en domfældelse, når man tager i betragtning, at langt de fleste dømte alligevel blev på deres gårde. Måske har de fornemmet, at Falk Gøye mente det alvorligt, og forsøgt at afbøde hvad der var i vente? Resultatet blev nemlig, at bønderne blev begæret udvist af deres gård og fik forbud mod at lukke og låse, da de havde forbrudt deres fæste. Begæringen om udvisning af gården var altså næste skridt i konflikten optrapning, som viste at herskabet faktisk mente det alvorligt og satte handling bag ordene. Dog holdtes muligheden for at give sig i herskabets minde og løse konflikten stadig åben, men nettet var blevet strammet til det yderste omkring bønderne.⁶²¹

Formålet med en dom kunne dog også være at få fæsterne til at efterkomme herskabets krav eller i hvert fald træffe en aftale om afvikling af dem. Dette fremgår af to sager ført af Birkelse. I den ene sag idømtes Mads Tomsen i Røgel en bøde på tre mark, da han uhjemlet havde udlejet en eng gennem ni år til Jens Christensen. Herudover skulle han betale en erstatning til herskabet på syv rigsmark pr. år engen havde været udlejet, og endelig skulle hans fæste være forbrudt. Ugen efter den anden uendelige dom, tog Mads Tomsens søn, Anders Madsen, tingsvidne på et brev fra Birkelses ridefoged, Jesper Pedersen, hvori ridefogeden lovede ikke

⁶²⁰ HHT: 9/11-1633.

⁶²¹ HHT: 12/12-1633.

længere at forfølge sagen, da den var aftinget.⁶²² Aftingningen må her, foruden bøderne, også henvises til fæsteforbrydelseselementet i sagen, som dermed også kunne forhandles med herskabet på samme måde som bøder.

I den anden sag havde en række Fristrup og Rønbønder gravet nogle tørvegrøfter i Fristrup og Røn enge til stor skade for Birkelse.⁶²³ Birkelsefogeden, Jesper Laursen i Saltum, rejste derfor tiltale mod dem og begærede, at de havde forbrudt deres fæste. Her imødekom de tiltalte domsbegæringen på tre forskellige måder: 1) Nogle af dem imødegik anklagen og stillede sig i husbonds minde og lovede ikke at grave yderligere uden tilladelse.⁶²⁴ 2) Andre blev dømt for fæsteforbrydelse, men stillede sig efterfølgende i husbonds minde.⁶²⁵ 3) Endelig blev tre Rønbønder både dømt fra deres fæste og udsat af deres ejendomme, nogle jordhuse som var beliggende i Røn enge. Husene skulle være forladt inden påske året efter. Alt nagelfast inventar i husene skulle være intakt ved fraflytningen ellers ville de blive retsforfulgt efter lovens strengeste bestemmelser.⁶²⁶

Endelig kunne misligholdelse af et tidligere forlig også medføre dom for fæstefortabelse. I den tidligere omtalte sag om misligholdelse af Bisgård slap kaptajnen formentlig for videre tiltale ved at love at forbedre gården fremadrettet, men da dette tilsyneladende ikke skete, dømtes kaptajnen året efter fra sit fæste.⁶²⁷ Kaptajnen blev dog boende i Bisgård i hvert fald til sommeren 1633, hvor sagen om spædbarnsdrabet verserede. Muligvis forlod han herefter Bisgård, idet der i august blev foretaget endnu et syn af Bisgård, der nu var i endnu værre forfatning end før. Bl.a. vurderedes stuehuset (rollingen) nu uegnet til beboelse.⁶²⁸ Da kaptajnen ikke nævntes i synet, som i de tidligere syn, kunne det indikere, at han var flyttet.⁶²⁹ I 1635 optræder en kaptajn Ludovich i tingbogen, som formentlig havde overtaget Bisgård efter Zakarias Roggen.

Som det fremgår af ikke mindst af sagen mod de udviste Rønbønder, blev bønderne ikke smidt ud med det samme, men fik en rimelig frist til at forlade husene. Det samme var tilfældet, da Las Terkildsen i Holmgård, der hørte under Birkelse, blev fradømt og udvist af sin gård. Las skulle have ryddet og forladt gården til fardag og var i mellemtiden forpligtet til at holde den i hævd.⁶³⁰ Herskabet valgte i dette tilfælde samme dag som frist for udflytningen, som fæsteren

⁶²² HHT: 1/8-1635, 15/8-1635 og 22/8-1635.

⁶²³ HHT: 11/5-1633, 18/5-1633 og 25/5-1633.

⁶²⁴ HHT: 1/6-1633, 17/8-1633 og 24/8-1633.

⁶²⁵ HHT: 22/6-1633 og 17/8-1633.

⁶²⁶ HHT: 10/8-1633.

⁶²⁷ HHT: 13/10-1632.

⁶²⁸ HHT: 31/8-1633.

⁶²⁹ I 1634 optog kaptajnen tingsvidne (skudsmål) på sin og familiens opførsel for den tid de havde boet i herredet.

Overraskende nok bevidnede de 24 herredsmænd, at de havde skikket sig ærligt og kristent i deres tid i herredet. Dette skudsmål harmonerer dårligt med kaptajnen og sønnens involvering i spædbarnsdrabet. Desuden havde kaptajnen haft utallige andre konflikter med andre bønder i sin tid i Bisgård.

⁶³⁰ Fussing, 1942 [1973], 303.

skulle være flyttet ud på, hvis han selv havde opsagt gården. Formentlig fordi en ny fæster så kunne rykke ind på gården, således at herskabet undgik at gården stod øde med mistede landgildeindtægter til følge.

De her beskrevne eksempler viser, hvordan sagerne om fæsteforbrydelse kunne eskalere, hvis bønderne ikke imødekom herskabernes indirekte tilbud om at træffe mindelige løsninger på deres mellemværender. Ultimativt blev fæsterne ikke bare dømt, men reelt sat fra deres gårde.

Brud på herskabets monopolrettigheder

Hidtil i kapitlet har jeg udelukkende undersøgt de retslige aspekter af fæsteforholdet. I det følgende skal der sættes fokus på bøndernes brud på godsejernes monopolrettigheder. Godsejerne forsøgte i vidt omfang at imødegå brud på disse rettigheder ved at udstede forbud, som oftest på en af de første tingdage i et nyt år. Indholdet i forbuddene kunne variere, men oftest var der tale om forbud mod ulovlig jagt, hugst og fiskeri på godsernes og lenenes enemærker eller ulovligt salg af okser til andre end godsejerne, som havde monopol på handelen med okser og stude.⁶³¹ Dog kunne forbuddene, særligt i de sidste år af undersøgelsesperioden, have karakter af generalforbud mod alle mulige forseelser, der foruden de allerede nævnte forhold, bl.a. omfattede forbud mod husning af skarnsfolk og krybskytter, gilder med enhver form for udskænkning og hasardspil, etc.⁶³² Tilføjelsen af disse forbud sidst i perioden tyder på, at godsejerne i stigende grad blev inddraget i statsmagtens disciplineringsprojekt i forhold til mindre forseelser.

Okse- og studehandelen var en central indtægtskilde for godsejerne, og det var derfor vigtigt, at der blev opretholdt en stabil produktion som godsejerne kunne aftage og høste økonomisk gevinst af. Frederik Rantzau til Asdal gik så langt, at han forpligtede sine bønder til mindst at opføde en eller to stude om året til ham, hvis de ikke ville have deres fæste forbrudt.⁶³³ Afhændede bønderne deres okser og stude uden om godsejerne, var de ikke sene til at trække bønderne i retten og få dem dømt til en bøde for ulovligt salg.⁶³⁴

De to mest iøjnefaldende brud på herskabets monopolrettigheder i Hvetbo herred, som førte til, at herskabet rejste sag på tinge var ulovlig hugst og krybskytteri. Disse forseelser er interessante, fordi de involverer nogle af godsernes underfogeder, skovfogederne, og i detaljer giver et indblik i det efterforsknings- og opklaringsarbejde godsets fogeder fortog i disse sager.

⁶³¹ HHT: 7/1-1632; 7/1-1632; 7/1-1632.

⁶³² HHT: 11/1-1634 og 10/1-1635.

⁶³³ HHT: 22/9-1632.

⁶³⁴ HHT: 14/9-1633 og 21/9-1633.

Samtidig træder en del af de samme mekanismer som de fæsterelaterede sager også frem i disse sager.

Ulovlig hugst

Ulovlig hugst var mange steder i landet en af de mest almindelige overtrædelser af adelens monopoler og fyldte i skovrige områder godt i det samlede antal behandlede sager på tinge.⁶³⁵ I visse egne af landet indgik det i bøndernes fæstebreve, at de havde ret til f.eks. at hente en nærmere defineret mængde ved og ris i skoven, mens godsejeren skulle ansøges om og give tilladelse til fældning af træ til tømmer og brændsel, hvis ikke bonden ville risikere at blive straffet økonomisk eller ultimativt på fæstet, som 1558-recessens almindelige fæstebestemmelser åbnede for. Imidlertid var Hvetbo herred i 1600-tallet nærmest skovløs, og der rejstes kun seks sager om ulovlig hugst på tinge i de undersøgte år.⁶³⁶ Formentlig var der kun to bevoksede områder i herredet, den såkaldte ”Ulvskov” og ”Rønholt”. Der var, som det fremgår af kapitel 3, formentlig tale om birke- og ellekrat, da sagerne om ulovlig hugst udelukkende handlede om ris og grene og aldrig bygningstømmer. Begge områder var underlagt Birkelse, der førte alle sagerne om ulovlig hugst. Da begge områder var underlagt samme herskab, kan det ikke udelukkes, at der har været langt flere sager, som er blevet løst uden for tinget.

Hvert skovområde blev holdt under opsyn af en skovfoged, som skulle forhindre og opklare sager om ulovlig hugst. Proceduren var formentlig sådan, at skovfogeden, når han fik mistanke om eller kendskab til ulovlig hugst, informerede en af godsets fogeder, som så kunne rejse sagen på tinge. Da skovfogederne ofte forestod efterforskningsarbejdet, blev de gerne indhentet som vidner, når sagerne blev ført på tinge.⁶³⁷ Selv om sagerne om ulovlig hugst involverede et element af tyveri og ran, blev straffen oftest en mindre bøde på tre mark for uhjemlet adkomst.⁶³⁸

Både skovfogedens rolle og sanktionsformen illustreres på forbilledlig vis i en sag fra 1634. Sagen rejstes af Birkelses defoged Jesper Laursen, som stævnedes Las Jensen Øbo i Fristrup for ulovlig hugst og skovfogeden for sit vidnesagn. Skovfogeden, Jens Christensen, vidnede, at han, en tidlig morgen en uges tid før, havde set Las komme ud af skoven med nogle ris på sin vogn. Han løb Las op og talte med ham – formentlig om hvor han havde risene fra. Las’ forklaring købte skovfogeden tilsyneladende ikke, for han fulgte Las’ hjulspor ind i skoven, hvor han

⁶³⁵ Fritzboeger, 1994, 330-331.

⁶³⁶ Der var imidlertid landgildeydelse på skovsvin i alle herredets sogne på nær Hune, hvilket indikerer, at der må have været mere udbredte skovområder i senmiddelalderen, hvor mange af landgildeydelse blev fastlagt (Klitgaard, 1906, 73). Denne betragtning støttes af fraværet af skov i sognepræsternes indberetning fra 1638 (POW, s. 33)

⁶³⁷ HHT: 8/12-1632.

⁶³⁸ Osterssøn Veylle, 827.

opdagede, at der var skåret ris med et segl i umiddelbar nærhed af hjulsporene. Risene hørte altså til Birkelses ejendom, hvorfor han informerede delefogeden. Herefter begærede delefogeden dom og mente, ”*att Las Øbo bør att lide som for andet whiemeltt for forne riis*”. Da Las ikke var mødt for at forsvare sig, og det blev anset for bevist, at risene var hugget i Birkelses skov, dømtes Las til at lide som ”uhjemlet”, dvs. bøde tre mark.⁶³⁹ Af en anden sag fremgår det, at opklaringsarbejdet kunne involvere ransagning af mistænkt huse. Eksemplet viser dog også, at andre af godsets ansatte kunne forestå opklaringsarbejdet – i dette tilfælde var det budfogeden.⁶⁴⁰ Selvom den ransagede bonde åbenlyst havde forsøgt at skjule nogle knipper stave i staldkrybben, faldt der tilsyneladende ikke dom i sagen.

Krybskytteri

Skovfogederne havde sammen med godsets skytte ligeledes ansvaret for opsynet med vildtet i skoven. Men embedet som skovfoged kunne også friste til at udnytte de ressourcer, man var sat til at vogte for egen vindings skyld. Således blev skovfogeden i Røgel, Christen Mikkelsen, i 1633 mistænkt og dømt i en sag om krybskytteri.

Sammenlignet med ulovlig hugst var krybskytteri en langt mere alvorlig forbrydelse. Gældende ret på området var 1558-recessens paragraf 67 og 68, hvori det bl.a. hed, at hvis en krybskytte blev taget på fersk gerning, skulle han have stukket øjnene ud, hvis han ikke kunne angive sin hjemmel til at jage i området. Bønder og købstadsfolk var forment adgang til jagt på alle slags dyr, og forbrød de sig mod forbuddet, blev det betragtet som almindeligt tyveri og straffet som sådan, dvs. ultimativt med hængning. For at begrænse jagtmulighederne var det forbudt for bønderne, inklusiv herredsfogeden og ridefogeden, at holde jagthunde. Desuden kunne hver lodsejer, som havde andel i den skov, hvor krybskytteriet var begået, rejse erstatningskrav på 100 mark mod krybskytten. Lovgivningen hjemlede altså temmelig alvorlige straffe for krybskytteri. Men blev lovgivningen bragt i anvendelse i praksis?

En del af svaret får vi i sagen mod skovfogeden Christen Mikkelsen. I begyndelsen af august måned 1633 var der blevet fundet en død hjort i Ulvskov. Det var ladefogeden fra Birkelse, der forestod synet af dyret, som var blevet skudt, og som efterfølgende lod ransage hos Birkelsetjenerne efter huden, takkerne og nyretalgen fra hjorten, som krybskytten havde taget med sig. Samtidig undersøgte man også, hvem der havde et gevær, som kunne være brugt til at skyde hjorten med. Det eneste gevær fandt man hos Christen Mikkelsen. Under ransagningen af Christens hus fandt man ydermere 25 tejner til en ålegård på loftet og en ræveunge, der stod

⁶³⁹ HHT: 11/10-1634.

⁶⁴⁰ HHT: 4/7-1635.

lænket i et af rummene i huset. Da ladefogeden havde konfiskeret tejerne, havde Christen imidlertid forsøgt at bestikke ham til at måtte beholde tejerne. Under ransagningen havde ladefogeden været sekunderet af en gruppe lokale bønder, som i retten bevidnede ladefogedens udsagn. Ikke nok med at Christen Mikkelsen var under anklage for krybskytteri, han blev ligeledes tiltalt for ulovlig hugst, da nogle vidner havde set ham bære ris fra Ulvskoven. Vidnerne havde desuden set Christens søn, Niels Christensen, gå rundt i landsbyen med geværet, og et enkelt vidne havde set Niels skyde til måls med det. Derfor blev der indgivet klage over Christen Mikkelsen. Christen benægtede ethvert kendskab til hjorten, men tejerne havde han givet sin søn, Niels, lov til at lave i sit hus, men havde ikke selv haft noget med produktionen af dem at gøre. Sønnen beviste dernæst med et tingsvidne fra Øland birketing,⁶⁴¹ at han havde hjemmel til risene til tejerne fra ladefogeden på Oxholm, da han skulle lave 30 tejer til Oxholm gods. Det var de tejer, som nu var blevet konfiskeret af Birkelses repræsentanter. Hvad angår ræveungen, kom Niels endnu engang sin far til undsætning, da han med endnu et tingsvidne fra Oxholmladefogeden tillige fremlagde hjemmel til ræveungen. Herefter blev sagen opsat tre uger.⁶⁴² Den 31. august blev sagen genoptaget på tinget, og en lang række vidner afhørtes endnu engang. Det eneste nye, der fremkom under vidneforklaringerne, var, at de ris, Christen Mikkelsen var blevet set hente i Ulvskov, skulle bruges til *"festbaand"* til Birkelses fæ, og at han dermed havde hugget ris til gavn for herskabet. Herefter vendte ridefogeden, Jesper Pedersen, der nu havde overtaget sagen, sig mod sønnen, Niels Christensen, og spurgte, hvor han havde fået de ris fra, som han havde kørt til Haverslev præstegård. Niels ønskede imidlertid ikke at svare, da han ikke mente, Hvetbo herredsting var hans rette værneting. Det var derimod Ølands birketing, og som bevis herpå fremlagde han et brev af 28. marts 1632 fra ridefoged Baldser Hansen på Oxholm, som bevidnede, at Niels havde gjort husbondhold på Øland og skulle levere sin husbond, Dorte Budde, åletejnerne derfor. Jesper Pedersen mente imidlertid, at Niels skulle påtales på Hvetbo herredsting, da alle de afhørte Røgel mænd bevidnede, at han havde haft bopæl hos sin far indtil denne dag. Herefter opsattes denne del af sagen 3 uger.

Jesper Pedersen gik herefter videre til spørgsmålet om ræveungen. Han begærede, med direkte henvisning til 1558-recessens § 68, dom over Niels Christensen for ræveungen, da recessen *"forbuider, att ingen allmues folk maa skiude, gribe eller slaa, ey heller ødelege nogett villdt, under itt hunder marcks penges fortabellse till deres herskab, och den, som hiemler hannom samme gierningh, skall strax vere under samme loffmoll..."* Da Niels igen fremlagde tingsvidnet fra ladefogeden på Oxholm som hjemmel for ræven, replicerede Jesper Pedersen, at hans hjemmel skulle møde personligt på tinge.

⁶⁴¹ Øland er en ø ud for Brovst sogn i Øster Han herred. På øen lå herregården Oxholm, og grundet Oxholms birkeret udgjorde øen sin egen retskreds.

⁶⁴² HHT: 10/8-1633.

Hjemmel via brev var ikke tilstrækkeligt i denne sag. Desuden vidnede Birkelseladefogeden, at Christen Mikkelsens kone under ransagningen efter hjortehuden, havde fortalt, at hendes søn Niels havde fanget og taget ræveungen op i vognen en søndag, de kørte fra kirken (formentlig Aaby kirke) til Røgel. Niels benægtede imidlertid hårdnakket, da ræveungen i så fald var fanget på Birkelses enemærker.⁶⁴³

Samme dag begærede Jesper Pedersen dom angående ålegårdstejnerne, som blev fundet hos Christen Mikkelsen. I domsbegæringen blev der lagt vægt på, at man havde fundet åletejner skjult på hans stueloft, og at han ikke på daværende tidspunkt angav hjemmel for dem, men i fortvivlelse forsøgte at bestikke ladefogeden og budfogeden ved at tilbyde dem en rigsdaler for at lade ham beholde tejnerne. Desuden begærede Jesper Christens rishugst i Ulvskov for ulovlig og understregede, at Christen *"som min gode husbands betroed tiener med flittig tillsiun att skulle med god varetect haffue till forne skoff, och var betroed och tillsatt skoffogett der offuer saa her udi paa hans egen personn allerede befindes först en stor ntroskab, sig uden hiemnell till hans egen notte haffr sig med befattett..."* Christens status som skovfoged gjorde hans brøde endnu større, idet han havde brudt den tillid, herskabet havde vist ham. Han havde udnyttet embedet til egen vinding på bekostning af loyaliteten over for herskabet. Endelig begærede Jesper Pedersen også dom over Christen Mikkelsen for den hjort, der var blevet skudt i Ulvskov. Som skovfoged havde han både ansvaret for at passe på skoven og dyrene, og alligevel var hjorten blevet skudt. Da man under ransagningen efter hjortehuden og geværer kun havde fundet et gevær hos Christen Mikkelsen, blev mistanken mod ham yderligere bestyrket. Derfor blev han bedt om at udpege hvem, der havde skudt dyret, eller selv lide tiltale og straf herfor. Sagens afgørelse blev yderligere udsat tre uger, da Christen ikke vidste, hvordan rådyret var blevet skudt og mente sig fri for at skulle udpege den skyldige.⁶⁴⁴ Den 21. september udeblev Christen Mikkelsen fra tinget og blev derfor dømt til at stå til rette over for herskabet, da han ikke havde taget vare på skoven og dyrene som han burde og ikke have undersøgt og efterforsket de skader, der var sket.⁶⁴⁵ Ligeledes dømtes han til at fremvise hjemmel for åletejnerne samt de ris han havde hugget i Ulvskov eller "lide som for andet uhjemlet".⁶⁴⁶

Efterfølgende har Christen Mikkelsen formentlig aftinget med herskabet, og han blev idømt en bøde på tre færdigt fodrede græsokser. En høj bøde han tilsyneladende ikke selv var i stand til at betale selv, idet Jesper Laursen i 1635 på vegne af Birkelse stævner to Røgel mænd for en af okserne, som de havde givet herskabet løfte om at betale på Christen Mikkelsens vegne. Desuden stævnedes Jesper Laursen mændene for tre rigsdaler fogedpenge og tre rigsmark og otte skilling

⁶⁴³ HHT: 31/8-1633.

⁶⁴⁴ HHT: 31/8-1633.

⁶⁴⁵ HHT: 21/9-1633.

⁶⁴⁶ HHT: 5/10-1633.

brevpenge. Da de ikke mødte, dømtes de ved uendelig dom til at betale eller lide udlæg i deres bo. Senere blev dommen stadfæstet med endnu en uendelig og én endelig dom.⁶⁴⁷

Skovfogeden blev altså selv ansvarliggjort, hvis det ikke lykkedes ham at opklare skovforbrydelserne. Denne ansvarliggørelse genfindes i de senere skovforordninger under enevælden, hvor skovfogederne – i særdeleshed i forhold til ulovlig hugst – blev anklaget i retten.⁶⁴⁸ Skovfogedens ansvar eksisterede altså allerede i 1630'erne og fandt tilsyneladende endnu bredere anvendelse ved også at gælde i de langt mere alvorlige sager om krybskytteri. Det var dog formentlig en skærpende omstændighed, at Christen Mikkelsen selv var hovedmistænkt i sagen.

Hvad angår søgsmålet om ræveungen fandt det heller ingen endelig afslutning på tinget. Niels Christensen dømtes ligesom sin far til enten at bevise sin hjemmel ved hjemlens personlige fremmøde eller ”lide som for andet uhjemlet” og skulle desuden bøde de 100 mark efter recessen. Inden domsafsigelsen forsøgte Niels imidlertid endnu engang at undgå at skulle for retten i Hvetbo. Den 5. oktober 1633 fremlagde han nemlig et stedsmålsbrev på en gård i Østerby på Øland, udstedt af Baldser Hansen den 27. september 1633, og mente derfor, at Øland birketing var hans rette værneting. Niels havde tilsyneladende Oxholmridefogedens sympati og håbede at kunne undgå straf, hvis sagen blev henlagt til Øland Birketing, som var under hans nye husbond, Dorte Buddes, kontrol. Imidlertid dømtes Niels til at stå til rette ved Hvetbo herredsting, da han havde bolig i Hvetbo herred på gerningstidspunktet og først havde fæstet gården på Øland, mens sagen verserede.⁶⁴⁹ Hvorvidt Oxholmridefogeden var bekendt med den alvorlige anklage, Niels var under i Hvetbo herred er lidt uklart, men det er påfaldende, at Niels netop fæster en gård, da sagen skal finde sin afgørelse. Hvis ridefogeden havde kendskab til anklagen mod Niels, kan fæstemålet ses som et forsøg på at værne en bonde og samtidig få en ødegård bortfæstet. Hvis dette var tilfældet, balancerede Oxholmfogeden på kanten af at værne et andet herskabs fæster, som var under herskabspåtale fra sit oprindelige herskab. Uanset om Oxholmfogeden kendte til anklagen mod Niels, så er sagen et eksempel på, hvordan en bonde forsøgte at udnytte de retsvirkninger, der fulgte af fæsteforholdet til egen fordel. Der kan ikke herske tvivl om, at Niels håbede, at sagen ville få et andet udfald, hvis den i stedet blev rejst ved Ølands birketing.

Niels aftingede angiveligt på samme måde som sin far med herskabet på Birkelse. I hvert fald stævnes han ligeledes for en færdig græsokse i 1635. Da Niels formentlig ikke selv har kunnet levere oxen til herskabet, havde Birkelses ladefoged og en anden bonde udlagt oxen, mod at Niels foran herskabet i Birkelses borgstue lovede at betale dem tilbage. Det var denne

⁶⁴⁷ HHT: 15/8-1635, 28/8-1635 og 5/9-1635.

⁶⁴⁸ Fritzboeger, 1994, 330.

⁶⁴⁹ HHT: 5/10-1633.

tilbagebetaling, Niels nu stævnedes for af ladefogeden, som nu blev sekunderet i sagen af delefogeden fra Birkelse. Da Niels ikke mødte i retten, dømtes han med to uendelige og en endelig dom til at betale.⁶⁵⁰

Problemstillingen omkring ræveungen kan imidlertid også tolkes mere symbolsk. Under sagen berørte ridefogeden, Jesper Pedersen, nemlig nogle af de dybereliggende ideologiske og magtmæssige strukturer, som blev overtrådt i sagen. Ridefogeden krævede nemlig, at ”*dersom Niells Christenson skulle haffue nogen hiemell, daa burde det personlig att giøres, och aff den som vederhefftig er, och ick aff nogen ufri mand, thi ingen ufri mand haffuer saadan diur udi deres egen volld eller aff deres opføding, mens dennem alene att vere adells personer och høye øffrigbed privilegerett.*”⁶⁵¹ Ladefogeden, som var Niels’ hjemmel, blev altså ikke betragtet som tilstrækkelig hjemmel, da han var en ufri mand, som derfor ikke kunne give sådan hjemmel. Jagtretten og retten til at holde vilde dyr i fangenskab var så stærkt forbundet med adelen og kongemagten, at kun adelen og kongen selv kunne være bondens hjemmel. Besiddelsen af ræven var ikke blot en overskridelse af et standsprivilegium, men blev også et symbolsk angreb på den patrimoniale godsstrukturs magthierarki, og dermed på hele samfundsordenen. Det at holde ræven i fangenskab blev muligvis opfattet som endnu værre end at nedlægge vildt, da dette kunne begrundes med sult og overlevelse. Men at holde dyret fanget var en permanent overskridelse af et standsprivilegium. Med andre ord reproducerede overskridelsen hele tiden sig selv, så længe bonden havde dyret i sin varetægt uden hjemmel. Det er måske på grund af den stærke symbolik, at vi finder de strenge fysiske og økonomiske straffe, overtrædelsen af den kongelige og adelige jagtret var forbundet med.

At krybskytteri blev sidestillet med tyveri fremgik direkte af en anden sag, som igen formentlig involverede en anden af Birkelses skovfogeder og ingen ringere end Niels Christensen endnu en gang. I denne sag dømtes Niels Christensen for at have skudt en ræv ved skovfogeden, Jens Christensens lade med dennes viden. Jens Christensen havde tidligere givet en anden Røgelmand, Anders Madsen lov til at lave hul i Jens’ ladevæg, så han kunne skyde ræve derfra om natten. Anders var imidlertid ikke den eneste krybskytte i byen, det blev nemlig Niels Christensen, der skød den ræv, sagen handler om. Anders havde hørt skuddet, da han selv var på vej hjem, og havde mødt Niels og hjulpet ham med at finde ræven, som de delte i Niels’ far, den tidligere skovfoged Christen Mikkelsens, stue. Sagen blev undersøgt af skytten på Birkelse, Morten. Morten vidnede under sagen, at han havde set hullet i laden, samt nogle haglhuller og blodspor i sneen, hvor ræven var blevet ramt. Ræven var blevet anskudt og var stukket af ind i skoven, og Morten fulgte dens spor i sneen og fandt stedet, hvor den var blevet samlet op af, hvad han ud fra fodsporene vurderede, var tre mænd. Efterfølgende havde han vist det til

⁶⁵⁰ HHT: 28/2-1635, 7/3-1635 og 14/3-1635.

⁶⁵¹ HHT: 5/10-1633.

skovfogeden, som havde bedt ham tie med, hvad han havde set og ville tinge med ham. Morten opfattede det formentlig som bestikkelse, for han ville ikke tinge, men henviste til, at det måtte de gøre med deres husbond.

Som sagt dømtes de tre involverede mænd. Anders Madsen og Jens Christensen blev begge dømt for som medvidere til Niels' forbrydelse, og skulle derforuden betale en bøde på tre mark.⁶⁵² Jens Christensen dømtes desuden ved den første dom fra sit fæste. Begrundelsen var formentlig, som allerede omtalt, at han har ladet Anders og Niels drive krybskytteri på hans ejendom uden at have anmeldt dem. Dog kan der formentlig også være et element af bygfæld i denne del af dommen, da Anders havde hugget hul i ladevæggen med en økse, og dermed forringet gården. Skaden var dog så lille, at det under normale omstændigheder ikke ville føre til en dom for forbrudt fæste. Så formentlig har Jens' status som skovfoged samt hans medvideri været medvirkende til dommen. I den endelige dom, er passagen om, at Jens skal have forbrudt sit fæste imidlertid streget over i den originale tingbog. Hvorvidt det betyder, at herskabet frafaldt denne del af anklagen eller herredsfogeden i den endelige dom ændrede sine to tidligere uendelige domme og ikke ville dømme Jens fra sit fæste, er umuligt at sige noget om. Niels Christensen, der havde skudt ræven, modtog umiddelbart den hårdeste straf, idet han, med henvisning til recessen, blev dømt til at få øjnene stukket ud samt samme straf som for andet tyveri. Endelig skulle han også betale en tre marks bøde til herskabet. Da Niels imidlertid var gået under jorden, dømtes han til pågribelse. Da Niels over for Anders Madsen havde indrømmet at have skudt ræven, må det være blevet betragtet som, at han var taget på fersk gerning, hvorfor 1558-recessens § 67 kunne bringes i anvendelse. Niels stod således både til at få øjnene stukket ud og blive henrettet ved hængning.⁶⁵³

Dommen fik imidlertid ikke så dramatiske konsekvenser for Niels Christensen, om nogen overhovedet. Senere samme år udkæmpede han og Anders Madsen nemlig en udmærkede ærekrænkelssag, hvor de skiftevis beskyldte hinanden for at være tyve. Trætten mellem dem blev først bilagt, da de blev forliget i Viborg, formentlig ved landstinget.⁶⁵⁴ Undervejs i sagen havde Anders Madsen, som omtalt i kapitel 6, en fysisk konfrontation med Morten Skytte, som ikke havde glemt krybskytterisagen. Ifølge Morten havde Anders og en medsammensvoren jagtet ham fra hans vogn og taget hans gods og igen udvist sin tyvagtighed. Til sit forsvar forklarede Anders, at Morten var blevet vred, da Anders ikke kunne hjælpe ham, da hans vogn brød sammen, og kaldte ham en tyv og lovede ham en djævel. Konfrontationen endte i slagsmål, men

⁶⁵² Ingen af de tiltalte var mødt op på tinge, da den endelige dom blev afsagt.

⁶⁵³ HHT: 28/2-1635, 7/3-1635 og 14/3-1635.

⁶⁵⁴ HHT: 25/4-1635, 2/5-1635, 9/5-1635, 16/5-1635, 6/6-1635, 27/6-1635, 4/7-1635, 1/8-1635 og 22/8-1635.

da herskabet støttede Morten i sagen, selvom Anders også appellerede til herskabet om hjælp, var Anders formentlig kompromitteret af sin tidligere dom for medvideri.

Det tyder altså på, at man, trods den strenge lovgivning og domfældelserne, i praksis behandlede krybskytterne relativt mildt. Konsekvenserne for de krybskytteridømte var ikke alvorligere, end at de stadig kunne optræde på tinge, selvom ridefogeden, Jesper Pedersen, under sagen om ærekrænkelse, argumenterede for, at Niels Christensen ikke kunne tage fuldmægtige og føre sag, da han havde adskillige domme imod sig. I forskningslitteraturen er æren blevet tillagt en særlig betydning for individets muligheder for at agere i samfundet og ikke mindst på tinge.⁶⁵⁵ Mistede man sin ære, kunne man principielt ikke selv rejse sag i retten. Hvis man dømtes eller fordeltes i sager, kunne man formelt set ikke bruge retssystemet, før man havde rettet for sig, dvs. i de fleste tilfælde betalt en bøde. Men for folk, der havde tabt deres ære, f.eks. ved at være dømt som tyv, var der ingen vej tilbage. Krybskytterisagerne fra Hvetbo herred taler imidlertid imod en alt for rigid forståelse af, at ærestabet medførte, at man var afskåret fra at føre sager i retten. Både Niels Christensen og Anders Madsen havde lidt ærestab i forbindelse med krybskytterisagen, men dette afskar dem tilsyneladende ikke fra at rejse sag ved herredstinget. Ridefogedens antræk til at opponere mod Niels Christensens retshabilitet fik ingen praktisk betydning for sagen, der kørte lystigt videre både ved herredstinget og landstinget. Dermed ikke sagt, at æren ikke var vigtig – det var den. Men tilsyneladende fik ærestabet i dette tilfælde ikke nogen praktisk betydning for retshabiliteten.

Den skånsomme behandling af de krybskytteridømte kan muligvis ses i relation til en opblødning i synet på tyveri fra statsmagtens side. Henholdsvis i 1620 og 1636 gradueredes straffen for tyveri nemlig således, at de, der dømtes for ”ringe tyveri”, som i 1636 defineredes som tyveri af værdier under en halv mark, ikke længere skulle hænges, men straffes med arbejde på Bremerholm, hvis de var kronbønder. I 1636 indskærpedes det ligeledes over for adelen, at de også skulle sætte skyldige i ”ringe tyveri” til arbejde i stedet for at henrette dem, da lovgiverne fandt det ”*ubiligt it menneskis lij saa ringe at actis.*”⁶⁵⁶ Den eneste dømte krybskytte på krongodset blev da også dømt til at skulle fanges og sendes til København, hvor han skulle gøre arbejde på Bremerholm.⁶⁵⁷ Hvorvidt det blev effektueret fremgår ikke.

Herskabet på Birkelse synes i en del tilfælde at have fulgt en endnu mere eftergivende linje over for krybskytterne blandt godsets bønder. De fysiske straffe, dommene åbnede for blev ikke effektueret – ikke engang i gentagelsestilfælde som Niels Christensens. I stedet aftingede de dømte med herskabet og slap med bøder, som dog kunne være ret høje. Det var dog væsentligt

⁶⁵⁵ Se f.eks. Sandmo, 1994, 81-86 og Appel, 1999, 522-531.

⁶⁵⁶ CCD, bd. 4, nr. 559 § 2, s. 664.

⁶⁵⁷ HHT: 24/12-1631, 21/1-1632 og 25/2-1632.

for herskabet, at krybskytterisagerne blev opklaret, og de skyldige stillet til ansvar på tinge, således at der blev sendt et signal til godset øvrige fæstere om, at man ikke kunne jage frit på godsets område.

Da krybskytteri blev direkte forbundet med tyveri, blev det også betragtet som en yderst alvorlig anklage, som man gjorde alt hvad man kunne for at tilbagevise. Netop en sådan anklage var den underliggende årsag til fjendskabet mellem Niels Pedersen i Fårup og Sejlstrups budfoged, Mathias Bertelsen. Niels beskyldte nemlig Mathias for at "hade" ham, fordi han havde set Mathias skyde en hare i Fårup et par år tidligere. Mathias havde ved den lejlighed lovet Niels en halv tønde flyndere for at holde sin mund, men Niels havde aldrig fået flynderne og havde derfor sikkert truet med at gå til herskabet. Mathias svor, at det var løgn, og der blev ført en række vidner for begge synspunkter i sagen, uden at noget kunne bevises.⁶⁵⁸ Muligvis fordi de førte beviser i sagen var så uklare og episoden lå så langt tilbage, at byttet for længst var borte, blandede herskabet sig ikke i sagen. Sagen bør måske snarere betragtes som en sag om ærekrænkelse, idet Niels Pedersens beskyldning i sidste ende havde til formål at så tvivl om Mathias ære og troværdighed. Vi så ligeledes, hvordan Morten Skytte, med henvisning til den krybskytterisag han selv havde været med til at efterforske, kaldte Anders Madsen for en tyv og dermed insinuerede, at han var utroværdig.

De fire sager om krybskytteri, som er behandlet her, dækker efter alt at dømme over et større antal sager, som aldrig blev rejst på tinget, fordi sagerne aldrig kom herskaberne eller de centrale fogeder for øre. Det skyldtes formentlig først og fremmest, at man ikke opdagede krybskytteriet. Men som det er fremgået i behandlingen af sagerne, var det ikke ualmindeligt, at de mistænkte forsøgte at købe vidnernes eller de der fortog efterforskningens tavshed.

Opsamling

Fæsteforholdet var den grundlæggende økonomiske, sociale og juridiske struktur, der bandt godsejere og fæstebønderne sammen i den patrimoniale herre-tjener-relation. Rammerne for fæsteforholdet blev fastsat i Frederik I's forordning fra 1523 og gentaget i næsten uændret form i 1558-recessen. Frederik I's oprindelige forordning skulle sikre bønderne mod den vilkårlige udsættelse fra gårdene, godsejerne angiveligt på dette tidspunkt praktiserede. Forordningen indeholdt det simple budskab, at en fæstebonde, som passede sin gård ordentligt, ydede afgifter og gjorde hoveri, ikke kunne smides ud af sin fæstegård. Det betød omvendt, at ethvert brud på disse krav potentielt kunne medføre at bonden mistede gården, og det er netop de mekanismer, der trådte i kraft, når fæsteforholdets rammer blev brudt, som er blevet undersøgt i dette kapitel.

⁶⁵⁸ HHT: 26/5-1632, 23/6-1632, 30/6-1632 og 7/7-1632.

Der knyttet sig ganske bestemte idealforestillinger om hhv. adelens og bøndernes roller til fæsteforholdet. Adelen, som var den bydende part, skulle udvise retfærdighed og nåde, mens bønderne, som var den ydende part, skulle udvise lydighed og troskab. Undersøgelserne har vist, at både adelen og bønderne var meget bevidste om deres placering i systemet og ofte retorisk trak på disse stereotype standsforståelser i sager, hvor de ønskede at fremme deres egen side af sagen. Vi så således, hvordan to tiltalte bønder appellerede til Falk Gøyes nåde og mildhed, mens de omtalte sig selv i ydmyge og underdanige vendinger, da de blev stævnet for at have forbrudt deres fæste pga. hoveriforsømmelse. Omvendt så vi, hvordan ridefogeden fra Birkelse på vegne af herskabet i sagen om ræveungen på det kraftigste understregede forskellene på standsprivilegierne for frie adelsmænd og de ufri bønder. I dette tilfælde blev jagtretten fremhævet som et af de standsprivilegier, der var definerende for forskellen mellem adelen og bønderne.

Samtidig med at man på det ideologiske niveau opretholdt de meget skarpe standsstereotyper og magthierarkier, viser retspraksis, at man i langt hovedparten af sagerne om brud på fæsteforholdet, som blev ført på tinge, havde en langt mere pragmatisk tilgang til konfliktløsning fra både herskabets og bøndernes side. De fleste konflikter blev derfor løst med en form for økonomisk pragmatisme, som begge parter bekendte sig til. På mange måder var det de samme mekanismer, som var indlejret i aftingspraksissen, der trådte i kraft. Ved at søge de pragmatiske løsninger, der optimalt set foregik som en forhandling mellem herskabet eller dets repræsentanter og bønderne, var konfliktløsningen af de fæsterelaterede sager med til igen at genoprette den patrimoniale orden, idet bønderne ved at stille sig i godsejerens minde kunne appellere til, at denne skulle udvise nåde, så relationen kunne genoprettes. Fælles for de fæsterelaterede sager var da også, at de langt fra alle fandt en retslig løsning, men ofte blev løst uden for retten. Fandt sagen en retslig løsning var det enten i form af dom eller fordeling. Det er dog værd at understrege, at herskabet ved at rejse sag på tinget, uanset hvor pragmatisk sagen blev ført og løst, også symbolsk fik markeret, at der var sket et brud på herre-tjener-relationen, som det var fæsterens opgave at genoprette.

Kun i relativt få tilfælde blev der rejst tiltale for fæsteforbrydelse, men når det skete, blev der i de fleste tilfælde afsagt dom. Baggrunden for at rejse en sag som en fæsteforbrydelsessag kunne skyldes mange forhold, så som den konkrete sags alvor, omfang og ikke mindst niveauet af ond vilje hos fæsteren. Det kunne dog også skyldes, at herskabet ønskede at statuere et eksempel, og, som led i en cementering af herre-tjener-relationen, optrappede konflikten ved at rejse sagen som en fæsteforbrydelsessag. En dom for fæsteforbrydelse betød imidlertid ikke nødvendigvis, at bonden skulle forlade gården, da det stadig var muligt at stille sig i husbonds minde eller opnå forlig efter der var afsagt dom. I nogle tilfælde virker det som om godsejernes

formål med dommen var at få bønderne til at stille sig i herskabets minde og indgå aftale om løsning af problemet. Dette gjaldt måske især de kollektive stævninger for fæsteforbrydelse de store lensbesiddere benyttede sig af. Det er umuligt at forestille sig, at lensmændene rent faktisk ville sanktionere dommene, da alle lenets ejendomme i så fald ville stå øde. Formentlig blev risikoen for sanktionering af dommen mindre, desto større gruppen af dømte var. Kun i et par enkelte tilfælde førte en afsagt dom til, at bønderne blev udvist af deres gårde. I disse tilfælde bestemte godsejeren, hvornår fæsteren skulle forlade gården. Formentlig var det en udbredt praksis, at bønderne skulle forlade gårdene i forbindelse med fardag, så en ny fæster kunne flytte ind på gården. Herved undgik godsejeren, at gården stod øde.

Netop risikoen for, at gården kom til at stå øde, hvis fæsteren blev dømt fra sit fæste og udsat, var det helt grundlæggende økonomiske rationale bag, at godsejerne ikke fik dømt flere fæstere fra deres gårde. I langt de fleste tilfælde var det mere meningsfuldt at lade bonden blive på gården end at sætte ham ud for et brud på fæsteforholdet. For godsejerne og lensmændene gjaldt det om at udnytte fæsteforholdets økonomiske potentiale bedst muligt. I forhold til f.eks. hoveriet var det derfor opgaven at udnytte fæsternes arbejde bedst muligt uden samtidig at overudnytte dem. Pga. Hvetbo herreds strøgods karakter betød dette, at der for fjernt beliggende godser kunne være bedre ræson i, at størstedelen af hoveriet blev aflagt som ægtkørsel frem for arbejde i hovmarken. En central forudsætning for at kunne udnytte fæsteforholdet bedst muligt var, at der var afsat ressourcer til en stærk administration af det enkelte gods' eller lens fæstegods. En svag godsadministration gjorde det sværere at opkræve afgifter, holde hånd i hanke med gårdenes vedligehold og udnytte bøndernes hoveri bedst muligt. Det var derfor i høj grad de godser, der lå i eller i umiddelbar nærhed af herredet, samt de jordbesiddere der havde mest fæstegods i herredet, som mønstrede den stærkeste godsadministration. Godsets størrelse havde dog ikke nødvendigvis betydning for den godsadministration, der blev lagt for dagen. Den kunne i høj grad også afhænge af herskabets prioriteringer og evner. Således ses der en markant ændring i administrationen af Lundergårds fæstegods efter Falk Gøyes køb af godset. Her får man indtryk af, at Falk Gøye forsøgte at opbygge en stærk godsadministration, hvor meget tidligere fik lov at stå til.

Afslutningsvis fremgår det af Birkelses påtale af ulovlig hugst og krybskytteri, at de samme tendenser i retning af aftingning og mildere sanktioner end lovgivningen tilsagde også gjaldt, når der var tale om brud på godsejernes monopolrettigheder. Særlig i forhold til krybskytterisagerne, der havde så stor ideologisk og symbolsk betydning for adelsstanden, synes Birkelses sanktionering af de strenge domme at være meget mild. Dog var det tilsyneladende vigtigt for herskabet, at sagerne blev opklaret og de skyldige dømt, så der kunne statuere et eksempel udadtil, men indadtil synes hårde fysiske straffe at være søgt undgået til fordel for økonomiske

sanktioner. Birkelses herskab var her på linje med den opblødning i synet på tyveri, som krybskytteri var snævert associeret med, der synes at slå igennem i 1620'erne og 1630'erne.

Konklusion

Efter således at have undersøgt den retslige interaktion mellem godsejere og fæstebønder, som den kom til udtryk på og uden for herredstinget i Hvetbo herred i perioden 1631-35, er det nu på tide at løfte blikket og samle trådene fra afhandlingens analyser.

Mens værnsforholdet udsprang direkte af fæsteforholdet, var hals- og håndsretten principielt en ekstern konstruktion; et privilegium givet af en ekstern tredjepart, kongen. Imidlertid var hals- og håndsrettens indhold og tankegang snævert forbundet til fæsteforholdets eksistens. Derfor tager denne afsluttende opsamling og konklusion udgangspunkt i den herretjener-relation, som udgjorde kernen i fæsteforholdet, og som også er omdrejningspunktet for Max Webers patrimoniale herskabsform, som har været en central inspirationskilde for afhandlingens fortolkning af forholdet mellem retslig interaktion og fæsteforholdet.

Fæsteforholdet var baseret på en række økonomiske, sociale og retslige strukturer, som bandt godsejere og fæstere sammen i et hierarkisk magtsystem. Dette materialiserede sig i et dobbelt eller udvidet husstands- og husbondebegreb, hvor godsets fæstegårde foruden at udgøre bøndernes selvstændige husstande indgik i den udvidede husstand, som godset udgjorde. Foruden at være husbond i egen husstand var bonden altså samtidig underlagt godsejerens udvidede husbondmyndighed. Systemet byggede på et gensidigt, om end asymmetrisk, afhængighedsforhold, hvor godsejeren var afhængig af, at bonden udførte sin pligt, og bonden var afhængig af godsejerens beskyttelse. Netop i dette afhængighedsforhold begrundes og defineres værnsforholdet som et udadvendt eller godseksternt beskyttelsessystem. Værnsforholdets godseksterne karakter afspejlede samtidig retssystemets procesmåde, den akkusatoriske proces. Begge dele fordrede, at der var en skadelidt fæster, som ønskede at rejse sag ved tinget.

I Hvetbo herred forsvarede herskaberne kun deres bønder i omkring 15 % af de sager, hvor værn forekom. I langt størstedelen af sagerne førte den skadelidte bonde selv sagen ved herredstinget. Det svarede til, at kun hver tiende husstand i herredet blev værnet én gang i løbet af undersøgelsesperioden.

Undersøgelsen dækker imidlertid over store forskelle på værnsfrekvensen i de enkelte sagstyper. Godsejerværneren optrådte oftest i sager, der involverede fysiske overgreb (vold) mod bonden, mens verbale angreb mod bonden og stridigheder om dyr og løsøre kun blev værnet i meget begrænset omfang. Værnsfrekvensen i sager angående bondens jord og ejendom lå imidlertid ganske tæt på værns gennemsnittet. Disse resultater er interessante, da fæsteren principielt set i sager angående hans egen person (og husstandens øvrige medlemmer) havde forrang til at rejse sagerne uden at involvere værneren, mens godsejerne principielt havde forrang

til at rejse sagerne angående fæsternes jord og ejendom, da fæstegodset var en del af godsets ejendom.

En mulig forklaring herpå, som Netterstrøm også påpeger i sin undersøgelse af det senmiddelalderlige værnsforhold, er, at andre faktorer, så som sagens tilspidsningsgrad og det magtmæssige forhold mellem parterne, havde større betydning end den formelle forrang i sagerne. Dette stemmer fint overens med det billede, der tegner sig i Hvetbo herred i 1630'erne, da netop vold må betragtes som konfliktoptrappende. Imidlertid tyder nærværende undersøgelse ikke på, at de socioøkonomiske forskelle mellem sagsparterne havde betydning for værnsudøvelsen. Tværtimod stammer de fleste værnstilfælde fra sager, hvor parterne må formodes at have været nogenlunde ligeværdige. Det er i den forbindelse ligeledes interessant, at gårdmænd og bolsmænd tilsyneladende oftere værnedes end husmænd og tjenestefolk, hvilket peger på, at fæstejorden havde betydning for værnsudøvelsen. Det begrænser imidlertid undersøgelsens rækkevide, at det i hovedparten af de analyserede sager ikke har været muligt at fastslå begge sagsparterers socioøkonomiske status. Desuden var der i de sager, hvor parternes status kunne fastslås, en overvægt af værn af præster. Formentlig gav præsternes status som statslige embedsmænd og øvrigheds personer lettere adgang til herskabets hjælp. Men mere afgørende var det nok, at de tilhørte den sociale og økonomiske elite i bondesamfundet, hvor også herskabernes fogeder hørte til. Flere gange i afhandlingen bliver det i glimt tydeliggjort, at bondesamfundets elite var en væsentlig magtfaktor i den del af bondesamfundet konfliktløsning der lå uden for herredstinget, men tilhørsforholdet til denne elitegruppe kunne også influere på den retslige interaktion mellem herskerne og fæsterne, pga. fogedernes central rolle, som herskabets retslige repræsentant.

Den skitserede forrangsfordeling spillede altså tilsyneladende ingen rolle i praksis. Dette skyldtes også, at værnet, uanset om det drejede sig om sager om bondens person eller ejendom, som udgangspunkt var reaktivt. Værner reagerede altså i hovedsagen kun på henvendelser fra bonden. Man kunne ellers have forventet, at værnerne i sager om bondens ejendomme var mere proaktive, da det jo i sidste ende angik deres eget gods. Det er derfor påfaldende, at i de få tilfælde, hvor værneren synes at have reageret proaktivt, var der tale om ulykker eller potentiel vold, dvs. sager der i høj grad angik bondens person. Afgørende i disse sager var det imidlertid, at værnet var et tilbud, som bonden var i sin gode ret til at afslå. Hvorvidt bondens accept også var afgørende i sager angående ejendom er mere tvivlsomt, men Hvetbomaterialet indeholder ingen eksempler, der kan gøre os klogere på dette spørgsmål.

Undersøgelsen af henholdsvis lensmændenes og godsejernes værnsudøvelse viste, at værnsfrekvensen var stort set den samme, når det drejede sig om sager om bondens person, mens lensmændene i langt større omfang end godsejerne værnede i sager om bondens ejendom. Der

er undervejs i afhandlingen blevet argumenteret for, at ejerskabsforholdene, omfanget af godset og bøndergodsets geografiske fordeling og sammensætning i de enkelte sogne i herredet spillede en væsentlig rolle i forhold til såvel værnsudøvelse som herskabspåtale. Undersøgelsen peger på eksistensen af en hård intern ressourcekamp mellem de to største len, Aalborghus og Sejlstrup, som samtidig var de absolut største jordbesiddere i herredet. Hovedparten af værnssagerne vedrørende kronfæsternes ejendom stammede således fra stridigheder mellem disse to lens fæstere. Sagerne er i særdeleshed koncentreret i Ingstrup og Saltum sogne, som i højere grad end de øvrige sogne var domineret af krongods. Det var kendetegnende for krongodset, at det ikke var så velarronderet som de største adelige godsbesidders gods i herredet. Birkelses gods var til sammenligning langt mere samlet i herredets sydligste sogne, og i Vedsted sogn ejede Birkelse stort set alt bøndergods. Det betød, at skelstridigheder etc. oftest var godsinterne spørgsmål, som kunne løses uden involvering af tinget. Dog var adelsgodset i herredet som helhed præget af strøgods med mange forskellige ejere. De fleste af disse ejede kun ganske få gårde i herredet, hvilket formentlig havde to konsekvenser. På den ene side var den statistiske sandsynlighed for, at godsejere med meget lidt bøndergods i herredet skulle optræde, som værnere på tinget langt mindre end godsejere, der ejede meget gods. På den anden side havde godsejere med ganske lidt gods i herredet som oftest også mindre interesse i at håndhæve deres herskabelige rettigheder og pligter. For at håndhæve disse var det nødvendigt med en velfungerende fogedstruktur, og med kun få ejendomme i herredet var en sådan struktur ikke rentabel for godsejerne.

Værnet havde i udgangspunktet to udtryksformer, som i afhandlingen er blevet betegnet som hhv. værnsforsvar og værnspåtale. Værnsforsvaret dækkede over, at værner forsvarede en fæster mod en retslig anklage, mens værnspåtale dækkede over, at værner rejste sag på vegne af en krænket fæster. Heraf udgjorde sidstnævnte den absolut dominerende værnsform i Hvetbo herred. Dette skyldtes formentlig til dels en ideologisk begrænsning i værnsforholdet, idet værneren kun var forpligtet til at værne til rette, dvs. i overensstemmelse med ret og rimelighed. Var en fæster således åbenlys skyldig i en anklage, skulle han ikke forvente, at herskabet ville forsvare ham. De tilfælde af værnsforsvar, som trods alt forekommer i Hvetbomaterialet, var, med en enkelt undtagelse, alle forsvar af kronfæstere. Det kan ikke udelukkes, at lensmændenes værnsforsvar bundede i en vurdering af ret og rimelighed i sagerne, men en mere plausibel forklaring findes i den allerede omtalte ressourcekamp mellem lenene, som naturligt gjorde, at der i lensmændenes overvejelser om, hvorvidt en fæster skulle værnes, indgik andre parametre end blot ret og rimelighed.

Uanset værnets omfang i Hvetbo herred fremstår selve værnsforholdet til stadighed i 1600-tallet som dybt forankret i samfundsforståelsen. På intet tidspunkt dokumenterer værnerne deres værnsret i de sager, der blev ført på tinge. Kun i tilfælde hvor bønderne overdrog værneren

kompetencer eller rettigheder, som gik ud over værnets implicite begrænsninger, blev det eksplicit dokumenteret og italesat i tingbogen.

Samtidig med eksistensen af værnsforholdet var godsejerne begunstiget med hals- og håndsret over deres undergivne. Foruden retten til at påtale og eksekvere alle fysiske straffe over deres tjenere indbefattede det tillige retten til det fulde kongelige sagesfald. I afhandlingen er der blevet argumenteret for, at statsmagten aktivt forsøgte at udnytte adelens begunstigelser med hals- og håndsretten i et forsøg på at disciplinere befolkningen. Dette blev bl.a. gjort gennem en mere eksplicit kriminalisering og strafferetslig stramning over for en række forhold i den nærmest endeløse række af forordninger under Christian IV, som netop ekspliciterede adelens ret, men også pligt til at varetage øvrighedsmyndigheden over deres undergivne. Langt de fleste af disse forseelser var også tidligere blevet betragtet som kriminelle og syndige forhold, men hvor enkelte ikke havde været genstand for decideret lovgivning, havde andre enten hørt under middelalderkirkens jurisdiktion eller været betragtet som en krænkelse af slægten, og derfor været uden for statsmagtens kontrol. Med reformationen forsvandt kirken som en selvstændig magtfaktor i samfundet og indgik herefter som en integreret del af statsmagten. Statsmagten kunne i første halvdel af 1600-tallet, med den lutherske ortodokse teologis gammeltestamentlige syn på synd, moral og straf i ryggen, udnytte frygten for Guds vrede som et påskud og et middel til at iværksætte et storstilet disciplineringsprojekt, som havde til formål at ensrette og kontrollere befolkningen. Et middel i denne forvandling af strafferetten var bl.a. at fjerne slægtens retskrav som skadelidt part i lejermålsagerne, således at der i disse sager ikke længere var nogen umiddelbar skadelidt part. I stedet indtog staten rollen som ”skadelidt”, og herskabspåtalen blev i vidt omfang, gennem hals- og håndsrettens øvrighedsoverførsel til adelen, en form for ”offentlig” påtale, som brød med retssystemets akkusatoriske procesmåde.

Heroverfor stod adelens private økonomiske interesser. Hals- og håndsretten udgjorde på mange måder et tveægget sværd. På den ene side var sagesfaldsretten en potentiel økonomisk ressource, men den udgjorde på den anden side også en risiko for økonomisk tab. Krævede adelen for høje bøder af sine bønder, risikerede man at udpine bønderne således, at de måtte rejse fra gården med et tab af landgildeindtægter til følge. Her bidrog statens mangedobling af f.eks. lejermålsbøderne yderligere til dilemmaet. Desuden var sanktioneringen af fysiske straffe ofte forbundet med økonomiske omkostninger, som også kunne influere på herskabets interaktion i sagen.

I undersøgelsen af herskabspåtalen i Hvetbo herred bliver det klart, at det i langt de fleste tilfælde ikke er muligt konsekvent at skelne mellem, hvorvidt herskabet udøvede sin myndighed som verdslig øvrighed eller om andre mere privatøkonomiske overvejelser spillede ind i påtalen af sagerne. Tydeligst bliver den offentlige myndighedsudøvelse i de få sager, hvor de tiltalte

dømtes til døden, selvom dødsdommene langt fra altid blev eksekveret. Et interessant aspekt ved denne gruppe af sager er, at hverken fødsel i dølgsmål (spædbarnsdrab) eller blodskam var reguleret af lovgivning på det tidspunkt, de blev rejst og pådømt ved herredstinget i Hvetbo. Den senere lovgivning på områderne kan derfor anskues som kodificeringer af allerede gældende retspraksis. Afhandlingen peger på et påfaldende tidsmæssigt sammenfald mellem sagsrejsningerne og et styrket fokus fra statsmagtens side på netop disse områder. Da lovgivningen kunne være flere år undervejs er det ikke umuligt, at man allerede inden lovgivningens ikrafttræden iværksatte en strammere kurs over for de konkrete forbrydelser. I forskningslitteraturen er der ligeledes blevet argumenteret for, at forfølgelsen af såvel lejermål som trolddom allerede var i vækst i årene forud for 1617-forordningerne.

Dette indikerer samtidig, at fordømmelsen af og synet på disse forhold som kriminelle allerede var udbredt blandt herskaberne, men til dels også i befolkningen. Da begge forbrydelser stred direkte mod Biblens ord, var det formentlig også tilfældet. Alligevel er det påfaldende, at anklagerne angik forbrydelser, der var begået flere år tidligere. Bl.a. i en blodskamssag, hvor forbrydelsen havde været kendt i fem år. Denne viden om forbrydelserne må have ligget latent under overfladen i lokalsamfundets kollektive hukommelse for pludselig at dukke op til overfladen. Rygter og mistanker mod personer for grove forbrydelser ses i flere tilfælde anvendt som en form for social og retslig ”kapital”, som bønderne kunne bringe i spil over for hinanden, hvis der opstod konflikter imellem dem. Et træk, der genfindes i trolddomssagerne. Afhandlingen peger altså på flere sociale og retslige træk eller mekanismer, hvis gyldighed formentlig rækker ud over Hvetbo herreds grænser.

Endelig ses der også store uregelmæssigheder i, hvilke ressourcer herskaberne lagde i de enkelte sager. Et fællestræk ved de analyserede sager, hvor der faldt dødsdomme, var, at de skyldige stort set altid var rømmet. Det forekommer derfor arbitrært, at herskaberne i nogle sager satte alle ressourcer ind på at fange og straffe de skyldige, mens de i andre blot udtog dom og ikke foretog sig yderligere. I blodskamssagerne er det imidlertid i flere tilfælde tydeligt, at herskabets primære interesse i sagerne ikke var at få den dømte straffet, men snarere at få sin retmæssige del af den dømtes boslod. Omvendt tyder intet i dølgsmålssagen på, at lensmanden tog hensyn til egne økonomiske interesser i sagen.

Til trods for, at der aldrig blev rejst en eneste trolddomssag i herredet må det konkluderes, at statsmagtens disciplineringsprojekt i et vist omfang blev forvaltet af herskaberne ved herredstinget i Hvetbo. Hvorvidt konkrete tiltag blev håndhævet afhang formentlig af, i hvilket omfang det vandt gehør hos godsejerne, men i særdeleshed også hos befolkningen, da sagsrejsningen i høj grad var afhængig af lokalbefolkningen syn på sagen. Hvis en bestemt praksis blev accepteret lokalt, var risikoen for, at det kom herskabet for øre, langt mindre.

Lejermålsforseelsen adskilte sig fra de hidtil omtalte forbrydelser, fordi sanktionen først og fremmest var økonomisk. Dette åbnede mulighed for aftingningen af bødernes størrelse. Undersøgelsen af den retslige interaktion i disse sager viser en mekanisk og systematisk forvaltning med klarere økonomiske end disciplinerende motiver. Dette lå for så vidt allerede i lovgivningens primært økonomiske sanktioner, men af retssagerne fremgår det, at lovgivningens disciplinerende effekt var kraftigt nedtonet. Dette skal ses i sammenhæng med, at aftingningens ideologiske funktion tilsyneladende i højere grad drejede sig reproduktion af magtbalancen mellem godsejeren og fæsteren, end det drejede sig om at indskærpe bestemte religiøse og moralske adfærdsnormer.

I Aalborghus len var aftingningen sat system, således at det fulde bødebeløb som hovedregel blev reduceret med en $1/3$, eller en $1/6$. Undersøgelsen peger på, at initiativet til aftingningen ikke, som hidtil antaget i forskningen, pr. definition udgik fra den anklagede. Herskaberne tog efter alt at dømme også selv initiativ til at nedsætte bøder uden forudgående diskussion med de tiltalte. Her var hensynet til den anklagedes betalingsevne uden tvivl et centralt parameter. På samme måde førte manglende betaling af allerede aftingede bøder ikke nødvendigvis til, at reduktionen af den aftingede bøde bortfaldt. Blev lejermålet fulgt op af ægteskabsindgåelse blev det i lovgivningen betragtet som en formildende omstændighed, der skulle medføre en kraftig reduktion i bøderne. Dette blev tilsyneladende også efterkommet i Hvetbo herred, og tilsyneladende gjaldt den samme forholdsmæssige reduktionspraksis som i de ordinære lejermålssager selvom bønden i udgangspunktet var langt lavere, hvis parterne giftede sig.

Lejermålsforbrydelsen kunne i princippet straffes uden involvering af tinget, hvis blot den anklagede betalte sin bøde til herskabet og stod åbenbart skrifte i kirken. De lejermålssager, som blev rejst på tinget, omhandlede stort set uden undtagelse manglende betaling af bøden. Imidlertid er der kun indført påfaldende få lejermålsbøder i lenenes sagefaldsregistre til trods for, at der i tingbogen bliver ført en hel del sager om lejermålsbøder af herskaberne. Det må betyde, at en lang række bøder enten aldrig nåede lensregnskaberne eller aldrig blev opkrævet. Det er det generelle indtryk, at der i førstegangstilfælde af lejermål sjældent blev betalt fulde bøder. Imidlertid voksede bøderne kraftigt ved gentagelsestilfælde. Praksis omkring de fysiske sanktioner, som løssagtighedsforordningen af 1617 fastlagde i gentagelsestilfælde og i tilfælde af manglende betalingsevne, viser, at disse aldrig blev effektueret i Hvetbo herred, men blot fungerede som retslige trusler i forsøget på at inddrive bøder.

I lighed med værnsudøvelsen spillede ejerforhold, godsets omfang og arronderingsgrad tilsyneladende også en rolle i forhold til herskabspåtalen af lejermål, om end den er mindre tydelig end i værnsagerne. Undersøgelsen peger på en mulig sammenhæng mellem omfanget og

arronderingsgraden af herskabets gods i et givet område og forvaltningen af øvrighedsmyndigheden. Desto bedre mængden af gods var arronderet i et sogn, desto større var sandsynligheden for, at herskabet påtalte indadtil.

En central faktor i udøvelsen af øvrighedsbeføjelser var uden tvivl fogederne. Med undtagelse af Lundergård, hvor herskabet selv optrådte på tinget et par gange, blev herskabets øvrighedsmyndighed forvaltet enten af den lokale delefoged eller ridefogeden. Førstnævnte var i alle tilfælde selv en lokal bonde og indgik således i bondesamfundets sociale hierarki, oftest som en del af bondeeliten. Sammenfaldet mellem herskaber der værnede og udøvede øvrighedsmyndighed over for deres fæstere var ganske stort, og det understreger vigtigheden af fogednetværket for opretholdelsen af begge former for retslig interaktion. Kontrollen med fogedernes forvaltning af øvrighedsmyndigheden blev formentlig svagere jo længere borte herskabet opholdt sig. Det ser dog ud til, at øvrighedsmyndigheden blev forvaltet i overensstemmelse med lovgivningen. I hvert fald hvad angik selve påtalen og sagsrejsningen. Omvendt var det langt mere tvivlsomt i hvilket omfang og til hvem bøderne blev betalt. Fogedernes centrale rolle kan dog være med til at forklare, hvorfor en del af lejer målsbøderne tilsyneladende aldrig blev registreret i lensregnskaberne. En del havnede formentlig i fogedernes egne lommer, da det ligeledes i afhandlingen sandsynliggøres, at fogederne i overvejende grad også forestod bødeafbringningen på herskabets vegne.

Samspillet mellem værnet og hals- og håndsrettens herskabspåtale blev i særlig grad aktualiseret i sagefaldsspørgsmålet i voldssagerne. Først og fremmest afklares det i disse sager, at herskaberne aldrig værnede fæstere, der var åbenlyst skyldige. Omvendt opkrævede man heller aldrig sagefald af en fæster, man tidligere havde værnet i den samme sag. Modstillingen mellem værnfunktionen og sagefaldsretten i voldssagerne var derfor mere principiel end reel. Dog viser de faktiske bødebeløb i sagefaldsregistrene, at herskaberne under særlige omstændigheder kunne agere disciplinerende udadtil og nådige indadtil, når bøden skulle betales.

Endnu tydeligere bliver sammenfaldet mellem værnet og herskabspåtalen i de såkaldte godsinterne sager, hvor parterne hørte under samme herskab. I disse sager kunne værn og herskabspåtale ikke umiddelbart adskilles fra hinanden. Her afgjorde herskabet reelt sagen, hvorfor de sjældent fandt vej til tinget. Når de gjorde, var det formentlig fordi den skyldige enten ikke accepterede herskabets afgørelse eller af andre årsager ikke betalte sin bøde. Herskabets interaktion i disse sager har således flere fællestræk med herskabspåtalen end med værnudøvelsen. Oppositionen mod herskabets afgørelse af sagen kunne føre til en skærpelse af de økonomiske sanktioner over for den opsætsige bonde, hvilket peger en godsintern disciplinering, som ikke knytter sig til statens disciplineringsprojekt, men snarere til magtbalancen i det patrimoniale herre-tjener-forhold.

Mens værnsforholdet og hals- og håndsrettens interaktionsmekanismer enten udsprang af eller forudsatte fæsteforholdet, så knyttede der sig også en retslig interaktion direkte til fæstekontrakten og godsejerens ejerskab af jorden. Fæsteforholdet byggede på en relativt simpel lejekontrakt, hvor fæsteren til gengæld for årlige afgifter og hoveriydelser fik stillet en gård og jord til rådighed af godsejeren. Den eneste lovgivningsmæssige regulering af området var Frederik I's såkaldte "livsfæsteforordning" fra 1523, hvoraf det fremgik, at fæsteren ikke kunne sættes ud af fæstegården, så længe han svarede landgilde og afgifter, holdt gården ved lige og ydede hoveri. Retssagerne ført på tinge i Hvetbo drejede sig udelukkende om godsejernes påtale af fæsternes manglende overholdelse af deres forpligtelser. Af disse søgte herskaberne kun i ganske få tilfælde at få bønderne dømt til fæstefortabelse og sat ud af gården. I langt de fleste tilfælde handlede søgsmålene om at få bønderne til at betale restancer på landgilden, love at vedligeholde deres gårde eller yde det hoveri de manglede. I hovedsagen var det den mindelige løsning, som både herskab og fæstere var interesserede i.

Blev der imidlertid rejst sag om fæstefortabelse førte det i de fleste tilfælde til domfældelse. De færreste af domfældelserne førte dog til, at fæsterne reelt blev udsat af gårdene. Der var i vidt omfang mulighed for efterfølgende at stille sig i herskabets minde og opnå forlig. Dommenes funktion synes ind imellem netop at være at få bønderne til at forlige sig med herskabet og dermed symbolsk cementere herre-tjener-relationen. Dette gjaldt måske i særdeleshed, når der var tale om kollektive domme for fæstefortabelse, hvor større grupper af bønder blev dømt. Skulle alle udsættes af deres gårde, kunne det betyde en økonomisk katastrofe for godsejerne, og derfor må funktionen have været en anden end at opnå udsættelse.

Hvor dommen og forliget i de fæsterelaterede sager havde en symbolsk dimension, synes dette endnu mere udtalt i sagerne om brud på herskabets monopolrettigheder. Særligt i krybskytterisagerne er den symbolske dimension tydelig. Strafferammen i disse sager var også ganske hård. I krybskytterisagerne agerede herskaberne imidlertid ikke som offentlig øvrighed, men som krænket part. Dog peger analysen på, at fremgangsmåden var den samme uanset om herskabet agerede som offentlig øvrighed eller krænket part. Sagerne om krybskytteri synes imidlertid at have været særdeles vigtige for herskabet at få opklaret og pådømt, for derigennem at håndhæve sine privilegier udadtil. Indadtil undgik man dog at eksekvere de hårde fysiske straffe, men pålagde i stedet ret betydelige økonomiske sanktioner.

Foruden de her udpegede mekanismer, som strukturerede den retslige interaktion, og hvoraf flere vurderes at række ud over Hvetbo herreds grænser, er et af afhandlingens hovedresultater, med udgangspunkt i en analyse af retspraksis i en kritisk udvalgt case, at have påvist, hvordan værnsforholdet og hals- og håndsretten på et strukturelt niveau ikke udgjorde to oppositionelle modpoler i den retslige interaktion mellem godsejere og fæstebønder. Snarere viser

analysen, hvordan de to forhold indgik i et kompliceret samspil med hinanden. Afhandlingen viser, hvordan statsmagtens stigende regulering af samfundet under inddragelse af hals- og håndsrettens principper på det rent lovgivningsmæssige niveau medførte forskydninger i de magtmæssige relationer mellem godsejerne og deres fæstere. Værnsforholdet, der kan karakteriseres som et godseksternt beskyttelsesforhold, hvor godsejerens magt i relation til fæstebonden blev rettet mod en ekstern tredjepart, blev således suppleret, men især i forhold til den nye strafferetlige lovgivning trængt længere i baggrunden til fordel for et godsinternt påtale- og sanktionssystem, hvor godsejerens magt i kraft af hans voksende rolle som verdslig øvrighed i højere grad blev vendt indad mod egne fæstere. Imidlertid påviser praxisstudiet fra Hvetbo, at herskabernes implementering af statsmagtens disciplinerings tiltag i deres interaktion med deres fæstere i højere grad synes at have tjent patrimoniale og økonomiske formål end de direkte de i lovgivningen moralsk og religiøst definerede disciplinerende tiltag. Her spillede aftingsinstitutionen en helt afgørende rolle. Omvendt må man dog konstatere, at selvom statens disciplinering i de fleste tilfælde blev fortolket patrimonialt i den lokale retslige interaktion, så må alene herskabernes udnyttelse af den nye lovgivning have haft en disciplinerende funktion. Disciplineringsprocessen foregik altså, men på en række områder mindre overlagt, end det var intentionen i lovgivningen.

Afhandlingens casestudie bidrager altså til en nuancering af den måde statens disciplinering af befolkningen virkede på, og peger på godsejerne og deres fogeder, som væsentlige medierende figurer både i forhold til bøndernes interne konflikter, men især i forhold til statsmagtens kontrol og disciplinering af befolkningen. Nærværende afhandling bryder således den nærmest dikotomiske opdeling af tinget som enten *social arena* for bøndernes interne konflikter eller som et *theater of power* for statsmagtens kontrol af befolkningen, som har været fremherskende i den nordiske tingbogs og kriminalitetshistoriske forskning.

Resume

”Mett hals, handt och ald andenn herlighedt och rettighedt”

Retslig interaktion mellem adel og bønder i Hvetbo herred i 1630'erne

I nærværende afhandling undersøges det, hvordan de tre former for retslig interaktion udfoldede sig, og hvordan de forholdt sig til hinanden i retspraksis. Afhandlingen former sig som et detaljeret casestudie af den retspraksis, der udfoldede sig i et herred ved Vendsyssels vestkyst: Hvetbo herred i perioden 1631-35. Med udgangspunkt i de sagstyper, der rejstes på herredstinget, og som var genstand for retslig interaktion mellem godsejerne og fæstebønderne, sammenlignes retspraksis med det lovgivningsmæssige grundlag i de enkelte sagstyper.

Adelens rolle i 1600-tallets retspleje var snævert forbundet med dens status som jordbesiddende klasse. Gennem fæsteforholdet blev den adelige godsejer og hans fæstebonde bundet sammen i et gensidigt afhængighedsforhold. Godsejeren blev ved fæstets indgåelse bondens husbond, og mens godsejeren var afhængig af, at bonden gjorde sin pligt, var bonden afhængig af godsejerens beskyttelse. Dette beskyttelsesforhold, værnsforholdet, omfattede primært, at godsejeren forsvarede bonden i retslige tvister. På den ene side betød fæsteforholdet, at godsejeren kunne indgå som privat part i konflikter med egne fæstere, når disse ikke opfyldte deres forpligtelser. På den anden side var godsejeren forpligtet til at optræde som forsvarer for egne bønder, når disse kom i konflikt med andre bønder. Fæsteforholdet og det deraf afledte værnsforhold var således to af de juridiske mekanismer, som dannede rammen om den retslige interaktion mellem godsejere og fæstebønder.

En tredje mekanisme, som stadig stigende betydning for den retslige interaktion mellem godsejere og fæstebønder, var den såkaldte hals- og håndsret. Der var tale om et standsprivilegium, som første gang blev tildelt den samlede adel i 1536. Privilegiet gav godsejerne ret til at påtale og straffe alle forbrydelser deres fæstebønder begik. Foruden retten til at eksekvere fysiske straffe indbefattede bestemmelsen også en overdragelse af det fulde kongelige sagesfald til adelen. Det betød, at adelen ligeledes kunne indkræve alle bøder, deres fæstebønder blev idømt.

Allerede fra begyndelsen ser det ud til at statsmagten forsøgte at udnytte adelens hals- og håndsret, der i udgangspunktet må betragtes som en feudalisering af øvrighedsmagten, som et aktivt våben i den igangværende statsdannelsesproces. Dette skete først og fremmest ved, at godsejerne, i den stærkt voksende strøm af strafferetslig lovgivning i løbet af 15- og 1600-tallet, blev iscenesat som forvaltere af den verdslige øvrighedsmyndighed over deres undergivne bønder. I visse tilfælde formuleredes det ligefrem som godsejernes pligt at påtale og straffe bestemte forbrydelser. Godsejerne kom altså til at spille en central rolle som lokale forvaltere af statens øvrighedsbeføjelser.

Afhandlingens undersøgelser påviser, hvordan godsejerne tilsyneladende uproblematisk navigerede imellem de forskellige roller som privat part, forsvarer og ”offentlig” anklager overfor egne fæstere, selvom rollerne for en udenforstående intuitivt forekommer modsatrettede.

På sin side var værnsforholdet begrænset af, at godsejerne ikke var forpligtet til at værne undergivne, som var åbenlys skyldige i det retsbrud, de var anklagede for. Det havde den konsekvens, at værnspraksis i Hvetbo stort set begrænsede sig til, at sagrejsning på vegne af eller repræsentation af en skadelidt fæster. Et fællestræk ved de sagstyper, hvor det af retsprotokollerne fremgår, at værn var en mulighed, var, at der altid var en privat skadelidt part i sagerne. Dette forklarer delvis, hvorfor der kun blev værnet i 15 % af disse af sager, mens bønderne selv rejste og førte de resterende sager. Foruden de allerede nævnte forhold, skyldtes den relativt lave samlede værnsfrekvens, at godsejeren som altovervejende hovedregel afventede, at bønderne skulle anmode om at blive værnet. Dog skal det påpeges, at der var store forskelle på værnsfrekvensen fra sagstype til sagstype. Vold værnedes f.eks. langt hyppigere end ærekrænkelser eller stridigheder om dyr og løsøre.

Hvor værnsforholdet især rettede sig mod sager, hvor der var en privat skadelidt part, var det kendetegnende for de sager, som var omfattet af hals- og håndsrettens herskabspåtale, at der ofte ikke var en konkret skadelidt part, men at forholdet blev fortolket som en krænkelse af samfundsordenen og den religiøse moral. Dette gjorde sig især gældende på sædelighedsområdet, som udgjorde hovedparten af de sager med herskabspåtale, der blev rejst ved herredstinget i Hvetbo.

I vidt omfang synes de sager, der involverede dødsstraf at være blevet rejst af de relevante herskaber på herredstinget. Især synes der at være et interessant tidsmæssigt sammenfald mellem herskabspåtale af bestemte forbrydelser, som netop på det givne tidspunkt var i statsmagtens søgelys. Hvorvidt sanktionerne blev eksekveret forekommer dog mere arbitrært. I flere tilfælde virker det til, at herskabet var mere interesseret i den økonomiske del af sanktionen end den fysiske. Dette billede genfindes i den store gruppe af lejermålssager. Her var den primære sanktion imidlertid økonomisk, og kun i gentagelsestilfælde eller tilfælde af manglende betalingsevne hjemlede lovgivningen fysiske sanktioner. De fysiske sanktioner ses imidlertid aldrig bragt i anvendelse i lejermålssagerne, uanset om de tiltalte var hjemfaldne hertil. Kendetegnende for lejermålssagerne var, at det stort set aldrig var spørgsmålet om skyld, der blev behandlet på tinge, men derimod herskabets fordring på bøden. Selvom lovgivningen fastsatte specifikke bødekrav for lejermål, åbnede den dog også samtidig for, at herskaberne kunne regulere i bødestørrelserne i hvert enkelt tilfælde. Dette foregik gennem den såkaldte aftingning. I aftingningen kunne bønderne appellere til herskabets nåde og bede om nedsættelse af bøden. Studiet af denne praksis i Hvetbo herred peger på, at aftingningen kunne være sat i system således, at bøderne reduceredes

efter et bestemt mønster. Formentlig under hensyntagen til den skyldiges betalingsevne. Hvetbomaterialet peger desuden på, at aftingningen, på samme måde som interaktionen på tinge, blev foretaget med fogederne, da hovedparten af herskaberne boede langt fra herredet. Dette er formentlig også et væsentligt led i forklaringen på, hvorfor de fleste bødekrav, der rejstes på tinge, aldrig blev indført i lenenes bøderegnskaber. En anden del af forklaringen var, at en del af bøderne formentlig helt blev eftergivet pga. manglende betalingsevne.

Når godsejerne selv indtog rollen som part i retssager på herredstinget, angik disse som oftest enkelte eller grupper af bønders brud på deres forpligtelser overfor herskabet. Det drejede sig i særdeleshed om restancer på landeydelser, etc., misligholdelse af gårde og manglende hoveriydelse. Her indtog herskabet som altovervejende hovedregel et meget pragmatisk standpunkt, hvor retssagens formål var at få bonden til enten at levere den manglende ydelse eller indgå forlig heromkring. Kun i få tilfælde rejstes der sager om fæstefortabelse, og i disse tilfælde var det ofte blot en optrapning af forsøget på at få bønderne til at imødekomme fordringen eller indgå forlig. I bare en lille håndfuld sager blev bonden efter alt at dømme sat ud af gården.

I tilfælde hvor bønderne brød godsejernes monopolrettigheder var reaktionerne fra herskaberne væsentlig hårdere. Særligt krybskytteri tiltrak sig herskabets opmærksomhed, og der blev ofret væsentlige ressourcer på at opklare sagerne. Når det kom til straffen var tendensen til at foretrække den økonomiske sanktion den samme som kan konstateres i forvaltningen af øvrighedsmyndigheden. Nok blev sagerne påtalt og de skyldige dømt, men i stedet for de strenge fysiske straffe lovgivningen hjemlede fastsatte herskabet i stedet ofte ganske betydelige økonomiske sanktioner i stedet.

Endelig er det, gennem detaljerede studier af ejer- og godsstrukturer i de enkelte sogne i herredet, blevet sandsynliggjort, at disse strukturer på flere måder havde afgørende indflydelse på den retslige interaktion uanset om det drejede sig om forvaltningen af herskabets private interesser, værnet eller hals- og håndsretten. Bl.a. var godsbesiddelsens størrelse i herredet i vidt omfang bestemmende for om det enkelte gods havde en velfungerende fogedstruktur. Og da stort set al herskabelig interaktion på tinget foregik ved, at fogederne repræsenterede deres herskab, havde eksistensen af en velfungerende fogedstruktur afgørende indflydelse på herskabernes retslige interaktion.

Afhandlingen tegner altså overordnet et billede af en snæver sammenhæng mellem de konkrete former for retslige interaktion godsejerne kunne have med deres fæsterbønder. En sammenhæng som i alt væsentligt tog udgangspunkt i parametre, som ejerskabs- og godsstrukturer og ikke mindst godsets størrelse. Nok varetog adelen i overvejende grad deres rolle som verdslig øvrighed i overensstemmelse med lovgivningens anvisninger, men når det drejede sig om eksekveringen af straffene fremgår, at herskaberne fortolkede denne rolle inden

for rammerne af den herre-tjener relation, der udgjorde den patrimoniale herskabsform. Både når det gjaldt de fysiske og økonomiske straffe var det tendensen, at godsejerne udviste nåde overfor de skyldige og formildede deres straf. Dette kunne enten være ved at konvertere fysiske straffe til økonomiske eller ved reduktion i de økonomiske sanktioner. I nådehandlingen bekræftede bonden, sin underkastelse og appel til herskabet om strafnedsættelse, og godsejeren sin tildeling af nåden, den herre-tjener-relation, som var udgangspunktet for fæsteforholdet og dermed al retslig interaktion mellem de to parter.

Summary

”Mett hals, handt och ald andenn herlighedt och rettighedt”

Legal interaction between the noble landlords and their peasants in Hvetbo herred in the 1630s

This dissertation examines the roles of the noble landlords in the legal interaction with their tenants in the local courts in seventeenth century Denmark. The dissertation is based on a thorough case study of a local court in Vendsyssel, *Hvetbo herred* in the period 1631-35. Based on court cases that involved legal interaction between the noble landlords and their tenants, elements of legal practice are compared to the legislative foundation of the individual types of cases.

The role of the nobility in seventeenth century administration of justice was intimately connected to their status as landowners. Through the contract of tenancy the landlord and his tenants were bound to each other in a mutual relationship of dependency. By entering the tenancy, the landlord became the *paterfamilias* (*husbond*) of the tenant, and while the landlord depended on the tenant doing his duty, the tenant depended on the protection of the landlord. This principle of protection, *værnsforholdet*, primarily comprised that the landlord defended the tenant in legal disputes. On the one hand the tenancy relationship entailed that the landlords could act as private parties in disputes with their own tenants, when they did not fulfill their obligations in this relationship. On the other hand the landlord was obliged to defend their tenants, when they came into conflict with other peasants. The tenancy relationship and the derived relationship of protection were two of the judicial mechanisms that framed the legal interaction between landlords and tenants.

A third mechanism that influenced the legal interaction between landlords and tenants, was the so called *hals- og håndsret*. It was a class privilege that was granted the Danish nobility for the first time in 1536. The privilege afforded the landlords the right to take action against and carry out punishment for all crimes that their tenants committed. Besides the right to carry out corporal punishments the *hals- og håndsret* also included the right to collect and keep all royal fines their tenants incurred.

This dissertation hypothesises that the Danish state, tried to take advantage of the noble privilege of *hals- og håndsret* in the ongoing process of state formation, starting already in the years following 1536, eventhough the privilege of *hals- og håndsret* in its original essence must be regarded as a feudalization of public authority. First and foremost this happened by staging the noble landlords as the custodians of the secular public authority towards their own tenants in

the increasing flow of new criminal legislation during the 16th and 17th centuries. In some cases it was even formulated as the landlord's duty to take action against and punish certain crimes.

The dissertation demonstrates how the landlords navigated, seemingly without problems, between the different roles as private party, defender, and prosecutor against their own tenants, even though these roles might seem intuitively opposite to an external observant. However, the dissertation shows that the different roles and forms of interaction entered into an intricate interplay with each other.

The principle of protection was for its part limited by the fact that the landlords were not obliged to protect the tenants if they were obviously guilty in the charges against them. The consequence of this meant that practice of protection in Hvetbo was to some extent limited to pressing charges on behalf of or representing an injured tenant. It was a common feature that there was always a private injured party in cases of protection. The dissertation shows that in only 15 percent of these cases the use of protection was provided, while the rest of the cases of the same types were taken to court by the tenants themselves. Besides these already mentioned circumstances, the relatively low overall frequency of protection was due to the fact that the landlords as a general rule awaited the tenants to make a request for protection. But it has to be emphasized that there were huge differences in the frequency of protection in the various types of cases. For instance, protection was much more frequent in cases of violence than in cases of defamation or disputes over animals and personal property.

Contrary to the protection cases, it was a common feature for the cases that were encompassed by the *bals- og håndsret*, that there were no specific, private injured party. Instead many of these crimes were considered as violations of social order and the religious moral. This was especially the case in sexual offences that accounted for the majority of cases, where the landlords pressed charges against their own tenants at the local court in Hvetbo.

To a very high degree the cases involving the death penalty seems to have been taken to court by the relevant landlords. In this regard there seems to have been an interesting temporal convergence between specific types of crime the landlords brought to court and the types of crime that at the same time were in the spotlight of the state. Whether the penalties were carried out appears more arbitrary. In most cases it seems like the landlords were more interested in the economical part of the penalty rather than the corporal part. This picture recurs in the cases of fornication. Only here was the economical penalty the primary sanction. It was only in cases of recurrence or in cases of lacking solvency the legislation entitled corporal punishments. The corporal punishments were never applied in the cases of fornication in Hvetbo, regardless if the conviction entitled it. Characteristic for the cases of fornication was that it was generally speaking never the question of guilt that was tried in court, but rather the

landlord's claim to the fine. Even though the law established fixed fines for fornication, the landlords were never the less allowed adjust the size of the fine in each specific case. This took place during a negotiation between the defendant and the landlord. During the negotiation (*aftingningen*) the tenants could petition to the landlords to show mercy by reducing the punishment or fine. The study of this practice in Hvetbo herred suggests a possible systemization of *aftingning* resulting in reductions in fines according to a particular pattern – presumably taking the defendant's solvency into account. In addition the Hvetbo material suggests that the *aftingning*, just as the actual interaction in court, were performed by the bailiffs, as most of the landlords resided far away from the district (*herred*). This was probably also an important part of the explanation for, why most fines that were charged in court never entered into the accounts of the royal fiefs (*len*). Another part of the explanation was that a portion of the fines were cancelled out completely.

When the landlords brought a case to court as a private party, the cases almost always concerned tenants' lack of committed performance. Mostly this was about arrears with rent and fees, disrepair of the tenant farm and lacking performance of corvee. As a general rule, the landlords took a very pragmatic position in these cases. Often the purpose of the lawsuit was to move the tenant to deliver on their insufficient services, or to reach an out-of-court settlement. Only in relatively few cases the tenant was faced with an actual threat of losing the tenancy, and in most of these cases the threat of losing the tenancy was only meant as a controlled escalation of the conflict in order to impact upon the tenants to deliver on the claim of the landlords or initiate a settlement. Only in a small handful of cases the tenant actually lost the tenancy, and was forced to move out of the farm.

In cases where tenants broke the monopoly rights of the landlords, the reactions from the landlords were more severe. Poaching especially attracted the eye of the landlords, and substantial resources were spend to solve these cases and find the culprits. But when it came to the punishment there was a tendency to prefer economical punishments over the corporal punishments that the laws prescribed. Much the same pattern as we saw in the cases where the landlords had to prosecute their own tenants in the role as public authority. On the surface, the accused was prosecuted and convicted according to the law, but internally the landlords, who were responsible for carrying out the harsh corporal punishments, often preferred quite substantial economic sanctions instead.

Finally, through detailed studies and reconstructions of ownership and estate structures, the dissertation argues that these structures – in several ways – had a decisive influence on the legal interaction between landlords and tenants, regardless if the landlords acted as a private party, protector or as possessor of the *hals- og håndsret*. Among other things the size of the

landlords' lands in the district determined to a great extent whether the landlords had a well-functioning bailiff structure in the district.

The dissertation consequently draws a picture of a close link between the concrete forms of legal interaction the landlords could engage in with their tenants. It was a link that most likely reflected things such as ownership and estate structure, and not least the size of the land the landlord owned in the district. It seems that the nobility to a great extent performed their role as public authority in accordance with the laws when it came to prosecution and bringing cases to court; but they appear to have been reluctant to execute the punishments. Both with regards to the corporal and economic sanctions it appears that the landlords had a "gentler" or "merciful" approach that indicates that the landlords "interpreted" the laws within the framework of the patrimonial lordship. By petitioning for a reduction of penalty, and by accepting the petition, the tenants and the landlords confirmed the "lord-servant" relationship and thereby all legal interaction between landlords and tenants. Thereby the system continuously renewed and legitimized itself.

Litteraturliste

Upubliceret kildemateriale

Rigsarkivet (København)

- Lensregnskaber:
 - Aarlborghus lensregnskaber med uvisse indtægter 1625-1631. (Mikrofilm M-17911)
 - Aarlborghus lensregnskaber med uvisse indtægter 1629-1634. (Mikrofilm M-17912)
 - Aarlborghus lensregnskaber, med uvisse indtægter 1631-1640. (Mikrofilm M-17913)
 - Sejlsrup lensregnskaber med uvisse indtægter 1610-1634. (Mikrofilm M-18684)
 - Sejlsrup lensregnskaber, med uvisse indtægter 1625-1651. (Mikrofilm M-18685)

- Jordebøger:
 - Aalborghus jordebøger 1622-1631. (Mikrofilm M-17922)
 - Aalborghus jordebøger 1629-1636. (Mikrofilm M-17923)
 - Sejlstrup lens jordebøger 1611-1639. (Mikrofilm M-18686)

- Rentekammeret:
 - Matriklerne 1662 og 1664: Kær, Jerslev, Børglum, Vennebjerg, Horns og Hvetbo herreder (311.89)

Rigsarkivet (Viborg)

- Tingbøger:
 - Hvetbo herreds tingbog 1636 (B-031C)
 - Jerslev herreds tingbog 1632 (B-028A)
 - Viborg Landstings dombøger C 1618 (B-24) (scannet version <https://www4.sa.dk/ao/billedviser?epid=17044831#134598,37797539>)
 - Aalborg bytings tingbog 1633 (B-037)

- Kirkebøger:
 - Vester Hjermitslev, Alstrup, Ingstrup, Hune, Saltum og Jetsmarks kirkebøger 1646-56 (scannet version via http://www.sa.dk/content/dk/ao-forside/find_kirkeboger#)

Publiceret kildemateriale

Aasum herreds tingbøger 1640-48, udg. Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, 5. bd., Kbh. 1956-1982.

Bibelen. Den Hellige Skrifts Kanoniske Bøger og Det Gamle Testaments Apokryfe Bøger, udg. Det Danske Bibelselskab, Kbh. 2005

Corpus Constitutionum Daniae. Forordninger og Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, bd. 1-6. Udg. V. A. Secher, Kbh. 1887-1918. (CCD).

Danmarks oc Norgis Fructbar Herlighed, af Berntsen, Arent, 1656. Retrospektiv gengivet af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, Kbh. 1971.

Danmarks Riges Krønike. Christian II's Historie, af Huitfeldt, Arild, 1596. Genoptryk i fotolitografi, Kbh. 1976.

Danske Kirkelove, samt udvalg af andre bestemmelser, udg. H. Rørdam, bd. 1-3, Kbh. 1883. (DKL)

Danske Magazin, indeholdende Bidrag til den danske Historie og det danske Sprogs oplysning, rk. 1, bd. 5, Kbh. 1745-1999. (DM)

Danske recesser og ordinanser af kongerne af den Oldenborgske stamme, udg. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Kbh. 1824. (DKR)

Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum af Christen Osterssøn Veylle, 1665. Retrospektiv gengivet af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, Kbh. 1977.

Hvetbo herreds tingbog 1631-1635, udg. I. C. Højensgård, Internet publiceret: <http://jysk.au.dk/publikationer/oversigt/>, 1993-1998 (HHT).

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, 1551-1660, udg. af C.F. Bircka, m.fl., Kbh. 1885ff. (KB).

Kirkeordinansen 1537/39 : det danske udkast til kirkeordinansen (1537) Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniae et Norvegiae et Ducatum Slesvicensis Holstiatiae etc. (1537). Det danske Kirkeordinans (1539), udg. af Martin Schwartz Lausten, Odense, 1989. (KO)

Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark, fra Reformationen til Nutiden, bd. 1. Udg. L. Laursen, Kbh. 1890. (KS)

Perlestikker Bogen. Nakskov-præsten Anders Pedersen Perlestikkens optegnelser og regnskaber, udg. af Hans Knudsen og Albert Fabritius, Kbh. 1954.

Præsteindberetninger om fæstegodset m.v. i Vendelbo Stift 1568 og 1599, udg. af C. Rise Hansen, Kbh. 1964. (PVS)

Præsteindberetninger til Ole Worm I. Ålborg og Ribe Stifter 1625-42, udg. af Frank Jørgensen, Landbohistorisk selskab, Kbh. 1970. (PWO)

Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte, 2 rk., udg. af William Christensen, bd. 1-9, Kbh. 1928-1939. (Rep. 2)

Samling af danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter: af Geheimearchivets Aarsberetninger, Kbh. 1974. (ÅG)

Vejledning i ægteskabsager 1572 af Niels Hemmingsen. Udg. i oversættelse af Richard Mott, Kbh. 1987.

Viborg Landstings Skøde- og Panteprotokol 1624-1637. Udg. Jens Holmgaard, Kbh., 1966-1970. (VLS).

Litteratur

Appel, Charlotte og Fink-Jensen, Morten: *Når det regner på præsten – en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, Forlaget Hovedland, 2009.

Appel, Hans Henrik: *At være almuen magtig – de jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*. Odense, 1991.

Appel, Hans Henrik: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense 1999.

Bruun, Carsten: ”Skriftemålet i Danmark: fra senmiddelalder og frem til kirkeordinansen 1539”, *Kirkehistoriske samlinger*, 1989, s. 79-122.

Bøgh, Anders: ”Magten i middelalderen. En skitse af statsmagtens etablering og udvikling i Danmark belyst ved etableringen og udviklingen af dommerfunktionen”, *Den jyske historiker*, 42, 1987, s. 85-106.

Cederholm, Mathias: ”From protection to privileges – *forsvar* and *herligheder*: Concept analysis as social history Denmark-Scania 1450-1650” in *Modernisation and Tradition – European Local and Manorial Societies 1500-1900*, Nordic Academic Press, 2004, s. 25-47.

Christensen, Christian Villads: *Baareproven. Dens historie og stilling i fortidens rets- og naturopfattelse*, Kbh., 1900.

Christensen, Mogens: ”Kirke og statsdannelse 1536-1660” i *På sporet af staten. Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde* (Den jyske Historiker, 116), 2007, s. 141-164.

Christensen, William: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede*. Kbh. 1903 [genudgivet 1974].

- Cronberg, Marie Lindstedt: ”Incest – från brott mot Gud till brott mot barn inom familjen” i Berglöv, Eva, Cronberg, Marie Lindstedt og Österberg, Eva (red.): *Offer för brott. Våldtäkt, incest och barnamord i Svergies historia från reformationen till nutid*, Nordic Academic press, Lund, 2002, s. 105-178.
- Dahlerup, Merete: *Studier over lokaladminsitrationen 1600-1660. Herredsfogeder, herredsskrivere, delefogeder og sognefogeder ca. 1620-1660*, (upubliceret speciale fra Københavns Universitet), 1960.
- Dahlerup, Troels: ”Den kirkelige disciplin i Danmark 1536-ca. 1610” i Brohed, Ingmar (red.): *Reformationens konsolidering i de nordiske länderna 1540-1610*, Universitetsforlaget, Oslo, 1990, s. 390-405.
- Dahlerup, Troels: ”Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder”. *Historisk Tidsskrift*, bd. 12, række 4, 1969, s. 1-43.
- Dam, Peder: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*, Landbohistorisk Selskab, Viborg, 2010.
- Erslev, Kristian: *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660*. Kbh., 1885.
- Erslev, Kristian: *Konge og Lensmænd i det sextende Aarhundrede. Studier over Statsomvæltningen i 1536 og dens Følger for Kongemagt og Adelsvælde*. Kbh., 1879 [genudgivet 1970].
- Flyvbjerg, Bent: ”Fem misforståelser om casestudiet”, i Brinkman, Svend og Tanggaard, Lene (red.): *Kvalitative metoder – en grundbog*. Kbh. 2010, s. 463-487.
- Frandsen, Karl Erik: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, bd. 1, Dansk historisk fællesforening, 1984.
- Frandsen, Karl Erik: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*, Esbjerg, 1983.
- Fredericia, J. A.: ”Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede”, *Historisk Tidsskrift*, bd. 6 rk. 2, 1889, s. 469-620.
- Fritzbøger, Bo: *Kulturskoven: Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*, Kbh. 1994.
- Fussing, Hans H.: ”Gessingholm 1609-1663. En landbrugshistorisk studie. Andet Afsnit.” i *Historisk tidsskrift*, bd. 10, række 3, Kbh. 1934, s. 193-241.
- Fussing, Hans H.: *Herremand og fæstebonde. Studier i Dansk Landbrugshistorie omkring 1600*. Kbh. 1942 [genudgivet 1973].
- Fussing, Hans H.: *Stiernholm Len 1603-61*. Kbh. 1951.
- Haue, Niels: ”Landsbyen Mejlbj nær Jetsmark kirke”. *Årbog: Nordjyllands Historiske Museum*, 2012, s. 35-41.

- Hay, Douglas: "Property, Authority and the Criminal Law". I Douglas Hay m.fl. (red.): *Albions Fatal Tree. Crime and Society in Eighteenth-Century England*. London 1975.
- Henningsen, Gustav: "Jens Christian V. Johansen: Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark (anmeldelse)", *Historisk Tidsskrift*, bd. 92, s. 131-149.
- Henningsen, Gustav; Johansen, Jens Chr. V. og Tamm, Ditlev: "16.000 jyske domme: En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569-1805". *Fortid og Nutid*, bd. 28, 1979, s. 240-270.
- Ingesman, Per: "Fromhed styrker rigerne". I *Danmark og renæssancen 1500-1650*, Gads forlag, 2006, s. 130-145
- Ingesman, Per: "Kirkelig disciplin og social kontrol i senmiddelalderens danske bondesamfund." I Agnes Arnorsdottir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus 2007, s. 329-380.
- Ingesman, Per: "Om hor og andre åndelige sager. Dødsstraf for ægteskabsbrud i kirkehistorisk perspektiv" i *Kirke og kultur*, nr. 4, 2009, s. 297-309.
- Ingesman, Per: "Skriften, Loven og Sværdet. Mosaik lovs indflydelse på dansk retsudvikling efter reformationen." i *Kritik*, Årg. 43, nr. 195, 2010, s.12-20.
- Iuul, Stig: "Lejermål", i A. Kraker (red.): *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. X, Kbh. 1965, s. 471.
- Jacobsen, Anette Faye: *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*. Kbh. 2008.
- Jakobsen, Michael Nobel: *Herskabets retslige roller overfor deres fæstebønder. Eksemplificeret ved voldssager i Hvetbo herred 1631-32*. Speciale, Aarhus Universitet, 2013 (upubliceret).
- Jensen, Jens Villiam: "Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af 16. århundrede" i Green-Pedersen, Svend E.; Villiam Jensen, Jens og Prange Knud (red.): *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, Arusia, 1983, s. 255-276.
- Jensen, Jens Villiam: "Adelsgodset og kronens mageskifter 1536-1660" i Christensen, Tommy P.; Jensen, Jens Villiam; Skovgaard-Petersen, Vagn og Tønnesen, Allan (red.): *Slægter, Skjold og Steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990*, Odense, 1990, s. 183-196.
- Jensen, Peter Munch: "En troldkvinde må du ikke lade leve" i *By, marsk og geest. Kulturhistorisk tidsskrift for Sydvestjylland*, bd. 26, 2014, s. 77-97.
- Jespersen, Leon (ed.): *A Revolution from above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, Odense University Press, 2000.
- Jespersen, Mikkel Leth: "Herredsfogeden på Nordfyn i senmiddelalderen". *Fynske Årbøger*, 2006, s. 5-16.

- Jespersen, Mikkel Leth, Netterstrøm, Jeppe Büchert og Nygård, Bertel: ”Teorier om statsdannelse og den danske stat 1400-1660”, i *På sporet af staten. Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde* (Den jyske Historiker, 116), 2007, s. 5-33
- Jexlev, Thelma: ”*Lensregnskaberne – en oversigt*”, Kbh. 1978.
- Jexlev, Thelma: ”Lensregnskabernes sagefaldsregistre. Kan de bruges til en vurdering af retspraksis i det 16. og 17. århundrede?”. I Grethe Christensen, m.fl. (red.): *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellebøj den 8. september 1984*. Kbh. S. 1984, s. 163-181.
- Johansen, Jens Chr. V.: *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundrede*, Odense Universitetsforlag, 1991.
- Johansen, Jens Chr. V.: ”Det nære ting. Om kriminalitet og bøndernes retsbevidsthed på Sjælland i det 17. århundredes første halvdel”. *Bol og by. Landbohistorisk tidsskrift*, nr. 1, Landbohistorisk Selskab 1995(a). s. 36-51.
- Johansen, Jens Chr. V.: ”Sagregistre til Herlufsholm birks tingbog 1616-1619 og 1630-1633 (anmeldelse)”. *Fortid og Nutid*, bd. 28, 1980, s. 668-669.
- Johansen, Jens Chr. V.: ”Sagregistre til Skast herreds tingbøger 1636-1640 (anmeldelse)”. *Fortid og Nutid*, bd. 29, 1982, s. 496-497.
- Johansen, Jens Chr. V.: ”Sagregistre til Aasum herreds tingbog 1640-48 (anmeldelse)”. *Fortid og Nutid*, bd. 30, 1983, s. 124.
- Johansen, Jens Chr. V.: ”Ved vejs ende...? Betragtninger ved afslutningen af Landbohistorisk Selskabs udgivelse af ældre danske tingbøger”. *Fortid og Nutid*, bd. 33, 1986, s. 285-291.
- Jónsson, Már: ”Guds ord og døden. Danske teologer og blodskam 1680-1770” i *Kirkehistoriske samlinger*, Viborg, 2003.
- Jørgensen, Poul Johs.: *Dansk Retshistorie. Retskildernes og forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Århundrede*. Kbh. 1947.
- Jørgensen, Poul Johs.: *Dansk Strafferet fra Reformationen til Danske Lov*, Udg. med indledning af Ditlev Tamm og Helle Vogt, Kbh. 2007.
- Klitgaard, Carl: *Herredsfogeder og Tingskrivere i Vendsyssel fra Middelalderen til ca. Aar 1800*. Hjørring, 1937.
- Klitgaard, Carl: *Hvetbo herred*, bd. I-II, Aalborg, 1906-07.
- Klitgaard, Carl: ”Sejlstrup Slots Historie 1335-1685” i *Jyske Samlinger*, bd. 5 rk. 5, 1939, s. 252-289.
- Kofoed, Nina Javette: *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, Museum Tusulanum, Kbh. 2008.

- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A.: ”Om den saakaldte Hals- og Hånds-ret efter den ældre lovgivning.” i *Juridisk Tidsskrift*, vol. XVII, 1831, s. 310-343.
- Korff, Knud E.: *Ret og pligt i det 17. århundrede. Retspraksis samt økonomiske, sociale og kriminelle forhold i Åsum herred 1640-48*. Odense 1997.
- Korff, Knud E.: ”..En for alle och bege for en..”. *Studier i Aasum herreds tingbøger 1640-48 med henblik på retspraksis samt økonomiske, sociale og kriminelle forhold*. (Bilagsbind fra specialeafhandling fra Odense Universitet, 1995).
- Krogh, Tyge: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og kropslige straffe i 1700-tallets første halvdel*, Kbh. 2000.
- Krogh, Tyge: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*. Odense 1987.
- Lauridsen, John T. og Munch, Thomas: ”Retstilstande i Danmark i 1500- og 1600-tallet. To indlæg” i *Fortid og Nutid*, bd. 29, 1982, s. 626-646.
- Lausten, Martin Schwartz: *Christian d. 3. og kirken /1537-1559*. *Studier i den danske reformationskirke* 1. Viborg, 1987.
- Lerdam, Henrik: *Birk, lov og ret. Birkerettens historie i Danmark indtil 1600*. Kbh. 2004.
- Lind, Gunner: ”Prosopografi med relationelle databaser”. I Peter Aronsson, Solveig Fagerlund og Jan Samuelson (red.): *Nätverk i historisk forskning – matafor, metod eller teori?*, 1999, s. 103-126.
- Lind, Johannes: ”Sognefogeder i lenstiden. Beskrevet på baggrund af Koldinghus lens regnskaber 1610-61” i *Bol og by. Landbohistorisk tidsskrift*, nr. 2, 1990, s. 92-135.
- Lyngholm, Dorte Kook: *Den patrimoniale ret. Godsejeren som juridisk myndighed og privat aktør i 1700-tallets danske retsvæsen*. Ph.d.-afhandling fra Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet 2011 (Upubliceret).
- Lyngholm, Dorte Kook: ”’derpaa at tale’. Adelige godsejere som anklagere i enevældens lokale retsvæsen” i Signe Steen Boeskov, Dorte Kook Lyngholm og Mikael Frausing (red.): *Det pryder vel en Ædelmand. Festskrift til Carsten Porskrog Rasmussen i anledning af hans 50-års fødselsdag*. Dansk Center for Herregårdsforskning 2010, s. 63-82.
- Løgstrup, Birgit: ”Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede” *Bol og by*, bd. 2, 1985, s. 21-58.
- Marcussen, Elisabeth: *Lejermålsforbrydelsen i det danske landsamfund på grundlag af den praksis, der kan udledes af Christian IV-tidens retskilder*, historiespeciale, Aarhus Universitet, 1985 (upubliceret).
- Meyer, Poul: ”Dom og dele” i *Bol og by. Landbohistorisk tidsskrift*, nr. 4, 1963, s. 28-56.

- Netterstrøm, Jeppe Büchert: *At forsvare til rette: værnforholdet og bøndernes retslige stilling i Danmarks senmiddelalder 1400-1513*. Landbohistorisk Selskab 2003.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert: ”Bondefejder i Danmark 1450-1650” i Erik Opsahl (red.): *Fejde og fred i nordisk middelalder*, Oslo, 2007a, s. 35-72.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert: ”Bønder og vold i Herlufsholm Birk. Vold og konfliktløsning i 1600-tallet.” i Signe Steen Boeskov, Dorte Kook Lyngholm og Mikael Frausing (red.): *Det pryder vel en Ædelmand. Festskrift til Carsten Porskrog Rasmussen i anledning af hans 50-års fødselsdag*. Dansk Center for Herregårdsforskning 2010, s. 33-62.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert: ”Den danske stat og voldsmonopolet 1400-1660.” i *Den jyske historiker*, nr. 116, Aarhus 2007c, s. 88-119.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert: *Fejde og vold i Danmark 1400-1650 – Oversigtsartikel til Ph.d.-projekt*, Århus 2008 (Upubliceret).
- Netterstrøm, Jeppe Büchert: *Fejde og magt i senmiddelalderen. Rosenkrantzernes fejder med biskop Jens Iversen og Lage Brøk 1454-1475*, Landbohistorisk selskab, 2012.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert: ”Reformationens betydning for kriminaliseringens af manddrab i Danmark” i Ole Højris og Per Ingesman (red.): *Reformationen – 1500-tallets kulturrevolution*. Under publicering. Udkommer 2016.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert: ”Øvrighederne, bønderne og fejden i Danmarks senmiddelalder.” i Agnes S. Arnórsdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Århus 2007b, s. 301-328.
- Nielsen, Beth Grothe: *Letfærdige Quindfolk*, Kbh. 1982.
- Pedersen, Henrik: *De danske landbrug. Fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel 1688*. Kbh. 1928, genoptrykt 1975.
- Petersen, Erling Ladewig. *Dansk socialhistorie. Fra standssamfund til rangssamfund*. bd. 3, Kbh. 1980.
- Petersen, Erling Ladewig: ”Reformationstiden 1536-96: modernisering – justering” i Jespersen, Leon & Petersen, Erling Ladewig (red.): *Dansk Forvaltningshistorie I. Stat, forvaltning og samfund. Fra middelalderen til 1901*, Kbh. 2000, s. 50-93.
- Poulsen, Bjørn: ”Den sønderjyske herredsfoged i senmiddelalderen” i *Sønderjyske Årbøger*, 1991, s. 73-86.
- Poulsen, Bjørn: ”Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder”, i Ingesman, Per og Jensen, Jens Villiam (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Aarhus, 2001, s. 44-77.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: ”Leon Jespersen (ed.): A Revolution from above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia (anmeldelse).” i *Historie*, bd. 2001, s. 405-408.

- Rasmussen, Carsten Porskrog: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, bd. 1, Haderslev, 2003.
- Sandmo, Erling: "Maktens beroligende blik. Historiske teorier om sivilisering og disciplinering", *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, nr. 60, bd.1, 1994, s. 25-44.
- Sandmo, Erling: *Tingets tenkemåter. Kriminalitet og rettsaker i Rendalen 1763-97*. Oslo, 1992.
- Sandmo, Erling: "Æren og ærekrenkelsen". I Kåre Tønnesson (red.): *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850*. Oslo, 1994, s. 81-86.
- Schacke, Adam Tybjerg: *Gods, gårde og kulturlandskab: besiddelsesforhold og godsstruktur i den sydlige del af Nørrejylland 1570-1788*, Landbohistorisk Selskab, Odense, 2007.
- Scocozza, Benito: "Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523? *Fortid og Nutid*, bd. 29, 1981, s. 184-201.
- Sigh, Helle Møller: *Samtykke og samfund: kristningen af ægteskabet og retsvirkninger i Danmark c. 1200-1600*. Ph.d.-afhandling fra Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet 2012 (Upubliceret).
- Skeel, Vilhelm Samuel: *Optegnelser om Familien Skeel*, Kleins bogtrykkeri, 1871.
- Stevnsborg, Henrik: ""Samfundets" og "statens" strafferetspleje. Lovgivning og praksis i Københavnske prostitutionssager i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede." i *Historisk tidsskrift*, bd. 82, hæfte 1, 1982, s. 1-26.
- Stevnsborg, Henrik: "Tak Gud, min søn, at du ikke kom for Riberret". Retspleje i Ribe 1590-1594." I Grethe Christensen, m.fl. (red.): *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellebøj den 8. september 1984*. Kbh. 1984, s. 205-233.
- Tamm, Ditlev: *Retshistorie. Danmark – Europa – Globale perspektiver*, 2. udg. Jurist- og Økonomforbundets forlag, 2002.
- Telste, Kari: *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710*, Oslo, 1993.
- Trap, J. P.: *Danmark*, 5. udgave, bd. 6:1: "Hjørring amt", 1960.
- Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft : Grundriss der verstehenden Soziologie*. (1922). 5. udg. udg. Tübingen 1972.
- Wittendorf, Alex: "Tinget, magten og æren. Om mikrohistorie, kulturteori og ortodoks teologi i anledning af en disputats" i *Historisk Tidsskrift*, 1999, bd. 99, rk. 17, bind II, s. 211-230.
- Ørberg, Poul: "Tingbøger og retsbetjentarkiver. En arkivhistorisk studie" i *Tidsskrift for arkivforvaltning og arkivteknik*, 1977, s. 209-242.

Österberg, Eva: "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid." i *Scandia : Tidskrift för historisk forskning*, nr. 57, bd. 1, 1991, s. 65-87.

Österberg, Eva: "Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning. En historiografisk skiss." i Carsten Due-Nielsen, Knud Jepsersen, Leon Jepsersen og Anders Monrad Møller (red.): *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*. Odense 1994, s. 153-167.

Österberg, Eva & Sølvi Sogner: *People meet the law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period*. Oslo, 2000.

Hjemmesider

Hjemmesider der via gps-koordinater udregner afstande: (<http://www.movable-type.co.uk/scripts/latlong.html>)